

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
İŞLETME ENSTİTÜSÜ**

**DIŞ TİCARET GİRİŞİMCİLİĞİ
BELİRLEYİCİLERİNİN TARİHSEL KODLARI**

DOKTORA TEZİ

Mustafa İlteriş YILMAZ

**Enstitü Anabilim Dalı : İşletme
Enstitü Bilim Dalı : Yönetim ve Organizasyon**

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Ahmet Yağmur ERSOY

ŞUBAT – 2023

Mustafa İlteriş Yılmaz tarafından hazırlanan “Dış Ticaret Girişimciliği Belirleyicilerinin Tarihsel Kodları” başlıklı bu tez, 12/01/2023 tarihinde Sakarya Üniversitesi Lisansüstü Eğilim ve Öğretim Yönetmeliği’nin ilgili maddeleri uyarınca yapılan Tez Savunma Sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Doç Dr. Ahmet Yağmur Ersoy
Sakarya Üniversitesi

Jüri Üyeleri: Doç. Dr. Emrah Özsoy
Sakarya Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Gökhan Gürler
Sakarya Üniversitesi

Prof. Dr. Ferudun Kaya
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Metin Saygılı
Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi

Tez Savunabilirlik ve Orijinallik Beyan Formu

ÖNSÖZ

Bu tezin yazılmasında derin entelektüel katkılarından ötürü başta akademik danışman hocam Doç. Dr. Ahmet Yağmur Ersoy'a en derin şükranlarımı ve saygılarımı sunarım. Sonrasında, tezin yazımında değerli katkılarıyla hiçbir zaman yardımını esirgemeyen Dr. Öğr. Üyesi Metin Saygılı hocama en samimi teşekkürlerimi sunarım. Yıllar boyu süren anlayışları ve tüm destekleri için babam Kemal Yılmaz'a, annem Abugül Yılmaz'a ve abim ile kardeşime en içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca her anımda en büyük destekçim olan sevgili eşim Esra Demircioğlu Yılmaz'a tüm sabrı, hoşgörüsü ve desteği için çok çok teşekkür ederim.

Mustafa İlteriş Yılmaz

12/01/2023

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
TABLO LİSTESİ	iv
ŞEKİL LİSTESİ	v
GRAFİK LİSTESİ	vi
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: BRİTANYA İMPARATORLUĞU VE ÖNCESİ	6
1.1. Britanya	14
1.2. İngiliz Burjuvazisinin Sömürge İmparatorluğu	22
1.3. Askerî, Finansal ve Sınai Güç	36
1.4. Sonuç	44
BÖLÜM 2: OSMANLI İMPARATORLUĞU	47
2.1. Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanımlayıcı Kimliği ve Uygulamaları	48
2.1.1. Provizyonizm (İaşecilik)	49
2.1.2. Fiskalizm (Gelircilik)	51
2.1.3. Tradisyonizm (Gelenekçilik)	52
2.2. Arazi Rejimleri ve Tarımsal Üretim	54
2.2.1. Tımar Rejimi	55
2.2.2. İltizam Rejimi	57
2.2.3. Malikâne Rejimi	59
2.3. Kentsel Üretim ve Kent Ticareti	66
2.4. Vakıflar	70
2.5. İç Ticaret	75
2.6. Dış Ticaret	80
2.7. Sermaye	103
2.8. Osmanlı Girişimcisi	110
2.9. Paranın Durumu	115
2.10. Reformlar ve Sanayileşme	119

2.10.1 Reformlar	119
2.10.2. Sanayileşme	123
2.10.2.1. Tanzimat Fermanı.....	126
2.10.2.2. Islahat Fermanı	128
2.10.2.3. Fabrikalaşma ve Şirketleşme	129
2.11. Sonuç.....	137
 BÖLÜM 3: YÖNTEM	142
3.1. Araştırmanın Yöntemi.....	142
3.2. Araştırmanın Tasarımı	143
3.2.1. İçerik Analizi.....	145
3.2.1.1. Kodlama	149
3.2.1.2. Temalandırma	150
3.2.1.3. İçerik Analizinde Geçerlik ve Güvenirlik	150
3.2.2. Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV)	151
3.2.2.1. Kriter Ağırlıklandırma Yöntemleri.....	154
3.3. Uygulama, Bulgular ve Analiz.....	174
3.3.1. İçerik Analizi Uygulaması	177
3.3.2. ÇKKV-SWARA Uygulaması	183
3.3.3. Geçerlik ve Güvenirlik Uygulaması	198
 SONUÇ.....	200
KAYNAKÇA	213
EKLER.....	233
ÖZGEÇMİŞ.....	300

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AHP	: Amerika Hiyerarşi Prosesi
ANP	: Analytic Network Process
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
ÇAKV	: Çok Amaçlı Karar Verme
ÇKKV	: Çok Kriterli Karar Verme
ÇNKV	: Çok Nitelikli Karar Verme
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
HBC	: Hudson's Bay Company
İDHK	: İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası

TABLO LİSTESİ

Tablo 1	: Dünya GSYİH Büyüme Oranı (Yıllık Ortalama)	35
Tablo 2	: 1470-1586 Yılları Arasında Osmanlı Gümrük Vergileri	90
Tablo 3	: 19. Yüzyılın Başlarında Konya'daki Ürünlerin Geldikleri Yerlere Göre Çeşit Sayıları	94
Tablo 4	: 1830–1911 Osmanlı İhracatı ve İthalatının ve Başlıca Ülkelere Göre Dağılımı.....	99
Tablo 5	: Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticareti, 1897 (Milyon Kuruş).....	100
Tablo 6	: Osmanlı Dış Ticaretinin Mal Gruplarına Göre Dağılımı (1911-1913)	101
Tablo 7	: 1913 Yılı Osmanlı ve Bazı Avrupa Ülkelerinde Kişi Başına Tüketim Düzeyleri	135
Tablo 8	: Türlerine Göre ÇKKV Teknikleri	154
Tablo 9	: AHP Yönteminde Önem Dereceleri ve Açıklamaları	157
Tablo 10	: Sübjektif Yargılar ve Temalar	177
Tablo 11	: İçerik Analizine Tâbi Tutulan Çalışmalar	179
Tablo 12	: Temalara Göre Kodlanma Oranları	183
Tablo 13	: KV1 İçin SWARA Analizi Sonuçları	184
Tablo 14	: KV2 İçin SWARA Analizi Sonuçları	185
Tablo 15	: KV3 İçin SWARA Analizi Sonuçları	186
Tablo 16	: KV4 İçin SWARA Analizi Sonuçları	187
Tablo 17	: KV5 İçin SWARA Analizi Sonuçları	188
Tablo 18	: KV6 İçin SWARA Analizi Sonuçları	189
Tablo 19	: KV7 İçin SWARA Analizi Sonuçları	190
Tablo 20	: KV8 İçin SWARA Analizi Sonuçları	191
Tablo 21	: KV9 İçin SWARA Analizi Sonuçları	192
Tablo 22	: KV10 İçin SWARA Analizi Sonuçları	193
Tablo 23	: KV11 İçin SWARA Analizi Sonuçları	194
Tablo 24	: KV12 İçin SWARA Analizi Sonuçları	195
Tablo 25	: Britanya İçin Kriter Ağırlıklarının Geometrik Ortalamaları ve Sıralaması	196
Tablo 26	: Osmanlı İçin Kriter Ağırlıklarının Geometrik Ortalamaları ve Sıralaması	197
Tablo 27	: Britanya ve Osmanlı İçin Uluslararasılaşma Temalarının Sıralamaları....	198

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1 : AHP Yönteminde Amaç-Kriter-Karar Alternatifi Şeması	156
Şekil 2 : ANP Yönteminde Problem Şeması	160
Şekil 3 : Araştırma Adımları Şeması	174

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1 : İDHK'nın Faiz Ödemeleri ve Afyon Ticareti Geliri: 1814-1857 (Milyon Sterlin).....	28
Grafik 2 : 1914 İtibariyle Britanya İmparatorluğu'nun Dış Yatırımlarının Dağılımı	36
Grafik 3 : 1830-1911 Arası Osmanlı İmparatorluğu İthalatı ve İhracatı Grafiği	99
Grafik 4 : Osmanlı Akçesi Kur Değeri 1326-1914.....	116

Tezin Başlığı: Dış Ticaret Girişimciliği Belirleyicilerinin Tarihsel Kodları**Tezin Yazarı:** Mustafa İlteriş Yılmaz**Danışman:** Doç. Dr. Ahmet Yağmur Ersoy**Kabul Tarihi:** 03.02.2023**Sayfa Sayısı:** viii (ön kısım) + 230 (tez) + 66(ek)**Anabilimdalı:** İşletme**Bilimdalı:** Yönetim ve Organizasyon

İşletmeler için kâr elde etmek en öncelikli amaçtır. Bu amacı gerçekleştirirken ulusal sınırlar içerisinde yeterince büyümüş işletmeler bir süre sonra coğrafi sınır ötesi pazarlardan da kâr elde etmenin yollarını ararlar. Bu noktada yapacakları faaliyetler girişimcilik faaliyetleri olacaktır. Sınır ötesi girişimcilik faaliyetlerinde uluslararası girişimcilik ve dış ticaret girişimciliği kavramları literatürde öne çıkmaktadır. Çalışmada bu iki kavramın birbirinden farkları tarihsel inşa süreçleri bağlamında ele alınmıştır. Bu kapsamda farklı uluslararasılaşma eğilim ve faaliyetlerinin derinlerindeki sosyal ve tarihsel kodlara erişmek üzere farklı uluslararasılaşma düzeylerine ve süreçlerine sahip iki ülke olarak Britanya İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu incelenmiştir. Böylece niçin bazı ülkelerin erken bazı ülkelerin ise geç uluslararasılaştığı sorusundan yola çıkarak uluslararasılaşmada belirleyici rol oynayan temalara ulaşmak amaçlanmıştır. Ötesinde niçin sorusunu daha derinlemesine irdeleyebilmek için uluslararasılaşmada belirleyici olan temalarda ne düzeyde bir farklılaşma meydana geldiği araştırılmıştır.

Sosyal bir olgunun inşası incelendiği için yorumlamacı bir yaklaşım temel alınan çalışmada araştırılan ülkelerle ilgili veriye ulaşabilmek adına etkin ve zaruri bir tercih olarak içerik analizi yöntemine başvurulmuştur. Önce derinlemesine literatür taraması gerçekleştirilmiş, sonra belirlenen kaynaklar içerik analizine tâbi tutulmuştur. Son olarak ise ulaşılan temalar, bir Çok Kriterli Karar Verme tekniği olarak SWARA yöntemiyle önceliklendirilerek temaların etki düzeyleri ortaya konmuştur.

Derinlemesine literatür taraması neticesinde araştırmacı kodlama ve temalandırma yapabilecek birikime ulaşırken 6 adet temaya da ulaşmıştır. Bunlar; din, kültür, ekonomi, devlet yönetimi, hukuk ve bilimdir. Bundan sonra belirlenen çalışmalara içerik analizi uygulanmasıyla elde edilen diğer temalar ise askerî yapı, coğrafya ve toplumsal yapıdır. SWARA yöntemiyle uzman görüşleri doğrultusunda belirlenen bu temaların sıralandırmasında Britanya için sırasıyla bilim, ekonomi, devlet yönetimi, hukuk, coğrafya, askerî yapı, din, kültür ve toplumsal yapı; Osmanlı için ise sırasıyla askerî yapı, coğrafya, devlet yönetimi, din, ekonomi, kültür, bilim, toplumsal yapı ve hukuk temalarının etkili olduğu görüşüne ulaşılmıştır. Bu haliyle Britanya’da gelişen uluslararasılaşma yaklaşımının uluslararası girişimcilik kavramının temellerini inşa ettiği, Osmanlı İmparatorluğu’nda gelişen uluslararasılaşma yaklaşımının ise dış ticaret girişimciliği kavramının inşasına katkı sunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararasılaşma, dış ticaret girişimciliği, uluslararası girişimcilik

Title of the Thesis: Historical Codes of Foreign Trade Entrepreneurship Determinants

Author: Mustafa İlteriş Yılmaz

Supervisor: Assoc. Prof. Ahmet Yağmur Ersoy
--

Date: 03.02.2023

Np: viii (pre thesis) + 230 (main body) + 66(App.)

Department: Business Administration	Subfield: Management Organization
--	--

Making profit is the top priority for businesses. While achieving this goal, businesses that have grown sufficiently within national borders, after a while, look for ways to profit from geographical cross-border markets. At this point, their activities will be entrepreneurial activities. In cross-border entrepreneurship activities, the concepts of International Entrepreneurship and Foreign Trade Entrepreneurship come to the fore in the literature. In the study, the differences between these two concepts are discussed in the context of historical construction processes. In this context, the British Empire and the Ottoman Empire were examined as two countries with different internationalization levels and processes in order to access the social and historical codes deep within different internationalization tendencies and activities. Thus, starting from the question of why some countries internationalize early and some countries late, it is aimed to reach the themes that play a decisive role in internationalization. Beyond that, in order to examine the question of why in more depth, it has been researched to what extent the determinative criteria in internationalization are determinative.

Since the construction of a social phenomenon is examined, the content analysis method has been used as an effective and indispensable choice in order to reach the data about the researched countries in the study, which is based on an interpretive approach. First, an in-depth literature review was carried out, and then the determined sources were subjected to content analysis. Finally, the themes reached were prioritized with the SWARA method as a Multi-Criteria Decision Making Technique, and the effect levels of the themes were revealed.

As a result of an in-depth literature review, the researcher reached 6 themes while reaching the knowledge to be able to code and theme. These; religion, culture, economy, state administration, law and science. Other themes obtained by applying content analysis to the studies determined after that are military structure, geography and social structure. In the order of these themes, which were determined by the SWARA method in line with the opinions of experts, for Britain, respectively, science, economy, state administration, law, geography, military structure, religion, culture and social structure; For the Ottoman Empire, it was concluded that the themes of military structure, geography, state administration, religion, economy, culture, science, social structure and law were effective respectively. In this way, it has been concluded that the internationalization approach that developed in Britain built the foundations of the concept of international entrepreneurship, while the internationalization approach that developed in the Ottoman Empire contributed to the construction of the concept of foreign trade entrepreneurship.

Keywords: Internationalization, foreign trade entrepreneurship, international entrepreneurship

GİRİŞ

İşletmelerin hayatta kalmak, kâr maksimizasyonu sağlamak gibi hedefleri vardır. İşletmeler bu hedeflerine ulaşmak için çeşitli stratejiler takip eder. Coğrafi sınırları içerisinde yeterince büyümüş ve kâr maksimizasyonunda başarı sağlamış işletmeler ise coğrafi sınırları dışındaki pazarlardan kâr etme imkânlarını değerlendirmeyi hedeflerler. Öte yandan her işletme doğal olarak büyüme eğilimindedir ve bu eğilimleri de onları önce ulusallaşma sonra uluslararasılaşma ve nihayetinde küreselleşmeye iter. İşletmelerin bu şekilde ulusal sınırları dışındaki pazarlardan kâr elde etme faaliyetleri tarih boyunca olduğu gibi günümüz için de oldukça olağan faaliyetlerdir. Bu noktada işletmeleri ve işletmecileri bu pazarlara yönlendiren dürtülerin fiile dönüşmesi ise bir girişimcilik hareketidir. İşletmeler bu girişimcilik faaliyetlerinde açık birer sistem olarak çevrelerini etkiler ve aynı zamanda çevrelerinden etkilenirler.

Sınır ötesi girişimcilik faaliyetleri konusunda literatürde uluslararası girişimcilik ve dış ticaret girişimciliği kavramları öne çıkmaktadır. Uluslararası girişimcilik kavramı ilk olarak Morrow tarafından (1988) yeni girişimlerin teknolojik gelişmeler ve kültürel farkındalık sayesinde yabancı pazarlardaki fırsatları keşfedebileceğinden bahsedilerek ortaya çıkarılmıştır (Morrow, 1988: aktaran, Zahra ve George, 2002). Wright ve Ricks uluslararası girişimciliği, ulusal sınırları aşan işletme düzeyindeki faaliyetler olarak tanımlamıştır (Wright ve Ricks, 1994: 689). Diğer bir tanımda ise uluslararası girişimcilik, “ulusal sınırları aşan yenilikçi, proaktif ve risk alan davranış olup, aynı zamanda örgüt için değer yaratmak” şeklinde ifade edilmiştir (McDougall ve Oviatt, 2000: 903). Zahra ve George (2002), kavramın tanımını işletmenin uluslararası pazarlarda rekabet üstünlüğü sağlamak için fırsatları keşfetme ve yaratıcılıkla kullanma sürecidir şeklinde ifade etmiştir. McDougall ve Oviatt ilerleyen yıllarda tanımlarını geliştirip uluslararası girişimciliği “ulusal sınırlar dışında gelecek için mal ve hizmet yaratmak için fırsatların keşfedilmesi, ortaya çıkarılması, değerlendirilmesi ve işletilmesi” şeklinde değiştirmişlerdir (McDougall ve Oviatt, 2005: 540). Ersoy (2017) kavramı geliştirerek nasıl uluslararasılaşılacağı konusunda yeni bir yaklaşım ortaya koymuş ve dış ticaret girişimciliği kavramını geliştirmiştir. Dış ticaret girişimciliğini “sanayicilerin yarattığı katma değer ulusal sınırların ötesine satıldığı ve elde edilen paraların sınırlar içinde yeni katma değer yaratmak için kullanıldığı süreç” olarak ifade etmiştir.

Söz konusu iki kavramın ortaya çıkmasında iç faktörler kadar dış faktörler de etkilidir. Dış faktörler değerlendirildiğinde iki ayrı kavramın iki ayrı ideolojiden beslendiği görülebilmektedir: ticari milliyetçilik ve ekonomik milliyetçilik. Saldırgan ticaret anlayışının hâkim olduğu ticari milliyetçilik ideolojisinde sahip olunan kabiliyetlerle hedef pazarın ele geçirilerek rekabet koşullarının ve rakiplerin bertaraf edilmesi söz konusudur. Ekonomik milliyetçilikte ise korumacı ekonomi politik yaklaşım hâkimdir ve sınır ötesi fırsatlardan faydalanırken korumacı politikalarla millî ticari birimlerin çıkarlarının korunması öncelenmektedir. Dolayısıyla açıktır ki işletmeler farklı farklı ideolojik iklimlerde farklı uluslararasılaşma eğilimlerine sahip olacaklardır.

İşletmenin iç yeterliliklerinin ötesinde dış faktörlerin de oldukça etkili olduğu uluslararasılaşma sürecinde yakın ve uzak çevredeki koşulların her biri ayrı birer araştırma konusu olabilir. Bu yaklaşımın bir sonucu olarak çalışmada uluslararasılaşma konusunda ülkelerin uluslararasılaşma ideolojileri ve kabiliyetleri irdelenmiştir. Zira yukarıda da ifade edildiği gibi ülkelerin uluslararasılaşması o ülkedeki işletmelerin uluslararasılaşmasıyla kaçınılmaz olarak etkileşime sahiptir.

Farklı uluslararasılaşma ideolojileri tarihsel düzlemde farklı bir takım gelişmelerin doğal neticeleridir. Dolayısıyla öncelikle bu tarihi arka planın ortaya konması gerekmektedir. Bu yaklaşım farklı ideolojik iklimlerde uluslararasılaşma yaklaşımlarının nasıl geliştiği sorusunu ortaya çıkarır. Saldırgan uluslararası ticari faaliyetler bugün uluslararası girişimcilik olarak ifade edilen uluslararasılaşmayı; savunmacı uluslararasılaşma yaklaşımları ise dış ticaret girişimciliği sonucunu doğurmuştur.

Nasıl sorusu cevaplandığı takdirde uluslararasılaşma ile ilgili uluslararası girişimcilik ve dış ticaret girişimciliği arasındaki farklılıkları incelemek gerekecektir. Bu iki uluslararasılaşma arasındaki farkları anlamak için ise ortaya çıkan farklılıkları belirleyen unsurların ne ölçüde etkili oldukları önem kazanacaktır.

Araştırma Soruları

Gelenen noktada saldırgan ticari milliyetçilik ideolojisi ile uluslararasılaşan ülkeler ve savunmacı ekonomik milliyetçilik ideolojisi temelinde uluslararasılaşan ülkelerin uluslararasılaşmaları arasındaki farklılıkları anlamak amaçlanmıştır. Buradan hareketle uluslararasılaşma konusunda ülkeler arasındaki mevcut farklılıkların anlaşılması için *“Niçin bazı ülkeler erken uluslararasılaşırken, bazı ülkeler geç uluslararasılaşmıştır?”*

sorusu araştırmanın temel araştırma sorusunu oluşturmuştur. Bu şekilde farklı uluslararasılaşma ideolojilerini ortaya çıkaran ve bu ideolojilerin temelinde yatan tarihsel argümanlar ortaya çıkarılmıştır. Bu haliyle sosyal bir olgu olarak tarihsel düzlemde aynı dönemlerde var olmuş farklı coğrafyalarda kavramın inşa edildiği süreçler derinlemesine literatür taramasıyla incelenmiştir. Ulaşılan yargılar doğrultusunda elde edilen temalar, belirlenen literatürü içerik analizine tâbi tutmak suretiyle geliştirilmiştir. Temel araştırma sorusundaki niçin sorusunun cevabını geliştirmek üzere “*Uluslararasılaşmada belirleyici olan temalarda ne düzeyde farklılaşma meydana gelmiştir?*” sorusu araştırmanın ikinci araştırma sorusu olarak belirlenmiştir. Çünkü aynı belirleyiciler farklı coğrafyalarda farklı sonuçlar doğurmuştur ve belirleyici faktörlerin içsel durumları kadar etkileme düzeylerinin de farklı sonuçların ortaya çıkmasında önemli rol oynadığı düşünülmektedir.

Çalışmanın Amacı

Günümüzde her ne kadar bilimsel birikim için sınırlar eskisinden daha çok soyutlaşmış, bilgiye ulaşmak daha kolay hâl almış olsa da insan irrasyonel kararlarla hareket etmeye devam etmektedir. Benzer şekilde bugün İngiltere’de kurulmuş ve gelişmiş bir işletme ile Türkiye’de kurulmuş ve gelişmiş bir işletme için uluslararasılaşma konusundaki düşünce setleri tüm bilgi paylaşımlarına nazaran hâlâ birbirinden farklılık gösterebilmektedir. Söz konusu bu iki örnekteki işletmenin uluslararasılaşma konusundaki girişimcilik faaliyetleri bilinçli veya bilinçsiz olarak bir takım aktarımların sonucu olarak şekillenecektir. Çalışmada bu şekilde farklı ülkelerdeki işletmeler için söz konusu farklı uluslararasılaşma kabiliyet ve faaliyetleri derinlemesine etkileyen dışsal faktörlerin makro ölçekte incelenmesi amaçlanmıştır. Diğer bir deyişle, farklı ideolojik iklimlerdeki işletmeler için söz konusu farklı uluslararasılaşma kabiliyet ve faaliyetleri derinlemesine etkileyen dışsal faktörlerin makro ölçekte incelenerek tarihsel sosyal kodları keşfetmek ve anlamlandırmak amaçlanmıştır. Bunun için tarihsel inşa süreçleri bağlamında uluslararası girişimcilik ve dış ticaret girişimciliğinin belirleyicileri arasındaki farkları belirlemek hedeflenmiştir. Derinlemesine literatür taraması ve içerik analizi neticesinde ulaşılan belirleyicilerin etki düzeyleri her iki ülke özelinde ayrı ayrı uzman değerlendirmelerine sunulmuştur. Bu hâliyle uluslararası girişimciliğin belirleyicileri ve dış ticaret girişimciliğinin belirleyicilerine ulaşılmıştır. Bu iki belirleyici setinin farklı coğrafyalarda kurulmuş farklı işletmelerin uluslararasılaşma eğilimlerindeki tarihsel ve sosyal kodları yansıttığı ifade edilmiştir.

Çalışmanın Önemi

Uluslararası girişimcilik faaliyetlerinin tarihsel inşasının, uluslararasılaşma perspektifiyle incelendiği bir çalışmaya literatürde rastlanmamıştır. Bu yönüyle çalışmanın özgün değerinin olduğu düşünülmektedir. Diğer taraftan çalışmada tarih, işletmecilik tarihi ve iktisat tarihi disiplinlerinden faydalanılarak uluslararasılaşma kavramının tarihsel arka planı ortaya konulmuştur. Kavramın işletme ölçeğinden çıkarılarak ülke ölçeğinde ele alınması literatüre oldukça zengin ve benzersiz bir boyut kazandırdığı düşünülmektedir. Tezin derinleştirilerek işletme ve uluslararası ticaret alanlarında ilgili literatüre yeni bir perspektif kazandıracak hacme kavuşması, işletme ve uluslararası ticaret alanları için yeni bir araştırma alanı açması umulmaktadır.

Çalışmanın Yöntemi

Araştırmada temel araştırma sorusundan hareketle öncelikle sosyal bir olgunun inşası süreci incelendiği için yorumlamacı bir yaklaşım temel alınmıştır. “Niçin bazı ülkeler erken uluslararasılaşıırken, bazı ülkeler geç uluslararasılaşmıştır?” sorusuna cevap bulmak için erken uluslararasılaşmış bir ülke olarak Britanya İmparatorluğu, geç uluslararasılaşmış bir ülke olarak da Osmanlı İmparatorluğu örneklem olarak belirlenmiştir. Her iki ülke özelinde uluslararasılaşmayı ortaya çıkaran belirleyici faktörlere ulaşmak amaçlanmıştır. Bu kapsamda söz konusu ülkeler ile ilgili veriler ortaya koymak noktasında etkin ve diğer yandan zaruri bir tercih olarak içerik analizi yöntemine başvurulmuştur. İçerik analizi kapsamında kodlama ve temalandırma yapabilmek için araştırmacının araştırma konusu hakkında birikim sahibi olması gerektiğinden öncelikle derinlemesine literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte sübjektif yargılara ve bu yargılardan da hareketle uluslararasılaşmanın belirleyicileri olarak altı adet temaya ulaşılmıştır. Araştırmacı bu noktada birikim sahibi olduktan ve uluslararasılaşmanın belirleyicileri olarak altı adet temaya ulaştıktan sonra ulaşılan sübjektif yargılar ışığında alan yazın incelenmiş ve toplamda yetmiş dört çalışma belirlenmiştir. Belirlenen yetmiş dört çalışma ile tümevarımcı içerik analizi metodu gerçekleştirilmiştir. Öncelikle bu çalışmalarda frekans analizine dayalı açık kodlamalar yapılmıştır. Sonra ise daha önce ulaşılmış bazı temalar tasdik edilmiş, bunun yanında üç yeni temaya ulaşılmıştır. Kodlama ve temalandırma süreçleri geçerlik güvenirlik hassasiyetleri bağlamında akademik danışman ile tekrar edilmek suretiyle iki kez gerçekleştirilmiştir. Ulaşılan uluslararasılaşma belirleyicisi temalar önceliklendirmeye

dayalı bir çok kriterli karar verme (ÇKKV) tekniği olarak SWARA yöntemiyle uzman değerlendirmesine sunulmuştur. Söz konusu önceliklendirmeyi yapabilmek için uzmanların alana dair birikimi olmaları gerektiğinden tarih, işletme, iktisat ve uluslararası ticaret alanlarında uzman akademisyenlerden değerlendirme alınmıştır. Temalar uzman görüşleri ile Britanya ve Osmanlı özelinde ayrı ayrı önceliklendirilerek analiz edilmiş ve böylece ulaşılan temaların etki düzeyleri belirlenmiştir.

Çalışmanın Kısıtları

İçerik analizinin kullanıldığı literatürde açık kodlama konusunda başvuru alan temel çalışmalardan tekniğin uygulandığı çalışmalara kadar hiçbir kaynaktan frekans analizinde sınırlamanın nasıl yapılacağı hususunun netleştirilmediği gözlenmiştir. Bu noktada analizin sınırlarının çizilmesi gerekliliğinden hareketle araştırmacı %0,1 frekans değerini ve “tekrar etme sıklığına göre 30. kelime” sınırını nitel çalışmanın doğasında bulunan araştırmacı inisiyatifi ile belirlemiştir. Bu detay çalışmanın birinci kısıtıdır. Öte yandan, ÇKKV tekniklerinde uzman görüşlerine başvurulurken kaç uzmana başvurulması gerekliliği ile ilgili de net bir veri olmadığından 12. akademisyenin değerlendirmelerinden sonra uzman değerlendirmelerine başvuru süreci sonlandırılmıştır. Başka akademisyenlerin görüşleri alındığı takdirde bu öncelik sıralamasının değişebileceği ihtimal dâhilindedir ki bu da çalışmanın diğer bir kısıtıdır. Araştırmacının Britanya ve Osmanlı İmparatorluklarını incelemesi araştırma sorusu bağlamında belirlenmiş kasti bir örneklem seçimi olarak sübjektif bir karardır. Bu kapsamda araştırma sorusuna uygun olarak erken uluslararasılaşmış başka bir ülke ile geç uluslararasılaşmış başka bir ülke tercih edildiği takdirde farklı sonuçlara ulaşılabilecektir. Son olarak çalışmanın ilk bölümünde ele alınan tarihsel argümanlardan, çalışmanın desteklenmesi noktasında bir girdi olarak faydalanıldığını belirtmek gerekir. Çalışmanın tarih veya tarih felsefesi gibi bir disiplinle multidisipliner bir yönü yoktur.

BÖLÜM 1: BRİTANYA İMPARATORLUĞU VE ÖNCESİ

Britanya'nın erken kapitalist ve erken uluslararasılaşmış bir ülke olarak tarih sahnesinde belirmesi yegâne kendi çabaları ve gelişmesinin bir ürünü değildir. Milattan sonra 7. yüzyıldan itibaren Batı Roma İmparatorluğu'nun yerini alan Merovenj Hanedanı Batı Roma'nın kültürel ve siyasî mirasını bugün Fransa olarak isimlendirdiğimiz bölgedeki Franklara aktarmış, akabinde ortaya çıkan Karolenj Hanedanı ise bugün daha çok Alman kültürüne sirayet etmiş Germen halkına aktarımına yol açmıştır. Batı Roma'nın siyasî ve kültürel mirasını devralarak ekonomik örgütlenmesini devam ettirmede başarısız olan bu iki hanedan imparatorluğun ekonomik ve ticari mirasını İtalyan şehir devletlerine, özelde de Venedik'e kaptırmışlardır. Kıta Avrupası'nda Roma'nın varisleri olarak hayatını devam ettiren Frank, Germen ve İtalyanlar bir süre sonra doğulu rakiplerinin askerî performanslarının gerisinde kalarak çağın gerektirdiği örgütlü bir devlet yönetimi anlayışı gerçekleştirememişlerdir. Zaman içerisinde Kıta Avrupası'nda ortaya çıkan karışıklık ve kargaşadan kaçan sermaye aktarılırken Roma'nın kültürel mirası da sermaye ile birlikte Britanya adasına aktarılmıştır. Bu bağlamda denilebilir ki Orta Çağ'da Avrupa'da yıkılmış Batı Roma'nın Yeni Çağ'daki mirasçısı Britanya İmparatorluğu'dur. Britanya İmparatorluğu Roma ardılı tüm Avrupalı medeniyetlerinin ticari ve hukuki anlayışlarını optimize etmiş, kendine has bir ticaret ideolojisi olarak ticari merkantilizmi ideolojileştirmiştir.

Milattan önceki dönemde Mezopotamya coğrafyasında III. Ur Devleti'nde, sonrasında Asurlular'da ve Hammurabi kanunlarında ilk ticari faaliyetler, kanunlar ve düzenlemelere dair kanıtlara ulaşılabilmektedir. (Saygılı, 2016: 9-10; Küçükbezi, 2011: 26-28; Çiçek, 2019: 498). Mısırlıların Akdeniz havzasında gerçekleştirdikleri ticari faaliyetler sonraları Minos uygarlığı, Akhalar ve Fenikeliler ile geliştirilmiştir (Yavi ve Yazıcıoğlu Yavi, 2001: 21; Girgin, 2006: 15; Güler, 2006: 25-56; Girgin, 2006: 17). Bu dönemde Antik Yunan da ticari yaşamda köle işgücüne dayalı üretim teknikleriyle dış ticareti geliştirmiştir (Ökte, 2008: 40). Roma İmparatorluğu Akdeniz Havzası'nın tüm kıyılarında ticari hayatta söz sahibi olmuş önemli bir diğer özne konumundadır ve tarım üretimi ile köle ticaretinin yanı sıra Uzak Doğu'dan gelen çeşitli ürünlerin batıya aktarımına dayanan ticari faaliyetleri yönetmiştir (Kılıçbay, 1982: 16-21; Özyüksel, 1989: 11).

Roma Dönemi'nin sonlarına doğru devlet mekanizmalarının zayıflamasıyla topraktan vergi almak neredeyse imkânsız hâle gelince bu mekanizmalar kamusal hizmetlerin gerçekleştirilebilmesi için gerekli ödemeleri yapamamışlar ve nihayetinde “beneficium” (latince imtiyaz) yöntemi doğmuştur. Merkezi idarenin (kralın) otoritesi zayıflarken kendilerine toprak verilen hanedanın da ellerindeki toprakların bir bölümünü ödüllendirme amaçlı kullanarak kendi taraftarlarına verdikleri görülmektedir. Bu hadiseler Orta Çağ'da özel mülkiyetin temellerini oluşturmuştur (Eco, 2014: 209-215-216).

Bu dönemde şehir ve kırsal olmak üzere iki yerleşim birimi vardır. Şehirler iki çeşittir. Bunlardan biri en üst soyluların yaşadıkları merkez şehirlerdir. Diğeri ise kırsal alanda kalan nispeten daha küçük şehirlerdir. Bu dönemde şehirlerde soylular dışında yaşayanlar zanaatkârlardır. Zanaatkârlar, pazarda satmak üzere ilkel ölçülerde soyluların ve köylülerin ihtiyaç duydukları temel ürünleri üretmektedirler. Toprak işçileri ise kendilerine verilen sınırlı alandaki üretimlerinden ortaya çıkardıkları artık üretimle bu zanaatkârlardan kendi topraklarını ve bey topraklarını sürmek için gerekli araç gereci temin etmektedirler. Serfler ve köylüler özel mülkiyetleri olan bu araç gereçlerle bey toprağını işleyerek elde ettikleri mahsulle aynî olarak vergilerini ödemişlerdir. Köylüler ile zanaatkârlar arasındaki ticaret ise zamanla gelişmiş ve böylelikle iç pazarlar oluşmuştur. Gelişen bu ticaret iki taraf arasında bir tacir sınıfının doğmasına sebep olmuştur ve zamanla bu mecra dışında soylulara da lüks tüketim malları sunmaya başlayan tacirler bir süre sonra zanaatkârlar ile soyluların yanında şehirlerdeki yerlerini almışlardır (Dobb, 1992: 64-67; Zagolov vd., 1979: 114-115). Tacirler sürekli kullandıkları güzergâhlar üstünde konaklayabilecekleri limanlar ve surlarla çevrili güvenli yerler kurmuşlardır. Ayrıca ticaretlerini güvenli bir şekilde yapabilmeleri için bazı kentlerin de etrafını surlarla çevirmişlerdir. Bu yeni şehirlerle birlikte artık üçüncüsü sadece tacirlere ait olan toplamda üç tür şehir meydana gelmiştir. Tacirlerin tek inşaları bu şehirler değildir. Tacirler de zanaatkârlar gibi tüccar loncaları kurmuşlardır. Birlikte hareket etmeleri sayesinde zamanla, kendilerini soymak isteyen feodal beylere dahi karşı koyabilmişlerdir (Pirenne, 2005: 54-111-201).

Tacirlerin bir diğer uğraşı ise tefecilik yapmaları olmuştur. Bu şekilde ciddi miktarda sermaye birikimine sahip olmaya başlayan tacirler zamanla daha da güçlenmiş, şehir yönetimlerinde söz sahibi olmaya başlamışlardır (Yılmaz, 2004: 12). Bu dönemde eğitimlerini artırarak işlerini yazışarak görebilecek düzeye gelen tacirlerle birlikte

zanaatkâr sınıfın söz konusu ekonomik güçleri öyle boyutlara ulaşmıştır ki bazı şehirlerin bağımsızlığının para ile satın aldıkları ve şehrin yöneticisi pozisyonuna geçtikleri bilinmektedir (Pirenne, 2005: 113; Zagolov vd., 1979: 113). Ortaya çıkan bu yeni toplumsal zümreye burjuvazi denmiştir.

Burjuva sınıfı, tüm Avrupa pazarında ticaret yapabilmek için daha fazla özgürlüğe ihtiyaç duymuştur. Bu talebi doğrultusunda başlattığı bir takım halk ayaklanmaları sonucunda ise önce İngiltere’de “Piepowder” ve takiben “Echevin” adındaki mahkemeler kurulmuştur. Bu mahkemeler vasıtasıyla soylular da yargılanır olmuştur. Ayrıca 11. yüzyılın başında “jus mercatorum” adında bir ticaret yasası meydana getirilmiş, ama en önemlisi burjuva sınıfı özgürlükleri adına önemli hukuki kazanımlar elde etmişlerdir (Pirenne, 2005: 64-65). Ayrıca burjuva sınıfı diğer halk zümreleri ile birlikte verdikleri mücadele sonucunda kentten toplanan vergi ve yönetimi senyörlerden alarak bağımsız kent yönetimlerine devretmiş böylelikle bağımsız kentlere kavuşmuşlardır (Kerov, Zubritski ve Mitropolski, 2016: 181).

Akdeniz ticaretinde ilerleyen süreçlerde İtalya şehir devletleri hâkim pozisyona geçmiştir. Erken kapitalizmin ilk örnekleri de bu ülkelerde görülmüştür. Zira özgür birey anlayışının ortaya çıktığını bu coğrafyada ve bu süreçte kanıtlayan Venedik kanunlarına da rast gelinebilmektedir. Diğer bölgelerin aksine Venedik’te üretimin temeli tarım değil atölye üretimi olmuştur (Greene, 2010: 108; Fülberth, 2008: 97-98). Venedik tarihin ilk ticaret imparatorluğudur. 1423 yılında Venedik Doğu Tomasso Mocenigo şehrin yılda 10 milyon dukalık ticaret yaptığını ve 3000 adet gemisinin olduğunu kayıtlara düşmüştür. Bu rakamlar o dönem için son derece büyük rakamlardır. Venediklileri Akdeniz ticaretine hâkim kılan iki unsur coğrafi avantajı ve ticaret gemilerini askerî güçlerle korumaları olmuştur (Ortaylı, 2011). Venedik’in ticaret mefhumuna katkılarından birisi de özel mülkiyet anlayışının gelişmesi ve bu kapsamda bir hukuki alt yapının oluşturulmasıdır (Kala, 2019: 171).

Gelişen ticaretin yanında, ticaret yollarının güvenli hâle getirmeye dair tüm çabalara rağmen yanında yüklü miktarda altın ve gümüş bulundurmanın insanlar için yüksek tehlike yaratması farklı değiş tokuş belgelerini de bu süreçte doğurmuştur. Avrupa’nın ilk banknot örnekleri böyle bir ortamda ve bu ihtiyaçlar doğrultusunda ortaya çıkmıştır. Banknotun yanı sıra poliçe, çek, tahvil, hisse senedi gibi bir takım finansal araçlar da yine böylelikle Avrupa sahnesine çıkmıştır (Fanfani, 1972: aktaran, Akalın, 2011). Orta

Çağ Avrupası'nda bu gibi değiş tokuş belgelerinin sayesinde sermayenin kolayca hareket etmesi sermaye birikiminin önemi ve fazla sermayenin değerlendirilmesi hususları ortaya çıkmıştır. İngiltere'den Fransa'ya, Hollanda'dan İtalya'ya tüm Avrupa'da böylelikle fazla sermayenin işlem göreceği bankacılık faaliyetleri artmıştır. Bu dönemde bankacılık işlemlerinin en çok görüldüğü yer Hollanda'nın güneyi Flander ve bilhassa da İtalya şehir devletleridir. Avrupa'nın birçok noktasında olmayan kurumsallık ve kurumsal işlemler (depozito almak, poliçeyi iskonto etmek, kendi ikametgâhları dışında hatta denizaşırı yerlerde ödeme alma gibi) İtalyan şehir devletlerinde mevcuttur. Tüm dinlerde tasvip edilmeyen faiz ise Yahudilerce diğer milletlerle yapılabilir bir işlem olarak yorumlanmış ve kabul görmüştür. Bunun yanı sıra batıda sadece Hristiyanlara uygulanan murabaha (faiz) yasağından etkilenmemeleri de onlar için mühim bir avantaj olmuştur.¹ Ayrıca Yahudilerin genel olarak sosyal ve ticari alanlardaki dışlanmalarının da onları buna bir yönüyle mecbur bıraktığı söylenebilir (Eğilmez ve Alkin; 2020; Kala, 2019: 171; Pirenne 2005: 152). Yahudilerce geliştirilen faiz işlemleri ilk olarak Medici ailesiyle Hristiyanlıkta kendine yer bulmuştur. İlerleyen yıllarda ise Thomas Gresham'ın çabalarıyla Britanya'da faiz legal hâle getirilmiştir (Benli, 2020).

Doğu'dan alınmak mecburiyetinde kalınan baharat ve hububat gibi tüketim mamullerinin yanı sıra doğunun diğer zenginliklerine aracısız ulaşma isteği ve Floransa, Venedik, Ceneviz gibi ticaret merkezi ülkelerin paralarını altına çevirmeleriyle altın ihtiyacının artması coğrafi keşifleri doğuran gelişmelerdir (Balcı ve Göcen, 2017: 11; Arnold, 1995: 9). Kastilya hükümdarının Osmanlı kontrolündeki İpek ve Baharat Yolları'nın kaynağı Çin ve Hindistan kaynaklarına ulaşmak amacıyla desteklediği Kristof Kolomb bu niyetle çıktığı seferin sonunda yeni bir kıta olarak Amerika'yı keşfetmiştir. Benzer saiklerle Afrika sahillerini takip eden Vasco De Gama ise Kristof Kolomb yerine Ümit Burnu'ndan geçerek Hindistan'a ulaşmış ve böylelikle güney ticaret yolları ortaya çıkmıştır (Arnold, 1995: 6). Böylece geliştirilen yeni ticaret rotalarıyla ticaret dünya geneline yayılmış; Avrupa coğrafyası yeni ticaret yolları vasıtasıyla elde ettiği üstünlüğün yanında teknolojik gelişmelerde de bu süreçle beraber ivme kazanmıştır (Balcı ve Göcen, 2017: 11).

¹ Tabii borç alanın, aldığı meblağdan daha fazla bir borç senedine imza atması veya geri ödemede gecikme cezası şeklinde göstermek gibi çeşitli yöntemlerle kılıfına uyduran Hristiyan tefecilerin de olduğunu belirtmek gerekir.

Reform hareketlerinden önce Avrupa’da kilise, devlet ve kurulan lonca teşkilatları eliyle rekabet adeta yok edilmiş, siyasî ve dinsel bir takım sebeplerle bazı kesimler arasındaki ticaretler yasaklanmış, fiyat ve ücretler genel itibarıyla sabit tutulmuştur. Adli yargılamalar kilise hukukunun denetimindedir. Katolik Kilise’ye göre ticaret sıfır kazanımlı bir denklemdir. Bir tarafın kazancı ancak diğer tarafın kaybıyla mümkündür ve faizin de bütün türleri haramdır (Donald, 1975: aktaran, Akalın, 2006; Parks 2005: aktaran, Akalın, 2006). 14. yüzyılda Medici Bankası, Hristiyanlık vergisi tahsilatının yanı sıra papalık kardinallerinin birikimlerine “Tanrının bir rahmeti” diyerek faiz işletmiş, böylece faiz dogmatik bir yapı kazandırılarak rahmet adı altında adeta yasallaştırılmıştır. Böylece papalık ile faiz ilk kez bu şekilde buluşmuştur (Benli, 2020). Diğer taraftan halk kilisenin varlıklı ve dünyevileşmiş hâlinde son derece rahatsızdır. Prensler ise kilisenin manevî bir lider olarak kalmasını, kendileriyle dünyevî liderliklerini paylaşmasını istememektedirler (Akın, 2020: 1). Yüzyıllarca kilisenin, Huberman’ın (2013) tabiriyle “rezaletleri ve suistimalleri” bilinmektedir. Bu duruma ilk tepki gösterenler John Wyckliffe ve John Hus adındaki reformistlerdir. 1517’de ise Martin Luther adında bir keşiş kilisenin endüljans uygulamalarını eleştiren, kısaca 95 tez olarak anılan düşünceleriyle kilisenin yanlış uygulamalarına yeni bir reddiye hareketini başlatmıştır. 1450 yılında icat edilmiş olan matbaanın Luther’in fikirlerinin o zamanki şartlara göre çok hızlı yayılmasında etkisi büyüktür. Luther, kutsal kitabın on emirdeki “hırsızlık yapmayacaksın” ilkesinden hareketle, kilisenin ifade ettiğinin aksine özel mülkiyetin dinen bir karşılığı olduğunu ifade etmiştir (Güriz, 1968: 254). Feodal yapının gerekliliklerine uygun şekilde serflerin senyörlerine sadakatten şaşmadan çalışıp kazançlarıyla özel mülkiyet edinebileceklerini ifade etmiştir ve bunu teşvik etmiştir. Luther’e göre bu dindarlığın bir gerekliliğidir (Aydemir ve Güneş, 2006:114).

Weber’in (1999: 69) aktardığı şekliyle Luther’den geriye “her türlü koşul altında dünyevi ödevin yerine getirilmesinin Tanrı’yı hoşnut kılan tek yaşam biçimi olduğu ve Tanrı’nın dileğinin de ancak bu olduğu ve bu yüzden de onaylanmış her mesleğin Tanrı katında aynı değere sahip olduğu” kalmıştır. Luther’in fikirlerinin karşılığı daha çok Almanya’da görülürken bu düşünceleri daha da geliştirip Fransa, Hollanda, İngiltere ve hatta Amerika’ya kadar daha geniş bir coğrafyada etkili olan John Calvin olmuştur.

Calvin’e göre mülkün sahibi Tanrı’dır ve ancak Tanrı insana beslediği sevgiden ötürü sahibi olduğu mülkünü bağışlamıştır. Dolayısıyla insanoğlunun özel mülkiyet hakkı vardır ve hatta bu hakkın Tanrısal bir karşılığı da bulunmaktadır. İnsanın bu özel

mülkiyeti işlemesi ve değerlendirmesi önce Tanrı'ya karşı sonra da topluma karşı bir sorumluluğudur. Bu sorumluluklarını yerine getirmekten imtina eden kul ise Tanrı katında günahkârdır. Kişi mülkünü yalnızca kendi keyfi için bencilce işleyemez, halkı ezmekte kullanamaz; tembellik yapamaz ve israf edemez. Kişi, Tanrı'nın kendisine bahsettiği mülkünü değerlendirmek için çok çalışmalıdır (Bieler, 1959: aktaran, Güriz, 1968).

Calvin faiz konusunu da detaylı bir şekilde ele almıştır. Ona göre faiz konusunda esas alınacak tek mercii hukuk değildir. Vicdan da faiz konusunda temel belirleyicilerdendir. Geçinme maksatlı alınan borçlara faiz uygulanması haramdır. Ancak, alınan borcu sermayeye dönüştürerek kazanç sağlayan kişinin, borç aldığı kişiye bu kazançtan bir miktar pay vermesi gerekir ve buna benzer olarak kâr payı verme şeklindeki uygulamalar da kabul edilir uygulamalardır (Akalin, 2006: 9). Bu yaklaşım burjuvazinin sermayeye ulaşması için faizle borç almanın önünü açarak girişimciliğe yeni bir soluk kazandırmıştır.

Tüm bu uyarılarının yanında Calvin bu ilkelere uymayarak müşteriye aldatma, fahiş fiyat uygulamaları vb. çeşitli dolandırıcılıkların ise devlet tarafından cezalandırılması gerektiğini savunarak bir noktada devletin ekonomik hayata çok daha sınırlı müdahalesini savunmuştur (Tawney, 1948: aktaran, Güriz, 1968).

Kısacası Calvin'e göre helal kazanç "daha çok üretim" ile mümkündür (Akalin, 2006: 8). Calvin insanlara sürekli çalışmakla meşgul olmalarını tavsiye etmiş ve Tanrı'nın kendi inayetinin çalışanların elleri üzerinde olacağına söz vermiş (Gagnebin, 1948: aktaran, Güriz, 1968) ve hayatlarını tembellikle geçirenler için özür bulunmayacağı (Bagi, 1956: 49; Güriz, 1968: 256) gibi açıklamalar yaparak her fırsatta çalışmayı yüceltmiş ve tavsiye etmiştir. O zamana kadar hor görülen ticaret ve tacirlik ile alakalı olarak da şu ifadeleri kullanmıştır: "İş gelirinin toprak gelirinden büyük olmaması için ne sebep var? Tüccarın kârı çalışkanlığı ve gayretinden gelmiyorsa nereden geliyor?" (Huberman, 2013: 191).

Reformasyon sonucunda kilise sadece eskiden sahip olduğu politik gücü değil aynı zamanda elindeki toprakları, mülkleri ve malları da bulundukları bölgelerin otoritelerine bırakmak zorunda kalmıştır. İlerleyen süreçte ise bu maddi kazanımlar yönetimde git gide daha çok söz sahibi olmaya başlayan burjuva sınıfına geçerek imalathanelere,

fabrikalara dönüşecek, yer yer Avrupa girişimcisinin toprak rantı ve sermayesi hâline dönüşecektir (Kuyucuklu, 1982: aktaran, Aydemir ve Güneş, 2006).

Matbaanın icadıyla birlikte reformist fikirler kadar bilimsel bilgi de daha kolay aktarılabilir olmuştur. Bu durum bilimsel gelişmeleri hızlandırmıştır. Hâl böyleyken Kıta Avrupası'nda denizcilik bilimindeki gelişmeler ve para ekonomisinin gelişmesiyle değerli madenlere duyulan ihtiyacın artması, yeni coğrafya ve ticaret yolları keşfetme hareketlerinin arkasındaki en önemli motivasyonlardan birkaçı olmuşlardır. Böylelikle 15. yüzyılda dünyada bir paradigma kırılması yaratan coğrafi keşifler yaşanmıştır. Artık Akdeniz, dünya ticaretindeki merkez deniz olma özelliğini yitirirken Venedik de lokasyon avantajını günden güne kaybetmektedir. Venedik'in kaliteli ürün üretme alışkanlıkları ve kendilerini yenilememe konusundaki katı tutumları sermayenin adım adım kuzeye doğru kaymasına sebep olmuştur. Venedik gibi İtalya şehir devletlerinin bankacılık ve finans alanındaki birikimleri, özel mülkiyetin veya sermaye birikiminin ayıp ya da günah olmaktan çıktığı yeni dünyada artık daha cesurca değerlendirilecektir. Venedik ve diğer İtalya ticaret devletlerinden gelen bilimsel birikim ile reform hareketleri neticesinde gelişen ideolojik temel ticaret becerisi yüksek Hollanda'da gelişim göstermiştir.

12 ve 13. yüzyıllarda Avrupa'nın her yerinden tacirlerin geldiği ve bütün Avrupa'da önemli etkileri olan Champagne panayırıları Venedik Ticaret İmparatorluğu'nun ardından dünyanın sıradaki ticaret imparatorluğu olacak olan Hollanda'nın tacirleri ile İtalyan tacirleri için bir kesişim noktası olmuştur. Bilhassa 13. yüzyılda Avrupa'nın kuzeydeki ekonomi merkezi Hollanda ile güneydeki ekonomi merkezi İtalya yılda 6 kez kurulan Champagne panayırılarında ortak pazarda buluşmuştur (Fülberth, 2008: 80). Kentlerde sürekli gelişen ticaretin yanı sıra Champagne panayırılarında İtalyanlar ile çokça ticaret yapmış Hollandalı tacirler arasında sadece ürünler değil; kredi, kambiyo vb. bir finansal bilgi sermayesi de transfer edilmiştir (Pirenne, 2005: 149-150). Tüm bu gelişmelerin nihayetinde Hollanda'da 16. yüzyılda, ticaret ve finans merkezi olan liman ve şehirlerle birlikte verimli tarım ve çiftçilik işlemlerinin yapıldığı kırsal bölgeler ortaya çıkmıştır (Wood, 2003: 77).

Hollanda, 1566'da güneyde, 1579'da kuzeyde örgütlenen ve tüm halkın desteğini alan burjuva sınıflarıyla İspanya'ya karşı başlattığı bağımsızlık savaşından galip ayrılmayı başarmıştır. 1581'de kuzeyde daha iyi örgütlenmiş olan yedi Hollanda eyaletinin

temsilcileri Utrech Birliği'ni kurarak zaferlerini ve başlarındaki İspanyol Prens Philippe'nin Hollanda tahtından indirildiğini ilan etmişlerdir (Kerov, Zubritski ve Mitropolski, 2016: 240). Böylece, basit değiş tokuş aracısı olarak yeniden doğan tacirler lonca teşkilatları kurarak güçlenmiş, şehirler inşa ederek büyümüş, burjuva sınıfı olarak silahlı ve silahsız mücadeleler sonunda şehir yönetimlerinde söz sahibi olmuş ve artık bağımsız bir cumhuriyet olan Hollanda'nın şehirlerinde olduğu gibi meclisinde de yönetime hâkim duruma gelmişlerdir. Hollanda, yüksek ticari kârlarını, sahip olduğu askerî gücüne borçludur. Askerî gücün ise ekonomik güce ihtiyacı vardır. Elde ettikleri başarı o dönem külçecilik olarak anılan merkantilist uygulamaların gerekliliği ve doğruluğuna olan inancı ve meşruiyeti artırmıştır (Kala, 2019: 165; Pamuk, 2007: 138).

Hollanda'daki Amsterdam Borsası günümüzdeki anlamıyla hem bir ticaret borsasıdır hem de menkul kıymet borsasıdır. Bono, tahvil, hisse senedi gibi kambiyo işlemlerinin yanında lale gibi ticari ürünlerin de ticareti bu borsada gerçekleşmiştir. Amsterdam Borsası kanalıyla artan sermaye birikimi 1609 yılında dünyanın modern anlamda ilk bankasının da yine bu coğrafyada ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur. Burada şu hususun altı çizilmelidir: Bir zamanlar sermaye biriktirmenin günah addedildiği coğrafyada reformasyon hareketlerinden sonra artık banka kurulmasını gerektirecek düzeyde sermaye birikimleri ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan, eskiden sadece soylular ve kiliseye hizmet eden bankalar artık halka hizmet verir olmuştur.

II. James'e Katolik inanç ve uygulamalarından çekinerek darbe yapan İngiliz aristokrasisi bu darbe sonucunda Hollanda'yı genel vali (stadtholder) sıfatıyla yöneten Orange prensi William'ı Britanya tahtına davet etmiş ve böylelikle Orange'lı William 1688 yılında hem Britanya hem Hollanda Kralı olmuştur. Bu vesileyle de Britanya ile Hollanda arasındaki parasal ve bilimsel birikim aktarımı başlamıştır.

Uzun bir tarihsel dönemin özetlendiği bu hâliyle görülebilmektedir ki Britanya'yı erken kapitalist ve erken uluslararasılaşmış bir ülke yapan donanımlar Batı medeniyetlerinde gelişim gösteren bilimsel, pratik ve sermaye birikimlerinin aktarımı sayesinde gerçekleşmiştir. Bu birikim Mezopotamya'dan Akdeniz havzasına, İtalya kıyılarından da kuzey Avrupa'ya ve nihayetinde Britanya'ya aktarılmıştır. Özel mülkiyet bilinci, Orta Çağ'da gelişmeye başlamış reform hareketleriyle güçlenmiştir. Şehir ve kırsal arasındaki ticari ilişkilerden ve sosyo-politik inşadan artık değer doğmuştur. Gelişen ticari ilişkiler tüccar loncalarının ortaya çıkmasını sağlamış, bunu avantaja çevirebilen

burjuva sınıfı zamanla kapitalist politikaları güçlendiren gelişmeler yaşanmasına sebep olmuştur. Sermaye birikimlerinin önündeki engeller bir bir kalkarken bu birikimleri koruma ve daha iyi değerlendirme çabaları finansal kurum ve araçların gelişmesine katkı sağlamıştır. Öte yandan coğrafi keşiflerin ortaya çıkardığı yeni fırsatlar Avrupa kıtasında para ekonomisinin gelişmesine katkı sunmuştur. Ticari kârların ve becerilerin askerî güç ile savunulması da tarihsel düzlemde oldukça eskiye dayanan bir usûldür ve gerek bilimsel gelişmelerde gerekse uluslararasılaşma kabiliyetlerinde önemli ivme yaratmış bir aktarımdır. Matbaanın icadı da en başta birçok gelişmeye ön ayak olmuş reform hareketlerine katkıda bulunmuş, akabinde ahlaki, bilimsel ve teknolojik gelişmelerde çarpan etkisi yaratmış bir faktör olarak ortadadır. Tüm bu aktarımlar Britanya’da kapitalistleşme ve uluslararasılaşma olgularını doğuran, ticari merkantilizmi yaratan tarihsel arka plandır.

1.1. Britanya

Her şeyden önce belirtmek gerekir ki İngiltere 1707’de İskoçya ile birleşerek Büyük Britanya, 1801 yılında da İrlanda ile birleşerek Büyük Britanya Birleşik Krallığı adını almıştır. Ancak retrospektif bir yaklaşımla ele alınan bu çalışmada sömürgeci imparatorluk dönemi ele alınacağından yukarıdaki resmi isimlerin kullanılması anlatımda karışıklıklar meydana getirebilir. Gerek bu açıdan bir karmaşıklığa izin vermemek için, gerekse de çalışmanın kapitalizm ve onun en üst noktası emperyalizm bağlamından ötürü sömürgeci yaklaşıma sahip olduğu ilk zamanlardan itibaren ele alınan bu ülke Britanya İmparatorluğu olarak anılacaktır.

19. yüzyılda beş kıtada kırk üç sömürgesiyle tarihin en geniş yüzölçümüne sahip emperyalist ülkesi, dünyanın ilk kapitalist imparatorluğu olan Britanya İmparatorluğu, 16. yüzyılın başlarına kadar ekonomik açıdan önemsiz, siyasî olarak kavgacı ve stratejik açıdan ikinci derece bir ülkedir.

İngiliz tarihçi Ferguson (2013) Britanya İmparatorluğu’nu kaleme aldığı “İmparatorluk” kitabında imparatorluğun kuruluşuna dair şu satırları kaleme almıştır:

“Henry Morgan adlı Galli, Aralık 1663’te Nikaragua Gölü’nün kuzeyinde kalan İspanyol ileri karakolu Gran Grenada’ya çarpıcı bir baskın düzenlemek için Karayipler’in ötesine 800 kilometrelik bir deniz yolculuğu yaptı. Seferin amacı basitti: İspanyol altını bulup çalmak - tabii varsa başka taşınır malları da. (...) 17. yüzyıldaki en olağanüstü kapkaç cümbüşlerinden birinin başlangıcıydı bu. (...) Britanya

İmparatorluğu'nun böyle başladığını, denizlerde şiddet ve hırsızlığın girdabında ortaya çıktığını hiç unutmamak gerekir. Yabancı topraklarda İngiliz yönetimi kurmayı amaçlayan bilinçli emperyalistler, ya da denizaşırı ülkelerde yeni bir hayat kurmayı uman koloniciler tarafından tasarlanmış değildi. Morgan ve emrindeki 'korsanlar', başka bir imparatorluğun kazancını çalmaya çalışan hırsızlardı.”

Coğrafi keşiflerin bir neticesi olarak 16. yüzyıl boyunca Amerika kıtasından elde edilen değerli madenlerin İspanya'ya akışı, Akdeniz'in ekonomik değerini bir süre daha muhafaza etmesini sağladıysa da 17. yüzyılın sonuna varmadan Akdeniz, geri kalmış bir bölge olarak nitelendirilmeye başlanmıştır. Kuzey Denizi artık Avrupa ekonomisinin yeni merkezi hâlini almıştır (Kala, 2019: 168).

Hollanda ile Britanya arasındaki bu deniz, modern dönemin başlarında Avrupa'nın ekonomik açıdan en gelişmiş, en yoğun nüfuslu, en yüksek oranda şehirli nüfusa sahip ülkesi olan ve uzun bir süre Avrupa'da kişi başına gelir düzeyi en yüksek ülke olma özelliğini koruyan Hollanda'nın 18. yüzyılda bu üstünlüğünü tamamıyla yitirmesine şahitlik etmiştir. Hollanda'nın iki önemli rakibi olan Britanya ve Fransa'nın denizcilik kabiliyetleri ve donanmalarında ortaya koydukları gelişmeler neticesinde Hollanda, ticari rotalar ve pazarlar üzerindeki hegemonyasını yitirmiştir. 1720-1820 arası Britanya-Hollanda mukayesesini bu durumu aşıkâr kılmaktadır. Bu tarihler arasında Britanya'nın dış ticaret hacmi yedi katına çıkarken, Hollanda'nın dış ticaret hacmi 1/5 ve kişi başına geliri ise 1/6 oranında düşmüştür (Kala, 2019: 175).

Britanya, 16. yüzyılda İspanya'yı, 17. yüzyılda Hollanda'yı galebe çalacak ve nihayetinde 18. yüzyılda Fransa'yı da alt ederek tartışmasız hegemonyasını ilan edecektir. Bu yükseliş, onun burjuva gelişmesinin direkt bir sonucudur (Tanilli, 1994a: 233).

Bu gelişimin başladığı yer ise şüphesiz, yukarıda değinilen Ferguson'un ifadelerindeki gibi, korsanlık faaliyetleri olmuştur. Britanya'nın peşinde olduğu değerli madenlere ulaşma çabaları, başlarda bilinçli bir taklitçilikle Amerika kıtasında bu madenleri arayarak geçmiştir. Uzun bir süre boyunca başarısızlıkla sonuçlanan çabaların vardığı tek liman ise “izinli korsanlık” olmuştur. Sömürgecilikle elde edilenden çok daha fazlasının korsanlık faaliyetleriyle başlarda İspanyollardan ele geçirilerek yurda getirilmesi, kraliçenin korsanlıklara yetki vermesiyle bir çeşit avantaja dönüştürülmüştür. Bu korsanlar aldıkları yetkilerle ve tekellerle ileride önce tüccar

kimliğine, kimileri ise sömürge valilikleri görevlerine kadar yükselmişlerdir. Ne de olsa Britanya taşeron sömürgeleştirme modeliyle veya daha nazik bir ifadeyle saldırgan ticari girişimcilik politikalarıyla ilerleyen bir sömürgeler imparatorluğudur.

Britanya'nın ilk emperyalist faaliyetleri olan korsanlık faaliyetleri beraberinde deniz savaşlarını getirmiştir. İspanya ile yapılan savaşlar (1585-1604) vesilesiyle Britanya, denizcilik ve gemicilik konusunda önemli gelişmeler göstermiştir. Nitekim yine Ferguson'un (2013) aktardıklarına göre başta bahsedilen Morgan ve adamlarının 1668 yılında tek bir baskından yanlarında 60.000 sterlinle geri dönmesi Britanya tahtının iştahını kabartmıştır. Çünkü taht bu korsanlık faaliyetlerinin hasılatından pay almanın yanında ve bunun karşılığında bu faaliyetlere meşruluk kazandırarak İspanya'ya karşı düşük maliyetli bir savaş verecektir. "Morgan'ın kariyeri Britanya İmparatorluğu'nun ortaya çıkışında düzenli kuvvetler kadar girişimci paralı askerleri de kullanmanın klasik bir örneğidir." İmparatorluk İspanya ile giriştiği mücadeleden muzaffer ayrılmasını bilmiş, adayı fethetmek için gelen İspanyol yenilmez armadası, Osmanlı donanmasının Akdeniz'deki manevralarıyla ikiye bölünüp güç kaybedince İngiliz donanması karşısında yenilgiye uğramıştır (Tanilli, 1994a: 50).

Tahtın hasılatından pay aldığı, kendisi adına savaş icra eden korsanlara tekel hakları ve devlet adına faaliyette bulunma hakkı tanınması, daha önce Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası'nda görülen bir uygulamadır. Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası'nın ideolojik temellerini atan Grotius'un düşünsel inşasında İngiliz bir düşünür olan Thomas More'un önemli katkıları vardır. More, "Ütopya" adlı eserinde (1516) yaşama hakkının en doğal hak olduğunu ve merkez kent için belirlenecek optimum sayının üzerindeki "ütopyalıların" "ütopya yasalarına tabi bir şekilde" yeni yerleşim alanlarına aktarılıp orada "koloni" kurmaları, oradaki yerli halk tarafından çorak bırakılan toprakları işlemeleri ve böylelikle kendilerine ve orada yaşayanlara refah sağlamaları önermesinde bulunmuştur. More'a göre "ütopyalıları" gittikleri yerdeki halkla kaynaşıp zaman içerisinde aynı hayat tarzını paylaşacak ve tek bir yeni toplum ortaya çıkacaktır. Bu yaklaşım doğrultusunda yerli halkın "ütopyalıları" katılmaları kendi yararlarıdır. Katılmamaları ve hatta direnmeleri durumunda ise onlara savaş açmak, onları yurtlarından sürerek topraklarını işgal etmek yaşama hakkından sebep meşru bir faaliyettir. More'a göre ütopyalılar gittikleri yerlerdeki toprağı işlemeyip onu çorak bırakan kabahatli yerli halka "medeniyet" götüreceklerdir. Ancak İngilizler bu yaklaşımı bir adım daha ileri götürerek, ifade edilen meşruiyet ölçüsünü, İngiliz ticari

tarım standartlarının altında kalan tüm toprakları çorak kabul etmek derecesine getirmişlerdir.

More'a göre ekilmemiş topraklar işgal edilebilirken İngilizler ekili topraklara da el koyabiliyorlardır. Pratikte bu şekilde gerçekleşerek More'un ideolojik yaklaşımının bir adım ötesine geçmiş olan durumu sistematik hâle getirerek açıklayan isim ise liberalizmin kurucularından John Locke'dur. Locke bir emek mülkiyet teorisi geliştirmiştir. Ona göre şeylerin değeri, onda yüklü olan emekle ölçülebilir. Mülkiyetin de temelindeki olmazsa olmaz öge "değer yaratmak"tır. Değeri yaratan, emeğini katarak şeyde bir değişim yaratan kişi, mülkün mâlikidir. Bu noktada zamanın şartlarına göre kölenin emeğinin ve mâlikliğinin de efendisine ait olduğunu unutmamak gerekir. Bu noktaya kadar daha önce değinilmiş olan Grotius'un yaklaşımından her ne kadar farklı görünmese de Locke'un ortaya koyduğu önemli bir fark şudur. Emek katılarak "yaratılmış değer" in topraktaki adı verimlilik ve kârdır. Eğer bu değer İngiliz tarım standartlarına göre yeterince verimli ve kârlı değilse bu israftır. Şöyle ki, biri yeni kıta Amerika'da biri Britanya ana karasında olmak üzere, toprak yapısı, büyüklüğü, konumu gibi birçok toprağa has özelliklere göre aynı içsel değere sahip birer dönüm toprak olsun. Bu iki farklı topraktan Amerika'daki ekilmiş ancak, gerek elde edilen mahsul olarak, gerekse de bu mahsulün satışından elde edilen kâr olarak İngiliz toprağına göre 1/1000 değerinde dahi bir değer yaratılmamışsa bu toprak Locke'a göre sömürgeleştirilmeyi beklemektedir. Diğer bir farklılık olarak Locke'un yaklaşımı Grotius'un (1667) gibi bir hukuk veya savaş teorisi olmaktan öte, bir özel mülkiyet teorisidir. Bu özel mülkiyet, görüldüğü üzere kapitalist bir yaklaşımla, rekabetçi üretim temeline dayandırılmıştır (Wood, 2003: 108-117). Esasen, rekabetçi üretim yoluyla yaratılan değer in sağladığı kâr, oradan oraya sömürgeler peşinde koşan bir imparatorluğun hareket tarzındaki ana motivasyonunun da tam bir ifadesidir. John Locke'un yaklaşımının uygulamada karşılık bulmasıyla Britanya, ülke içinde ve tüm sömürgelerinde rekabeti merkeze alarak, kendi şahsında kapitalist emperyalizmin ve öncüsü olduğu yeni küresel düzenin temelindeki en önemli bileşenlerden birisini belirlemiştir. Locke'un rekabet temelli önermelerinin yurt dışındaki tezahürü sömürge, yurt içindeki tezahürü ise çitleme/çevirme (enclosure) faaliyetleridir. Çitleme faaliyetlerini anlayabilmek için öncesinde İngiliz reformasyon dönemine kadar geri gitmek gereklidir.

Feodal Avrupa’da 17 ve 18. yüzyıllar boyunca tarımda bir takım atılımlar gerçekleşmiştir. Tekerlekli el arabaları toprak işçisinin işini hafifletirken, onunla birlikte tekerlekli ağır sabanın kullanımına başlanmasıyla da evvelce işlenmesi imkânsız görünen en sert topraklar dahi verimli ekim alanlarına dönüştürülmüştür. Saban kullanımının yanı sıra toprağı nadasa bırakma, ürün rotasyonu, gübre kullanımı gibi tarımsal bilgi birikiminin artması ve yaygınlaşmasıyla birlikte toprağın ve mahsulün kalitesi, verimliliği ve kârlılığı artmıştır. Bu tarımsal gelişmelerden başkaca, su değirmenlerinin kullanımı sayesinde yüksek miktarlarda tahıl işlenebilirken demir ocaklarına da gerekli olan enerji yine bu değirmenlerden elde edilmiştir. Bu gelişmelerle birlikte toprak işçisi köylüler görece zenginleşmeye ve köklü bir ekonomik değişimin fitilini ateşlemeye başlamışlardır. Tarımdaki bu ilerlemeler sonucu ortaya çıkan üretkenlikteki artış, pazara tesiri dolayısıyla tüm ekonomideki üretimin artışı anlamına gelmektedir. Hem emek hem de toplam üretimdeki zincirleme artışın en önemli sonuçlarından biri de askerî harcamaların artırılarak teknolojik ilerlemelerin gerçekleştirilmesidir. Feodal senyörler arasındaki rekabet de işin içine girince kaçınılmaz olarak askerî teknoloji, asker, ekipman ve tahkimat için daha fazla parasal kaynak ihtiyacı doğmuştur. Elbette senyörler bu ihtiyacı karşılamak için sahip olduklarının fazlasına göz dikmişlerdir. Feodal düzlemdeki en büyük senyör olan kral da bu noktada kiliseyi hedefine almıştır. Orta Çağ’da İngiliz tahtı zamanla feodal beylere olan bağımlılığından kurtulmak için paralı asker satın alma yolunu tercih etmiştir. Bunun için ise kendisine sadakatinden şüphe duymadığı zenginler ile orta hallilerin desteğine dayanan bir siyasal düzen inşa etmiştir (Faulkner, 2013: 96).

16. yüzyıldaki Tudor Hanedanlığı’ndan VIII. Henry’nin iktidarı; bu şekilde çiftçiler, zanaatkarlar ve tacirlerin desteğine dayanmaktadır. Güçlenmekte olan bu burjuvazi, krala verdiği, ziyadesiyle maddi olan, destekleri sonucu hem feodal beylerin zorbalıklarına karşı bir koruma hem de çıkarılan yasalarla ticarete avantajlar elde etmektedirler (Huberman 2013: 87). İngiliz ekonomisinin bel kemiğini oluşturan bu burjuva kesimin çoğunluğunun dinî tercihi ise Protestanlıktır. Tıpkı VIII. Henry’nin başbakanı Thomas Cromwell ve onun aracılığıyla VIII. Henry’nin uzun uğraşlar sonucu evlendiği son eşi Anne Boleyn gibi. Bu evlilik, bir ülkedeki en yüksek iktidar makamı için dahi zor gerçekleşmiştir. Çünkü o krallık makamının da üzerinde Katolik Papalık’ın hâkimiyeti söz konusudur ve Katoliklikte boşanma büyük bir günahtır. Önceki evliliğinden erkek bir varisi olmayan VIII. Henry’nin bir erkek varis bırakmak için

yeniden evlilik yapmak istemesine karşın Katolik Papa'nın bunu uygun görmemesiyle birlikte, destekçilerin sadakatının artırılması ve papalıktan bağımsız bir iktidar için Katolikliğin İngiliz topraklarında yarattığı engel artık iyiden iyiye gün yüzüne çıkmıştır. Bunun üzerine koyu bir Katolik olan VIII. Henry 1534 yılında burjuvazi ve parlamentonun desteğini arkasına alarak Roma'nın Katolik Papalık'ıyla olan bağı koparmış ve başında kendisinin olduğu, Tanilli'nin (1994a) ifadesiyle, "yarı-Katolik, yarı-Protestan" Anglikan kilisesini kurmuş ve nihayetinde kilise topraklarına el koymuştur (Faulkner, 2013: 114). Görüldüğü üzere diğer Avrupa coğrafyasından farklı olarak İngiliz reformu halkın değil hükümdarın eseridir. Bu, diğer bir yandan kapitalist ilişkilerin bir ülkede yarattığı belki de en devrimsel gelişmedir. Kapitalizm İngiliz adasında Katolik inancına karşı en büyük zaferini elde etmiştir. Avrupa reformasyonunun Britanya'daki görüntüsü Anglikan kilisesidir. Tahta müdahale etmek bir kenara, İngiliz tahtı tarafından yönetilen kilise git gide burjuvazinin emrine girecektir. Burjuvazinin, kârı artıracak hiçbir fiili İngiliz kilisesince gayri ahlaki bulunamaz. Üstüne üstlük, ileride Anglikan kilisesinin altındaki evanjelistlerin sömürgecilik faaliyetlerine çok büyük katkıları olacaktır. Sermaye birikimi başta olmak üzere hiçbir kapitalist eylemin önünde hiçbir engel yoktur artık.

Çitleme faaliyetlerinin anlaşılması için reformasyon döneminde ele alınması gereken nokta, kilise topraklarının bu hâliyle kamulaştırılması meselesidir. El konularak kamulaştırılan kilise toprakları, süratle İngiliz burjuvazisine hibe edilmek ve yahut satılmak suretiyle elden çıkarılmıştır. Burjuvanın varlığı ve dönemin en büyük zenginlik kaynağı olan toprakların artması gibi tahtın da bağımsızlığı perçinlenmiş, kasası dolmuştur. İngiliz topraklarında Tudor Hanedanlığı'nın ve Protestanlığın destekçisi olan burjuvazi güç kazanmıştır. Krallık, destekçilerinin gücünü artırırken iktidarını da sağlamlaştırmıştır. Tahtın bu güçlü destekçileri daha önceleri VIII. Henry'nin babası VII. Henry tarafından da korunmuştur. Çalışmada evvelce değinilen ve İngiliz yününden imal edilen Flaman kumaşları ile İngilizlerin yünden imal ettikleri hafif dokumaların rekabetinin Orta Doğu'ya kadar uzandığı 15. yüzyılda VII. Henry bu stratejik ürünün ihracını, koyduğu vergilerle zorlaştırmış hatta bir dönem tümüyle yasaklamak suretiyle İngiliz yün sanayisini korumaya almıştır. Bunun sonucunda, sahip oldukları ham maddenin de, ondan imal edilen rakip ürünün fiyatı da yükselmiştir. Böylelikle, artık eskisinden çok daha değerli olan yün İngiliz tahtı ile karşılıklı bağımlılık ilişkisine sahip burjuva için önemli bir ticari üründür. Taht ile iyi ilişkilere

sahip burjuvazi bunu değerlendirmekte gecikmemiş ve köylülerce toplumsal bir örf olarak ortak kullanılan kamu malı arazileri çitleme marifetiyle çevirerek halkın kullanımına kapatmıştır. Bu büyük topraklar, yününden faydalanılacak koyunların otlayacakları otlaklar hâline gelmiştir. Marks bu durumu şu ifadelerle ele almıştır: “Reform ve onun sonucu olarak kilisenin mallarına karşı girişilen soygun, 16. yüzyılda, halka şiddet yoluyla el koyma yolunda, yeni ve korkunç bir eğilime yol açtı.” (Tanilli, 1994a: 179).

Britanya’nın, ana motivasyonu rekabetçi üretim yoluyla yaratılan değerın sağladığı kâr olan bir imparatorluk olduğu daha önce ifade edilmiştir. Yeri gelmişken bu ifadenin zuhur ettiği tarihi vakalardan birisine de değinmekte fayda görülmektedir. VII. Henry’nin İngiliz stratejik ürünü olan yünü, vergilerle korumanın yanında kendisinden önceki kral III. Richard’ın yaptığı gibi bir önemli hamlesi daha vardır; ithal ikameci korumacı politikalar. Dış ticaret açığını ham yün ihracıyla kapatmaya çalışan geri kalmış İngiliz ekonomisi VII. Henry tarafından üretimin öncelenmesi marifetiyle bir atılıma kalkışmıştır. Bruges, Ghent, Ypres gibi Flaman kentleri İngiliz yünü ile kumaş imal edip bir miktar kâr elde ederken bu kumaşları alarak elbise üreten başka ülkeler ise çok daha büyük kârlar elde etmektedir. İngiliz tahtı bu durumda daha önce yaptığı gibi tekrar alçak ülkelere marifet sahibi tekstil işçilerini kaçtırmış (Defoe, 1728: aktaran, Chang, 2009), ithal ikameci endüstrileşme politikalarıyla İngiliz yününün yurt içinde işlenmesini özendirmeye çalışmıştır. Ancak VII. Henry, o zaman için ülkede üretilen ham yün ile işlenebilecek olan kapasite arasındaki yüksek farkın görülmesiyle birlikte yasakları geri çekmiştir. VIII. Henry de babasının 1489 yılında yaptığı gibi (Ramsay, 1982: aktaran, Chang, 2009) İngiliz yününün yanı sıra giyim mamullerini meydana getiren yünlü yarı mamullerin de ihracını 1512’de, 1513’te ve 1536’da tümüyle yasaklamıştır. Hedeflenen işleme kapasitesine, esasen ham yün ihracını tümüyle yasaklayabilecek düzeye ise VIII. Henry’nin Katolik Kilise’yi reddederek evlendiği Anne Boleyn’den kızı kraliçe I. Elisabeth döneminde 1578’e kadar ancak ulaşılmıştır (Defoe, 1728: aktaran, Chang, 2009). Ayrıca ham madde ihracındaki vergi artışı ve yasaklamalarla ham yün alıcısı Flamanlı üreticilerin felakete sürüklendiklerini de yeri gelmişken ifade etmek gerekir (Chang, 2009: 58-59).

Bu şekilde, İngiliz burjuvazisi Reformasyon döneminden ve hatta öncesinden beri taht ile kuvvetli ilişkilere sahiptir. Locke’un önermelerinin yurt içi tezahürü olan çitleme faaliyetleri de böyle bir ortamda, bu şartlar altında kilise topraklarına el konulup

burjuvaziye hibe edilmesi veya satılmasıyla gerçekleşmiştir. Rekabet temelli verimlilik artışı önermesi, yünün değerlendirilmesiyle birlikte değerlendirilen toprakların çitlenip tarım ürünleri yerine yün üretilmesi şeklinde vücut bulmuştur. Çitleme faaliyetlerinin Sanayi Devrimi'ne kadar ulaşan tesirleri de olmuştur ki bunların başında “mülksüzler” gelir.

İngiliz tarımı Orta Çağ'da açık arazilerde, birkaç büyük kamu arazisinin bölgenin tarımla ilgilenen ailelerine pay edilerek, o ailelerin buraları ortaklaşa değerlendirmeleri şeklinde gerçekleşmektedir. Bu faaliyetlerin ortaklaşa gerçekleşmesinden ötürü ise araziler çitlenmemektedir, ta ki tahtla iyi ilişkilere sahip güçlü burjuvazi değerli ticari bir ürün olarak yün üretimine göz dikinceye kadar. Bir veya daha fazla büyük çiftçinin bu kamusal toprakları çitleyerek kendi mülkleriymiş gibi tasarrufta bulunmalarıyla birlikte, buraları işleyerek hayatlarını sürdüren köylülerden oluşan büyük bir “mülksüzler” kitlesi yaratılmıştır. Döneme ait anonim bir şiirde bu olay şu şekilde aktarılmıştır (Faulkner, 2013: 155):

Halktan kazı çalan
Adamı astılar, kadını kırbaçladılar.
Ama kazdan ortak olanı çalan
O asıl haine hiç dokunmadılar.

Bu şekilde ortaya çıkan başıboş mülksüzler ordusu öncelikle sömürgelerde ve sonrasında ilerde gelişecek olan sanayide değerlendirilecek en önemli ihtiyaçlarından biri olarak emeği meydana getirmiştir. İmparatorluğun, rakip sömürgeci Avrupa güçlerine nispeten sömürgelerine yerleşimci sağlamada daha cömert oluşunun sebebi buradadır. Britanya'nın sömürgeci genişlemesinin başlarındaki başarısının sırrı 16. yüzyılda ortaya çıkan kapitalist ilişkilerin ürünü bu mülksüz artık nüfustur (Wood, 2003: 103). Tam olarak More'un “Ütopya” kitabındaki artık nüfus gibi. Ele geçirilen sömürgelerde, başlarda emek arzının %70'i veya %80'ini oralara sözleşmeli hizmetçiler olarak giden bu İngiliz mülksüz köylüler sağlamışlardır. O kadar çok insan İngiltere adasını bu şekilde terk etmiştir ki bu sayılar 19. yüzyılda günde 1000 kişiye kadar çıkmıştır (Tanilli, 1994c: 96). Sonraları ise emek talebinin artması, yurt içindeki istihdam imkânlarının artması ve emeğin pahalılaşması sonucunda ise Afrika'dan, Karayipler'in köle plantasyonlarından getirilen köle emeği ile ihtiyaç karşılanmıştır (Wood, 2003: 120-123). İmparatorluğun rekabetçi gücünü artıran, ona ticari avantajlar yaratan sömürgeler yurt içindeki toplumsal düzenin refahına da hizmet etmiştir. Şöyle

ki; bu başıboş mülksüzler sömürgelere gönderilerek, potansiyel asayiş sorunlarının önü alınmış, onlarla birlikte hükümlülerin de sömürge topraklara gönderilmesi sonucunda cezaevi masrafları da azaltılmıştır. Diğer yandan doyurulması gereken işsiz ve yurtsuz halk problemi peşinen çözülmüş, tüm bunların yanı sıra devrimci organizasyonların ihtiyacı olan mutsuz ve refah seviyesi düşük kitleler de dağıtılmıştır.

Mülksüzleri ve suçluları göndererek sömürge yerleşimlerini inşa edip oralarla kapitalist ticari ilişkiler inşa eden Britanya'yı tarihin en büyük imparatorluğu yapan unsurlardan biri bu sömürgelerdir. Sömürgecilik, başlarda ifade edilen John Locke'un kapitalist rekabetçi emek-mülkiyet yaklaşımının yurt dışındaki tezahürüdür. Sömürge toprakları potansiyel rakiplerin yaratıldığı yerler değil, ana vatana avantajlar yaratacak kaynakların ve fırsatların arandığı topraklardır. İngilizler tarihleri boyunca bu ayrımın farkında olarak, sömürgelerinde sadece kendilerinin kazanacakları şekilde verimlilikler yaratmışlardır. Britanya İmparatorluğu'nu, ondan önceki ticaret imparatorluklarından ayırt eden en önemli yönü sömürgelerini basit ticaret rıhtımları olarak görmeyip oralarındaki üretim ve gelişime ön ayak olmasıdır. Bu şekilde, daha fazla sömürebilecekleri üretim şartları geliştiren Britanya aynı zamanda yurt içindeki üretim projeleri için de bir laboratuvar olarak sömürgeleri değerlendirmiştir. İngilizler üretim ve geliştirmeye dayalı kâr ilkeleri üzerine inşa ettikleri tüm sömürgeleriyle tek kazananı yine kendileri olacak şekilde bir rekabet zemini oluşturmuşlardır. Bunun sayısız örnekleri İrlanda'da Hindistan'da, Kanada'da, Avustralya'da görülmüştür. Çalışmanın ilerilerinde görüleceği üzere serbest ticaret önermeleri dahi bu düzlemde ele alınmış bir ifadedir. Ayrıca sömürgeler imparatorluk için verimli emek, ucuz tahıl ve üretim girdisi ambarı görevleri de görmüştür.

1.2. İngiliz Burjuvazisinin Sömürge İmparatorluğu

Dünyanın 15. yüzyılda coğrafi keşiflerle birlikte başlayan dönüşümü, sonrasında da hiç durmadan hız kazanarak devam etmiştir. Yeni kıtadan taşınan değerli madenlerin soyulmasıyla başlayan korsanlık faaliyetlerinin İngiliz tahtına kolay zenginlikler kazandırdığı görülmüştür. Sonrasında bu korsanlık faaliyetleri taht tarafından desteklenerek “izinli” korsanlık faaliyetlerine dönüştürülmüştür. Bu saldırgan ve yüksek kârlı uygulamalar Britanya'nın bundan sonraki tüm etkinliklerinin de temel karakteridir. Dış siyasetini ve dış ticaretini üzerine inşa ettiği bu temel ile Britanya Hindistan, Antiller ve Kuzey Amerika'da, sonraları ise Afrika ve Orta Doğu'ya kadar neredeyse

dünyanın her köşesinde sömürgeler ele geçirmiş, koloniler ve dominyonlar inşa etmiştir. Britanya dünya tarihinin en geniş yüzölçümüne sahip sömürge imparatorluğunu kurmuş ve bir ekonomik güç merkezi meydana getirerek zengin bir jeopolitik süper güç olmuştur.

İngiliz devletinin politikalarını bu şekilde yüksek kâr motivasyonu üzerinde dizayn etmesinde, daha önce reformasyon döneminde ele alındığı üzere, zenginleşmekte olan burjuva sınıfının devlet yönetiminde söz sahibi olması temel etkindir. Kapitalist ilişkilerden mülhem İngiliz reformasyonu ile birlikte devlet yönetimine ilgisi sürekli daha da artan burjuvazi ülkede meydana gelen tüm devrimlerde de çıkarlarına göre pozisyon almıştır. Reformasyon sürecinde krallığa destek veren burjuva I. Elisabeth'ten sonra tahta geçen I. James'in (1603-1625) keyfi vergi uygulamalarının çıkarlarıyla ters düşmesi sonucu krallık karşıtı bir konum almıştır. I. James'ten sonra oğlu kral I. Charles döneminde başlayan ve İngiliz Devrimi veya İngiliz Burjuva Devrimi olarak da adlandırılan ve 1649'da kralın idam edildiği 1640-1660 sürecinde iktidara gelen Oliver Cromwell'in diktatoryal yönetiminin bir parçası olmuştur. Bu süreçte çıkan ve çalışmanın ilerlerinde daha detaylıca değinilecek olan Seyrüsefer Yasası (Navigation Acts) burjuva kodlarıyla yazılmış bir yasa olarak devlet yönetimindeki güçlü etkinin en açık göstergelerindendir. Bu sürecin sonlarına doğru ise burjuvazi, Cromwell yönetimi ile çıkar çatışmasına girmiştir. Cromwell'in ölümünden sonra Stuart ailesi II. Charles ile 1660 yılında tahta geri dönmüştür. Bundan sadece yirmi sekiz yıl sonra ise İngiliz Şanlı Devrimi'nde de burjuvazi, taht karşısında çıkarları doğrultusunda önemli bir zafer kazanarak Orange'lı William'ı tahta geçirmiş, büyük sermaye birikimlerinin önünü açan uygulamaların başlamasında öncü olmuştur. Nihayetinde net bir durum vardır ki iki asır içerisinde İngiliz burjuvazisi devlet yönetiminde tartışmasız bir ağırlık merkezi hâlini almıştır. Burjuvazinin etkili olduğu devlet politikaları sonucunda ise ülke, bir sömürge imparatorluğuna dönüşmüştür.

İngiliz arazi mühendisi General William Petty Ekonomi-Politik biliminin kurucularından birisidir. Sömürgeleştirme üzerine ve insanlar ile toprakların değerlemesi ve değer dönüştürülmesi üzerine çalışmalar yürütmüştür. Kısaca açıklamak gerekirse, Petty'nin belirlediği değere göre Afrikalı yetişkin bir erkek köle 25 sterlindir. Bir İngiliz erkeğin değeri ise 70 sterlindir. Ona göre bir İrlandalı erkeğin değeri geliştirilerek 70 sterline çıkarılabilir. Petty bu düşüncelerinin yanı sıra yaptığı çalışmalarla kapitalist “değer” kavramının teorik açıklamalarını geliştirmekte büyük rol

oynamıştır. Geliştirdiği kriterlerle İngiliz ticareti politikasını etkilemiştir. Petty ülkesinin ekonomi politikaları ile ilgili yoksulların desteklenmesi için, ticaretin geliştirilip bütün fabrikatörlerin zenginleştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca ona göre İngiltere Avrupa'nın bakkalı olmalı ve bununla beraber diğer ülkelerin pazar hâline getirilmesi için de çaba gösterilmesi gerekmektedir. Bunu gerçekleştirmek için de, bütün tüccar ve işçilerin teşvik edilmesi ve bu yoldan keşfedilen her türlü özlü yolun, onları bütün diğer ülkelerin üreticilerinden ve metalarından daha ucuza satacak duruma getireceğini, bunun, onların cehalet ve işsizlik içindeki tekerci şirketlerini güçlendirmekten daha iyi olacağını ifade etmiştir (Webster, 1975: aktaran, Wood, 2003).

Britanya'dan önce denizlerdeki ve kıta Avrupası'ndaki ticaret rotalarının, tüm küredeki uluslararası ticaretin ve sömürgelerin, hegemonik gücü Hollanda'dır. "Deniz hamalları" adıyla anılan Hollandalıların üstünlüğü bir süre sonra "deniz köpekleri" lakaplı İngiliz korsan tacirlere geçmiştir. Bu üstünlüğü var gücüyle değerlendirecek olan İngiliz burjuvazisi korsanlık, savaşlar, köle ticareti ve I. Dünya Savaşı öncesinde 400 milyona varan nüfusuyla sömürgelerden elde edeceği kaynaklar ve buralarla tesis edilecek yüksek kârlı ticaretlerle alabildiğine zenginleşecektir (Yelisseyeva, 2009: 9).

Britanya'nın sömürge faaliyetleri temelde esasen bir bağımlılaştırma faaliyetidir. Kurduğu asimetrik bağımlılık ilişkisiyle en kârlı çıktığı sömürgesi ise şüphesiz Hindistan'dır. İngiliz burjuvazisinin buradaki kimliği Doğu Hindistan Kumpanyası'dır.

Britanya Hindistan'ını Ahmet Ağaoğlu'nun ifadeleriyle aktarmak yerinde olacaktır Ağaoğluna İngiliz müstemlekelerinin sertacının Hindistan olduğunu ifade eder. Ona göre İngiliz azamet ve haşmetini, İngilizin cihan hâkimiyetini temin eden aslında bu müstemleke ve onun 300 milyon ahalisi ile nihayetsiz tabii servetleridir. Harbi Umumi esnasında bu müstemleke yalnız başına İngiltere'ye 1.500.000 asker vermiş, bir milyar rupiye kadar nakit muavenette bulunmuştur. Sulh zamanında ise İngiltere'nin o muhteşem sanayisini yaşattıran, İngiliz iktisadiyat ve maliyatını takviye eden de yine Hindistan olmuştur (Ağaoğlu, 1929: aktaran, Bulut, 2012).

Daha önceden İspanyollara karşı korsanlık seferlerine çıkan, döndüğünde %4700 kâr ve kendisine gemi vererek hissedarı olan kraliçeye yanında 250.000 sterlin getiren Kaptan Drake adındaki korsanı hatırlamak yerinde olacaktır (Huberman, 2013: 107). Bu şekilde daha önceden kraliçenin güvenini kazanmış olan Kaptan Drake sonraları dünya turu

hedefiyle yola çıkmıştır. Bu seferinde Ümit Burnu rotasını kullanarak 1580’de İngiliz ana karasına döndüğünde beraberinde tahtın o dönemki bir yıllık gelirine denk olan yarım milyon sterlinlik ganimet getirmiştir (Collis, 1942: aktaran, Mukherjee, 1974: aktaran, Bulut, 2012). Kaptan Drake 1588’de ikinci turundan Ümit Burnu rotasına dair önemli denizcilik bilgileri ve Portekiz tacirlerinden korsanlıkla elde ettiği altın, baharat, ipek, pamuklu kumaş, inci, porselen, ilaç gibi dönemin en değerli ticari ürünleriyle geri döndüğünde bu ticaret yolunun önemi tam olarak anlaşılmıştır. Bu rotayı kullanarak dönemin en büyük zenginlik merkezlerinden biri olan Hindistan’la ticaret yapmak üzere İngiliz Maceracı Tacirler isimli bir grup İngiliz taciri Doğu Hindistan Kumpanyası’nı (East India Company) kurmuşlardır. Bu kumpanya 1600 yılının son gününde hükümetten tekel desteği sağlayarak devlet fermanıyla “Doğu Hindistan ile ticaret yapmakla yetkili Londra Tüccar Şirketi ve Valisi” unvanının sahibi olmuştur. İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası (İDHK) bölgedeki rakip diğer İngiliz ve yabancı tacirleri bölgeden def ederek tüm ticaret yolunda ve sahasında hegemonyasını sağlamak üzere İngiliz tahtının desteğiyle hareket edecektir. Açıkça görüldüğü üzere, bu dış ticareti/politikası (İngiliz dış politikası İngiliz dış ticareti demektir), karakteri itibariyle korsanlık faaliyetlerine oldukça benzemektedir. İDHK’nın kraliyet beratıyla sahip olduğu ayrıcalıklardan en önemlileri;

- ✓ Hindistan ve Çin’le ticaret yapmaya yetkili tek İngiliz kuruluş olması,
- ✓ Her yıl 30.000 sterlilik altın ve gümüşü ülkeden çıkarabilmesi,
- ✓ İlk dört seferinde İngiliz mallarının ihracında vergi ödemeyecek oluşu, Hint mallarını ise İngiliz gemileriyle fermanın geçerli olduğu 15 yıl boyunca vergi ödemediği tekrar ihraç etme hakkı
- ✓ Devletin menfaatlerine bağlı olarak fermanın fesih veya yenilenmesi hakkıdır (Mukherjee, 1974: aktaran, Bulut, 2012).

İDHK’nın başlardaki temel faaliyetleri Hint Okyanusunda Portekiz ve Hollandalı gemilere düzenledikleri korsanlık seferleridir. Bu şekilde %100’ün üzerinde kâr elde ederek zenginleşen ve devlet menfaatlerine de hizmet eden kumpanyanın devlet fermanı 1650 yılında kalıcı hâle getirilmiştir. Kumpanya Portekiz ve Hollandalıların üstünlüğünü zamanla kırmıştır. Tıpkı onların da kendilerinden önceki Arap tacirlere düzenledikleri korsanlık faaliyetleriyle Arapların üstünlüğünü kırdıkları gibi (Bulut, 2012: 83-87).

Buraya kadar gelinen noktada dikkat çeken birkaç husus vardır. Öncelikle, İngiliz tahtının İDHK'ya sunduğu ayrıcalıklar içerisinde ülkeden altın çıkarmanın bir imtiyaz olarak sunulmasından anlaşıldığı üzere, devlet merkantilist politikalar uygulamıştır. Ayrıca İngiliz devleti en büyük sömürgeleştirme adımlarını, daha önce değinildiği gibi, ticari girişim eliyle atmıştır. Bu ticari girişimin de son derece saldırgan bir karakterde olduğu da açık ortadadır. Nitekim bu ticari girişim, hedef piyasadaki kendi uyruğundan bile olsa tüm rakipleri yok etmek ve tümüyle pazarı ele geçirmek üzere faaliyetler gerçekleştiren bir taşeron sömürgeleştirmedir.

Kraliyet beratıyla ticaret imtiyazları tanınan ve neredeyse sınırsız devlet desteğiyle donatılan bu taşeron sömürgeleştirme unsuru kumpanyaların başlıcaları şunlardır:

- ✓ Bölgelerin, Dominyonların, Adaların ve Meçhul Yerlerin Keşfi İçin Girişimci Tüccarlar Loncası ve Kumpanyası (1555); sonraları Moskova Kumpanyası adını alarak Rusya'yla ticaret yapmıştır.
- ✓ Levant (Doğu Akdeniz) Kumpanyası (1592); Venedik ve Osmanlı kumpanyalarının birleşimi
- ✓ Doğu Hindistan Kumpanyası (1600)
- ✓ Gine Kumpanyası (1618); Afrika Limanlarıyla Ticaret Yapan Londralı Girişimciler Kumpanyası (Bugünkü De Beers firması. Ayrıca ilk hissedarlarından birisi Nathaniel de Rothschild'dir.) 1660'ta Afrika Kraliyet Girişimcileri Kumpanyası adını almıştır.
- ✓ Hudson Körfezi Kumpanyası (1670); Hudson Körfeziyle Ticaret Yapan İngiltere Girişimcilerinin Şerefli Kumpanyası (Kanada ile kürk ticaretini tekeline almıştır)
- ✓ Massachusetts Körfezi Kumpanyası (1629)
- ✓ Kraliyet Nijer Kumpanyası (1886); Nijer bölgesinin bütün aşağı ve orta kesimlerini ele geçirmek üzere kurulmuş kumpanya

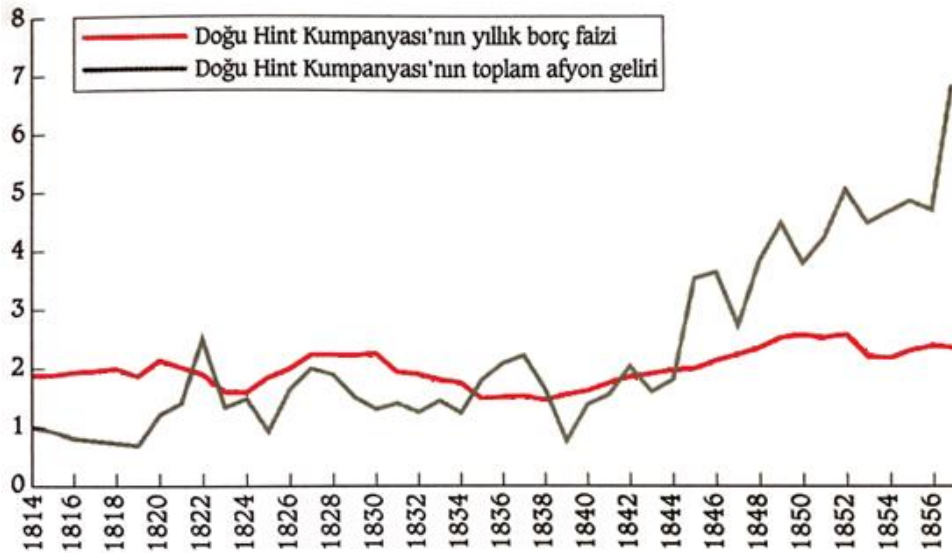
Hindistan'a dönülecek olursa belirtmek gerekir ki 17. yüzyılda bu sömürge coğrafyasının yerlilerine, onların üretmediği bir şeyi sunmak imkânsızdır. Hint mallarıyla takas edilebilecek bir ürüne Britanyalı tüccarlar sahip değillerdir. Ferguson'un (2013) aktardıklarına göre 1700'de Hindistan'ın toplam dünya üretimindeki payı %24 iken, Britanya'nın payı sadece %3'tür. Bununla beraber, 1710-1745 arası İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası sadece iki yıl zarar etmiştir. Ayrıca

1720'lere gelindiğinde kumpanya, en büyük rakibi Hollandalı rakibine ciro bakımından yetişmiştir.

İngilizlerin bu zengin Hint kıyılarında 1607 yılında başlayan ticaretlerinin tutunmasında daha önce Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası'nda değinildiği üzere Hintli yöneticilerin etkisi vardır. Yeni keşifleriyle birlikte günden güne yüzlerini daha çok Brezilya'ya dönmeye başlayan Portekizli tacirlerin, Hindistan'daki ticaretleri esnasında zor kullanarak Arap tacirlerin bölgedeki ticari faaliyetlerini sekteye uğratmaları, dinî misyonerlik çalışmaları, korsanlık faaliyetleri gibi uygulamaları Hintli yöneticilerde rahatsızlık yaratmıştır. Portekizlilerin çok açıktan yaptıkları bu uygulamaları, İngilizlerin sadece daha sinsice ve sessizce gerçekleştirmeleri, İngilizlere Hintli idarecilerin desteğini sağlamıştır (Bulut, 2012: 78).

Kumpanya yöneticileri ilk olarak bu topraklarda yapacakları yatırımlar için Hindistan'ın devlet yöneticileriyle temas kurmaya başlamışlardır. Git gide zenginleşirken ticaretlerini geliştirmek için önce toprak satın almaya, sonra da bu topraklar üstünde ürünlerini, depolarını, lojmanlarını korumak üzere çevresini surlarla sarıp kalelere dönüştürdükleri yapılar inşa etmeye başlamışlardır. Kumpanya, devlet adamlarıyla geliştirdiği kuvvetli ilişkiler ve yaptığı yüklü ödemeler vasıtasıyla toprak sahibi konumu elde ederek vergi tahsil etmeye başlamıştır. Güvenliğini sağlamak için silahlı, paralı askerler istihdam etmiştir. Bu silahlı asker sayısının, 1767'de 100.000'den fazla; en güçlü dönemlerinde ise 280.000'i Hintli olmak üzere 320.000'e kadar çıktığı bilinmektedir (Chua, 2007: 213-214). Bu şekilde silahlı güce de sahip olan İngiliz tacirler ticaret için geldikleri topraklarda bölgenin hâkim gücü Babür İmparatorluğu'yla silahlı çatışmalara da girmişlerdir. Bunun yanında, bazı yerel yöneticileri kendi saflarına çekmek suretiyle Britanya'nın bölgedeki kontrolü git gide artmıştır. Ticaretini korumak üzere inşa ettiği kalelerden, ticaretini muhafaza etmek için İngiliz devletinin desteğiyle toprak ele geçirmeye varan büyük bir hareketin öznesidir artık İDHK. Ele geçirdiği topraklarda sadece ticaret yapıp çekilmemiştir. Kumpanya, hâkimiyetini ve ticaretini geliştirmek üzere taşımacılık, sulama, eğitim gibi alanlarda kamusal yatırımlar da yapmıştır. Özellikle kârın düştüğü zamanlarda ise açığı kapatmak üzere yukarıda da belirtildiği gibi yerli halktan arazi vergisi toplayan vergi tahsildarı kimliğine de bürünmüştür (Rodrik, 2011: 7).

Anlaşma zemini buldukları devlet adamlarından elde ettikleri imtiyazlar sayesinde vergi ödememişlerdir. Üstüne üstlük rakiplerini yok ederek tekel olmaları sonucu sahip oldukları keyfilikle ticarete istedikleri fiyatları belirleyebilmişlerdir. Kumpanya tacirleri taleplerini gerçekleştirmek için gerekli gördükleri an şiddete de başvurmuşlardır. Hintli üreticileri baskıyla sadece kendilerine üretim yapmaya mecbur bırakmışlardır. Siparişlerini en kısa sürede alabilmek için insanları özgürlüklerinden alıkoymaktan da geri durmamışlardır (Bulut, 2012: 87). Britanya'nın bölgeden alarak ticaretini yaptığı ürünler ekseriyetle Hint dokumaları, baharat, çay, perdelik kumaş, pamuklu kumaş ve afyondur. Bu ürünlerden elde edilen gelirleri artırmak için bölgede verimlilik yatırımları yapıldığı ifade edilmiştir. Ancak İngiliz tarihçi Ferguson'un (2013) aktardıklarına göre, bu yatırımların sömürge toplumuna yarar sağladığı söylenemez. 1757–1947 arasında kişi başına gayri safi yurtiçi hasılasının (GSYH) Britanya toplumunda reel olarak %347 artarken, Hint toplumunda bu oranın %14'te kalması bu durumu daha iyi izah etmektedir. Bu yüksek kârları sağlayan ürünlerden birisi de kumpanyanın İngiliz devletine ödemek zorunda olduğu yüksek faiz ödemelerinden bile daha yüksek düzeylerde gelir kazandıran uyuşturucu kaçakçılığıdır (Grafik 1) ve imparatorluk bu kârından vazgeçmemek uğruna bölgeye donanmasını göndererek 1841 ve 1856 yıllarında Çin'e savaş dahi açmıştır. Bu savaşlar sonucunda afyon kaçakçılığı için bir üs olarak kullanmak üzere Hong-Kong'u Çin'den almıştır.

Grafik 1: İDHK'nın Faiz Ödemeleri ve Afyon Ticareti Geliri: 1814-1857 (Milyon Sterlin)

Kaynak: Ferguson, N. (2013). *İmparatorluk-Britanya'nın modern dünyayı biçimlendirişi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Hindistan, tarih boyunca Britanya Sömürge İmparatorluğu için en önemli ve ona en yüksek kârları getiren sömürgesi olmuştur. İmparatorluk, Hindistan'dan 18. yüzyılın ortalarından 19. yüzyılın ortalarına kadar sadece bir yüzyıl içerisinde 12 milyar sterline yakın bir kazanç sağlamıştır (Yelisseyeva, 2009: 158). Britanya'ya bu zenginlikler akarken Hindistan gün geçtikçe sefalet ve açlıkla yüzleşmiştir. 1784 yılındaki Hindistan yasasıyla kumpanyadan alınıp tahtın atadığı genel valilerle yönetilmeye başlanan Hindistan'da 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde 250.000 kişilik orduyla -ki bunun %80 Hintli sepyolardır- 200 milyonluk halk idare edilmekte, üstüne üstlük bu idarenin masrafları da sömürülen insanların vergileriyle karşılanmaktadır. Genel valiler için yazlık ve kışlık ayrı ayrı saraylar varken halktan toplanan vergilerin %25'i orduya ve yalnızca %1'i Hindistan'ın sağlık, eğitim, tarım gibi ihtiyaçlarının karşılanmasına ayrılmıştır. Britanya'nın en büyük kârlarını elde ettiği bu sömürge topraklarda 1860'larda 1 milyon; 1870'lerde 3,5 milyon; 1890'larda 10 milyon Hintli insan açlıktan ölmüştür (Faulkner, 2013: 160-161). İnsanların açlıktan öldükleri kıtlıkların doğmasında, örneğin ülkede yetiştirilen tüm pirinci zorla satın alıp onlara geri satmayan veya yoksul halkın ödemesinin imkânsız olduğu fiyatlar isteyen İngiliz tacirlerinin de sebep olduklarını ifade etmek gerekir. Howit, "Kolonizasyon ve Hristiyanlık" (1838) adlı kitabında, Oriental Herald adlı bir gazetede yayımlanmış, bu kıtlıklara şahitlik etmiş bir yazıya yer vermiştir: "İmparatorluğumuz fikre dayanan bir imparatorluk değildir, yasalara da dayanmaz; doğrudan doğruya zorla kazanılmıştır... Hâlâ da öyle yönetilmektedir. Ülkenin hiçbir kısmı gönül rızasıyla alınmamıştır... Önce mallarımızı satmamız için sahile çıkmamıza izin verilmişti... Sonra azar azar, bazen zor, bazen de hileyle ülkenin eski hükümdarlarını alaşağı ettik, soyluların gücünü ellerinden aldık ve endüstrilerini, kaynaklarını sürekli sömürerek halkın bütün fazlasını ve taşınabilir servetini elinden alıyoruz." (Huberman: 2013: 181-182).

Sanayi Devrimi'nin yaratıcısı Britanya, tüm sömürgelerinde olduğu gibi Hindistan'da da sanayinin gelişimini sürekli baskılamış, hatta bazen bu konuda tümüyle yasaklar getirmiştir. Bu amaçla, Hindistan'a ithal edilecek makineler için ağır gümrük vergileri getirilmiştir. Hindistan'da 19. yüzyılda yerli toplumun tarıma bağımlı kesiminin oranı %50'den %75'e dahi çıkmıştır (Faulkner, 2013: 161). Üstelik Britanya gelişimini baskıladığı bu topraklardan I. Dünya Savaşı'ndaki Çanakkale cephesinden Afrika ve Asya'daki birçok savaşında gerek askerî, gerekse de ekonomik olarak sürekli faydalanmıştır.

İngiliz burjuvazisinin ilk büyük zenginliklerinin en büyük kaynağı şüphesiz Hindistan'dır. Bir zamanlar pamuklu kumaşları için aylarca süren tehlikeli deniz yolculuklarıyla buralara ticarete gelmişlerdir. Sonraları ise tekstil makinelerinin kendilerine sunduğu düşük maliyet avantajı sayesinde Hindistan pazarında neredeyse yerli kumaş bırakmamışlardır. Milyonlarca tekstil işçisi, zanaat sahibi Hintli pazardan silinmiştir. Üstelik İngiliz burjuvazisi tarafından uzaklaştırıldıkları tek sektör tekstil de değildir. Bankacılık ve gemicilik gibi kârlı sektörlerde de Hintlilere varlık hakkı tanınmamıştır (Harman, 2009: 300-301). Hintli tacirler 19. yüzyılda dayatılan serbest ticaret uygulamalarıyla da ABD'nin korumacı politikalarla desteklediği ve Avrupa'nın çoktan gelişmiş rakipleri karşısında savunmasız bırakılarak git gide pazar paylarını yitirmişlerdir (Ferguson, 2013: 213). Üstelik onların hakkını koruyabilecek hiçbir mercide bir Hintli de yoktur. Yalnızca Hintliler de değildir İDHK'dan nasibini alan. Portekizli, Hollandalı, Danimarkalı ve Fransız tüm rakipler de bölgedeki ticaretin dışına itilmiştir. Saldırgan ticari girişimcilikle sömürgeleştirme, diğer bir deyişle taşeron sömürgeleştirme politikası çok başarılı bir şekilde işlemiştir. Kraliyet beratıyla yola çıkıp taht adına sömürgeleştirme görevini yerine getirirken, tüm vergi yükümlülükleri yerine tek başına riski üstlenmesi karşılığında çok büyük zenginliklere de kavuşmuştur.

İmparatorluğun diğer bir sömürü alanı yeni kıta Amerika'dır. Portekiz ve İspanya bu kıtadan altın ve gümüş getirmiştir. İngilizler ise başarısız maden arayışlarının ardından burada plantasyonlar kurarak topraklardan faydalanma yolunu tercih etmişlerdir. Başlarda adadan getirilen sözleşmeli hizmetçiler, sonraları ise köle emeğiyle burada gerçekleştirilen üretim İmparatorluk için oldukça kârlı olmuştur. Bölgede üretilen ve ticareti yapılan ürünler başlıca pamuk, şeker, tütün, patates, mısır, kakao ve bir de kürktür. Şeker bu ürünler içerisindeki en önemlilerinden biridir. Özelde Antiller olarak anılan Karayipler'de gerçekleştirilen şeker üretimi 17 ve 18. yüzyıllar boyunca geri kalan tüm Amerika sömürgelerinden kat kat fazla bir sermaye birikimi sağlamıştır İngiliz burjuvazisine (Ferguson, 2013: 87). İngiliz burjuvazisinin bölgeden elde ettiği yüksek kârlara dair Massachussets'in İngiliz tahtınca atanan valisi Sir Francis Bernard'ın ifadeleri açıklayıcı olacaktır: “Büyük Britanya'nın Amerikan ticaretiyle ilgili iki hedefi:

- 1- Amerikalı uyruklarının bütün mamulleri ve Avrupa mallarını yalnız Büyük Britanya'dan almasını sağlamak,

- 2- Amerikalıların dış ticaretini kârların en sonunda Büyük Britanya’da toplanacağı ya da imparatorluğun gelişmesine harcanacağı bir şekilde düzenlemektir.” (Huberman 2013: 148).

İngiliz burjuvazisinin Amerika ve Afrika ile organize ettikleri ticaret bugün “üçgen ticaret” olarak anılmaktadır. Üçgen ticaret; İngiltere adasından yola çıkan demir eşya, tekstil ürünleri ve silahlarla dolu gemilerin bu ürünleri Afrika kıyılarında satarak buralardan köle satın almaları; bu kölelerle Amerika’ya giderek, onları satıp buralarda yetişen ve üretilen ürünleri satın almaları; Amerika’dan aldıkları ürünleri de İngiltere’de satmalarıdır (Harman, 2013: 218). Amerika ile tesis edilen ticaretin de temelinde Hindistan’da olduğu gibi ucuz ham madde ve ürünler sağlamanın yanında İngiliz burjuvazisine pazar yaratma fikri vardır. Öyle ki buradaki kolonilerden birisi İngiliz menşeli olmayan bir ürün satın alacak olursa bile bu ürün önce bir İngiliz limanına inmeli sonra da bu kişi ürünü İngiliz tacirden satın almalıdır. Üstelik bir ithalat vergisi ödeyerek. Ayrıca yine Hindistan’da olduğu gibi burada da plantasyonlarda üretilen ürünler ancak ve ancak İngiliz tacirlere satılabilmektedir (Tanilli, 1994b: 396). Listesi esasında zamanla daha da artsa da kârlı tütün, pirinç, gemi direği, kürk, demir, çivit, terebentin, zift ve katran gibi bazı ürünlerin ticaretinin ancak İngiliz tacirleriyle yapılmasına izin verilmiştir (Huberman, 2013: 147-48). İngiliz parlamentosu, İngiliz tacirleri, elinden gelen tüm rekabetlerden korumak üzere Hindistan’da uyguladığı politikaların aynısını burada da uygulamıştır. Buradaki sanayinin gelişmesini önlemek için her yola başvurulmuş, fabrika kurmak ve kumaş dokumacılığı yasaklanmış İngiliz ürünlerinin ithal edilmesi emredilmiştir (Yelisseyeva, 2009: 35).

İngilizler Kuzey Amerika’ya ilk olarak 1607’de Virginia’da kurdukları sömürge kasabalarıyla birlikte adım atmışlardır. İngiliz tahtı bu bölgedeki toprakları, sadakatini ödüllendirmek istediği lordlarına cömertçe dağıtarak değerlendirmiştir. Lordlar ise burada feodal düzenin alışkanlıklarını devam ettirmek istemiş ve yerleştirilen köylüden yüksek vergiler almaya kalkışmıştır. Buna karşılık köylüler ya bu duruma sürekli başkaldırmış ya da baskıdan kaçarak ülkenin batısına doğru ilerlemişlerdir. Bu şekilde oradaki topraklardan da yerlileri kovan İngilizler git gide Kuzey Amerika’ya tamamen hükmeder olmuşlardır. Bu köylüler, imparatorluğun ana karasında işledikleri topraklara el konulmuş mülksüzler, borçlular ve ağır cezalara çarptırılmış suçlulardır. Aslında mülksüzler ve borçluların da buralara gelirken yaptıkları anlaşmalarda altına imza attıkları şartlar itibariyle suçlulardan aşağı kalır yanları yoktur. Onlar da buralara ağır

koşullar altında çalıştırılmak üzere sözleşmeli hizmetçiler olarak getirilmişlerdir. Sadece belki bir miktar daha kısa bir süre için. Ancak bu kısa süreler de yine yıllarla ifade edilecek sürelerdir. Onlara “beyaz köle” denmektedir. İngiliz burjuvazisi, eli kırbaçlı bir gözetici emrindeki bu “beyaz köle”lerinin emeğiyle yüksek kârlar elde etmişlerdir. Bu köleler için tek zorunluluk emeklerini yok pahasına satmak değil; bir de gerekli görüldüğünde yerlilere karşı oluşturulan muhafız birliklerine katılmaktır. İngiliz plantasyonlarının, rakipleri İspanyol, Hollandalı ve Fransız sömürgecilerine karşı üstünlükleri tam olarak bu zorunlu göç hareketliliğinden doğan kalabalık nüfuslarıdır. Mülksüzler, borçlular ve hükümlüler sözleşmeli hizmetçiler olarak geldikleri bu coğrafyada köle olarak borçlarını ödedikten sonra ya da lordlardan kaçarak gittikleri batı kısımlarda küçük çiftlik sahipleri olmuşlardır. Zamanla yaratılan zenginliğin kaynaklarından diğer bazıları da akarsularının balıkları, ormanlarının ağaçları ve yerlilerden oldukça ucuza satın aldıkları kürklerdir (Yeliseyeva, 2009: 33-35).

Bugün “Kanada’nın ikonik mağazası” sloganıyla hâlâ varlığını sürdüren, dünyanın en eski şirketlerinden birisi Hudson’s Bay Company (HBC²) Hudson Körfeziyle Ticaret Yapan İngiltere Girişimcilerinin Şerefli Kumpanyası adıyla 1670’de kurulmuştur. Kumpanya kraliyet beratıyla Kanada’daki kürk ticaretini tekeline alarak İngiliz burjuvazisinin sermaye birikimine büyük katkıda bulunmuştur (Rodrik, 2011: 10). Zamanla gücünü yitirip uluslararası rekabet dolayısıyla imkânlarını yitirmeye başlayan kumpanya için İngiliz devleti devreye girerek kumpanyanın hâkimiyeti altındaki yerlerin yönetimini üstlenerek ona yardımcı olmuştur. Bu kumpanya Britanya’nın Kuzey Amerika bölgesini sömürgeleştirmedeki taşeronudur.

Kuzey Amerika, 1607 yılında İngiliz burjuvazisiyle tanışmıştır. Burayı sömürgeleştirmek için Fransa ve Britanya uzun süre mücadele etmişlerdir. 1763 yılında Paris Antlaşmasıyla birlikte tam bir İngiliz kolonisi hâlini almıştır. Bölge 1867 yılında bağımsızlığını ilan etmiş, Kanada adını almıştır. Bundan sonra atölyeler gelişmiş ve fabrikalar kurulmaya başlamıştır. Tarım gelişmiş, yüksek miktarda buğday ihracatı yapılmaya başlanmıştır. Sınai ve zirai üretimde ancak bağımsızlıktan sonra sıçrama görülebilmektedir. Ancak yine de bu ülkenin bir İngiliz malına korumacı gümrük vergisi koymasına ancak 1879’da, yani resmi olarak bağımsız olmasından on iki yıl sonra izin verilmiştir (Ferguson, 2013: 244).

² Bkz. www.thebay.com

Avustralya ve Yeni Zelanda da Britanya'nın önemli sömürgelerindendir. Avustralya başlarda jeopolitik konumu sebebiyle doğal bir hapisane olarak değerlendirilmiştir. 1787-1853 arasında yaklaşık 150.000 insan buraya gönderilmiştir. Gönderilen mahkûmların bölgenin imarında kullanılmasıyla birlikte zamanla kolonilerin refahı artmaya başlamıştır. 1809-1821 yılları arasında koloninin valiliğini yapmış olan Lachlan Macquarie buranın cezaevinden kefarete bölgesine dönüşmesinde çok etkili olmuştur. Kendisi şu sözlerle oradaki dönüşümü ifade etmiştir: “Ben gittiğimde Yeni Güney Galler bir kodesti, geri döndüğümde ise bir koloniydi. Gittiğimde aylak tutuklulardan, dilencilerden ve maaşlı memurlardan oluşan bir topluluk buldum, geri döndüğünde ise sürü ve mahkûmların işgücünün sağladığı refahla serpilen özgür, geniş bir toplum.” Burada mahkûmlar ıslah edilere yurttaşlara dönüşmüştür. Samuel Terry bunun etkili bir örneğidir. Çorap çalmaktan hüküm yemiş birisi olarak geldiği Avustralya hapisanesinde cezası bittiğinde bir han işletmecisi ve tefeci olarak Sydney'e yerleşmiştir. Terry 1807'de özgürlüğüne kavuşmuş, 1820 yılında ise 7500 hektarın üstünde bir arazi milyoneri olmuştur. Öyle ki, onun için “Botany Körfezi'nin Rothschild'i” denilmeye başlanmıştır. Bunun gibi birçok zenginleşme örneği vardır Avustralya'da. 19. yüzyılda hayvancılık çok gelişmiş ve Avustralya dominyonu dünyanın en çok yün ihraç eden bölgesini hâline gelmiştir. Bölge altın kaynağı açısından da oldukça zengindir. Altının çıkarılması da yün ticareti de pek tabii ki tamamıyla İngiliz burjuvazisinin kontrolündedir. Avustralya ve Yeni Zelanda'da İngiliz mallarına karşı bir gümrük vergisi koyabilmek Kanada'dan bile daha sonra mümkün olabilmektedir. Ticari kâr ile burjuvazinin sermaye birikimine üst düzeyde katkı sunmuş bu adaların yerli halkı ise tam anlamıyla yok edilmiştir. (Yeliseyeva, 2009: 241-242, Ferguson 2013: 113-120).

Avustralya'da Aborjinlerin, Amerika'da Kızılderililerin başına gelenler Afrika yerlilerinin de başına gelmiştir. Ancak buradaki bu soykırıma varan faaliyetlerin sonucunda üzerinden kâr edilen şey ticari ürünler değil Afrikalı kölelerdir. 1788 yılında Avam Kamarası'nda okunan, köleliğin “servet kaynağı” olarak anıldığı bir dilekçede şu ifadeler yer almaktadır: “Bu ticaret uzun yıllardan beri Liverpool ticaretinin önemli bir dalını meydana getirmiştir ve hâlâ da böyledir...” (Huberman 2013: 181-182). Britanya Afrika'yı kuzeyden güneye ve birçok batı sahilini sömürgeleştirmiştir. Buradaki taşeronun ismi 1588'de Senegal-Gambiya ve 1592'de Sierra Leone ile ticaret için imtiyazlara sahip olan Gine Kumpanyası'dır (1660'ta Afrika Kraliyet Girişimcileri

Kumpanyası olmuştur). Britanya İmparatorluğu'nun Afrika'daki başlıca sömürgeleri Mısır, Sudan, Nijerya, Sierra Leone, Güney Afrika, Namibya, Zimbabwe, Zambiya, Tanzanya, Kenya, Uganda'dır. Kraliyet beratına sahip taşeron sömürgecileriyle kıtaya ayak basmasından iki asır kadar geçmiştir ki 1870'lerden 1900'lere kadar yine yaklaşık iki asır boyunca kıtanın yaklaşık olarak üçte biri Britanya İmparatorluğu toprakları olmuştur (Ferguson, 2013: 165). İngiliz burjuvazisi ve diğer Avrupalı tacirlerin Afrika'dan aldığı ürünlerin başında boksit, kahve, altın ve elmas gelmektedir. Bu zenginliklere ve topraklara el koyarken de karşılaşılan direnişe çoğunlukla, yerlilerce canavar olarak nitelenen makineli tüfeklerle karşılık verilmiştir.

İngiliz korsanları, tacirleri ve onlara yatırım yapan sermayedarlar yüzlerce yıl boyunca sömürgelerin topraklarını mülk edinmiş, buraların doğal ve beşeri tüm kaynaklarını adeta yağmalayarak servetlerine servet katmışlardır. Tarihin, sömürgelerden elde edilmiş bu en büyük sermaye birikimini sağlayan İngiliz burjuvazisi artık daha büyük girişimlere, ticaretlere, sanayiye yatırım yapabilecek güce erişmiştir (Yelisseyeva, 2009: 27-28). İngiliz burjuvazisinin kolonilerden edindiği tüm kârlar devlet koruması altındadır. Hindistan, Kanada, Avustralya, Afrika, İrlanda, Orta Doğu ve Amerika'da imparatorluk sömürgelerinin tümünde İngiliz endüstrisiyle rekabet edebilecek endüstrileşme hareketleri görüldüğü anda yasalarla yasaklamak suretiyle veya ağır vergilerle baskılanmıştır. Tüm kolonilerde ticaret İngiliz tacirlerinin kontrolündedir ve en kârlı ürünler ancak onlara satılabilir. Aldıkları ürünleri ya kendi üretim endüstrilerinde değerlendirmişlerdir, ya da iç piyasadaki tüketim ihtiyacının dışındaki artık ürünlerin ihracatıyla tekrar kâr sağlanmışlardır (Huberman, 2013: 148). Pek tabii ki tek alıcısı oldukları bu ürünlerin fiyatını da böylelikle kendileri belirlemişlerdir. 1770'lerde, İngiliz tacirler ithal ettikleri tütün ürününün %85'ini, kahvenin ise %94'ünü geri ihraç etmeleri bunun en somut örneklerindendir. Geçmişe dönük İngiltere istatistiklerine göre bu süre zarfında (1770 - 1780) kişi başına düşen GSYH'de yılda ortalama 3,5 milyon sterlinlik artış gerçekleşmiştir (ukpublicspending.co.uk). İngiliz burjuvazisi yüksek sermaye birikimleri için kolonileriyle olan ürün ve insan ticaretlerine çok şey borçludur. 1840 yılında Prof. H. Merivale'in Oxford'da "Kolonizasyon ve Koloniler" konulu bir konferanstaki sözleri bu durumu ifade etmektedir: "Taşra kasabaları olan Liverpool ile Manchester'ı dev şehirler hâline getiren nedir? Şimdi hiç durmayan endüstrilerini ve hızla biriken servetlerini neye borçlular?.. Şu andaki zenginliklerini aslında zencinin acılarına ve çabalamalarına borçludurlar, sanki zenci o

dokları kendi eliyle oymuş ve buhar makinelerini kendi elleriyle yapmışçasına.” (Huberman, 2013: 181-182).

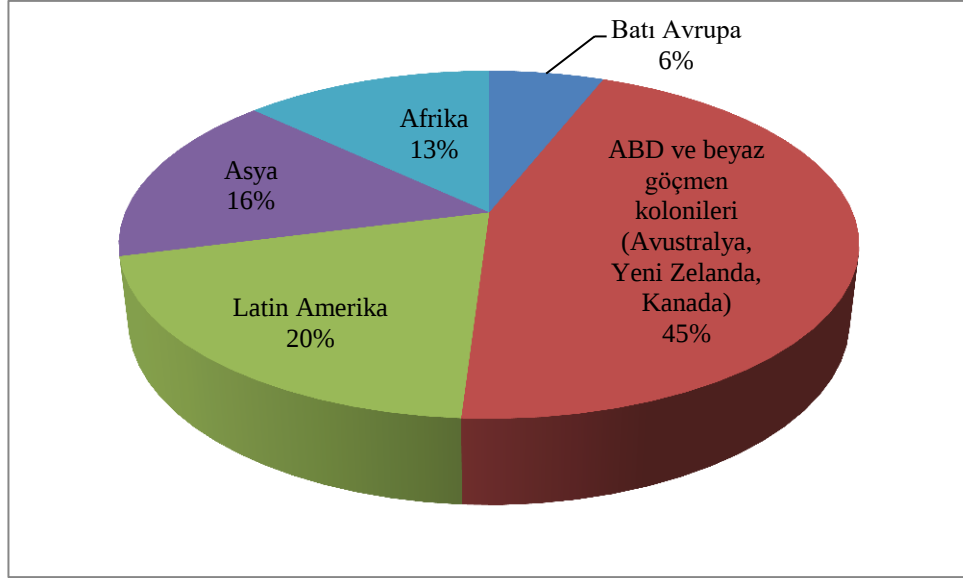
İmparatorluğun sömürgeleriyle arasında ticaret anlaşmalarıyla birlikte asimetrik bağımlılık ilişkileri inşa ettiği görülmektedir. Tablo 1’de görüleceği üzere İmparatorluk’tan bağımsızlığını almalarıyla (ABD 1820-1870 sütunundan itibaren; Asya ve Afrika 1950-1973’ten itibaren) sömürge bölgelerinin büyüme oranlarında sıçramalar meydana gelmiştir. Mukayese için tabloda yer verilen Latin Amerika’nın bağımsızlığını sağlamasıyla (Meksika 1821, Kolombiya 1810, Venezuela 1830, Brezilya 1822, Arjantin 1816) birlikte büyüme oranlarındaki artışlar 1820-1870 sütunundan itibaren görülmektedir.

Tablo 1: Dünya GSYİH Büyüme Oranı (Yıllık Ortalama)

	1500-1820	1820-1870	1870-1913	1913-1950	1950-1973	1973-2001
İngiltere	0.80	2.05	1.90	1.19	2.93	2.08
ABD	0.86	4.20	3.94	2.84	3.93	2.94
Asya toplam (Japonya hariç)	0.29	0.05	0.97	0.82	5.17	5.41
Afrika	0.15	0.75	1.32	2.57	4.43	2.89
Latin Amerika	0.23	1.22	3.48	3.42	5.38	2.89

Kaynak: Maddison, Angus (2006). *The world economy: Historical statistics*, Erişim adresi: https://www.stat.berkeley.edu/~aldous/157/Papers/world_economy.pdf, (Erişim tarihi: 21/07/2020).

Ferguson’un (2013) aktardıklarına göre Britanya’nın yurt dışına yatırımlarının nominal değeri 1914 itibarıyla 3.8 milyar sterline ulaşmıştır. Bu dünya toplam dış yatırımının %43’üdür. Bunun içerisinde sömürgelerine yaptığı yatırım ise 1.8 milyar sterlindir. Bu dış yatırımların dağılımı Grafik 2’deki gibidir.

Grafik 2: 1914 İtibariyle Britanya İmparatorluğu'nun Dış Yatırımlarının Dağılımı

Britanya'nın dış yatırımları iki prensip üzerine şekillendirilmiştir; doğrudan doğruya kâr etmek üzere yapılan yatırımlar ve İngiliz mallarının satın alınması şartıyla verilen borçlar. Bu ikinci yöntem bir tür ihracat yatırımıdır (Huberman, 2013: 278). Yatırımları alan ülkelerden ABD ve Almanya bu borçları son derece verimli değerlendirerek sanayileşmelerine girdi olarak kullanmışlardır. Başta Balkanlar ve Orta Doğu bölgelerindeki ülkeler olmak üzere bu borçları verimli şekilde kullanamayan ülkelere ise İngiliz sermayesi verdiği borçların tahsili için askerî ve diplomatik tüm baskı unsurlarını devreye sokarak buralara siyasî müdahalelerde bulunmuşlardır (Kala, 2019: 218-219).

1.3. Askerî, Finansal ve Sınai Güç

Tüm bu sömürgeleştirme faaliyetleri esnasında Britanya askerî gücünden en üst düzeyde faydalanmıştır. Bu gücünü muhafaza etmek ve geliştirmek isteyen Britanya askerî alanlara sürekli yatırım yapmış ve geliştirmiştir. Bu sektörlerden birisi de gemicilik sektörüdür ve burada elde edilen gelişmelerle birlikte kömür yerine petrol kullanılmaya başlanmıştır. Gerek elindeki sömürgelere ulaşımın ve ürünlerin güvenliği ile daha hızlı taşınması için gerekse de sahip olduğu petrol yataklarından dolayı Britanya'nın son sömürgelerinden birisi Orta Doğu bölgesidir. Britanya ile birlikte Fransa, İtalya ve ABD gibi devletler petrolde tekel olarak, dünya pazarlarına fiyat dayatma ve böylece yüksek kârlar elde etme imkânı bulmuşlardır (Nikitin, 2006: 184-185).

Bir sömürge imparatorluğu olan Britanya silah ve denizcilik gücüne dayalı korsanlık faaliyetleriyle birlikte keşfettiği yüksek kârlı menfaatlerini ilerleyen yüzyıllar boyunca da silah ve denizcilik gücüyle yani askerî gücü ve donanmasıyla sürekli desteklemiş ve korumuştur. Britanya Faulkner'in (2013) tabiriyle bir ada kaledir ve her daim "orduyu küçük, donanmayı büyük tut" politikası izlemiştir. Britanya İmparatorluğu sahip olduğu bu askerî güçle yeni sömürgeler elde etmiş, bu sömürgelerle arasındaki ilişkiyi muhafaza etmiş, sömürgecilik yarışındaki rakiplerini de alt etmiştir. Bu kapsamda 16. yüzyılda (1588) İspanya'ya, 18. yüzyılda (1756-1763) Fransa'ya (neredeyse dünyanın her yerinde savaşıarak) karşı üstünlüğünü kabul ettirmiştir (Fülberth 2008: 122). 1805 yılında Trafalgar deniz savaşında ise İngiliz donanması tek başına İspanya ve Fransa donanmalarını tümüyle yok etmeyi başarmıştır (Fülberth 2008: 139). Britanya İmparatorluğu var olduğu sürece ticari üstünlüğünü borçlu olduğu bu ekonomi dışı rekabetten hiç geri durmamış, askerî kabiliyetlerini her daim geliştirmek için ihtiyaçlar yaratmaya devam etmiştir (Wood, 2003: 104).

Sahip olduğu bu yüksek askerî güç Britanya'yı ağır sanayisini sürekli geliştirmek üzere bir itici güç teşkil etmiştir. Ayrıca askerî donanımların sürekli olarak dünyanın her yerinde pazarının oluşu da sunduğu satış garantisiyle tabii ki burjuvazinin kaçıramayacağı bir fırsattır (Akalin, 2011: 14-15).

Britanya'nın donanmasını sürekli olarak geliştirebilmesi ve savaşlardaki başarısının sırrı Hollanda ile 1688 yılında gerçekleştirdiği birleşmede saklıdır. Bu birleşmenin en önemli kazanımı olan modern maliye, dış ticaret becerilerinde olduğu kadar savaşları finanse etme kabiliyetlerinde de kaldıraç etkisi yaratmıştır. Britanya bu yeni becerisiyle henüz küresel ölçekte serbestleşmemiş bir uluslararası ticaret arenasında, ortaya çıkan savaş harcamalarını finanse edebilecek borçlanma kabiliyetlerine ulaşmış, denizlerde eskisine nazaran çok daha rahat hareket etme ve yeni ticaret ağlarına sahip olma imkânına sahip olmuştur.

Şanlı Devrim (The Glorious Revolution), 1688 yılında Protestan burjuvazi ile kralın karşı karşıya gelip kral II. James'i tahttan indirilmesiyle sonuçlanmıştır. Yerine davet edilen II. James'in büyük kızı Mary Stuart ve eşi Hollanda genel valisi Orange'lı William'ın tahta geçmesiyle Hollanda Britanya birleşmesi gerçekleşmiştir. Bu birleşmeyle birlikte mutlak monarşinin yerini anayasal monarşi almış, en başta merkantilist ekonomik politikalar burjuvazinin hâkim olduğu parlamentodaki çeşitli

çıkar çatışmaları ekseninde belirlenmiştir. Dış ekonomik ilişkilerde milliyetçi politikalar izlenmiştir. İç düzenlemelerde ise bürokrasinin zayıflığından faydalanılarak tacirlere son derece büyük serbestlikler sunulmuştur (Kala, 2019: 156). Bu merkantilist politikalar eliyle burjuva tacirlerin konumu sürekli sağlamlaşırken ulusal sanayi de oldukça güçlenmiştir (Pamuk, 2007: 69).

Britanya ve Hollanda Protestanlığın sömürgecilik yarışındaki iki temsilcisidir. Bu ortak özellikleri onları daha önceden Hollandalıların İspanyollara karşı gerçekleştirdikleri devrimde de bir araya getirmiştir. Bu destek, daha önce de değinilen 1588'deki İspanyol donanmasının bozgunuyla sonuçlanmıştır. Bu noktada değinmek gerekir ki bu iki ülke her zaman iyi ilişkiler içerisinde de olmamıştır. Ülkenin güvenliği ve İngiliz kapitalizminin kârı söz konusu olduğunda rakip tacirlerin Hollandalı olması hiçbir anlam ifade etmemiştir. Serbest ticaret kuramının yazarı Adam Smith'in bile "Milletlerin Zenginliği" eserinde (1776) güvenlik boyutuyla çok mantıklı bulduğunu ifade ettiği bu olay 1651 yılında İngiliz parlamentosunca çıkarılan Seyrüsefer Yasasıdır (Navigation Acts). Bu yasa direkt olarak, o dönemlerde deniz taşımacılığında rakip tanımayan Hollandalıları hedef almıştır. Bu yasayla birlikte artık yalnızca İngiliz gemileri ya da ürünü gönderen ülkenin gemisi İngiliz limanlarına mal getirebilecektir. 1660 yılında belirli ürünlerin taşınmasıyla ilgili olarak tekrar çıkarılmış ve bu korumacı Seyrüsefer Yasası 200 yıl boyunca var olmuş, Britanyalı armatör ve tersanelerin artık desteğe ihtiyaç duymayacak hâle geldikleri 1849 yılında yürürlükten kalkmıştır (Fülberth, 2008: 138).

III. William (1689-1702) tahta çıkmasıyla birlikte Amsterdamlı zengin Yahudi aileleri ve Alman Yahudileri ülkeye kabul ederek danışmanlıklarına başvurmuştur. Finansal gelişmelerin gerçekleştirilmesinde desteklerinden faydalanmıştır. Bu Yahudi sermayedarlar Protestan Hollandalılarla birlikte İngiliz Merkez Bankası'nın ve Londra Borsası'nın kuruluşunu gerçekleştirmişler (Neal, 1987: 98), hükümet adına borsada brokerlik bile yapmışlardır. 1689'da İngilizlerden dört kat fazla nüfusa, çok daha büyük orduya, nispeten daha güçlü bir donanmaya, Atlantik ve Akdeniz'de üs ve limanlara sahip olan Fransa'yla neredeyse tüm dünyada savaş 1763 yılında imparatorluğa zaferi getiren şey de bu finansman gücü olmuştur (Chua, 2007: 194-198). Bu kurumları ve yüksek hacimli liman ticaretiyle birlikte Londra dünyanın yeni kredi merkezi olmuştur. Sermayenin son durağı artık Londra'dır. 1865-1914 arasında ortalama olarak dünyadaki portföy yatırımlarının (1890'larda %44'e kadar çıkmakla beraber) %38'ini çekmiştir.

Finansal ve askerî becerileriyle ticari menfaatlerini korumasını bilen İngilizlerin korsanlık faaliyetlerindeki düşük maliyetleri ve dolayısıyla yüksek kârları keşfetmeleriyle başlayan sermaye birikimi yolculuğunda Sanayi Devrimi olarak anılagelen tarihi kırılımla birlikte yeni bir eşik de aşılmıştır.

Geçmişte de zenginlik biriktiren soylu sınıfı vardır. Ancak burjuvaziyi onlardan farklı kılan ve kapitalist yapan şey biriktirilen zenginliklerin gösteriş için değil, yeni kazançların sermayesi halinde değerlendirilmesi olmuştur. İngiliz burjuvazisi de tam olarak bunu yapmıştır. Artan pazarlar ve korunaklı ticari faaliyetlerle birlikte sermaye birikimleri arttıkça zanaatkârları kendi hesaplarına çalıştırmaya başlamışlardır (Faulkner, 2013: 155). Ticaret sermayesi, (yaklaşık 1450-1800 arası) en iyi örneği üçgen ticaret olan ticari faaliyetlerinden elde ettiği birikimlerini Sanayi Devrimi'nin getirdiği yeni gereklilikler olan kanal, makine, fabrika gibi yatırımlarda kullanmalarıyla birlikte sanayi sermayesine dönüşmüştür.

Ülkede biriken sermayeden payını alanlar ise yalnızca tacirler, tefeciler, toprak sahipleri değildir. Bilim insanları ve mühendisler de bu birikimden, yaptıkları yaratıcı çalışmalarla paylarını almasını bilmişlerdir. Buhar makinesinin temel fikri altyapısı Antik Yunanlılarca atılmış olsa da o makineleri üreten İngiliz bilim insanları olmuştur (Faulkner, 2013: 142). 1705 yılında ilk çalışabilir buhar makinesi icat edilmiş, 1709 yılında maden kömürü kullanılarak demiri eritip saflaştırma tekniği geliştirilmiş, 1766 yılında iplik eğirme makinesi icat edilmiştir. Ancak tüm bu ilkler verimlilik konusunda yetersiz kalmıştır. Bu verimsiz icatları kârlı icatlara dönüştüren şey ise kapitalist imparatorluğun öz yetkinliği olan rekabetçi üretim olmuştur. Buhar makinesinin madenler dışında her yerde verimliliğe katkı sunacak hâle gelmesi için altmış yıl, demirin genel kullanıma uygun kaliteye gelmesi için kırk yıl, iplik eğirme makinelerinin kâr sağlayacak hâle gelmesi için otuz yıl sürecektir bir gelişime ihtiyaç duyulmuştur (Harman, 2013: 203). Rekabetçi üretim alışkanlığı ile sınai kabiliyet gelişmiş, sanayi sermayesi büyük bir dinamizm kazanmıştır. Gelişen sınai kabiliyet sermayeyi kendine çekmekle kalmamış sermaye sahiplerinin kazançlarına en cömert katkıları da sunmuştur.

Makinelerle birlikte iplik üretimindeki verimlilik 1825 yılına değin 300 kat artmıştır. Bir yüzyıl içerisinde üretim maliyetleri başlardaki maliyetleri %2-3'ü düzeylerine kadar inmiştir (Kala, 2019: 196). Kumaşa desen çizen yüz işçinin yaptığı bir bakır silindir

tek başına yapmaktadır. 60 kilogramlık bir buharlı çekiç dakikada 150 darbe vurmaktadır. Üretim sürecinin girdisi bir ham madde, sürecin sonunda %5.000 değer kazanmış bir çıktıya dönüşmektedir (Tanilli, 1994b: 138).

Daha önceleri çitleme faaliyetleri sonucu mülksüzleşerek kentlere göç etmiş olan ve küçük atölyelerde el yapımı üretime emeğiyle katkı sunan halk, gelişen teknolojilerle birlikte emeklerini artık sınai üretime dâhil etmektedir. Sınai üretim 18. yüzyılın başlarından 19. yüzyılın başlarına kadar neredeyse 30 kat artmıştır (Harman, 2013: 203). Üretim bu şekilde önü alınamaz bir hızla artarken özellikle pamuklu kumaş üretimindeki artışta ham madde dışarıdan geldiği için ithalat da oldukça artmıştır. 1700’lerde 500 ton ham pamuk ithal edilirken 1860’ta 500.000 ton ham pamuk ithalatı gerçekleştirilmiştir. İhracat da bu yükselişle doğru orantılı olarak sürekli artmıştır. Hatırlanacağı üzere korsanlık faaliyetlerindeki kârların dikkat çekmeye başladığı yıllarda tahtın yıllık geliri yarım milyon sterlindir (sayfa 24-25). 18. yüzyılın sonlarına doğru sadece pamuklu dokuma sanayisinin millî gelire tek başına katkısı ise 5 milyon sterlini geçmektedir. Bu hâliyle pamuklu dokuma sanayisi “modern anlamda ilk büyüme sanayisi” olmuştur. Bu şekilde dokuma sanayii ile başlayan sanayileşmeyi sürdürülebilir kılan demir sanayisindeki gelişmeler olmuştur. Modern sanayinin en çok ihtiyaç duyduğu ham madde olan demir artık daha ucuza üretilmektedir. Buharlı makinelerin lokomotiflerde kullanımının başlamasıyla birlikte de ağır ham maddelerden olan demir ve kömür ülkenin her tarafına ulaştırılabilir olmuştur. Gemilerde demirin ve kömürün kullanılmasıyla birlikte de taşımacılıkta bir atılım daha gerçekleşmiş, ucuz yiyecek ithalatıyla birlikte o güne kadar hâkim ekonomik faaliyet olan tarım bu tartışmasız hegemonyasını yitirmiştir (Kala, 2019: 194-198).

Smith (2006: 294) sanayideki ve ticaretteki gelişimi ifade ettiği şu satırlarında adanın coğrafi avantajlarına da kuvvetli atıflarda bulunmuştur:

“Toprağın doğal bereketi, ülkenin bütününe oranla deniz kıyısının fazla geniş oluşu, içinden geçen, bazı en kuytu yerlerine kadar su ulaştırma kolaylığı sağlayan birçok kullanışlı ırmaklar dolayısıyla, Avrupa’da gerek dış ticaretin gerek uzak yerlerdeki satışlara dönük sanayinin ve bunların doğurabileceği bütün bayındırmaların merkezi olmaya, doğa bakımından, belki İngiltere kadar elverişli bir büyük ülke yoktur. Sonra, Elizabeth saltanatı başından beri, İngiliz kanunları ticaretle sanayinin çıkarını özel olarak kollamıştır. Gerçekte, Hollanda da hariç tutulmak üzere, Avrupa’da, genellikle,

kanunun bu çeşit zanaata daha elverişli olduğu bir ülke yoktur. Nitekim bütün bu süreçte, ticaret ve sanayi boyuna ileri gitmiştir.”

Britanya’yı sömürge imparatorluğu haline getiren unsurlardan birisi de üretimdeki bu ani ve büyük artıştan doğan pazar ve ham madde ihtiyaçlarıdır. Uluslararası ticarete bağımlılık bu gelişmelerle birlikte artmış, birçok yeni sömürge bu sebeple ele geçirilmiştir (Yeliseyeva, 2009: 106). Ele geçirilen sömürgelerden ucuz ürünler ve ham maddeler gelirken İngiliz fabrikalarının artık üretimi bu yeni pazarlardaki yerli ürünleri kovmuştur. Ayrıca sömürgelerden gelen (Hindistan pamuklu kumaşları gibi) rekabet oluşturabilecek ürünlerin ise İngiliz pazarına girişi yasaklanmıştır. Sanayileşmenin sıçradığı Avrupa ülkeleri İngiliz sınai ürünlerine karşı korumacı politikalarla sanayilerinin gelişimine destek olurlarken sömürgelerde sınai gelişime en katı tutumlarla izin verilmemiştir (Pamuk, 2007: 186). İmparatorluk, pamuk ihracının yasaklanması, seyrüsefer yasası, Hindistan pamuklu kumaşları gibi rekabet yaratma potansiyeli olan ürünlerin ithalatının yasaklanması gibi birçok merkantilist politikayla kendi ticari ürünlerini ve sanayisini tüm olası rekabetlerden korumuş, tekelliğini ilan ettiği dünyanın her yerindeki sömürgeleriyle ve diğer ülkelerle yaptığı ticaretinde dış ticaret fazlası yaratmaya çalışmıştır. Dışarıda ise askerî ve diplomatik tüm baskı unsurlarıyla, elde ettiği endüstriyel üretim üstünlüğünden sonuna kadar faydalananarak, gerek sömürgelerinde gerekse de resmi olarak sömürgeleştirmede ancak nüfuz sağladığı ülkelerde, ilk korsanlık faaliyetlerinden beri hedef pazarda rakip bırakmamak üzere hareket etmiştir. Emperyalizm kavramı Lenin’in yorumuyla kapitalizmin son noktası olarak ele alınacak olursa, imparatorluğun, ticaret yoluyla kapitalizmin en üst noktasına ulaştığı bu hareket tarzını tanımlamak için de Ticari Emperyalizm kavramı yerinde olacaktır.

En erken sanayileşmiş ülkenin üreticileri olarak İngiliz imalatçıları tartışmasız bir rekabet üstünlüğüne sahiptir. 1815 yılında bütün dünyanın sınai üretiminin ¼’ünü tek başlarına gerçekleştirmiş ve yüzyıl boyunca da bu açık ara üstünlüklerini muhafaza etmişlerdir (Kala, 2019: 233). Bunda dünyanın her yerindeki sömürgelerinden sağladıkları ucuz ham madde ve işgücünün katkısı bulunmaktadır. Ayrıca yöntem, makine çeşitliliği ve gelişmişliği, ulaşım imkânları gibi birçok açıdan sahip oldukları ilk olma avantajları ile korumacı politikaların gölgesinde gelişmiş sınai kabiliyetleriyle gerçekleştirdiği ucuz üretim de en önemli diğer bir etkidir. Bu üstünlük onu kaçınılmaz olarak küreselleşmeye yöneltmiştir. Artık gümrük vergilerine gerek bile

yoktur. Ticari Emperyalizmin tek ihtiyacı, sahip olunan tekel pozisyonu marifetiyle; düşük fiyatlardan ham madde/ürünlerin alınacağı, düşük maliyetlerle üretilen endüstriyel ürünlerin ise arzu edilen fiyattan satılacağı dev bir pazardır. Diğer adıyla, serbest ticaret...

Britanya İmparatorluğu'nun resmî emperyal alanlarından başka “serbest ticaret emperyalizmi” yoluyla nüfuz sağladığı ülkeler de olmuştur. Tüm bu emperyal alanlarda serbest ticaret, imparatorluğun tüm imkânlarıyla desteklenmiş ve hatta zorla kabul ettirilmiştir. Çünkü serbest ticaret, sahip olduğu üretim araçları ve sanayi sermayesiyle rakiplerinden bir hayli önde olan İngiliz burjuvazisinin ürünlerinin tüm dünyada kolaylıkla satılması anlamına gelmiştir. Kanada'ya, kıtaya ilk ayak basılmasından 200 yıl sonra tanınan, İngiliz mallarına karşı korumacı gümrük tarifesi koyma hakkı Yeni Zelanda ve Avustralya'ya Kanada'dan da sonra tanınmıştır (Ferguson, 2013: 244). Resmi emperyal bölgelerde bu şekilde, diğer nüfuz alanlarında ise serbest ticaret anlaşmalarıyla asırlarca İngiliz mallarının hedef pazarlara serbestçe girmesi garanti altında tutulmuştur. Britanya İmparatorluğu için serbest ticaret, emperyalizmin en kıymetli araçlarından bir tanesidir ve görüldüğü üzere ziyadesiyle İngiliz mallarının serbest dolaşımının teminatı anlamına gelmektedir. Bu hâliyle serbest ticaret kavramı, emperyal ticaretin hiçbir unsur tarafından baltalanmaması için ortaya konulmuş bir meşruiyet aracı olarak değerlendirilmiştir.

Serbest ticaretle alakalı olarak, diğer ülkelerin malları için de emperyal ticarete sağlanan serbest dolaşım avantajının sağlandığı eleştirisi bu noktada söz konusu olabilir. Ancak bu karşılıklı eşit şartların var olduğu imasını taşıyan eleştiride asimetrik bağımlılık ilişkileri, İngiliz sanayi sermayesi ve kabiliyeti ile İngiliz sömürgeciliği göz ardı edilmektedir. Yeliseyeva'nın (2009) aktardıklarına göre 19. yüzyılın ortasına gelindiğinde pamuklu sanayideki 30 milyon mekanik iş miktarıyla İngiliz sanayisi Fransa ve ABD'nin altı katı büyüklüğe ulaşmıştır. Bu somut örnekte olduğu gibi, İngiliz ürünleriyle rekabet etmek neredeyse dünyanın her yerinde imkânsız bir hâl alırken serbest ticaretle tüm şartların eşitlendiği yaklaşımı sağlıklı olmayacaktır. Dahası, neredeyse dünyanın her yerindeki sömürgelerden elde edilen madenler, ham maddeler, ucuz iş gücü gibi tüm üstünlük sağlayan faktörler direkt olarak İngiliz burjuvazisinin hanesine yazılmaktadır. Bu noktada en net göstergelerden biri 1763 yılı itibarıyla artık tam anlamıyla bir sömürge olmuş olan Hindistan'da 1757–1947 arasında kişi başına

GSYH'nin reel artışı %14'te kalırken, Britanya toplumunda bu artışın %347 düzeyinde oluşudur.

1930 yılında İngiliz ihracatının %43,5'i, 1949 yılında ise %54'ü sömürgelere yapıldığı kayıtlara geçmiştir. Uygulanan gümrük politikaları yoluyla rekabetin olmadığı bu ülkelere en düşük kalite İngiliz malları sevk edilmiştir (Nikitin, 2006: 184). Bugün Afrikalıların geleneksel kıyafetleri zannederek/kabul ederek giydikleri birçok çiçekli kıyafetler de esasen bu şartlar altında kıtaya doldurulmuş kalitesiz İngiliz ürünlerinden kalma bir alışkanlıktan başka bir şey değildir.

İngilizlerin kendi zararlarına olması pahasına çıkardıkları Tahıl Yasası ile gümrük vergilerini kaldırması da bu noktada akla gelen bir uygulamadır. Oysaki burada da sanayi sermayesinin çıkarlarının gözetilmesi durumu vardır. İngiliz parlamentosuna hâkim burjuvazi, geçim masraflarının düşmesiyle emek için ödenecek işçi ücretlerini düşürmenin yolunu tahıl fiyatlarını düşürmekte bulmuştur. Bu amaçla tahıl üretimindeki korumacılığı bertaraf edip uluslararası rekabete maruz bırakarak fiyatları düşürmek için 1846 yılında Tahıl Yasası çıkarılmıştır. Sanayi sermayesi ile tarım sermayesi arasındaki bu mücadelede tarım sermayesi yenik düşmüştür. Sanayi sermayesi bu başarıyı elde ederken Smith'in entelektüel argümanlarından da faydalanmasını bilmiştir. Ancak bu vergilerin kaldırılmasıyla birlikte diğer Avrupa ülkelerinde de tahıl üzerindeki gümrük vergilerinin kaldırılması için baskı yapıldığını da unutmamak gerekir. Bu şekilde Fransa ile 1860 yılında Cobden-Chevalier anlaşması imzalanmıştır. Bu "en çok gözetilen ülke anlaşması" (most-favored-nation clause) şartlı bir anlaşmadır. Anlaşma tarafı ülkelerden biri başka bir ülkeye karşı yapacağı bir vergi indiriminde anlaşma tarafı diğer ülkeyi en çok gözetmek zorunda olduğu için aynı nispette ona da bir indirim yapmak zorundadır. Bu anlaşma Avrupa pazarları için bir fitilin ateşlenmesidir. Serbest ticaretin yaygınlaşması adına da elde edilmiş bir zafer. Diğer Avrupa ülkeleri pazar paylarını muhafaza etmek için harekete geçince birçok en gözetilen ülke anlaşması yapılmıştır ve gümrük vergileri git gide düşmüştür. Ayrıca iddia edildiği gibi daha sonraki gümrük vergilerinin tekrar artışı da I. Dünya Savaşı'nın bir sonucu değildir. Serbest ticaret politikalarına geçtikten sadece birkaç on yıl sonra, savaştan önce başta Bismarck Almanyası ile Fransa olmak üzere diğer kıta Avrupası ülkelerince vergiler tekrar yükseltilmiştir. Bunun temelinde ise tüm kıtada, Amerika'dan çok ucuza tahıl gelmesi sonucunda tarımsal çıkarların, Britanya'da gerçekleşen ucuz üretimle rekabet edebilmek için de sınai çıkarların korunması ihtiyacının doğmasıdır. Avrupa devletlerinin aksine

Amerika Birleşik Devletleri serbest ticaret politikalarını endüstrisi yeterince gelişene kadar hiç benimsememiş ve uygulamamıştır (Rodrik, 2011: 23-30).

1.4. Sonuç

Britanya dış ticareti korsancılıkla başlayan tarihsel arka planındaki kodları muhafaza ederek gelişmiştir. Korsancılıkla elde edilen kolay ve hızlı gelirler ülke yönetiminin emperyal sömürgeci faaliyetlerinin inşasında önemli rol oynamıştır. Süreç içerisinde gemileri ele geçirme faaliyetleri toprakları ve toprakların kaynakları ile pazarlarını ele geçirme faaliyetlerine dönüşmüştür. Bu dönüşümde etkili olan diğer ülkelerden elde edilen aktarım ve tarihsel kırılımlar aşağıdaki gibidir.

Katolikliğin tarihsel süreç içerisinde politik nedenlerle ortadan kaldırılarak Protestanlığın hâkim olması Britanya’da sermaye birikimi edinmenin önündeki ahlaki kaygıları ortadan kaldırmıştır. Böylece iktisadi ve ticari faaliyetlerde özgürleşme artmıştır. Bu şekilde sermaye birikimlerini artıran ve sermaye güçlerini politik güce dönüştürmeyi başaran burjuva sınıfı yönetimde hâkim bir zümre hâline gelmiştir.

Entelektüel sermaye bilimsel gelişmeler ile birleşerek gemicilik, denizcilik, finans, hukuk ve askerî teknik ve teknoloji alanlarındaki ilerlemelere öncü olmuştur. Gemicilik ve denizcilik konusundaki becerilerin gelişmesi coğrafi keşiflerin gerçekleştirilmesini mümkün kılmış, kıtalar arası taşımacılık kabiliyetlerini geliştirerek küresel ölçekte ticari faaliyetleri desteklemiştir. Finans ve hukuk alanındaki tarihsel birikimin Britanya’ya aktarımıyla birlikte ise büyük ölçekli yatırımlar için gerekli kurumsal ve hukuki alt yapı meydana gelmiştir. Askerî teknik ve teknolojilerdeki gelişmeler ise hedef piyasalarda verimli şartlar oluşturmak için burjuva yönetimlerine kullanışlı araçlar yaratmıştır. Bu araçlar ile sömürgeler elde etmek kolaylaşmış buralardaki kaynaklar Britanya dış ticaretini maksimize edecek şekilde değerlendirilmiştir. Sahip olunan politik güç ise diplomatik kabiliyetler olarak sömürgeleştirilemeyen bölgelerle gerçekleşen dış ticaretin başarısı için uygun koşulları yaratmada en önemli araç olarak kullanılmıştır.

Burjuvazinin yönetimde söz sahibi olmasıyla Britanyalı tacirlerin haklarının savunulması devlet politikası haline gelmiştir. Ayrıca vergi sisteminin karşılıklı avantaj yarattığı malî sistem de bu durumu pekiştirmiştir. Kazancı artan tacir daha çok vergi ödeyecek daha çok vergi ödedikçe kazancını artırmak için devlet tarafından daha çok desteklenecektir.

Kredi ve sigorta uygulamalarındaki birikimler de uzun mesafeli ticari faaliyetlerin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Gelişmiş kredi sigorta uygulamaları ve kurumları girişimcilerin risk alma kabiliyetlerini artırmıştır. Yüksek risk alabilen girişimciler yüksek kazançlar elde edebilmişlerdir.

Sanayi Devrimi'nin kazanımları saldırgan ticari girişimciliklerle birleşince hedef piyasaların sınai ürünler için kârlı pazarlar haline getirilmesi yöntemine başvurulmuştur. Dahası öncesinde sömürgecilik faaliyetleriyle kuvvetli bir şekilde nüfuz edilmiş bölgelerde Britanya üretimine rakip olabilecek yapıların gelişmesi de engellenmiştir. Ancak Britanyalı girişimcilerin sahipliğinde veya kontrolündeki üretim faaliyetlerine izin verilmiştir. Bu şekilde gerçekleşen üretimlerden elde edilen kârlar Britanya'nın dış ticaret dengesinde merkantilist hedeflerin gerçekleşmesine katkı sağlayacak şekilde yine bu bölgelerdeki farklı yatırımlara da dönüştürülebilmiştir. Sömürgeleştirilememiş bölgeler için ise diplomatik güç, hedef pazarı İngiliz ürünleri için verimli açık pazarlar haline getirecek serbest ticaret anlaşmalarının yapılmasında değerlendirilmiştir.

Britanya'nın bu kabiliyetlerini kullanarak ortaya koyduğu ticari kâr odaklı dış politikalarından en çok etkilenen ülkelerden birisi Osmanlı İmparatorluğu'dur. Osmanlı coğrafyasında İngiliz burjuvazisinin adı Levant Kumpanyası olmuştur.

Britanya için elçi bulundurmanın temel gerekçesi o ülke ile olan ticari ilişkilerin geliştirilmesi ve İngiliz tacirlerine serbestlik sağlama çabalarıdır. 1582 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'da bir büyükelçinin ilk kez görevlendirilmesinin sebebi de ticaret olmuştur (Smith, 2006: 506). 1579 yılında Osmanlı ile ticaret başlamış, 1582 yılında ilk büyükelçinin atanmasının hemen ardından 1583 yılında Osmanlı ile serbest ticaret anlaşması yapılmıştır. İlk elçilerin masrafları İngiliz devletince değil, sonraları Levant Kumpanyası olacak olan Şark Ticareti Kumpanyası'nca ödenmiştir. Bu vesileyle de açıkça görülmektedir ki elçi, sömürge kaynakları edinmek üzere görev yapmaktadır (Cem, 2017: 124). Bu serbest ticaret anlaşmasıyla birlikte İngiliz ticari ürünleri, Anadolu, Orta Doğu ve Balkanlar'daki açık pazarlara serbestçe girebilecektir. 1592 yılında Levant Kumpanyası'nın devlet beratını almasıyla İngiliz burjuvazisi bu kimlikle Doğu Akdeniz ticaretinde pozisyon almıştır. Her ne kadar bir dönem Marsilya merkezli Fransız tacirler pazara hâkim olsa da Sanayi Devrimi'yle birlikte I. Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı'nın hem ithalat hem de ihracat kalemlerindeki en büyük pay İngiliz pamuklu tekstil ürünlerinin olmuştur (Pamuk, 2007: 133-134).

19. yüzyıla gelindiğinde, Kraliçe Elizabeth'in İspanyol donanmasına karşı Osmanlı tahtının desteğini istediği şartlar geçerli değildir artık. İngiliz devleti, Osmanlı'nın askerî, malî ve politik sıkıntılar içerisinde olduğu bu dönemde ona karşı tüm baskı unsurlarını kullanmaktan çekinmemiştir. Bu şartlar altında 1838 yılında sadrazam Reşit Paşa'nın Baltalimanı'ndaki konağında, Baltalimanı Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma ile Osmanlı'da var olan iç gümrükler Osmanlı tacirleri için hükmünü devam ettirirken İngiliz tacirler için uygulamadan kaldırılmıştır. Ayrıca Osmanlı'nın ihracat vergileri %12'ye çıkarılırken, ithalattan alınan vergiler %5 düzeyine düşürülmüştür. İlk etapta gümrük vergileri bu düzeylerde imzalanmasına rağmen bu anlaşmanın en önemli kısmı Osmanlı'nın artık bağımsız olarak gümrük vergisi belirleyemeyecek oluşudur. Baltalimanı Anlaşması'yla Osmanlı gümrük vergilerini Avrupa ülkeleriyle birlikte belirlemeyi bir ilke olarak kabul etmiştir. Bu bağımlılığı sonucunda ise 1860-1861 yıllarından itibaren Osmanlı'nın ihracat vergileri I. Dünya Savaşı'na kadar %1 düzeyinde tutulmuştur. Bu anlaşma ile gümrük vergisi gelirlerinden yoksun olan Osmanlı, İngilizlerin Akdeniz'deki ticari çıkarları için desteklemesiyle girdiği Kırım Savaşı'nda (1853-1856) tek gelir kalemi olarak, tarihi boyunca çok büyük etkileri olacak dış borçlanmanın ilki olarak, İngiliz devletinden alacağı dış borca mecbur bırakılmıştır (Pamuk, 2007: 205-206).

BÖLÜM 2: OSMANLI İMPARATORLUĞU

Erken uluslararasılaşmış bir örnek olarak ele alınan Batı Roma'nın mirasçısı Britanya İmparatorluğu'ndan sonra, geç uluslararasılaşmış bir örnek olarak Doğu Roma'nın mirasçısı Osmanlı İmparatorluğu derinlemesine incelenmiştir. Britanya'nın sermayesi Batı Roma ile gelişen ve diğer coğrafyalarda katkı sunularak büyüyen bilimsel, pratik ve sermaye birikimleri iken Osmanlı'nın sermayesi başta Selçuklu ve Doğu Roma olmak üzere Türkistan coğrafyasından ve bulunduğu bölgeden edindiği tarihsel birikimlerdir.

Türklerin Anadolu'ya göçüyle birlikte kentlerde kendilerine yer bulma çabaları bu kentlerdeki ticarete entegre olmalarıyla mümkün olmuştur. Anadolu kentlerindeki ticarete ham madde ve bu ham maddelerin işlenmesi ihtiyacının fark edilmesiyle pazardaki ihtiyacı karşılamak stratejisiyle kentli Türkler Anadolu kentlerinde kendilerine yer bulmuş, ticarete entegre olmuşlardır. 13. yüzyılda Ahi Evran, kentli Türklerle bir birlik oluşturmuş ve fark ettiği ihtiyacın karşılanması noktasında doğru pozisyon alarak Türklerin kentlerde ve ticarete kendilerine yer açmalarının kapısını aralayan baş aktör olmuştur. Ahi Evran'ın şahsında görülen organize olma becerisiyle Türkler Doğu Anadolu'dan başlayarak tüm Anadolu'ya aynı stratejiyle yerleşmişlerdir (Güvemli, 2008: 33-34). Organize olma becerisinin zirve noktası şüphesiz devlet tesis etmektir ve Türkler yerleştikleri bu coğrafyayı Selçuklu Devleti ile yurt yapmışlardır.

Selçuklu Devleti'nin fethedilen topraklardaki şehirlerin imarı, yeni şehirler kurulması ve sınır güvenliğinin sağlanması amacıyla sınır bölgelerinde gazi³ beylere yer verilmesiyle Osmanlı Beyliği de Anadolu'nun batı kısmında bir uç beyliği olarak kendine yer bulmuştur. Bu konumu ve bulunduğu bölgedeki sınır komşusunun Bizans olması, ayrıca bir Türk-İslâm devleti olarak Selçuklu İmparatorluğu'nun bakiyesi olması Osmanlı'nın birçok politikasında ve uygulamasında Bizans, Selçuklu ve İran izlerinin görülmesinde etkili olmuştur (Tabakoğlu, 1992: aktaran, Peker, 2015; İnalçık, 2004: 239). Diğer taraftan, bu beylik ilerleyen yüzyıllar içerisinde dünya tarihinde en uzun süre yaşamış imparatorluklarından biri haline gelmiştir. Tek hanedan altında yönetilmek yönüyle ise dünya tarihinin en uzun ömürlü devletidir. Bunların yanı sıra hâkim olduğu geniş yüz ölçümü bakımından bu denli büyük kesintisiz toprak parçasına hükmetmiş ve bu denli

³ Gaza etmiş, askerlik kabiliyeti yüksek

çeşitli toplumlara hükmetmiş yine nadir birkaç imparatorluktan birisidir (Genç, 2014: 2). Şüphesiz bu denli “en”lere sahip olmak bir devlet için tesadüfi gelişmeler değildir. Dünyanın bu en geniş yüzölçümlü devletlerinden biri, en çeşitli toplumlarına hükmetmiş ülkelerinden biri, en uzun ömürlü devletlerinden biri olan Osmanlı aynı zamanda geç kapitalleşmiş bir ülkedir ve daha önemlisi bahsi geçen başarılarının söz konusu olduğu uzun yüzyıllar boyunca kapitalist olmamakla birlikte, bu şahsına münhasır devlet ve toplumun birikimleri bu birikimin bakiyesi günümüz Türkiye’si ve onun gibi diğer geç kapitalleşmiş ülkeler için de önemli çıkarımları barındırmaktadır.

2.1. Osmanlı İmparatorluğu’nun Tanımlayıcı Kimliği ve Uygulamaları

Daha önce değinildiği gibi Türk milleti çağlar boyunca devletçi olma özelliğiyle ön plana çıkmış bir millettir. Devlet inşa ettikleri tüm coğrafyalar ise zorlu ve etrafları farklı milletlerle çevrili bölgeler olagelmıştır. Çeşitli zorlu koşullar altında devlet kurabilmek ve var olabilmek, diğer bir deyişle Türklerin devletçilik özelliği, onların organize olma ve yönetme kabiliyetlerinin bir tezahürüdür (Güvemli, 2008: 36). Türklerin üstün bir vasfı olarak öne çıkan devletçiliğin, organize olma ve yönetme becerisi yönüyle ele alındığında, yüzyıllarca ayakta kalmış imparatorluğun yalnızca siyasî-politik bir faktörü olmadığı ortaya çıkmaktadır. Devletçiliğin hayatın tüm alanlarına tesir eden, sosyal, ekonomik ve ticari tüm alanlar ile uluslararası rekabet gücünün inşasında da en belirleyici faktörlerden biri olduğu kolaylıkla değerlendirilebilir. Devletçilik anlayışının üst seviyede hâkim olduğu bir toplumda devletin diğer ülkelerden daha yüksek düzeyde bir etki unsuru olduğu oldukça açıktır. Bundan ötürü Osmanlı İmparatorluğu’na dair yapılacak tüm araştırmalarda devletin etkisi ele alınması gereken ilk unsurdur. Bu şekilde, uluslararası rekabet gücünün inşasında da devlet organizasyonunun etkileri göz ardı edilemeyecek kadar çoktur.

Sonsuza dek yaşayacak büyük devlet anlamına gelen “Devlet-i Âliyye-i Ebed Müddet”... Osmanlılar bu adı, devletin hâkim olduğu tüm topraklarda, detaylı düzenlemelerle tüm alanlarda bir nizam oluşturmaya başarmış olmasından ve bu kadar detaylı düzenlemelerin devletin yıkılacağına ihtimal verecek hiçbir boşluk bırakmayacağına olan inançlarından kendilerine vermişlerdir (Genç, 2014: 1). Oysa ki zamanın şartlarıyla en iyi uyumluluk gösteren bu düzenleme ve müdahale anlayışı, ilerleyen dönemlerde şartların değişmesine uygun bir şekilde gerekli değişimi ve uyumu

sağlayamamıştır. Bu dönüşümlerin gerçekleşmemesi de çalışmanın araştırma konusunun nedenlerini ihtiva etmektedir.

Osmanlı’da devletin her alandaki hâkimiyeti ve müdahaleciliği öncelikle Genç’in (2014: 3) “Osmanlı’nın üçlü koordinat sistemi” olarak ifade ettiği şu üç ilkede görülmektedir:

- ✓ Provizyonizm (İaşecilik)
- ✓ Fiskalizm (Gelircilik)
- ✓ Tradisyonalizm (Gelenekçilik)

Öncelikle belirtmek gerekir ki Osmanlı Devleti’nin bu üç ilkesi bilhassa 16. yüzyıl ile 19. yüzyılları arasında oldukça etkili olmuştur. Bu üçlü koordinat sistemi iktisadi değişim döneminde de başarıyı etkileyen önemli faktörler olmuştur. Bu ilkeler ile devlet tüm üretim faktörleri üzerinde kontrol ve hâkimiyet ile ülkedeki iktisadi ve ticari alanlarda tam bir denge hâlini tesis etmeye ve bunu olabildiğince sabit bir şekilde muhafaza etmeye çalışmıştır (Genç, 2014: 3).

2.1.1. Provizyonizm (İaşecilik)

Ticari faaliyette temelde iki özne vardır: üretici ve tüketici. Osmanlı Devlet yapısı “ihtiyaç” temelli bir yaklaşımla, bu iki özne arasında tüketiciden yana tavır takınarak ticari faaliyetlere müdahaleciliği benimsemiştir. Toprağa bağımlı ve geniş toprakların avantaj sağladığı her sanayi öncesi toplum gibi Osmanlı da fetihleri önceleyen bir yaklaşıma sahiptir. Buradan hareketle ordunun ve devletin ihtiyaçlarının karşılanması, bu ihtiyaçları tedarik edecek olan halkın da geçiminin sağlanması Osmanlı’ya göre iktisadi faaliyetlerin yegâne anlamıdır. İhtiyaçların karşılanması için bolluk, kalite ve ucuzluk gerekmektedir. Buradan hareketle, devletin üretim faktörlerinden nakdî ve fiziki sermaye faktörü üzerindeki kontrol ve hâkimiyeti anlamına gelen Provizyonizm (İaşecilik) ilkesi üretici kârı ve mamul ve hizmetlerin fiyatları üzerinde sınırlandırıcı bir müdahale şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşımı anlamak ve doğru anlamlandırabilmek için dönemin şartlarını ortaya koymak gerekmektedir.

Osmanlı’da sanayileşme öncesi bu dönemde insanların en büyük sorunları açlık, kıtlıklar, bulaşıcı hastalıklar ve yoksulluktur. Üretimde yükseltilmesi zor bir düşük verimlilik; muhtemel müdahalelerin verimliliği daha da düşürebileceğine olan inanç, pahalı ve zor nakliye faaliyetleri söz konusudur. Osmanlı’da devletin görevlerinden biri

de halkı korumaktır. Halkın korunacağı temel sorunların başında ise kıtlık, yoksulluk ve açlık gelmektedir. Bu şartlar altında üretim ve tüketimde bir denge sağlanmaya çalışılmıştır. Osmanlı zihin yapısı inşa edilen ticari faaliyetlerdeki kârlarda “yeterli” bir seviyenin belirlenmesi ve korunmasının olabilecek en optimum düzenleme olacağına kani olmuştur. Ne tüketimde bir aşırılık ne de üretimde bir aşırılık ki herkes mümkün olduğunca kıtlık yaşamasin, doysun. Böylelikle ticari faaliyetin üretim veya aracılık faaliyeti olmasına göre değişmekle beraber yaklaşık %5 ile %15 arası bir kâr meşru kabul edilmiş ve üretici ile tacirlerin sermaye birikimleri sınırlandırılmıştır. Buradaki amaç zenginleşmeyi engellemekten öte fakirliğin belirmesinin önüne geçmektir (Genç, 2014: 2, 4; Genç, 2015: 44). Bu şekilde devletin malların standartlarını ve fiyatlarını belirlemesine narh sistemi denir. Bu sınırlar belirlenirken bir diğer motivasyon da iktidar gücüdür. Toplum refahı için güçlü bir devlet yapısı elzemdir. Bunun için de iktidara alternatif güçlerin olmaması gerekir. Bu ilke ile sosyal ve siyasal dengeleri bozacak, devleti tehdit edecek güce sahip bir sınıfın ortaya çıkması engellenmeye çalışılmıştır (Genç, 2015: 51). Narh sistemi ile fiyatlar piyasa tarafından rekabet koşulları içerisinde değil, devlet tarafından belirlenmesi sağlanmıştır (Güvemli, 2008: 40).

Provizyonizm ilkesine göre nakliyenin zor ve pahalı olduğu şartlar altında üretimin en yakın birim içerisinde tüketilmesi uygun görülmüştür. Bu düşünce yapısı içerisinde kurgulanan temel üretim merkezi ve ilk olarak ihtiyacı giderilmesi gereken birim olarak kaza belirlenmiştir. Kazalar, kasaba veya şehirler ile bunların çevresindeki köylerden meydana gelen yerleşim birimleridir. Kazalardaki mamullerin öncelikle bu dar bölgenin ihtiyaçlarına, sonrasında arta kalanın ordunun ve sarayın, bunlardan sonra yine arta kalan olursa da en yüksek nüfusa sahip olan İstanbul’un ihtiyaçlarına tahsis edilmesi şeklinde bir düzenleme yapılmıştır. Bu ihtiyaçların karşılanmasının üzerine elde hâlâ mamul varsa ancak bunların ihraç edilmesine izin verilmiştir (Genç, 2014: 3). İthalata da devlet aynı pencereden bakarak yurt içindeki ihtiyacın karşılanması aracı olarak kabul etmiş ve anti-merkantilist politikalar geliştirmiştir. Osmanlı için ithalat ihtiyacı karşıladığı için olumludur; ihracat ise eğer söz konusu ihraç ürününe yurt içinde ihtiyaç varsa olumsuzdur. Bu yüzden çoğu dönem ihracatı yasaklanan ürünler olmuştur (Doğru, 2010: 85). Diğer yandan bu ilkelerin 16 ile 19. yüzyıllar arasında oldukça etkili olduğu belirtilmişse de sonrasında tezahürlerinin görülmediği düşünülmemelidir. Devlet yönetiminde provizyonist yaklaşımlara bir örnek olarak 1881 gibi 19. yüzyılın

sonlarındaki bir tarihte dahi rastlamak mümkün olmuştur. İmparatorluğun ilk özel teşebbüsü olan Şirket-i Hayriye'nin bilet fiyatlarına getirilmek istenen zam defalarca padişahın emriyle yapılamamış veya geri alınmıştır (Tutel, 1997: aktaran, Şensoy, 2018).

Provzyonizm, zamanın şartlarında refahı yükseltici bir dizi önlem ve müdahale olarak ortaya çıkmış ve tarihin en uzun süre ayakta kalmış imparatorluklarından birinin temel ilkelerinden biri olarak faydalı olduysa da başlı başına pre-kapitalist süreçlerin ortaya çıkmamasında ana etkenlerden biri de olmuştur. Sermaye birikimlerinin önündeki en büyük engel bu yaklaşımdır. Avrupa'nın aksine merkantilist politikaların uygulanmasının gecikmesindeki en önemli unsurlardan birisi de şüphesiz Provizyonizm'dir.

2.1.2. Fiskalizm (Gelircilik)

Devlet ekonomisindeki hâkim diğer bir ilke ise Fiskalizm'dir (Gelircilik). Bu ilke, devlet gücünün muhafaza edilebilmesi için gelirlerin olabildiğince yükseltilmesi, eğer bu mümkün değilse de sabit tutulması, yani en azından düşürülmemesi yaklaşımını ifade etmektedir. Devlet provizyonist politikalarla birlikte fiskalizmi de yaşatmak istediye de provizyonizmin getirdiği sınırlı ticaret ve para trafiği saray gelirlerinin artmasını da baskılayan bir etken olmuştur. Osmanlı'da provizyonizm ile fiskalizm arasında tercih gerektiği zamanlarda her ne kadar provizyonist yaklaşımlar öncelense de bunun dışındaki durumlarda ekonomik kararlar alınırken vergi geliri perspektifiyle kararlar almak, yani "fiskosantrizm" de Osmanlı'nın klasik döneminin (14. - 17. yüzyıl) sonları itibariyle görülmeye başlamıştır (Genç, 2014: 3; Peker, 2015: 4). Devlet, gelirlerini artıramadığı durumlarda giderleri kısarak da fiskalizmin gerekliliklerini yerine getirmeye çalışmıştır. Bu noktada Osmanlı İmparatorluğu'na damga vurmuş kurumlardan olan vakıflar hayati roller üstlenmişlerdir. Vakıflar eliyle günümüzde devletin asli vazifesi olan dinî hizmetler, eğitim, sağlık, kimi iskân ve imar faaliyetleri, yardımlaşma organizasyonları gibi birçok hizmet gerçekleştirilerek hazine giderleri azaltılmış, toplumsal dayanışmayla bazı ihtiyaçların görülmesi yaklaşımı benimsenmiştir. Diğer taraftan vakıfların da bu hizmetlerine karşılık vergiden muaf tutulduklarını da yeri gelmişken belirtmekte fayda görülmektedir (Özvar, 2006: 213-214; Barkan, 2000: aktaran, Yağcı ve Gürsoy, 2019).

İnalcık (2004: 88) şu saptamayı yapmıştır: “Osmanlılar açısından esas kaygı, daima devletin fiskal (gelirci) çıkarları ile iç pazardaki tüketicilerin korunmasıydı; oysa merkantilist ekonomilerde rekabete dayalı bir uluslararası piyasanın icapları, ekonomik düzenlemeleri belirliyordu. Son tahlilde bu uçurum, otoriter bir hükümdarın kontrolündeki bir statü toplumunun sosyal yapısı ile, serbestçe oluşmuş sınıflardan meydana gelen bir yapıya erişmiş ve burjuva sınıfının iktidarı paylaştığı bir sivil toplum arasındaki tezattan doğmakta idi.”

Bu ilkenin de ifadesiyle birlikte artık Osmanlı Devlet’inin zihin yapısını tüketicilerin korunması ve gelirlerin mümkünse artırılması, değilse de azaltılmaması olduğu açıkça ifade edilebilir. İleride bu zihin yapısının ticari hayatın elden geldiğince tüm detaylarındaki etkileri değerlendirilecek ve tek tek temas edilecek olsa da müdahaleci devlet yapısının bu kaygılarının girişimcilik üzerinde çok da faydalı olmayacağı şimdiden görülebilmektedir.

2.1.3. Tradisyonalizm (Gelenekçilik)

Buraya kadar açıklanmış iki ilkenin zamanın şartlarında devlete ve toplumsal düzen içerisinde faydalı olduğu, provizyonist ve fiskalist politikalarla 16. yüzyıla kadar gelmesiyle birlikte Kanuni Sultan Süleyman döneminde artık bu ilkelerin uygulamaları oldukça kurumsallaşmıştır. Kurumsallaşmış bu uygulamaların “en ideal” olduğuna inanan devlet, Gelenekçilik olarak ifade edilen son ilkeyi de sisteme eklemiştir (Kodaman, 2007: 2). Bu ilkeye göre Osmanlı Devlet sistemindeki uygulama ve müdahaleler bir devlet ve toplum yapısı için ideal çözümlerdir ve asla değiştirilmemelidir. Toplumsal ve ekonomik hayatta herhangi bir değişiklik eğilimi derhal baskılanmalı ve eğer gerçekleşmiş bir değişiklik varsa da hemen ideal düzen tekrar inşa edilmelidir (Genç, 2014: 3).

Osmanlı’nın zihin yapısında inşa edilmiş denge hassasiyetinin zamanın şartları altında gerçekleştiği daha önce belirtilmiştir. Tradisyonalizm ilkesinin açıklanmasında faydalı olacağı için bu denge hassasiyetinin biraz daha derinleştirilmesi gerekmektedir.

Daha önce ifade edildiği gibi “Osmanlı’da sanayileşme döneminde üretimde yükseltilmesi zor bir düşük verimlilik, muhtemel müdahalelerin verimliliği daha da düşürebileceğine olan inanç, pahalı ve zor nakliye faaliyetleri söz konusudur. Bu şartlar altında üretim ve tüketimde bir denge sağlanmaya çalışılmıştır.” Bu denge amacını ortaya çıkaran esas motivasyon sanayileşme öncesi ekonomilerin makus kaderi olan

kıtlık korkusudur. Üretimdeki bir azalmanın veya tüketimdeki bir artışın üretim-tüketim dengesini kolaylıkla bozup kıtlık doğurabileceği açıktır. Bunun yanında üretimin artırılması da tasvip edilen bir durum değildir. Üretimin artırılması durumunda zaten kıt olan ve artırılması da hayli güç olan sermaye ve emek gibi üretim faktörlerinde denge bozulacaktır. Üretimdeki bir değişikliğin de oluşan bu denge içerisinde üretim faktörlerinin bir faaliyetten diğerine aktarılması anlamına geleceğinden terk edilen faaliyette bir kıtlık doğuracağı belirlenmiştir. Üretim faktörlerinde bir değişiklik yaratmayacak olsa bile üretimde gerçekleşecek bir artışın nakliye koşullarındaki yetersizlikler sonucu da kıtlığa sebebiyet verebileceği değerlendirilmiştir. Üretimdeki kabul edilebilir en yüksek artış ilgili ürünle ilgili ithalatın karşılanabileceği kadardır. Bu hâliyle, üretimdeki bir azalış kadar üretimdeki veya tüketimdeki bir artışın da dengeyi bozarak kıtlık oluşturabileceğine inanılmıştır. İşte bu kıtlık korkusuyla gelenekçilik ilkesi temelinde muhafaza edilmek istenen esasen tam olarak zorluklarla tesis edilmiş olan bu dengedir. İşçi ve işyeri sayılarının uzun tarihsel süreçler boyunca sabit tutulması, zirai toprakların büyüklüklerinin korunması, zirai üretimi azaltacak göçlerin yasaklanması gibi gelenekçi politikaların temeli bu dengeyi koruma amaçlıdır (Genç, 2015: 48-49). Bu ilke gereği yüzyıllar boyunca belirlenmiş meşru kâr hadlerinde büyük değişiklikler olmamıştır veya muhasebe kayıtlarında tercih edilmiş merdiven sistemi yüzyıllar önce İlhanlılar'dan Selçuklu'ya ve ondan Osmanlı'ya geldiği hâliyle Osmanlılarca da 20. yüzyılın başlarına kadar kullanılmaya devam etmiştir (Elitaş vd., 2008: 180).

Genç'in (2015: 49) gelenekçilik ilkesini açıklarken kullandığı şu ifadeler oldukça açıklayıcıdır: "İktisadi hayatın türlü alanlarında doğan çatışma ve ihtilafların çözülmesi ile ilgili olarak verilen kararlarda 16. – 18. yüzyıllar boyunca kullanılan deyim hep aynı formülde olmak üzere 'kadimden olagelene aykırı iş yapılmaması' şeklindedir. 'Kadim olan nedir?' sorusuna bir kanunname 'Kadim odur ki, ondan öncesini kimse hatırlamaz' diye verilen cevap, gelenekçiliğin ilke olarak ne ölçü ve nitelikte yerleşmiş olduğunu gösteren en veciz ifadedir."

Gelenekçilik ilkesinin de diğer ilkeler gibi, zamanın şartları içerisinde, gayet makul çözüm seti sunduğu ortadadır. Ancak bunun yalnızca o zamanın şartlarında ideale çok yakın olduğu ve şartların değişmesiyle bu politikaların ve ilkelerin, edilgeni olunan dünyadaki değişimlerle uyumlu değişimler göstermesi gerekliliğinin önündeki en büyük engeli teşkil ettiği ortadadır. Bu yönüyle ele alındığında gelenekçilik ilkesinin Osmanlı

dışındaki dünyada gerçekleşen kapitalist süreçlere uyumun önünde büyük bir engel olarak sabit olduğu görülebilecektir.

Osmanlı'da alınan iktisadi kararlar, uzun perspektifli ve tutarlı teoriler yerine, asırlar boyunca denenmiş ve geliştirilmiş geleneklerin ve uygulamaların devam ettirilmesidir. Bu kültür içerisinde padişahın en önemli sorumluluklarından birisinin bu ilkeler ışığında bolluk ekonomisinin tesisi ve muhafazası olduğu bilinmektedir (İnalçık, 2004: 84, 89). Bu ilkeler çerçevesinde ifade edilen düzenlemeler belirlenirken üç presnsibin öncelendiği bilinmektedir. Bunlar devletin faydası, halkın faydası ve kimsenin zarar görmemesidir (Genç, 2014: 5-6). Ancak görüldüğü üzere zamanın şartları içinde bu mümkün olduğunca sağlanmaya çalışıldıysa da dış dünyadaki hızlı değişimlerle birlikte artık daha fazla ihtiyaç duyulmaya başlanan Batı'dakine paralel sermaye sahibi girişimciler de bu şartlar altında ortaya çıkmamıştır veya çıkamamıştır.

Devletin ülkedeki tüm sosyal ve iktisadi organizasyonların üzerinde hâkim ve müdahaleci pozisyonunu sağlayan bir takım kurumsallaşmış araçlar söz konusudur. Bunlar kanunnameler, vergiler, narh sistemi, toprak rejimleri, müsadere, tağşişler, loncalar, vakıflar gibi uygulamalar ve kurumlardır. Bu araçları detaylandırmak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki geç kapitalleşme süreçlerinin daha iyi anlaşılmasında önemlidir.

2.2. Arazi Rejimleri ve Tarımsal Üretim

Güvemli'nin (2008: 39-40) Maliye Bakanlığının Osmanlı Vergi Mevzuatı isimli kaynağından, Osmanlı'nın kurulduğu dönemlerdeki malî yönetime dair bilgi ve tutumu aktardığı aşağıdaki hikâye önemlidir.

“Kadı konuldu, Subaşı konuldu. Pazar kuruldu ve hutbe okundu. Bu halk kanun ister denildi. Germiyan'dan birisi geldi. “Bu pazarın vergisini bana satın” dedi. Halk Osman Han'a git diye yanıt verdi. O adam Han'a gidip sözünü söyledi. Osman Gazi sordu: “Vergi nedir?” Adam dedi ki “Pazara ne gelse ben ondan para alırım”. Osman Gazi sordu: “Senin bu pazara gelenlerden alacağın mı var ki para istersin?”. O adam “Han'ım, bu töredir. Bütün memleketlerde vardır ki padişah olanlar alır” dedi. Osman Gazi sordu: “Tanrı mı buyurdu, yoksa beyler kendileri mi yaptı?”. O adam yine “Töredir Han'ım ezelden kalmıştır” diye cevap verdi. Osman Gazi öfkeleni “Bir kişinin kazandığı başkasının olur mu? Kendi malı olur. Ben onun malına ne koydum ki bana akça ver diyeyim? Bire kişi var git! Bana bu sözü söyleme ki sana ziyanım dokunur” dedi. Bunun üzerine halk dedi ki “Han'ım, bu pazarı bekleyenlere adettir ki

bir nesnecik vereler”. Osman Gazi “Mademki böyle diyorsunuz, öyleyse bir yük getirip satan iki akça versin. Satamayan bir şey vermesin”...”

Güvemli, bu hikâye ile Osmanlı’nın başlardaki yaygın gelir kaynaklarının fetih ganimetleri olduğunu, ilerleyen zamanlarla diğer ülkelerin uygulamalarından dersler alınacağını göstermiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nun kimi vergi uygulamaları din-dışı pratikler barındırmıştır. Böyle durumlarda şeyhülislâmdan bir kez alınan bir fetva ile meşruiyet sorunu ortadan kaldırılarak Bizans ve İtalya gibi ülkelerin deneyimleri ve uygulamalarından faydalanılmıştır (İnalcık, 2004: 239). Devletin malî yönetime dair donanım ve becerileri Fatih Sultan Mehmed dönemine kadar olgunlaşmıştır ve bu dönemden sonra iktisadi yaşama müdahale çok daha hissedilir bir hâl almaya başlamıştır (Güvemli, 2008: 40).

2.2.1. Tımar Rejimi

Vergi uygulamaları, İslâmî uygulamalar ve Roma-Bizans tecrübeleri, yüzyıllar içinde sınanıp geliştirilmiş olması sebebiyle değiştirilmeye lüzum görülmezsizin padişahça belirlenen kanunnamelerle düzenlenmiştir (İnalcık, 2004: 147). Selçuklularca “ikta”; Abbasilerce “katia” olarak; Bizans devletince “pronia” olarak anılan uygulamalar Osmanlı Devleti’nde “tımar” olarak devam ettirilmiştir. Bu sistemin temeli en hayati ihtiyaç olan askerî hizmetlerin görülmesine karşılık nakit bir ödeme yapmak yerine toprak tasarruf hakkı verilmesidir (Şen ve Türkmenoğlu, 2012: 192). Kuruluşundan itibaren Osmanlı’da devletin vergilerinin kaynağı tüm sanayi öncesi dönemlerin ortak temel üretim birimi olan tarım olarak belirlenmiş, şehir vergilerinin artırılmasına önem verilmemiştir. 16. yüzyılın ortalarına kadar fetihler de diğer önemli gelir kaynağı olarak değerlendirilmiştir (Peker, 2015: 7).

Para kullanımının çok yaygın olmadığı bu dönemde üretimin, tüketimin, vergi gelirlerinin, istihdamın, asayişin ve savaş zamanı orduya asker sağlamanın tesisi şöyle kurgulanmıştır. Temel üretim birimi tarımın ham maddesi olan ülkedeki tüm tarım arazilerinin %90’a yakını padişaha ait mirî (emire ait, padişaha ait) arazilerdir. Bu araziler çift-hane birimi olarak, köylü halka bir haneye bir çift öküz ile ekip biçebilecekleri kadar araziler şeklinde pay edilip tahsis edilir.⁴ Köylü bu çift-hane birimlerinde tarım yaparak geçimini sağlar, yeniden üretim için gerekli masraflarını

⁴ Roma’da iugum-caput ya da Bizans’ta stasis veya zugokefalai olarak anılan uygulamaların aynıdır (İnalcık, 2004: 190).

karşılar, vergisini öder. Bu köylüler Batı'dakinin aksine köle değil "bağımlı köylü"dür. Bağımlılardır, çünkü kendilerine tahsis edilen araziye sebepsiz şekilde üç yıl üst üste ekmeden bırakmaları halinde toprak ellerinden alındığı gibi, bu arazileri terk edip üretim dengesinde bir bozukluğa sebep olmalarına da izin verilmez. Böyle durumlarda ya geri topraklarına getirilir yahut başka bir yerde tarıma başlamaları halinde "çift bozan" denilen yüklü bir vergi ödemekle cezalandırılırlardı. Bu sistemde arazilerin kontrolü askerî sınıfa bırakılmıştır. Köylülerin bu arazilerde yerine getirmeleri gereken sorumlulukları ekim, hasat, hasadın depolanması, toprağın kontrolü elinde bulunan sipahiye ev yapılması, (bir miktar vergi muafiyeti karşılığında) sipahinin arazileriyle ilgilenilmesi gibi emek yoğun işlerdir. Sipahinin görevi ise kendi sorumluluğu altındaki bu tımandan vergi olarak aldığı mahsullerle geçimin sağlamak, asker yetiştirmek ve yargıç rolüne bürünmeyecek ölçüde tımarın asayişini, düzenini muhafaza etmektir. Asli vazifesi askerlik olduğu için üretimle meşgul olmaması gerekmektedir. Köylünün vergi olarak mahsulünün belirlenen bir oran kadarını sipahiye vermesi gerekir. Tımar rejimi denen bu sistemde toprağın tasarrufu ve aynî olarak (mahsul olarak) ödenen verginin toplanması ve ihtiyaç fazlası kısmın paraya çevrilmesi görevleri askerî sınıfın temsilcisi olan sipahinin ve bazı yerlerde de devlet memurlarının sorumluluğundadır. Bu topraklar yine Batı'dakinin aksine köylünün olmadığı gibi sipahilere de ait değildir ve tanzimi de soy aristokrasisine dayanmamaktadır. Tımarların sorumluluğunun verildiği sipahilerle ilgili feodal bir düzenin gelişmemesi, sipahinin bir bölgede çok fazla güçlenmemesi için bir sipahiye tımar verilirken yerli olmamasına azami önem verilmiş, sürekli yer değişiklikleri yapılmıştır. Yalnız toprağı işleyen bağımlı köylü öldüğünde toprak hiç bölünmeden ekstra bir vergi de alınmadan en büyük oğluna miras kalmaktadır.⁵ Yukarıda da belirtildiği gibi toprakların %90 kadarı padişahın malıdır. Askerî sınıf ile köylü arasındaki ilişkiler de mâlik olan (malın sahibi olan) padişahın belirlediği kanunlar çerçevesinde merkezi yönetimin temsilcisi olan nişancı tarafından sıkıca denetlenmektedir (İnalcık, 2004: 110; Şen ve Türkmenoğlu, 2012: 195, 203; Genç, 2014: 3-4; Şahin, 2012: 444).

Bu sistem devlet için yalnızca bir vergi toplama sistemi değil, aynı zamanda ordunun hayatını idame ettirme yöntemi olmuştur. Bu sistemle birlikte orduya, 16. yüzyıl başlarında 37.000 sipahi ile 70.000-80.000 kişilik asker; 16. yüzyıl sonlarında 42.000

⁵ Tümüyle bir kişiye miras bırakılması yine dengenin korunması hassasiyetinin bir yansımasıdır. Amaç tarım arazisinin verimli bir şekilde değerlendirilmesini engelleyecek şekilde küçük parçalara bölünmesinin önüne geçmektir (Cin, 1969: aktaran, Aydoğdu, 2015: 17).

bin kişilik sipahiyle 120.000 kadar asker; 17. yüzyıl ortalarında 60.000-80.000 kadar sipahiyle 200.000 kadar asker sağlanmıştır (Barkan, 1973: aktaran, Şen ve Türkmenoğlu, 2012). Avrupalı devletlerin savaş teknolojilerinde ilerlemeleri Osmanlı'yı merkezde daimi büyük bir orduyu bulundurma mecburiyetine sokunca tımar rejimi malî ve askerî önemini yitirmiştir. Ayrıca tımar rejiminin bozulmasıyla yüzyıllarca sürecektir sosyal ve iktisadi düzensizlikler başlamıştır (Özcan, 2005: 241).

2.2.2. İltizam Rejimi

Tımar rejimi Osmanlı'da devletin kuruluşuna denk bir geçmişe sahiptir. 16. yüzyılın ortalarından itibaren de iltizam rejimi, tımar rejiminin çöküşüyle devletin temel vergi sistemi haline gelmiştir (Genç, 2000: 155; Eren, 1999: 237).

16. yüzyılda Osmanlı nüfusu çağdaşı Avrupa ülkelerine göre iki katı bir artış gösterirken, 16. yüzyılın son çeyreğiyle birlikte ülkede bir yanda para darlığı varken bir yanda da dönemin Avrupa ordularında görülen merkezileşme ve modern ateşli silahların kullanılması, zaten finanse etmekte zorlandığı uzun savaşlarda Osmanlı için başarısız sonuçları kaçınılmaz kılmıştır. Aynı merkezileşme ve modernizasyonun Osmanlı ordusunda da yapılması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Devletin, uzayan savaşlarla birlikte savaş giderleri arttığı gibi başarısız sonuçlar Osmanlı bütçesinde önemli bir gelir kalemi olan ganimet gelirlerini de eritmiştir. Başarısız sonuçlara önlem olarak ordudaki maaş alan ve sürekli eğitim gören yeniçerilerin sayısı artırılmış ve ateşli silahlarla donatılmış piyadeler de paralı asker olarak orduya dâhil edilmiştir. Çoğu köylü olan, ateşli silah kullanan paralı asker tipi bu şekilde ortaya çıkarken, gerek bu paralı askerlerin ücretleri gerekse de maaşlı yeniçerilerin sayısının artırılması bütçeye yeni yükler getirmiştir. Artık tımar rejiminde yetiştirilen ok, yay, kılıç kullanan asker tipinden vazgeçilmesi gerekliliği böylelikle ortaya çıkmıştır. Devletin bu şartlar altında güçsüz düşmesiyle doğan otorite boşluğunda ateşli silaha sahip paralı askerler savaş dönemleri dışında gelirleri olmadığından Anadolu'da eşkıyalığa başlamışlardır. Bu dönemde Avrupa'daki fiyat devrimiyle birlikte baş gösteren enflasyona taşışlar (akçenin gümüş miktarının azaltılması) de eklenince tımar gelirleri oldukça düşen veya tımarlarından olan sipahiler de savaşlara katılmak bir yana, tımarlarını terk edip paralı askerliğe katılmıştır. Eski sipahiler ile ateşli silah kullanan köylülerden oluşan eşkıya birlikleri bulundukları bölgelerin beylerbeyine, sancakbeyine ya da subaşı gibi yüksek rütbeli devlet görevlilerine sekbanlık (paralı askerlik) yapmaya başlamıştır. Bu şekilde fazlaca

güçlenen bu devlet görevlileri devlete başkaldırmış, merkezi idareye karşı büyük isyanlar ortaya çıkmıştır. Tarihte bu olaylar Celalî isyanları olarak anılmıştır. Celalî isyanlarıyla ortaya çıkan karışıklıklar sonucu üretici köylü halk tımarları bırakarak kaçmıştır. Büyük kaçgun olarak tarihe not düşülen bu vakayla toprak düzeni bozulmuş, toplanan vergi azalmış; tımar rejimi çökmeye başlamıştır. Nüfus artışı ve büyük kaçgun denen nüfus hareketleri iktisadi düzeni bozmuş, dönemin ekonomik sıkıntılarının katlanmasına neden olmuş ve bu dönemde para darlığı iyiden iyiye hissedilmeye başlamıştır (İnalcık, 2004: 59; Cin ve Akyılmaz, 1995: 333-336).

Britanya'da da büyük kaçguna benzer olarak 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar çitleme faaliyetleri sonucunda mülksüzler adında yersiz yurtsuz bir topluluk oluşmuş ancak orada bu insanlar hem kentlerde ve sömürge topraklarda sanayide gerekli olan ucuz iş gücünü sağlayarak sermaye birikimine katkıda bulunmuş, hem de onlardan arta kalan topraklarda büyük tarım işletmeleri sermaye birikimlerinin kapılarını aralamıştır. Ancak Osmanlı'da büyük kaçgunun böyle bir etkisi olmamıştır. Dahası temel üretim birimi olan ve zaten verimliliği de düşük olan tarımda araziler terk edilince üretim çok fazla düşmüştür. Büyük kaçgunun iktisadi olarak da sosyal olarak da çok yıkıcı etkileri olmuştur.

Tımar rejiminin bozulmasındaki en önemli etkenlerden biri de değerli tımarların bizzat padişah tarafından dağıtılmasıdır. Hâl böyle olunca yüksek rüşvetler ve hediyelerle elde edilen tımarların sahipleri rüşvet ve hediye masraflarını halktan gereğinden yüksek vergilerle çıkarmaya başlamıştır. Artık ticari bir fırsata dönen tımar sahipliği savaşlarda başarı gösterme motivasyonundan çok kâr motivasyonu ile değerlendirilmeye başlanmıştır. Artık inşa edildiği düzenden bambaşka bir kimliğe bürünen tımar rejimi böylelikle çökerken sadece askerî yapı değişmemiş esasen vergi toplama sisteminde temelden bir değişiklik meydana gelmiştir (İnalcık, 2004: 59; Cin ve Akyılmaz, 1995: 333-336). Nihayetinde devletin, ordusunu modernize etmesi kadar, savaşları finanse edebilmesini sağlayacak paraya ve ganimet gelirlerinden yoksun olunan böylesi bir dönemde para ihtiyacını karşılayacak güçlü bir malî yapıya olan ihtiyacı da ortadadır. Bu ihtiyaç esasen eskiden beri bazı yerlerde uygulanan iltizam rejiminin yaygınlaştırılması sonucunu doğurmuştur. Devlet bu sistemle vergi gelirlerinin, dolaylı bir şekilde toplanılması yerine, direkt merkezi hazineye nakit olarak gelmesini amaçlamıştır.

İltizam sisteminde devlet vergi toplama işini dışsallaştırmıştır. Bölgelerin maliye tarafından tespit edilen vergileri mültezim denilen kişilere müzayede yöntemiyle satılmıştır. Mültezimler vergilerini satın aldıkları bölgeden toplayacakları vergileri nakte çevirip hazineye öderken müzayede sonucu ödedikleri miktarın üzerindeki gelirlerini kâr olarak kendileri alacaklardır. Bu Osmanlı sistemindeki görülen ilk kapital girişimcilik örneklerindendir. İlk sermaye sahibi bu girişimciler ulemâ, gayrimüslim sarraflar veya tacirler olmuştur. Bunlar arasında askerî sınıftan yüksek rütbeli devlet memurları da maaş yerine iltizamlar almışlardır. İnalçık (2004: 263) büyük iltizamların dağıtılmasında “etnik, kişisel ya da hizipsel bağlantılar ile gizli birtakım uygulamaların” gerçekleştiğini ifade etmektedir. Bu şekilde Rum ve Yahudi mültezimlerin ayrıcalıklı oldukları bilinmektedir. Ayrıca iltizamların süresi tımar rejimine göre çok daha sınırlı olan bir zamanı kapsamaktadır. Tımar rejiminde tımar sahibi görevini yerine getirdiği sürece tımar sahipliği devam ettiği için tımardeki halkın refahı ve memnuniyeti de önem taşımışsa da iltizam gibi sınırlı süreli sorumluluklar bu kaygıların yitirilmesine sebep olmuştur (Cin ve Akyılmaz, 1995: 342). İltizam sistemiyle birlikte vergi ödeyen halk üzerindeki vergi yükü artmış haksız uygulamalar halk üzerinde büyük baskılar oluşturmuştur. Öte yanda eskiden aynî olarak toplanan vergiler artık iltizam rejimiyle nakit olarak toplanarak 16. yüzyılın ortalarında bütçe fazlalığı ortaya çıkmıştır. Bu durum yüzyılın sonlarına doğru tekrar bütçe açıkları meydana gelmiştir (Çakır, 2006: aktaran, Yağcı ve Gürsoy, 2019; Cin ve Akyılmaz, 1995: 342).

İltizam sisteminin bir çeşit ticari faaliyete dönüştüğüne değinilmişti. Mültezimler ellerindeki bir miktar sermaye ile bu ticari girişimde bulunduktan sonra vergi toplama işini mütesellimlere devredebiliyor veya kimi taşeronlara kiralayabiliyorlardı. Böylece payitahtta yerleşik bulunan veya sürekli seferlerde olan mültezimler tımar rejimindekinin aksine vergisinden sorumlu oldukları yerlere hayatlarında hiç gitmemiş bile olabiliyorlardı (Faroghi, 2006: 691-692).

2.2.3. Malikâne Rejimi

Osmanlı’da 16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyılın başı tam bir kargaşa dönemi olmuş ve birçok alanda gerileme başlamıştır. Doğuda Safevi, İran ve batıda Habsburglarla girilen çok uzun ve yıpratıcı savaşlar, para kullanımının artması gibi nedenlerle vergi gelirlerinde nakit ihtiyacı oldukça artırmıştır. Yine bu dönemde salgın hastalıklar baş göstermiştir. Toprak düzeni bozulmuş Osmanlı’da artık birçok vergi mükellefinin kent

ve kasabalara göçtüğü, bazı köylerin tümüyle kayıtlardan silindiği, bazı köylerde ise 16. yüzyıl vergilerinin çok küçük miktarlarına tekabül eden vergiler ödenebildiği, hazinenin vergi gelirlerinde çarpıcı düşüşler gerçekleştiği bilinmektedir. Örnek olarak İran ile kervan ticareti için önemli noktalardan olan Tokat'a ait vergi tahrir defterlerinde (vergi kayıtlarının tutulduğu defter) vergi mükellefi sayısı büyük ölçüde azalmıştır. Bu yüzyılda terkedilmiş topraklar üzerinde yerleşik halkın yeniden tarıma başlaması mümkün olmamıştır. Bu dönemde gerçekleşen yıpratıcı savaşlar, salgınlar, Celalî eşkıyalıkları küçük buzul çağı olarak adlandırılan kötü hava koşulları birleşince 17. yüzyıl Osmanlı'sında kırsal yerleşim çökme durumuna gelmiştir. 17. yüzyılda sadece Anadolu Beylerbeyliği bölgesinin avarız vergisi kayıtlarında vergi alınan hane sayısını 51.292 haneden 34.700'e düşmüş oluşu da durumu gözler önüne sermektedir. (Faroqhi, 2006: 569-574, 598, 667-668).

Bir önceki yüzyılda (16. yüzyıl) iltizam için devlete ödenen meblağlar artarken iltizam süreleri kısalmıştır. İltizamların sınırlı sürelerle alınması iltizam sahibi üzerindeki vurdumduymazlığı artırdığına daha önce değinilmiştir. Bu duruma çare için zaten fiyatları yükselmiş olan iltizamların "kayd-ı hayat" (ömür boyu kaydıyla) ilkesiyle verilmesine karar verilmiş, bu uygulama 17. yüzyıl sonlarından itibaren ve 18. yüzyıl boyunca sürmüştür. Tımarın kayd-ı hayat ilkesine sahip olan, iltizam sisteminin bu daha özel türüne malikâne rejimi denmektedir. Malikâne rejimine göre iltizam alınan yerin vergileri mültezimin ömrü boyunca ona aittir. Malikâne rejiminde alınan iltizam için başta çok yüksek meblağlar ödenir, sonraları ise yıllık olarak devlete sabit ödemeler yapılmaya devam edilirdi. Bu yöntemle en büyük gider kalemi olan ordu mensuplarının ve bürokratların maaşları hazineye kalmıştır (Genç, 2000: 155). Malikâne rejiminde iltizam sahibi taşra ileri gelenlerine âyan denilir. Başlarda iltizam rejiminde olduğu gibi sermaye sahibi askerî yüksek devlet memurları, ulemâ, gayrimüslim sarraflar veya tacirler gibi toplumun her kesiminden girişimciler iltizam sahibi olabilirken sonraları ancak yüksek devlet memurlarının âyan olabilmesi mümkün olmuştur (Faroqhi, 2006: 691-692). Âyanlar ömür boyu sorumlulukları altında bulunan topraklarda halkın refahını iltizam rejimine göre daha çok gözetmekle birlikte asayişin sağlanmasında ve savaşlarda devlete malî ve askerî desteklerde bulunmuşlardır (Güven, 2016: 64).

Malikâne rejimine geçtikten sonra ilerleyen dönemlerde devletin malî yapısı vergi toplama konusunda zorlanmaya başlamıştır. 17 ve 18. yüzyıllarda vergilerin merkeze çekilememesi birçok alanda zafiyet doğurmuştur. Devlet, maaş ödeyemediği unsurlarına

kendi kazançlarını kendilerinin yaratmalarını, verdikleri hizmetleri fiyatlandırıp halktan almalarını tavsiye etmiştir. Böylece asayiş sorunları ve rüşvet artmıştır. Öte yandan, merkeze gönderilmeyen vergi gelirleriyle taşrada milis kuvvetler oluşturulmuştur. Özellikle 18. yüzyılda merkez, savaş zamanları âyanların emrindeki bu milis kuvvetlerden faydalanmak için çabalamıştır (Pamuk, 2018). Görüldüğü gibi 18. yüzyıl Osmanlı'sında merkezi otorite oldukça zayıftır. Taşrada güçlenen âyanlar Osmanlı tarihinde devlete bu düzeyde tehdit olan ilk bağımsız sermaye sınıfıdır. Devlet 17 ve 18. yüzyıllarda aracı kurumlar nedeniyle vergi gelirlerini artıramamıştır. Aynı dönemde Avrupa'da ise durum gitgide tam tersi bir hâl almaya başlamıştır. Avrupa'da meta üretimi başlarken Osmanlı'da tımar, iltizam veya malikâne toprak düzenlerinin hiçbirinde tarımda bir ilerleme gerçekleştirmemiş, hâlâ ilkel yöntemler kullanılmaya devam etmiştir (Eren, 1999: 241).

18. yüzyılda para, finans ve kredi alanlarında da Avrupalı devletler, bilhassa Hollanda ve Britanya, merkez bankalarını kurup uzun vadeli borçlanma becerilerini geliştirirken Osmanlı bu konuda da Avrupalı rakiplerine göre hâlâ çok geridedir. Uzun süren savaşları finanse etmekte karşılaşılan güçlükler gitgide daha büyük tehlikeler olarak belirmektedir. Buna rağmen kırsaldan vergi alınırken kentlerin kayırılması alışkanlığı ise Osmanlı'da bu yüzyılda dahi hâlâ geçerlidir. (McGowan, 2006: 763, 834). Hâlâ tarım vergisi gelirlerine mecbur olan Osmanlı'da malikâne rejimiyle elde edilmesi beklenen yüksek gelir mültezimlerin kendi aralarında anlaşarak müzayedelerde fiyatların yükselmemesi sebebiyle de beklenen gelir artışını sağlayamamıştır. 19. yüzyılın başında uygulama ilk kez resmi olarak kaldırılmıştır (Eren, 1999: 241).

Bu yüzyılda II. Mahmud devlet otoritesini tekrar inşa etmek için uzun vadeli planlar icra etmiş, ıslahatlar yapmış; gerektiğinde orduyu yurt içinde kullanmaktan geri durmamıştır. Devletin 19. yüzyıldaki bütün çabası arazi ve vergiler üzerindeki otoritesini teyid etmek olmuştur. Bu uğurda II. Mahmud idareyi merkezileştirdikten sonra ordusuyla âyanların üzerine hücum etmiştir. Burada amaçlanan âyanları tamamen ortadan kaldırmak değil, devlete isyan noktasında olanların sadakatlerini ve devlete hizmetlerini tekrar inşa etmek olmuştur. Devlet bu hedefine muvaffak da olmuştur. Birçok yerde âyanlar devlet iradesini, devletin tek güç olduğunu kabul etmiştir. Ancak sonraları iltizam sisteminin tamamen ortadan kaldırılıp devlet memurlarınca bütün verginin tahsil edilmesi için de çokça çabalanmıştır. 1839'da Tanzimat Fermanı ile ilk kez feshedilen iltizam sistemine 1842 yılında geri dönmüştür. 1856 Islahat Fermanı

ile bir kez daha iltizamın kaldırılmasına çabalandıysa da başarılı olunmamıştır. 1880'lerin başlarında bir kez daha denenmiş ancak 1886 yılında bu çabadan tekrar dönülmüştür. Netice itibariyle bir asır boyunca ortadan kaldırılmak istenen iltizam sisteminin tatbikine devam edilmiştir (Quataert, 2006: 972).

Arazi rejimleriyle tarımdan elde edilen vergi Osmanlı'da hep en önemli gelir kalemini oluşturmuştur. 16. yüzyılda, 1527-1528 bütçesinin (tımar sisteminin uygulanmadığı Mısır hariç) yaklaşık olarak yarısı öşür vergisidir (Şen, 2012: 202). Gelirlerin en düşük olduğu 18. yüzyılda yüzyılın başlarında devlet gelirlerinin %42,5'ini oluşturan öşür vergisinin (tarımdan elde edilen vergi) yüzyılın ortasında da %50 olduğu tahmin edilmektedir (McGowan, 2006: 834). Bu istatistiklere bakıldığında tarım vergilerinin devlet gelirlerinde ne kadar önemli bir paya sahip olduğu görülmektedir. 20. yüzyılın başında toplanan öşür vergisinin %95'i hâlen iltizam sistemiyle toplanmaya devam etmiştir (Quataert, 2006: 972-973). Bu istatistik ise tarımdan alınan vergiler içerisinde iltizam sisteminin en kötü şartlarda bile ne kadar etkili olduğunu ortaya koymaktadır.

Arazi rejimlerinin hiçbirinde Osmanlı Devleti bir üretim faktörü olan toprak üzerindeki hâkimiyetini hiçbir özel teşebbüse devretmemiştir. Hangi arazi rejimi olursa olsun, Osmanlı'da değişmeyen gerçeklik bir sanayi öncesi toplum olarak temel üretim birimi olan tarım arazilerinin %90 kadarının devlete ait oluşudur. Vergisinin toplanması için görevlendirilmiş sipahiler, mültezimler veya âyanların ise iltizamlarının üretimini geliştirmedikleri yüzyıllar boyunca değişmeyen ilkel tarım tekniklerinden anlaşılmaktadır.⁶ Malikâne sahipleri topladıkları vergiden %30-%50 arası bir pay almışlardır (Güven, 2016: 72). İltizam sahibi olmaktan kaynaklı böylesi yüksek bir gelirin de üretim kazancına ilgi duymamalarının en büyük sebebi olduğu açıktır. En temel üretim faaliyeti olan tarımda bu şekilde pre-kapitalist süreçlerin gelişmesi gerçekleşmemiştir.

19. yüzyılda geçmişe göre asayişin sağlanması ve iskân politikalarında başarı sağlanmıştır. Ayrıca kaybedilen topraklardan gelen mültecilerle nüfus yoğunluğu bir miktar artmıştır. İç ve dış pazarın büyümesi ve dış pazarların öneminin artması da üretim için dış pazarların gelişimiyle doğru orantılı olarak olumlu gelişmelere sebep olmuştur. Bu şekilde zirai üretimde artış gerçekleştiyse de Amerika gibi yeni rakiplerin dünya tarım ürünleri pazarında kat ettiği ilerlemeyle Osmanlı üretimi küresel

⁶ Bu noktada sipahilerin asker oldukları için özellikle böylesi bir çabadan uzak kalacak şekilde bir sistemin inşa edilmiş olduğu şerhini düşmekte fayda vardır.

pazarlardaki yüzyılın başlarındaki önemini yitirmiş, bölgesel düzeyde bir aktör konumuna düşmesine engel olunamamıştır (Quataert, 2006: 961-962; Pamuk, 2007: 242). Osmanlı üretimi uluslararası rekabette geri kalmıştır.

Devletin de bu yüzyılda üretimi geliştirmek için verdiği destekler olduysa da beklenen başarı sağlanamamıştır. Bu desteklerden biri 1830 yılında kurulan Ziraat Meclisidir. Bu meclis tarafından 13 milyon değerinde kredinin dağıtımı gerçekleşmişse de meclisteki yerel güçler bu kredilerin köylüye ulaşamamasına sebep olmuşlardır. Diğer bir destek ziraat mekteplerinin açılmasıdır. Fakat beklenen fayda burada da elde edilememiştir. Tohum dağıtılması gibi kısa vadeli ve yine başarılı olunamamış başka çabalar da söz konusu olmuştur. 1883 yılında çiftçiye kredi vermek ve onu desteklemek amacıyla Ziraat Bankası kurulmuştur. Ancak burada da yerel güç sahipleri bankanın bölgelerindeki şubelerini çiftçiye faydasını yok edecek şekilde idare etmiş, yüksek devlet memurları da tekrar tarımı desteklemesi gereken banka kârlarını farklı faaliyetlerde değerlendirmişlerdir. Tüm bu olumsuzluklara rağmen beklenildiği şekilde değerlendirilen desteklerin varlığından da bahsedilebilir. Ancak yine de bu destekler fiyatların düştüğü bir zamana denk düşmesi de yekûndaki başarısızlığa merhem olamamıştır (Quataert, 2006: 988-989).

Bu yüzyılda nüfusun %82'si en fazla 60 dönümlük üretim birimlerine sahiptir.⁷ Toprak bolluğu ve sahip olunan toprak bolluğuna nispeten hâlen düşük olan nüfus yoğunluğu devletin müdahalesiyle birleşince köylünün köleleşmesinin önüne geçilmiş ancak verimlilik yeterli düzeyde gelişmemiştir. Batı'da da benzer şekilde az kişiye büyük topraklar düşmesine rağmen tarım tekniklerindeki ve teknolojiadaki gelişme sonucu⁸ üretim verimliliği artırılabilmiştir (Güran, 1998: aktaran, Güven, 2016). Bu şekilde sınırlı imkânlarla, kendisinin yaşam hakkını garanti edecek düzeyde sınırlı bir toprağa sahip köylü de zengin olmak üzere girişimlerde bulunma serbestliğine ve imkânına sahip olmamıştır. Zaten devlet tarafından tüm öznelere görev ve yükümlülükler kanunnamelerle detaylı bir şekilde ortaya konmuş olup herkes bu görevlerini yerine getirmekle meşgul edilmiştir. Diğer taraftan uygulamada tarım üretiminin, üreticinin geçimi için yeterli görülenden başkaca asgari bir miktarı kendisine bırakıldıktan sonra

⁷ Zamanın verimliliğinin günümüzünün 1/10'u, 1/50'si kadar olduğu düşünülerek değerlendirilmelidir (Genç, 2016).

⁸ Quataert bu konuda baya kökü ve sarı akdiken gibi tarım ürünlerini örnek vermiştir. Yüzyılın sonlarına kadar önemini korumuş ve dış pazarlara satışı için de çokça üretilen bu ürünler, yeni geliştirilen kimyasal boyalarla yarışamamıştır. 1860'larda yalnızca Konya'daki sarı akdiken üretimi 60.000 okkalarda gerçekleşirken 20. yy. başlarında 1.000 okkaya kadar düşmüştür (Quataert, 2006: 969-970).

kalanına el konulduğu için üreticinin de daha fazla üretim için çabalamadığı ortaya çıkar (McGowan, 1981: aktaran, Faroqhi, 2006). Bu da verimliliğin gelişmemesinin diğer bir sebebidir.

Yalnızca başkentin ikmali için belirlenen bölgelerde pazar için üretim anlayışı ve uygulamaları diğer bölgelere göre daha gelişmiştir. Ancak hem bu bölgeler ülke sathına oranlandığında çok sınırlı kalmaktadır, hem de başkentin ihtiyaçları karşılandıktan sonra elde kalan ürünlere de yerel siyasî güç sahipleri el koyduğundan yine üreticiye yüksek bir ticari kârın kaldığından bahsedilemez (Faroqhi, 2006: 580-581). Bu durum hem üreticinin daha fazla çalışma ve üretme için cesaretlenmesinin önüne geçmiş, hem de yerel güçlerin üretim yapmadan köylünün üretiminden bir kısmı yasal, bir kısmı yasa dışı bir şekilde kolayca faydalanabildiklerinde üretime tam olarak girip büyük çiftçiler olmasını engellemiştir. İltizam sahiplerinin üretim kazancıyla ilgilenmemelerinin bir diğer ve belki en önemli sebebi de iltizam sahibi olarak elde edilen vergi gelirlerinin üretimle elde edilebilecek olandan daha yüksek olmasıdır.

1858 yılında çıkan Arazi Kanunnamesi'yle birlikte toprakların tapuları oluşturularak üreticiye verilmiştir. Bu gelişme özel mülkiyet hakkının tanınmasına yorulmuş olsa da üç yıl üst üste ekilmeme halinde tapunun bakasına devri kuralı bu kanunnamede de hâlen geçerliliğini korumuştur. Bu uygulamayla asıl amaçlanan son zamanlarda oldukça düşen verimliliği tekrar yükseltmek ve merkezi yönetimin otoritesini artırmaya yarayacak şekilde arazi bilgilerini sağlıklı bir şekilde kayda geçirip vergi ve vergi mükellefi bilgilerini yeniden düzenlemektir. 19. yüzyılda dahi özel mülkiyette gelişmemiş devlet yönetiminin müdahaleciliği hâlâ baskın bir şekilde ortadadır. Quataert bu kanunnameyi bir file benzeterek filin hortumunun kapitalist, ayaklarının ise merkantilist olduğunu ifade ederek gövde ve kafasının hâlâ pre-kapitalist bir kimliğe sahip olduğunu ima etmiştir (Quataert, 2006: 974-976).

Osmanlı tarımında temel üretim birimi küçük ölçekli aile işletmeleridir ve bu durum zamanla Avrupa'daki gibi büyük ölçeklere taşınamamıştır. Görüldüğü üzere en geç dönem olan 19. yüzyıldaki kapitalist sisteme en yakın 1858 Arazi Kanunnamesi'nde dahi özel mülkiyet yine gerçekleşmemiş, devlet müdahalesi devam etmiştir. Bu şekilde sürüp giden devlet müdahalesi, nüfus yoğunluğunun düşüklüğü ve toprağın bolluğu gibi diğer tabii sebeplerle birleşince verimlilik hep düşük kalmıştır. Büyük ölçekli tarım yapmaya en yakın olan iltizam sahibi güçler ise ihtiyaç duymadıklarından veya iltizam

sahibi olmanın getirisinin yüksekliğinden ve köylünün mahsulüne el koyarak kolayca mahsul elde edebildiklerinden tarım verimliliğini artırmaya girişmemişlerdir. İnalçık'ın (2004: 82) deyimiyle Avrupa'da kapitalist “zenginlik-güç-zenginlik denklemiyle” zenginleşme sağlanırken, Osmanlı'da 19. yüzyılda örneğin dış pazarlardaki gelişmelere paralel olarak tarım üretiminin artışında görüldüğü gibi bir miktar kapitalleşme emareleri görülmekle birlikte özel mülkiyet hakkının hâlâ tesis edilmemiş olması gibi 16. yüzyıl alışkanlıkları da devam ettirilmiştir.

Avrupalı devletlerin sanayileşip meta üretimini geliştirdiği yüzyıllara gelindiğinde dahi Osmanlı'nın temel üretim faaliyeti tarım olmuştur. 20. yüzyılın başında hâlâ 19. yüzyılın başında olduğu gibi nüfusun 4/5'i tarımla geçinen insanlardır (Quataert, 2006: 961). Bu kadar öncelikli bir faaliyet olan tarımda özel mülkiyetin sabit olduğu arazilerde verimliliğin artırılması ve pazar için üretimin yaygınlaşması, kâr maksimizasyonu sağlanarak sermaye birikiminin ortaya çıkması gibi hiçbir süreç gelişmemiştir.

Sonuç olarak arazi rejimleri için denilebilir ki devletin arazi rejimleri, üretimin toprak faktörü kadar aslında -temel üretim birimi tarımdaki- emek faktörünü de, klasik dönemden 20. yüzyıla kadar doğrudan ve dolaylı olarak baskılamıştır. Toprağın ve emeğin verimliliğinin sıfırlanmasının önüne geçilmeye çalışılmış, üretimin devamlılığı esas alınmış ve belki bunda başarılı da olunmuştur. Ancak gerçekleşen durum verimliliğin artmasının da önüne geçildiği gerçeğidir.⁹

Batı, öşür vergisinin üretimde girdi masraflarını baskıladığı için eleştirildiği dönemleri tecrübe ederken, Osmanlı'da öşür vergisi uzun yıllar boyunca temel vergi kalemi olmaya ve öşürden başka vergilerle de çiftçilerden yüksek düzeylerde vergi toplama uygulamaları devam etmiştir. Yeni kapitalist süreçlerin Osmanlı tarafından sağlıklı okunamadığı veya hafife alındığı, değişen iktisadi koşullara göre derin teorik değerlendirmelerin yapılmadığı görülmektedir.

⁹ Yeri gelmişken Osmanlı İmparatorluğu'nda tesis edilen sistemin sosyalist bir yapıda olmadığına değinmek gerekir. Sosyalizmde de devlet Osmanlı'daki gibi tüm üretim faktörlerine hâkimdir. Ancak Sosyalizmde kârlar da devlete ait kabul edilirken Osmanlı'da kâr devlet bütçesine dahil edilmemiştir. Arazi rejimlerinde kâr sınırlandırılmış olabilir ancak hiçbir arazi rejiminde halkın kâr elde etmesi engellenmemiştir (Genç, 2017: 2).

2.3. Kentsel Üretim ve Kent Ticareti

Osmanlı'nın ekonomik hayat kurgusunda merkezler daha önce ifade edildiği gibi kazalardır. Kazaların merkezi dışındaki, çevresindeki bölgeler olan kırsaldaki iktisadi hayat daha önce açıklanmıştır. Kazaların merkezleri olan kentler ile çevresindeki kırsalın ekonomik kurgusu aynı şekilde düzenlenmiştir. Arazi rejimlerinde nasıl mirî topraklar belli büyüklükleri aşmayacak şekilde halka tahsis edilmişse kentlerdeki işletmelerin de büyüklükleri sınırlandırılmıştır. Kentlerdeki ekonomik hayat da aynı kırsaldaki gibi dar bölge üretim biçimidir ve temel birim yine kırsaldaki gibi ailedir. Aile işletmelerinin üretimleri ve ticaretleri kentte de kırsalda da dar bölge diye anılan kaza içerisinde tüketilecek düzeylerle sınırlı olarak tasarlanmıştır. Ancak arazi rejimlerinde değinildiğinin aynı hâliyle kentsel üretimde de kazanın ihtiyaçları karşılandıktan sonra arta kalan ordu ve sarayın iâşesine, yine arta kalan olduğu takdirde ancak tacirlerin bu ürünleri iç gümrük vergileri ödeyerek İstanbul'a ticaretini yapmalarına izin verilmiştir (Genç, 2015: 47). İç gümrük vergileri ilerleyen bölümlerde detaylıca incelenecektir. Devletin kent işletmeleri için tek müdahalesi bunlar olmamıştır. Devlet, ahilik sistemini de lonca teşkilatları eliyle oldukça etkin kullanmıştır.

Anadolu coğrafyasına ilk gelen Türkler kentli üretici ve tacirlerdir. Manevi fethin mimarı bu derviş Türklerin meslekleri çiftçiliğin yanı sıra terzilik, fırıncılık, aşçılık, berberlik gibi zanaatkârlıklar, yani küçük ölçekli kent meslekleridir. Ahi Evran gibi Osman Gazi'nin kayın pederi Şeyh Edebali da bu dervişlere örnektir. Yeni gelinen bu topraklarda ham madde temininde yaşanan sorunların tespiti üzerine, Ahi Evran öncülüğünde organize olup pazardaki bu açığı gidererek entegre olmayı başarmışlardır. Ahi Evran'ın bu organizasyonu ilerleyen süreçte Ahilik denen bir sisteme dönüşmüştür. Ahilik'in felsefesinde ise yüksek kâr güdüsü ve geniş ölçekli ticari faaliyetler yoktur. Ahilik'in temelinde, gelinen bu yeni topraklarda ticari hayata entegre olma ve burada tutunma çabası söz konusudur. Ahilik uygulamaları Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinin bölgeye hâkim olmasıyla yayılmış ve kökleşmiştir. Dar bölgeler ticareti temelli bu anlayış somut bir hâl alarak, mahalle için üretim felsefesini Osmanlı'da hâkim kılmıştır. 16. yüzyılda artık bir imparatorluk haline gelmiş Osmanlı'da uzmanlık gerektiren mesleklerde esnaflar lonca teşkilatları kurmuş, temel aldıkları ahilik felsefesi ve uygulamalarını loncalar eliyle sabit kılmışlardır (Güvemli, 2008: 34; Barkan, 2002: aktaran, Akkuş ve Menteş, 2018).

Lonca yapılanması Ahilik felsefesi ve uygulamalarının kurumsal bir yansımasıdır. Lonca düzeninde usta-çırak ilişkisi temeldir. Meslek okulları olmadığı için meslekler loncalardaki ustalardan öğrenilir. Borç-alacak ilişkileri yine loncalarda takip edilir ve düzenlenir. Loncalar yardımlaşma ve dayanışma derneği görevleri de görmüştür. Borçlu bir üyeye yardım edilmesi veya emekli bir ustaya destek verilmesi gibi uygulamalar bulunmaktadır (Güvemli, 2008: 34). Şehirlerdeki bütün üretim ve ticaret dalları ayrı birer lonca çevresinde kümelenmiştir. Ayrıca devlet tarafından da desteklenen bir kurumdur lonca sistemi. Bilindiği üzere üretimden ziyade paylaşım, dağıtım ve üretim-tüketim dengesinin gözetildiği Osmanlı iktisadi ilkeleri için pazarın ve üretim faktörlerinin kontrolü büyük önem taşımıştır. Bu noktada da lonca teşkilatları devlet için paha biçilmez vasıtalar olmuştur. Narh sistemi ile birçok ürünün kalitesi, fiyatı, içerikleri gibi özellikleri detaylı bir şekilde belirlenirken, bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde narh sisteminin uygulanmadığı alanlarda boşluğu loncaların otokontrolü doldurmuştur.

Lonca teşkilatları kamusal kurumlar değil, uzmanlık gerektiren meslek erbabı esnafların kendi rızalarıyla oluşturdukları, idarecilerini kendilerinin seçtikleri yarı özerk yapılardır. Yarı özerklik özelliğinin özerk olmayan kısmı ise kadıya bağlı olarak kadı eliyle devlet himayesi ve desteğine sahip oluşudur. Devlet, piyasa kontrolü görevini lonca teşkilatlarına yükleyerek dışsallaştırmıştır. Narh uygulamalarının denetlenmesi ve narh belirlenmemiş ürünler için de meşru kâr hadlerinin korunması hizmeti loncalarca sağlanmıştır. Bulundukları bölgedeki en yüksek rütbeli devlet görevlilerinden biri olan kadılara bağlıdırlar. Kadılar lonca yöneticilerini atamak, azletmek, esnafı denetlemek, ceza vermek, esnaf sayısını belirlemek gibi vazifelere ve haklara sahiptir (Gündoğdu, 2011: aktaran, Peker, 2015). Loncaların kuralları ise yapının özerk yanına uygun olarak, teşkilat mensuplarının tecrübeleri sonucu belirledikleri kuralları uygulamaktır. Kurallar belirlenirken temel alınan kurumlar şeriat, örfi kanunlar ve yerel âdetlerdir. Uygulamaların temeli ise yukarıda da değinildiği gibi Ahilik kurumudur. Ahilik'in ilk organizasyon yapısı bilindiği üzere ham madde temini ile ticari sisteme entegre olmaktır. Buradaki entegrasyon özelliği esasen Ahilik'in ve dolayısıyla loncanın temel kimliğini ifade etmektedir. Çünkü Osmanlı kent üretimi ve ticaretinde her bir esnaf, tedarikçi veya alıcı olarak başka bir esnafı entegrasyon içerisindedir. Tesis edilen bu denge içerisinde bir aktörün narh konulmamış ürünlerinde kârını artırmak üzere fiyatları artırması, tedarikçisi olduğu esnafın girdi maliyetlerini artıracak ve tesis edilmiş olan

dengede zincirleme bir düzensizliğe sebep olacaktır. Tam entegre olan bir sistem içerisinde bu ve benzeri değişiklikler tüm sistemin düzenini bozacağından yüksek kâr marjları istenilmeyen, kabul edilmeyen bir durumdur. Bu uygulamalara yönelen esnaflar loncadan kovulmuştur. Bu yönüyle devletin, tarım dışındaki emek üretim faktörü üzerinde kurduğu kontrolü lonca teşkilatları eliyle gerçekleştirdiği görülmektedir (Genç, 2014: 4-5).

Bir loncadan kovulmak, geçimini esnaflıkla kazanan birisi için hafife alınabilecek bir durum değildir. Çünkü lonca teşkilatları pazara o kadar hâkimdir ki ilgili loncanın denetim ve izni dışında kimse esnaf olamaz ve pazarda dükkân açamaz. Gedik usulü denilen bu sisteme göre bir kişi esnaf olmak için çıraklıktan başlayarak önce kalfalığa geçer sonra ise bölge için belirlenen işyeri sayısı aşılamayacağından ölen veya bir nedenden işini bırakan bir esnaf olmadıkça usta olup işyeri veya imalathane açamamaktadır. Ölen ustanın tezgâhı ise öncelikle varsa en büyük oğluna kalmakta, yoksa kalfasına geçmektedir. Bu şartların gerçekleşip yeni bir işyeri veya imalathanenin açılması görüldüğü üzere şüphesiz çok uzun zaman alacak ve girişimcinin yaşı da bir hayli ilerleyecektir. İşçi, usta olana kadar ustasıyla çalışmak ve ancak onun gösterdiği yöntemlerle iş yapmak mecburiyetindedir. Ayrıca bu süreç içerisinde yeni ustanın ayıp ve hatta günah kabul edilen dünya nimetlerine dair yüksek kazanç ve azminden sıyrılması gerekecektir. Çünkü kendisi de bu fikirlerle yetişmiş bir ustanın çıraklığından gelen ustasının rızasını kazanarak ondan “el alması” gereklidir (Karal, 2000: 238-239; Eldem, 1970: aktaran, Seyitdanlıoğlu, 2009). Bu kontrol mekanizmasıyla kentsel üretim ve ticaretin aktörü bir esnaf inovatif bir karakterden uzak üretim tarzları içerisinde uzun yıllar bekledikten sonra ya yaklaşık %5-%15 arası kâr hadlerini kabul edip mesleğini icra etmekte ya da hiç iş yapmamaktadır. Kısaca denilebilir ki Osmanlı’da ziraat dışındaki iktisadi hayat devletin ekonomik ilkelerine bağlı kalarak tümüyle lonca teşkilatlarıyla, gedik usulüne göre idare edilmiştir.

Ziraatte olduğu gibi kentsel ekonomide de devletin, üreticinin ve tüketicinin zarar görmemesi temel prensiptir. Bu prensip lonca teşkilatlarınca Ahiliğin otokontrol sistemi içerisinde gözetilmiştir. Fiyat istikrarı bu noktada en önemli unsurlardan birisidir. Fiyatları düşürmek öncelikle kalite hassasiyetinin düşük kaliteli ürünler üretmeyi engellemesinden ötürü engellenmiştir. Bunda başka üretimi artırmak suretiyle fiyatları düşürme gayretleri de yine loncalar eliyle engellenerek piyasadaki dengenin korunması gözetilmiştir. Fiyatların artırılması ise narh uygulamalarıyla veya yine loncanın

kontrolleriyle engellenmiş, böylece esnaflarca bireysel olarak fiyata müdahale edilememiş, yüksek kârlar sağlamanın önü kesilmiştir (Peker, 2015: 4-8). Zaten Ahilik ve dolayısıyla lonca teşkilatlarında hâkim olan tasavvuf felsefesi de yüksek kâr merakını ve dünya için çok çalışma anlayışlarını ahlaki bulmamaktadır.

Tasavvuf yaklaşımına göre bireylerin dünya için çok çalışması ahiret için ibadet vakitlerinden çalacaktır. Kişi ancak ihtiyaçlarını giderecek ölçüde bir kazanca sahip olmalı ve zamandan kayıtsız bir şekilde sadece anı değerlendirmeli, geleceği planlayıp geleceğe yatırım yapacak kadar “fani” dünyaya dalıp dünyevileşmemelidir (Nişancı, 2002: aktaran, Doğru, 2010). Kişi zaten kismetinde olan kaderi yaşayacaktır, çünkü kaderi değiştiremez. Dolayısıyla elindekiyle yetinmeyi bilmelidir. Tasavvufta bu “aza kanaat etme”, en temel ilkelerden biridir. Rızık için endişe duyulmamalıdır (Sayar, 1998: aktaran, Doğru, 2010). Böylesi bir felsefenin hâkim olduğu lonca teşkilatlarında yüksek kâr güdüsüyle hareket etmenin, piyasanın genel denge yapısını gözetilmesinin yanı sıra, pek tabii ki ahlaki bulunmayıp ayıplandığı çok açıktır. Osmanlı’yı gezen seyyahların bahsettiği malını satmak istemiyormuşçasına hiç bağırmayan esnaflar bu tasavvuf felsefesinin bir tezahürü kabul edilebilir (Nakkaş Yapım, 2015).

İşleri yalnızca bölgeler arası ticaret olan işletmeler dışında, kentsel işletmeler değişime kolay ayak uyduramayan işletmeler olmuştur. Bunun nedeni kentler arası uzak mesafeler ve loncaların gelenekseli muhafaza etmeleridir. Yukarıda belirtildiği gibi farklı şekillerde büyümeleri sınırlandırılmış ve baskılanmış işletmeler pek tabii ki bölgeler arası bir kimliğe bürünecek kadar da büyüyememiştir. Özellikle dış ticareti olan ürünlerin üretiminde loncalardan bağımsız iş yapmaya çalışanlar büyük cezalara çarptırılmışlardır. Örneğin bir işletmenin belirlenen loncanın dışında kentten uzak bir bölgede üretim yapmasına, büyük para cezaları, araç gereçlerinin elinden alınması ve hatta kürek cezasına kadar varan cezalar verilebilmiştir. Hâl böyle olunca işletmeler bireysel olarak dış ticaretten etkilenmemiş, diğer bölgeler ve dünyadaki değişimlerden soyutlanmışlardır (McGowan, 2006: 821).

19. yüzyılda merkezi yönetimin tekrar güçlenmesi, asayişin yeniden tesis edilmesiyle birlikte iç pazarlar gelişmiştir. Sanayi Devrimi’yle birlikte sanayileşmiş ülkelerin ham madde ihtiyaçları artmış ve onlara tanınan kapitülasyonlarla da Osmanlı için dış pazarlar hiç olmadığı kadar gelişmiştir. Tüm bu gelişmelerle üretimdeki artışı eğilimini devlet, merkantilist bir yaklaşımla avantaj olarak değil, dengenin bozulacağı endişesiyle

problem olarak değerlendirip “çözümü” yeniden lonca düzeninde görmüştür (İnalcık, 1969: aktaran, Güven, 2016). Avrupa’da Sanayi Devrimi gerçekleşir, genişleyen pazarla zenginleşmenin önü açılırken, Osmanlı’da işletmeler hâlâ loncalar eliyle sıkı bir devlet kontrolü altında kalmıştır. Bu durum yasa dışı da olsa üretimin kentlerden kırsala doğru kaymasına sebep olmuş ve 19. yüzyılda imalat sektöründe artış gerçekleşmiştir. Ancak bu artış hızında diğer ülkelerde gerçekleşen artışların hızına ve yüksekliğine erişilemediğinden Osmanlı imalatının değersiz bir aktör olarak kalmasının önüne geçilememiştir (Quataert, 2011: aktaran, Güven, 2016). Son olarak 1838 Baltalimanı Ticaret Anlaşması, Osmanlı İmparatorluğu’nu açık bir pazar haline getirirken yurt içindeki esnaf ve sınırlı sayıdaki sanayiye de çok ağır bir darbe vurmuştur (Kodaman, 2007: 20).

Osmanlı İmparatorluğu’nun Türkiye Cumhuriyeti’ne miras bıraktığı özgün temel özelliklerden biri dönemin birçok az gelişmiş ülkesinden Türkiye’yi farklılaştıran, kırsalda ve kentlerdeki küçük ölçekli üreticiler olmuştur (Pamuk, 2007: 242; Sağlam, 2004: 1).

Açıkça görülmektedir ki kırsalda olduğu gibi kentlerde de Osmanlı iktisadi ilkelerinin kollektivist yapısı işletmeleri üretim-tüketim dengesinde uzun bir süre yok olmaktan, iflaslardan korumuşsa da yüksek üretimlerin, geniş bölge ticaretinin, kâr artışlarının ve nihayetinde sermaye birikimlerinin gerçekleşmesini engelleyen bir rol üstlenmiştir. Ticaret dar bölgeye hapsolmaktan kurtulamamıştır. Üreticinin ürünlerini kendi mahallesi dışında satmaması ilkesi sabit kalmıştır. Lonca kurumu bu noktada baş aktör olarak gerek devletin kontrol mekanizması olması yönüyle, gerek tasavvuf felsefesini ticarete ve geniş halk kitlelerine sirayet ettirmesiyle Avrupa’dakinin tam aksi yönünde gelişmelerin görülmesine hizmet etmiştir. Kırsaldaki gibi kentlerde de aile işletmesi şeklindeki yapılanma ortaklıklar şeklinde büyük ölçekli işletmelerin kurulmasını fazlasıyla sınırlandırmıştır.

2.4. Vakıflar

Sınırlandırılmış da olsa ticaret hayatının içerisinde iş yapmak ve girişimde bulunmak için sermaye ihtiyacı hâlâ vardır. Bir girişimde bulunmuş işyeri sahibi kişilerin ise özellikle para darlığı dönemlerinde olmak üzere çeşitli dönemlerde kredi ihtiyaçları pek tabii ki hasıl olmuştur. Banka kurumunun olmadığı zamanlarda kişilerin kredi

ihtiyaçlarını karşılayan kurumlar Osmanlı'da bulunmaktadır. Bunlardan biri para vakıflarıdır.

Osmanlı'da vakıf sistemi toplumdaki sosyal-iktisadi düzenin önemli bir parçasıdır. Vakıf, Selçuklu Devleti'nin Osmanlı'ya miras bıraktığı kurumlardan birisi olmakla birlikte Osmanlı'da sistemin oldukça geliştirildiğı bilinmektedir. Hâkim olunan bölgelerdeki vakıflar aynen muhafaza edildiğı gibi geliştirilmiş ve yeni boyutlar kazandırılmıştır. Daha önce değinildiğı gibi devletin fiskalist yaklaşımı gelirleri artırmak kadar giderleri azaltmaya da önem vermiş, giderlerin mümkünse eğer olabildiğince dışsallaştırılması sağlanmıştır. Ayrıca ihtiyaç temelli sosyal-iktisadi düzen kurgusunda devletin ve halkın ihtiyaçlarının görülmesi önceliklidir. Bu noktadaki en büyük araç da vakıflar olmuştur (Yağcı ve Gürsoy, 2019: 49; Genç, 2014: 2).

Osmanlı ülkesinde kk ölçekli üreticilerin sınırlandırılmış kazançlarının, onları büyük yatırımlar yapmaktan alıkoyduğu ortadadır. Ancak bu durum büyük yatırımlar gerektiren yapıların gerekliliğini ortadan kaldırmamaktadır. Camiler, kütüphaneler, medreseler, mektepler, köprüler, çeşmeler, yollar, aşevleri, çarşılar hâla halkın ihtiyaç duyduğu yapılardır. Bu yapıların ortaya çıkması yeterli değildir. Yönetimlerinin devamlılığı da sağlanmalı ve korunmalıdır. Osmanlı'nın sosyal ve iktisadi kurgusunda bu kurumların inşası ve muhafazası için halkın sorumluluk bilincine başvurulmuştur. Bu yatırım birikimlerinin oluşması ve ortaya çıkacak kurumun devamlılığı için halkın sorumluluk bilincini bir araya getirip bir amaca yöneltecek kurumlar vakıflardır. Vakıflar eliyle başta padişah ve ailesi olmak üzere, st düzey devlet adamları, yüksek gelirli st düzey askerî sınıf mensupları kadar, Müslüman veya gayrimüslim yüksek veya düşük gelirli bölge halkının da katkıları toplanıp bahsedilen yapılar inşa edilmiş, yönetimleri güvence altına alınmıştır. Vakıflara hizmetlerine karşılık vergi muafiyeti sağlanmıştır. İnşa edilmiş cami, eşme, medrese benzeri yapıların srdrlebilirliğı için vakfedilen gelirler dışında, vakfin gelir elde edecek yatırımlar yapmasına da izin verilmiştir. Bu yatırımlar genellikle kira geliri sağlayacak yatırımlar olmuştur. Vakıflar, yaptırdıkları imalathaneler, dükkânlar ile ticaret hayatının içerisinde yerini almış ve düşük kira gelirleri kk ölçekli esnafın işine yararken vakfin giderlerinin karşılanmasına da hizmet etmiştir (Genç, 2014: 2, 15; Kurt, 2016: 190; Yağcı ve Gürsoy, 2019: 49).

Devlet, vakıf kurumunu loncaların aksine müdahaleci ve sınırlandırıcı bir araç olarak kullanmamıştır. Daha ziyade servetin toplumda içinde tekrar bölüşülmesine odaklanmıştır. Devletin vakıflar üzerindeki sınırlı müdahalesi, amacına uygun olarak hizmet verip vermediğini denetlemek, muhasebe kayıtlarının doğru bir şekilde tutulup tutulmadığını kontrol etmekten ibarettir. Ayrıca hayır için bağışlanmış varlıklara müdahale etmek de zaten kabul edilebilir bir uygulama değildir (Genç, 2014: 15; İnalçık, 2004: 84). Devlet bilakis vakıf sistemini fazlasıyla desteklemiştir. Miri arazilerden yer verilmiş, vakfın gelirleri azalıp hizmetlerin aksaması tehlikesi doğduğunda yardım edilmiştir (Kurt, 2016: 190). Dahası dine saygısızlık sayılacağından padişahlar vakıf varlıklarına müdahale etmemişlerdir. Bu durum da birikimlerin, varlıkların korunması ve gelecek nesillere aktarımında eşsiz bir olanak olarak vakıfları öne çıkarmıştır. Vakıf kurucuları kendilerini ve diledikleri kişileri vakfın mütevellisi olarak atayabilme, vakfettikleri varlıklardan oluşan vakfın gelirlerinden bu mütevelliyeye maaş bağlayabilme, zam yapabilme ve hatta kendilerinden sonra atanacak mütevelliyi dahi belirleyebilme hakkına sahip olmuşlardır. İşte bu şekilde kamu yararına bir miktar yatırımlar yaparak bir yandan vakıf kurmuş kimse olarak itibar kazanırken, bir yandan da varlıklarını vergilerden muaf bir şekilde değerlendirip müsaderelerden koruyabilmişlerdir. (Kuran, 2010: 11-12).

Osmanlı'nın vakıf kurumuna kazandırdığı dönüşümlerin başında para vakıfları gelmektedir. Para vakıflarının ilk örneklerinden birisi Fatih Sultan Mehmed'in, değerlendirilip elde edilecek gelirle Yeniçeri Ocağı'nın et masraflarının karşılanması için 24.000 altın vakfetmesiyle kurulmuştur (Uzunçarşılı, 1988: aktaran, Çiftçi, 2004). Şeriata uygun olmaması eleştirisiyle uzun zamanlar boyunca açılıp kapatılan para vakıfları en sonunda dönemin önde gelen âlimleri ile birlikte şeyhülislâm Ebu Suud Efendi'nin, kurumun Müslümanların lehine hizmet ederek hayır işlerine yaramasından ötürü faydalı birer kurum olarak tasdik edilmesinden sonra süreklilik kazanmıştır. Para vakıflarının işleyişi şu şekildedir: Hayırseverler paralarını vakfa devrederler, vakıf da bu paraları işleterek elde ettiği kazançla kuruluş amacı olan hizmetleri finanse eder. Para bir kere vakfa teslim edildikten sonra artık vakıf mütevellisi dışında kimse bu paraya müdahale edemez (Özcan, 2003: 59-60). Para vakıfları ellerindeki parasal varlıklarla veya bu parasal varlıkları değerlendirerek maaş ödemeleri, vakıf taşınmazlarının bakım, onarım gibi masraflarının karşılanması, esnafların ihtiyacı araç-gereçlerin temini gibi birçok hayır işleri için gerekli finansmanı sağlamışlardır (Aslan, 1998; Ergenç, 1977;

Özdemir, 1990: aktaran, Çiftçi, 2004). Vakfa devredilen bir paranın nasıl değerlendirilerek kazanç getirip hizmetleri finanse edeceği konusunda katı bir kural yoktur ve bu hususta çeşitli uygulamalar vardır. Bu uygulamalara Murabaha, Mudaraba, Müşareke, Bidâa veya Karz-ı Hasen denmektedir.¹⁰ Bunlar içerisinde murabaha olarak anılan yöntem vakıf tarafından peşin fiyatına bir mal satın alınarak dönemler içerisinde belirli bir kâr payı ile malın tekrar geri verilmesi işlemidir. Bu işlemde alınan malın borca karşılık bir güvence olduğu, kârın bir çeşit faiz uygulaması olduğu ve bütün işlemin de esasen bir kredi verme işlemi olduğu ortadadır. Burada belirlenen yıllık kâr %10-%15 arası bir orandır (Döndüren, 2008: 6). Tefecilerin yüksek faiz oranlarının yanında bu uygulamalar halk için önemli düşük faizli krediler hükmündedir (Aydın, 2014: 91).

Para vakıfları Osmanlı'nın kuruluşuna kadar tarihlendirilebilmektedir. 16. yüzyıl sonu ile 17. yüzyıl başlarında yüksek enflasyon ile vakıfların varlıkları erimiş olsa da bağışların devam etmesiyle 17. yüzyılda özellikle vergilerin ödenmesine yardımcı olmak için faizle borç veren para vakıfları yaygınlık göstermeye başlamıştır (Faroqhi, 2006: 618). Para vakıflarının sayıları sürekli yükselmiş ve ülke genelinde yaygınlaşarak bankaların yerini almış, sermaye dağıtım aracı olarak toplumun kredi ihtiyaçlarını karşılayan uygulamaları yerine getirmişlerdir (Aydın, 2014: 87; Çiftçi, 2004: 81). Vakıfların bu denli yaygınlaşmasındaki ana etkenlerden biri devletin özel mülkiyeti sınırlandırma uygulamaları olmuştur. En çok da yüksek rütbeli devlet görevlileri görev sürelerinden sonra müsadere edilebilecek varlıklarının tasarrufunu devam ettirmek için vakıf kurma eğilimi göstermişlerdir (Pamuk, 2007: 84).

Vakıfların iktisadi hayata bir diğer faydası da ticaret yolları üstündeki yolcuların beslenme ve barınma gibi ihtiyaçlarının karşılandığı hanlar ve kervansaraylar ile esasen sosyal dayanışma kurumları olan tekke ve zaviyeler ve üretim için gerekli imalathanelerin neredeyse hepsinin vakıflar tarafından finanse edilmesi olmuştur (Genç, 2014: 8). Ayrıca vakıfların köy pazarlarının dükkân ve ambarlarına yatırım yapmalarıyla birlikte bölgesel ticaretlerin gelişiminde de katkısı yadsınamaz (Faroqhi, 2006: 616)

¹⁰ Mudaraba, emek-sermaye ortaklığı yoluyla işletme; Müşareke, sermaye ortaklığı; Bidâa, vakfin parayı Allah rızası için karşılıksız olarak işletip kârın ve anaparanın tamamını vakfa vermesi ve Karz-ı Hasen de paranın ödünç verilmesi uygulamasıdır (Döndüren, 2008: 6).

Vakıf sisteminden Osmanlı sosyal ve iktisadi hayatında şüphesiz çok önemli işlevleri yerine getirmekte faydalanılmıştır. Vakıfların ticaretin ve ticaret yollarının gelişiminde katkısı vardır. Ayrıca kredi işlemleriyle de ticari hayata faydası dokunmuştur. Kişilerin özel mülkiyetlerini muhafaza etmeye yaraması da diğer bir yararadır. Tüm bu faydalarının yanında şunları da belirtmek gerekir ki Osmanlı'da vakıf kurumundan daha gelişmiş örgütsel yapılar olmamıştır. Bu yapıların varlığı ve iştigal ettikleri fonksiyonları Osmanlı'da sermayenin değerlendirilme şekline dair ipuçları barındırmaktadır. Vakıfların varlığıyla birlikte kâr amacı güden örgütsel yapılar gelişmemiş, sermaye birikimleri en gelişmiş örgütsel yapılar olan vakıfların eliyle devletin asli vazifesi olan kamusal hizmetlerin yerine getirilmesinde değerlendirilmiştir. Bununla birlikte sermaye dağıtım rolüyle desteklenen yatırımlar ise zaten daha önce ifade edildiği gibi günlük ihtiyaçları karşılayacak düzeyde bir kazanç sağlayacak kadar kârlar elde edebilmektedir. Evladiyelik olarak adlandırılan vakıfların elinde gelecek nesillere aktarılan birikimlerin genç nesillerce ne şekilde değerlendirildiğine dair derinlemesine araştırmalara denk gelinmemiştir. Dolayısıyla belki ancak bu yönüyle, evladiyelik vakıfların sonraki nesillere özel mülkiyet bilincinin ve hakkının geliştiği zamanlarda verimli bir şekilde değerlendirebilecekleri bir birikimi aktarması yönüyle etkili bir yarar sağladığından bahsedilebilir.

Kuran (2010: 9-13) Batı Avrupa'daki kurumların ve ekonomik yapının değişiminin yanında Osmanlı'da bu değişimlerin sağlanamamasını Avrupa'dakine benzer şekilde kurumların ortaya çıkmamasıyla açıklamaktadır. Osmanlı'daki vakıf kurumu bu noktada Avrupa'daki binlerce çalışanı ve hissedarlarıyla yüzlerce yıl ayakta kalmış korporasyonlar ortaya çıkmamasında rol oynamıştır. Her ne kadar Avrupa'da korporasyonların üniversiteler inşa etmesi gibi Osmanlı'da da vakıflar medreseler finanse ettiyse de vakıfların asli unsuru varlıklı kişilerin varlıklarının devlet tarafından müsadere edilmesinden korumak olmuştur. Bu yolla sermaye birikimleri ticarete değerlendirmek yerine vakıflarda atıl olarak değerlendirilmiştir. Diğer yandan kuruluşunda belirlenmiş amaçlar değiştirilemediğinden vakıfların inşa ettikleri yapılar da kolayca atıl kalabilmektedir. Kuran, bu hususta bir vakfin inşa ettiği bir hanın, ticaret yollarının değişmesiyle işlevini hızlı bir şekilde kaybettiğini ve böylece kolaylıkla faydasız bir hâle bürünebileceği örneğini vermiştir. Sermaye, vakıflar eliyle ticari sahalardan çekilince ticaretteki reformlar uzun vadede gecikmiştir.

2.5. İç Ticaret

Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal üretim ve kentsel üretimin ağırlıklı hareketliliği iç piyasada gerçekleşmiştir. Bunda devletin iktisadi ilkeleri belirleyici olmuştur. Çünkü daha önce de ifade edildiği gibi devletin iktisadi hayata bakışı “ihtiyaç” temellidir ve devlet tüm sosyal-iktisadi düzene fazlasıyla hâkimdir. Devletin bu ihtiyaç temelli yaklaşımı dönemin kıtlık, yoksulluk, açlık korkusu koşulları içerisinde halkın, devletin ve ordunun ihtiyaçlarının karşılanması önceliği şeklinde gerçekleşmiştir. Bu ihtiyaçlar karşılanmadan yurt dışı piyasalara çıkacak mal ve hizmetlerin israf olacağı düşüncesi hâkimdir. Dar bölge ticareti ile üretimin olabildiğince üretim yeri yakınında tüketilmesi kurgulanmıştır. Bu kurgunun oluşmasında ürün kalitesinin, zamanın nakliye ve ulaşım koşulları maliyetleri ve zorluklarının gözetilmesi etkili olmuştur. Üretim en kısa zamanda ve mümkün olan en yakın yerde tüketiciyle buluşmalı, arta kalan yine yurt içindeki diğer ihtiyaçları karşılamalıdır. Dolayısıyla yurt içinde üretilen mal ve hizmetler en dar bölgeden başlamak kaydıyla öncelikle yurt içindeki ihtiyaçları karşılamalıdır. Bu kurgu içerisinde iç ticaret Osmanlı için hayati öneme sahip olmuştur. Devlet, bu iç ticaretten de düzenlediği iç ticaret bölgeleri arasındaki gümrükler yoluyla vergi almıştır (Genç, 2017).

Osmanlı İmparatorluğu'nda iç ve dış ticarete kuruluşundan itibaren önem verilmiş, fethedilen şehirlere bedestenler (merkezi çarşılar) imar edilmiştir. Ülkenin başkentlerinde ise ticaretin gelişmesine azami önem verilmiş ve gerekirse sürgün yoluna bile başvurularak tacirler iskân edilerek ticaret canlı tutulmaya çalışılmıştır. Ticaret yollarına yine aynı şekilde önem verilerek bu yolların güvenliği oluşturulan derbentçi denilen yarı askerî bir mekanizma ile tesis edilmiş ticaret yolları üzerine ücretsiz yararlanılan kervansaraylar, hanlar inşa edilerek tacirlere kolaylıklar sağlanmıştır. Tacirlere verilen destekler ise devletin iktisadi ilkeleri ile çelişilen noktalara kadar olmuştur (Pamuk, 2007: 66-67,)

Osmanlı iç ticaretine dair veriler, dış ticaret verilerine nispeten yeterli değildir (Quataert, 2005: 192-193). Ayrıca iç ticaret ile dış ticaret karşılaştırıldığında varılacak bir diğer önemli sonuç ise Osmanlı'da iç ticaretin, dünya pazarına en çok entegre olunan, imparatorluğun son yıllarına gelindiğinde dahi, dış ticaretten daha yoğun olduğudur (Quataert, 2005: 193). Yurt içi üretim ve ticaretin bu yapısının Osmanlı

iktisadi düzenini yüzyıllarca dış piyasaların olumsuz etkilerinden koruduğu değerlendirilebilir.

Osmanlı İmparatorluğu bulunduğu coğrafyanın stratejik konumunun sağladığı avantaj ile 16. yüzyılın sonlarına kadar ticaret konusunda oldukça verimli çağlar yaşamıştır (Kurt, 2008: 39). Kurt'un (2008) Bilgiseven'den (1982) aktardığına göre bu dönemde belli başlı şehirlerde ticaret ile iştigal olan insanlar şehir halkının yarısını teşkil etmiştir. 16. yüzyıl, Osmanlı için yeni kıta Amerika'dan Avrupa'ya getirilen altın ve gümüşlerle dolaylı olarak fiyat dalgalanmalarının yaşandığı, nüfus artışlarının gerçekleştiği, kentsel yaşamın gelişme gösterdiği, kaza içerisinde kırsal-kentsel düzleminde alışverişin geliştiği, pazar ve panayır organizasyonlarında yaygınlaşma ve gelişme görülen ve para kullanımının arttığı bir dönem olmuştur (Erdoğan Özünlü, 2010: 258). 16. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla ve 17. yüzyıl boyunca yaşanan Celâlî isyanları ve onun sebep olduğu karışıklıklar iç ticaret ve ticaretin merkezi konumundaki birçok pazarın kurulmasını ve etkinliğini sekteye uğratmıştır. Çünkü Celâlî eşkıyalarının zararları köylere ve kentlere olduğu kadar seyyar tacirlere ve ticaret yollarına da olmuştur. Şu hâlde bu anarşi dar bölge ticareti kadar bölgeler arası ticareti de büyük ölçüde olumsuz etkilemiştir. Öyle ki yalnızca belirli yerlerdeki bazı pazarlar kurulmaya devam etmiştir (Faroqi, 2006: 616; Barkey, 1999: 157). Bu karışıklık yıllarında bölgeler arası ticaretin sıklıkla sekteye uğradığı gibi, en büyük ticari merkezlerden biri olan Ankara kuşatılmış ve hatta kısa süreli de olsa en büyük ticaret merkezlerinden bir diğeri Bursa işgale dahi uğramıştır (Akdağ, 1963: 93, 97, 166). 17. yüzyıl bölgeler arası ve kent-kır arası ticari ilişkilerin oldukça zayıfladığı, para ve kredi ilişkilerinin sekteye uğradığı bir yüzyıl olmuştur. 18. asırda ise merkezi otoritenin tekrar güçlenmesiyle birlikte malî istikrarın tesis edildiği ve ticari bağların tekrar güçlendiği bir sürece girilmiştir (Pamuk, 1999: 244; Faroqi, 2006: 601).

Osmanlı'da 18. yüzyıl, dönemin diğer Avrupa ülkelerinden Almanya'ya göre daha az iç gümrüklerin olduğu, bunun yanında ticaret yolları güvenliği bakımından ise hâlâ daha geride bir görünüm sergilendiği yüzyıldır (Ban, 1985: aktaran, McGowan, 2006). Bu şartlar altında iç ticaret hâlâ dış ticarete baskın hâldedir. Döneme dair gerçekleştirilen bir araştırmada Mısır'da iç bölgelerle yapılan ticaretin oldukça yüksek, Avrupa ile ticaretin ise oldukça düşük olduğu belirlenmiştir (Marsot, 1984: aktaran, McGowan, 2006). Ayrıca dış ticarete bu dönemde gayrimüslim tacirlerin daha ön plana çıkarken yüksek hacimli iç ticarete Müslüman tacirlerin daha çok rol aldığı bilinmektedir

(Panzac, 1985: aktaran, McGowan, 2006). Yabancı tacirler ise henüz ticari ayrıcalıklar elde etmemiş ve dezavantajlı konumları ülke içlerine doğru bir ticaret yapmalarını engellemiştir. Bu durumdayken iç bölgelerle ticari ilişkilerin geliştirilmesinde Avrupalı tacirler ile sıkı bağlara sahip gayrimüslim tacirler değerlendirilmiştir. Gayrimüslimler bu avantajlı ticari bağlarla sermaye birikimleri sağlamışlardır. Ancak devletin sarayla ilintili olmayan tüm zenginleşmelere şüpheyle yaklaşması ve müsadere tehlikesinin üzerlerinde hissetmeleri sonucu bu sermayelerini geleceğini belirsiz gördükleri sanayi girişimleri için bir sermayeye dönüştürmemişlerdir. Bu şartlarda ticaretin rotası sömürge tipi bir hâl almaya başlarken, Osmanlı tebaası gayrimüslim tacirler nispeten yabancılaştırılmış ve sermaye birikimleri sanayi sektöründen uzaklaşmıştır. Ayrıca şunu belirtmekte de fayda var ki yüzyılın son dönemlerinde ticaret yollarındaki güvenlik zafiyetleri, kırsal nüfustaki azalma, kadim balkan panayırlarının ortadan kalkması, hac seferlerinde karşılaşılan tehlikelerin artması bu dönemde ticaretin geçmişe göre hızlanmış ve canlanmış yapısının yavaşladığının hem nedenleri hem de sonuçları olan göstergelerdir (McGowan, 2006: 762-763, 853-854).

İnalcık'ın (2004: 44-45) ifadeleriyle “19. yüzyıl boyunca ulaştırma teknolojisinde peş peşe gelen yenilikler ülkenin çehresini ve çeşitli bölgelerde nüfus yoğunluklarını değişikliğe uğratmıştır.” Bu gelişmelerle birlikte tarım üretimlerinin hâlen en fazla %25'i yurt dışına çıkmaktadır. Bütün nüfusun ancak %20'si kentsel nüfusu oluşturmaktadır ve bu nüfus bölgesel pazarların müşterisi konumundadır. Görülen odur ki tarımsal üretimin tüketimi hâlâ dar bölgede gerçekleşmektedir (Quataert, 2006: 951).

Tüm ticaret örüntülerinde olduğu gibi Osmanlı iç ve dış ticaretinde de pazarlar ve panayırların ihtiva ettiği önemden ötürü bu pazar ve panayırlara da değinmekte yarar vardır. Kent merkezlerinde düzenli bir şekilde kurularak kırsal nüfus ile kentsel nüfusun buluştuğu pazarlar daha önce de belirtildiği gibi Osmanlı iç ticaretinin temeli konumundadır (Özcan, 2005: 238). Çünkü benimsenen dar bölge ticareti üretimin en yakın merkezde tüketime dönüştürülmesi şeklinde kurgulanmıştır. Denilebilir ki Osmanlı'da ticari faaliyetlerin merkezi esasen bu dar bölge pazarlarıdır. Ancak yalnızca pazarlardan bahsetmek bölgeler arası ticarete değinilmemesi sonucunu doğurur. Bölgeler arası ticaretin merkezi ise panayırklar olmuştur.

Panayırklar için Sönmez ve Çalışkan'ın (2018: 57) tanımı oldukça açıklayıcıdır: “Daha çok ilçe merkezlerinde -ve az sayıda örneği ise köylerde- bulunan; belirli bir mevsimde,

alışlagelmiş belirli tarihlerde, ilçe ve köylerin panayır alanı olarak bilinen arazilerinde, bir gün ya da birkaç gün için ya da birkaç haftalık periyotlar şeklinde, eşya (emtia) ve/veya hayvan pazarları formlarında, geçici olarak kurulan; çeşitli ihtiyaçların bir arada karşılanabildiği, daha çok kırsal yerleşmelerde yaşayan, sık ve düzenli alışveriş olanağı bulunmayan nüfusun gündelik ihtiyaçlarının yanı sıra mevsimlik ya da yıllık ev ihtiyaçlarını, çeşitli tarımsal araç gereç ihtiyacını karşıladığı; ziyaretçilerin alışverişin yanı sıra eğlence, sosyal ve kültürel fonksiyonlarından da yararlandığı geleneksel alışveriş organizasyonlarıdır” (Çalışkan vd., 2015; Çalışkan vd., 2017: aktaran, Sönmez ve Çalışkan, 2018). Bu panayırlar bölgeler arası ticaretin merkezi olduğu kadar özellikle Rumeli’deki panayırlar dış ticaret için de merkezi roller üstlenmişlerdir (Küpeli, 1999: 491-492). Ulaşım maliyetlerinin ve güvenlik zafiyetlerinin olduğu şartlarda bu panayırlar şüphesiz ki büyük ölçekli ticaretlerin gerçekleşmesinde önemli bir görevi yerine getirmiştir (Göney, 1984: aktaran, Çalışkan, 2008).

16. yüzyıldan itibaren Anadolu’da kurulan, bölgeler arası ticaret merkezi bu panayırlar için ifade edilenler şunlardır: Ankara-Yapraklı, Zile, Amasya, İzmir-Buca, Balıkesir, Çan, Gönen, Gelibolu ve Manyas. Bu panayırlar Rumeli’deki panayirlara nispeten daha küçük ölçekli olmakla birlikte bu panayırlar arasında en ön plana çıkanlar ise Çan, Gönen ve Balıkesir panayırları olmuştur (Küpeli, 1999: 492; Şen, 1993: aktaran, Çalışkan, 2008). Bunlar dışında yine panayır olarak anılmakla birlikte daha ziyade dar bölge pazarı hüviyetinde panayırların olduğu da bilinmektedir ki bunlardan bazıları Beyşehir ve Bozkır yaylalarındaki daha çok et, süt ve yün ürünlerinin satıldığı üç aylık yayla panayırları (Erdoğan, 1998: aktaran, Küpeli, 1999) ve Burdur’da Yaylak-ı Barçın’da kurulan Panayır-ı Kiçi Borlu panayırlarıdır (Küpeli, 1999: 492). Tüm panayırların başlangıç ve bitiş tarihleri devlet tarafından belirlenerek rekabet durumunun gelişmesi engellenmiş, panayırların sırayla gerçekleşmesi sağlanmıştır (Sönmez ve Çalışkan, 2018: 58).

Bu panayırlar, 17. yüzyıl için ifade edilen karışıklıklar süresince gerilemiştir. 18. yüzyılda ise asayişin yeniden tesis edilmesiyle birlikte tekrar canlandıysa da daha çok ithal malların dağıtım görevini üstlenmişlerdir (Faroqhi, 2006: 617). Görülmektedir ki 16. yüzyıl sonu ile başlayan ve 17. yüzyıl boyunca varlığını ve etkilerini sürdüren yurt içindeki anarşi ortamının tesiri sonraki yüzyılda da devam etmiş yerli üretim ve bölgeler arası ticaret eski formuna kavuşamamıştır.

İç ticaretin dış ticaretten daha yoğun gerçekleşmiş olmasına rağmen Osmanlı panayırları içerisinde uluslararası mahiyetteki panayırların bölgeler arası kimlikteki panayırlara nazaran çok daha yüksek hacimli oluşu, iç ticaretin bölgeler arasından ziyade çok daha büyük ölçüde dar bölge ticareti şeklinde gerçekleştiğinin bir başka göstergesidir.

İç ticaret kurgusunda Osmanlı birçok ticari uygulamada olduğu gibi Roma İmparatorluğu'ndan bazı uygulamaları miras alıp kullanmaya devam etmiştir. Roma ve Bizans'ta oluşturulan gümrük bölgeleri ile ticari ürün dolaşımının devlet kontrolünde gerçekleşmesi, yurt içinde ihtiyacın yüksek olduğu durumlarda belli ürünlere ihracat yasakları getirmek gibi uygulamalar bunlardan bazılarıdır (Antoniadis-Bibicou, 1963: aktaran, İnalçık, 2004). Osmanlı'da kervan yolları için resmi bir güzergâh belirlenerek bu ana ticaret yolları üzerindeki idarî merkezler gümrük merkezleri olarak belirlenmiştir. Tımar ve iltizam rejimlerinde iç gümrük vergileri mültezime veya tımar sahibine ödenirken ilerleyen dönemlerde devlet memurları aracılığıyla bizzat bu vergileri toplamıştır (İnalçık, 2004: 245). Osmanlı'da ticaret kurgusunun merkezini oluşturan dar bölge ticareti için iç gümrük uygulaması kaçınılmazdır. İç gümrük uygulamasında gümrük bölgesinin içinde gerçekleştirilmiş bir üretimden vergi alınmayarak ancak gümrük bölgesi dışından gelen ürünler için vergi alınmıştır (Genç 1985: aktaran, Çeştepe ve Güven, 2016). Bu hâliyle üretimin en yakın bölgede tüketime dönüştürülmesi pasif bir şekilde desteklenmiştir denilebilir. Aynı zamanda bölgeler arası ticareti sınırlandıran bir uygulama olduğu da açıktır. Vergi oranları belirlenirken ise tacirin dinî ve millî mensubiyeti göz önünde bulundurulmuştur. İlk uygulamalarda Müslüman tacirler için %3, gayrimüslim Osmanlı vatandaşı tacirler için %4, yabancı tacirler için ise %5'lik bir oran belirlenmişken bu oranlar zamanın şartlarına bağlı olarak düşürülüp artırılabilmiştir (Çeştepe ve Güven, 2016: 4).

İç gümrük uygulamaları yalnızca Osmanlı'da değil zamanın Avrupa ülkelerinde de olan uygulamalardır. Yalnız, Fransa'da 1789 yılında ve diğer Avrupa ülkelerinde de 19. yüzyıl sonlarında tamamıyla ortadan kalkmış bu uygulama Osmanlı'da 20. yüzyıl başlarında hâlen varlığını sürdürmüş bir uygulamadır (Çeştepe ve Güven, 2016: 3; Karataş ve Uguz, 2012: 214).

19. yüzyıl başları itibariyle devletin malî problemleri derinleştikçe vergi oranları da en yüksek seviyeleri görmüştür. Ancak dış borçlanma metodunun devletçe öğrenilip uygulanmaya başlamasından sonra ise vergilerde indirimler ve istisnalar, muafiyetler de

uygulanmaya başlamıştır (Pamuk, 2007: 202-203). Halkın zor durumda kalacağı kıtlık, doğal afetler gibi olağanüstü koşullarda devlet iç gümrük istisnaları uygulamıştır (Karataş ve Uğuz, 2012: 220).

Bununla birlikte 19. yüzyılın son çeyreği itibariyle Baltalimanı Anlaşması'na kadar zirai teknolojinin gelişmesi ve yerli sanayiye destekleyici bir takım vergi muafiyetleri söz konusu olmuşsa da (Kütükoğlu, 1996: aktaran, Karataş ve Uğuz, 2012; Çeştepe ve Güven, 2016: 14) devletin “emsal teşkil etmeme” yaklaşımıyla birlikte muafiyet uygulamalarıyla ümitlenen birçok girişim sekteye uğratılmıştır. Bu muafiyetler devletin sanayi yatırımları ve doğal afetler ile kıtlık durumlarında halka kolaylık sağlama amaçları dışında özel girişimlerin önünü açan uygulamalara dönüşmemiştir (Karataş ve Uğuz, 2012: 223). Uygulanan bu muafiyetler, istisnalar ve indirimler zamanla daha da genişletilmiş ve 1874 yılında iç gümrüklerin kaldırıldığı açıklanmıştır. Her ne kadar böyle bir açıklama yapılmış olsa da uygulamada durum böyle olmamış ve 1909-1910 yıllarına kadar vergi alınmaya devam etmiştir (Karataş ve Uğuz, 2012: 215).

Eşkıyalık faaliyetleri, vergi görevlilerinin gereğinden fazla vergi almaları, ham madde kaynaklarının paylaşımında yaşanan anlaşmazlıklar, üretim teknolojilerindeki gerilikler sonucu iç ticaret, Osmanlı'da çağdaşı ülkelere nispeten gerekli gelişimi göstermemiştir (Tuş, 1999: 484). Osmanlı iç ticareti için doğrudan sayısal veri eksikliği olduğunu hatırlatmakla birlikte alanla ilgili yapılan çalışmalar göstermektedir ki Osmanlı'da iç gümrükler bölgeler arası ticareti engelleyen, özel teşebbüslere destek olmayan, ticareti dar bölge ticareti kimliğinde muhafaza etme aracı olarak ve bütçe için önemli bir gelir kaynağı olarak değerlendirilmiştir. Özellikle ticaret yollarındaki güvenlik zafiyetleri ve gümrük uygulamaları sonucunda zaten sınırlı düzeyde gerçekleşen bölgeler arası ticaretle elde edilen sermaye birikimleri ise devletin müsadere uygulamasından duyulan endişeyle birlikte sanayi yatırımlarına dönüşmemiştir. Sermayeleri her ne kadar sanayi yatırımlarına dönüşmemiş olsa da iç ticaretle zenginleşmiş gayrimüslim tacirlerin, yapılan anlaşmalar sonucu avantajlı duruma gelmiş yabancı tacirlerle kuvvetli bağları sonucunda yabancılaştırılmış olmaları da yurt içindeki sermaye birikimi adına bir başka kayıp olmuştur.

2.6. Dış Ticaret

Osmanlı'nın ihtiyaç temelli iktisadi kurgusunda üretimin en yakın merkezde tüketime dönüşmesi, bundan artanın başkente gönderilmesi, yine artması durumunda bunun

ihracata dönüşmesine izin verildiği daha önce belirtilmiştir. Ayrıca ithalatın da yurt içindeki ihtiyacı karşılayabilme derecesi nispetinde anlam bulduğu da aynı yaklaşımın bir sonucudur. Osmanlı'ya göre döviz karın doyurmayacaktır. İnsanların kıtlıklardan, açlıktan korunması gerekmektedir (Genç, 2016). Diğer taraftan Osmanlı sahip olduğu coğrafi koşullar perspektifinde değerlendirildiğinde tam bir liman ülkesidir. Dünyanın ticari faaliyetler için mecbur olduğu deniz ticaret yolları Osmanlı için ticari faaliyet perspektifinden öte konumu itibariyle avantaj yaratacak bir faktör olarak ortadadır. Osmanlı dışındaki neredeyse tüm ülkeler Osmanlı hâkimiyetindeki ticaret rotalarına ve Osmanlı limanlarına ihtiyaç duymuşlardır. Bu da Osmanlı'nın bu ticari faaliyetlerin kendisinden ziyade gelecek vergilere odaklanmasını sağlamıştır. Ancak bu ifadelerden sonra Osmanlı'da dış ticaretin çok düşük olduğu veya olmadığı düşünülmemelidir.

Kuruluş döneminde Osmanlı ticareti üzerinde Avrupa'nın merkantilist uygulamaları etkili olmamıştır (Tuş 1999: 485). Osmanlı Klasik Dönemi'yle alakalı olarak, I. Bayezid (1389-1402) Bizanslı yetkililere İstanbul'daki Osmanlı tacirlerinin karşı karşıya kaldıkları anlaşmazlıkların çözümü için kadı istihdam edilmesi için baskı yapmıştır (Doukas, 1975: aktaran, Kafadar, 2009). Buradan hareketle, 14. yüzyılda Osmanlı tacirlerinin dış ticaret faaliyetleri gerçekleştirdiğini belirtmiştir. Benzer şekilde 15. yüzyılın hemen başlarında da Venedik ile karşılıklı olarak tacirlerin haklarının korunması hususunda imzalanan anlaşmalarla Osmanlı tacirlerinin Venedik'te uluslararası ticaretteki varlığından haberdar olunmaktadır (Thomas, 1899: aktaran, Kafadar, 2009). Yine 15. yüzyılın başlarında İngilizlerin aracılıyla, 15. yüzyıl ortalarında ise bizzat Osmanlı coğrafyasıyla ticaret yaptıkları bilinmektedir. 16. yüzyıl başlarına tarihlendirilen bir kayıta ise İngiliz tacirlerin Sakız Adası'ndan Türk malları aldıkları belgelenmiştir (İnalcık, 2004: 425).

Osmanlı'nın klasik döneminde metal eşyalar ithal edilmemiş bu ihtiyaç yurt içindeki üretimlerle karşılanmıştır. Giyecek gibi işlenmiş ürünlerin ithalatı görülse de bunların muadillerinin de yurt içinde üretilbildiği bilinmektedir. Deri üretiminde ise Osmanlı Avrupa'nın önünde bir pozisyona sahiptir ve deri mamulleri ihraç edilmektedir (Akdağ, 1949: aktaran, Akkuş ve Menteş, 2018). Devletin bizzat girişimleriyle madenler çıkarılmakta bazen de iltizama verilmektedir (Uzunçarşılı, 2012: aktaran, Akkuş ve Menteş, 2018).

Kafadar, 15 ve 16. yüzyıllarda Osmanlı tacirlerinin Çin, Endonezya ve Hindistan'dan Adriyatik Denizi limanlarına kadar geniş bir coğrafyada dış ticaret faaliyetleri gerçekleştirdiğini ortaya koymaktadır. Endonezya'nın Cava adası, Hindistan'ın Kalikurt limanı (Pearson, 1976: aktaran, Kafadar, 2009) ve Div şehri (Jones, 1928: aktaran, Kafadar, 2009), Adriyatik kıyılarında Osmanlı'nın dış ticaretinin gerçekleştiği yerler Ankona, Venedik, Lanciano, Recanati ve Dubrovnik, Neretva, Split gibi şehir ve limanlarıdır (Kafadar, 2009: 82). Adriyatik Osmanlı dış ticaretinin batıdaki en uç noktası değildir. 16. yüzyılın sonlarında Osmanlı tacirlerinin Antwerp Limanı'na ve Fransa'nın Lyon kentine kadar uzanan ticari faaliyetler gerçekleştirdikleri bilinmektedir (Heyd, 1936: aktaran, İncelik, 2004). Öte yandan 1400'lü yılların başlarında Osmanlı kontrolünde Şam-Bursa-Akkerman-Lviv güzergâhında bir uluslararası ticaret yolu vardır ve baharat, ipekli ve pamuklu kumaşlar gibi Doğu medeniyeti ürünleri bu güzergâhla Moskova'dan, Romanya, Macaristan, Slovakya pazarlarına kadar geniş bir coğrafyaya aktarılmıştır (İncelik, 2004: 41-42). Zaten 15 ve 16. yüzyıl Osmanlı dış ticareti de ağırlıklı olarak bu Doğu Avrupa Bölgesi ile Doğu Akdeniz ve Orta Doğu Bölgeleriyle gerçekleşmiştir (Pamuk, 2007: 68).

Osmanlı tacirlerinin ihracat ürünlerinin başında sof (keçi yününden kumaş) gelmektedir. Ayrıca ipekli, halı, deri ve balmumu da yine en çok talep gören Osmanlı ihraç ürünleridir. Sof o kadar değer görmüştür ki Venedik Devlet Arşivlerinde sof ticaretine dair verilere yer verilmiş, sof ticareti yapan Osmanlı tacirlerin isimleri bu mamulle birlikte kayıtlara geçmiştir. Sof kumaşı Ankara, Ayaş, Beypazarı, Tokat ya da Tosya gibi Orta Anadolu kentlerinde üretilmiştir. Anadolu'da anarşinin hâkim olduğu Celâlî eşkıyalarının ticareti baltaladığı 17. yüzyılda devlet, sof ticareti için İstanbul-Ankara arasında ticaret yapabilen tacirlere resmi görevlilerin zorluk çıkarmamaları konusuna özel hassasiyet geliştirmiştir (Altınay, 1931: aktaran, Kafadar, 2009). Ayrıca devletin desteği sadece bu kadarla sınırlı kalmamıştır. 1546 yılında büyük bir zarara uğrayan Bursalı Ağa Bey adında bir Osmanlı taciri için Osmanlı Devleti, Venedik Devleti'ne bir ferman yollayarak tacirinin haklarını korumuştur (Kafadar, 2009: 86).

Osmanlı tacirlerinin dinamizmi ve ihraç ürünlerine talep oldukça yüksektir. Öyle ki Ankona'da 1518'de, yıllar içerisinde Osmanlı tacirlerinin girişimlerinin bir neticesi olarak "Türk'e tabi bütün Levantlı tüccarların" gümrük vergileri yeniden düzenlenmiş ve onlara kapitülasyon verilmiştir (Makusev, 1874: aktaran, Kafadar, 2009). 16. yüzyıl Osmanlı dış ticaretine, Avrupa'dan kovularak Osmanlı'ya gelen Yahudiler, yeni ticaret

ağlarının örülmesine yardımcı olarak büyük katkı sunmuştur. Bunun yanında Balkanlardaki siyasî istikrarsızlığın ortadan kaldırılarak ticari faaliyetlerin geliştirilmesiyle birlikte Osmanlı ihraç ürünleri Adriyatik'in doğu kıyılarına ulaşmıştır. 1611 yılında Osmanlı tacirleriyle birlikte yolculuk yapmış Lehistan Ermenisi Simean, seyahatnamesinde bir Osmanlı tacirinin başka bir pazarda bir yılda satamayacağı malı bu liman şehirlerden birisi olan Split'te üç günde sattığını yazarak bu pazarın hacmini ifade etmiştir (Andreasyan, 1964: aktaran, Kafadar, 2009). 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı Yahudisi bir tacirin mektubundan öğrenildiğine göre Adriyatik Denizinin kuzeyi Venedik'te yetmiş beş Müslüman ve doksan yedi Yahudi Osmanlı taciri vardır. Kafadar, bu sayının o dönemde Venedik'teki yabancı tacir sayıları içerisinde çok yüksek bir sayı olduğunu ifade etmiştir (Kafadar, 2009: 80, 89). Orta Anadolu sofunun 16. yüzyılın başlarında batıda Britanya'ya, kuzeyde Polonya'ya (Braudel, 1994: aktaran, Kafadar, 2009) ve doğuda Çin'e kadar gittiği de bilinmektedir (Yih-Min, 1968: aktaran, Kafadar, 2009). 15 ve 16. yüzyıllarda Osmanlı'nın dış ticaretinde üç ana aks olduğu bilinmektedir. Bunlar doğu-batı, güney-kuzey (İstanbul'dan Polonya ve Rusya'ya) ve güney-kuzey (Mısır ve Suriye'den Anadolu'ya) yönlü üç ana rotadır. Doğu-batı yönlü dış ticarete ürünlerin Hindistan'dan gelip İran üzerinden Anadolu'ya ve batıya giden ve batıdan gelip veya Anadolu'da üretilip yine İran'a ve İran üzerinden doğuya giden bir ticaret de söz konusudur. Tebriz, Halep, Şam, Diyarbakır, Konya ve Bursa bu ticarete önemli merkezleri oluşturmuştur. Doğu'dan gelen ürünler genellikle ham ipek, lüks tekstil ürünleri ve Hindistan baharatı iken, doğuya yine bazı tekstil ürünleri ve altın gümüş gibi değerli madenler gitmiştir. Müslüman tacirlerin ağırlıklı rol aldığı bu ticaret önemli bir büyüklüğe sahiptir ancak 16. yüzyıl boyunca devam eden Osmanlı-İran savaşlarından oldukça olumsuz etkilenmiştir (Pamuk, 2007: 68-69).

15. yüzyıl sonunda 1492 yılında Amerika'nın keşfiyle buradan getirilen büyük miktarda değerli madenler Avrupa ve Akdeniz coğrafyasında fiyat dalgalanmalarına neden olmuştur. Alım gücü artan Avrupa'da fiyatlar yükselirken bunun yanında Osmanlı ürünleri ucuz kalmış ve Osmanlı ürünlerine talep artmıştır. Öyle ki 1584 yılında yayımlanan bir hükümle Osmanlı Devleti hububat, barut, silah, at, pamuk, kurşun, balmumu, sahtiyân, don yağı, gön, koyun derisi gibi bazı ürünlerin ihracını yasaklamıştır (Özcan, 2005: 245).

16. yy'da Batı ile ticarete Dubrovnik kat ettiği gelişimle birlikte üstlendiği rol o kadar büyümüştür ki Akdeniz ticaretinde Venedik'le meydan okur bir duruma gelmiştir.

Osmanlı'nın bu yüzyıldaki ticari üstünlüğü bazı Cenovalı tacirlerin bile Osmanlı tebaasına dâhil olup ticaretlerini sürdürmeleri sonucunu doğurmuştur. Akdeniz'deki hâkimiyetini kökleştirmek isteyen Osmanlı bu dönemde Sakız Adası'nı ve Kıbrıs'ı fethetmiştir (İnalcık, 2004: 267).

15 ve 16. yüzyıllarda güney-kuzey yönlü ticaretlerden biri Suriye ve Mısır ile İstanbul arasında gelişmiştir. Özellikle ordunun ve başkentin ihtiyaçlarının karşılanmasında kuzey-güney ticaretinin önem kazanmasıyla birlikte Doğu Akdeniz güvenliği ön plana çıkmış Rodos Adası fethedilerek deniz ticaret yollarının güvenliğine yatırım yapılmıştır. Bu ticaretteki ithal ürünler Hindistan'ın baharat ve çeşitli boya maddelerinin yanı sıra pirinç, buğday, un, şeker, sabun gibi temel ürünler iken, ihraç ürünleri ise tahta, demir, demirden araç ve gereçler ile ipekli ve diğer tekstil ürünleri olmuştur. Bu yüzyıllarda Osmanlı'nın dış ticaretinde son ana güzergâh ise yine güney-kuzey yönünde olup İstanbul'un fethiyle birlikte gelişmeye başlamıştır. 15. yüzyıl ortalarına kadar Venedikliler ve Cenevizlilerin hâkim olduğu Karadeniz ticareti İstanbul'un fethiyle birlikte tam olarak Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. Boğazların kontrolü ele alındıktan sonra 18. yüzyılın sonlarında 1774 Küçük Kaynarca Anlaşmasına kadar ancak “dost” olarak kabul ettiği devletlerin Karadeniz’de ticaretine izin vermiş Karadeniz ticaretinde tekel olmuştur. Osmanlı buradaki ticaretini Anadolu’nun Karadeniz kıyısındaki limanlardan Polonya ve Rusya içlerine kadar geliştirmiştir. Anadolu’dan pamuklu dokuma ürünleri, gıda ürünleri ve şarap ihraç edilirken, kuzeydeki Kefe ve Akkerman gibi limanlardan Anadolu’ya buğday, un, tereyağı, tuz gibi temel gıda maddeleri ithal edilmiştir (Pamuk, 2007: 68-69).

Osmanlı İmparatorluğu’nun klasik döneminin sonlarına doğru Venedik ve Cenovalıların Levant ticaretinde yüzyıllarca süren hâkimiyetleri gerilerken Levant ticareti gitgide gelişmeye devam etmiştir. Osmanlı üretimi buğday, pamuk, yün, deri, balık, şarap, zeytinyağı, mandıra ürünleri ve kumaş ürünlerinin ticaret hacmindeki ağırlığı artarken; baharat, ecza, ham ipek ve kıymetli taşların ticari hacmi de 1520-1600 yılları arasında tekrar eski büyüklüklerine ulaşmıştır (İnalcık, 2004:267).

Kafadar özellikle Venedik’teki Osmanlı tacirleri üzerine daha çok odaklandığı “Venedik’te Bir Ölüm” adlı çalışmasında (2009: 107) oradaki Osmanlı tacirlerinin durumunu “ ‘Asyatik’ler, Kıbrıs savaşını izleyen yüzyılın üç çeyreğinde¹¹, Venedikli

¹¹ 17. yüzyılın üç çeyreği.

yetkilileri, kalacak yer, simsarlık işi¹², Adriyatığı kat eden ticaret kabileleri için yeni yapılacak bir nihai durak gibi¹³ kurumsal meselelerle, ayrıca resmi yetkililerin çözmesini gerektiren nice münferit vakayla uğraştıracak ölçüde bir ticari dinamizm sergilediler.” ifadeleriyle özetlemiştir. Tüm bunların yanında Kafadar, 14,15 ve 16. yüzyıldaki Osmanlı tacirlerinin uluslararası ticarete katılımının Venedik’te yoğunlaşmakla birlikte, Avrupalıların Levant ticaretine katılımları kadar yoğun olmadığını da ifade etmiştir (Kafadar, 2009: 115).

16. yüzyıl son çeyreğinde Akdeniz ticaretinde İngiliz tacirler ağırlık kazanmaya başlamışlardır. Bunda 1570-1573 Osmanlı-Venedik savaşı sonrasında Venedikli tacirler Akdeniz’de tarafsız İngiliz gemilerini kullanmaya başlamışları da etkili olmuştur. 17. yüzyılda kapitülasyonlar da edinen İngiliz tacirler için Osmanlı ile ticaretin merkezi Sakız Adası’ndan İzmir’e taşınmıştır (İnalçık, 2004: 426).

16. yüzyılın ortalarına kadar devlet, savaş ganimetlerinin bütçeye üstün katkısıyla birlikte yurt içindeki vergi gelirini artırmak için pek de çaba sarf etmemiştir (Pamuk, 2012: 317-318). 17. yüzyıla kadar da Osmanlı’da dış ticaret açığı gerçekleşmemiştir. Bunda dar bölge ticareti kurgusuyla ihtiyaçlarını kendi içinde karşılayabilen ticari bölgelerin varlığı önemli etkindir. Bu durumun bir sonucu olarak Avrupa’dan Osmanlı’ya doğru gümüş ve altın akışı artmıştır. (Pamuk, 2007: 69; Tuş, 1999: 485).

İnalçık’ın (2004: 42) ifadeleriyle:

“16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu dünya ticaretinde belirleyici bir rol oynuyordu. İmparatorluğun Volga nehrinden Akdeniz’e, Azerbaycan’dan ve Hazer Denizi’nden Yemen’e, Aden ve Diu’dan Sumatra ve Mombasa’ya kadar çok geniş bir alana yayılan girişimlerinin hepsi ekonomik bakımdan da anlamlıydı. Osmanlıların askerî eylemleri, Tebriz-Bursa ipek yolunun, Akkerman-Lviv yolunun, Karadeniz’in İstanbul’u besleyen yiyecek ve inşaat malzemesi kaynaklarının, ya da Hindistan ticareti açısından Yemen ve Aden’in denetim altına alınması gibi malî-ekonomik kaygılarla yakından ilişkiliydi. Ancak Lepanto deniz savaşı (1571) sonrası İngilizlerin ve Hollandalıların Akdeniz’de boy göstermesi (1580-90), imparatorluğun bölgesel bir devlete indirgenmesinin başlangıcını ifade ediyordu. Aşağı yukarı aynı sıralarda, Amerika’nın bütün o ucuz

¹² Ticaretin aynı dili bilmeyen tarafları arasında Venedik devletince belirlenen şartlara uyan, iki tarafın da dilini bilen resmi görevlilerin olması şartının belirlenmesi.

¹³ Osmanlı tacirlerinin ilgisini, bugün Hırvatistan sınırları içerisindeki Split’e çekme çabaları (Kafadar, 2009: 97-98).

gümüş, pamuk ve şeker kaynaklarıyla Atlantik ekonomisinin yükselmesi ve hepsinden önemlisi Avrupa'nın güttüğü saldırgan merkantilist politika, Osmanlı para sistemini çökertti ve 17. yüzyılda çarpıcı değişimlere yol açtı. Sonraki dönemde Osmanlı dış ticaretinin dünya ekonomisi içindeki göreceli ağırlığının azalmasına karşılık, 1750 dolaylarından özellikle 1850'ye kadar mutlak miktar bakımından büyük bir artış gözlemlendi ve uluslararası ticaret hacmi Osmanlı tarihinde görülmedik düzeylere çıktı. Böylece, 1914'e gelindiğinde Osmanlı ekonomisiyle Batı ekonomileri eskisinden çok daha fazla iç içe geçmiş, ama aynı zamanda Osmanlılar ekonomik önem bakımından ilk sıradan ikinci sıraya düşmüş bulunuyordu."

Osmanlı'nın üç iktisadi ilkesinden biri olan provizyonizme göre pazarda ucuzluk istenilen bir durumdur ve bunu sağlamanın yollarından birisi de mal bolluğudur. İthalat ise buna hizmet etmektedir ve merkantilist Avrupa ülkeleri de mallarını satacakları pazarların arayışındadırlar. Bu durumda pazarlarında mal bolluğu isteyen Osmanlı ile malları için pazar arayan merkantilist Avrupa ülkelerinin talepleri örtüşmektedir. Osmanlı bu koşullarda kapitülasyonlar tanımakta hiçbir sakınca görmemiştir. Kapitülasyonlar konusunda Osmanlı'nın yaklaşımını belirleyen diğer bir saik ise Türk kültüründe (Taneri, 1995) ve İslâm'daki "aman" ilkesidir. Aman ilkesine göre, Darülharp'ten (İslâmı yönetilmeyen topraklar) gelen ve dostluk ve iyi niyet sözü veren gayrimüslimlere Osmanlı sultanı toprakları içerisinde ikamet, seyahat ve ticaret için güvence tanınmalıdır. Bu aman ilkesi Osmanlı Devleti'nce bir çeşit ittifak berati olarak yorumlanmıştır (İnalcık, 2004: 57, 88, 239). Kapitülasyonlar yoluyla gerçekleştirilen siyasî hamlelerle gerek aleyhte ittifaklar oluşması engellenmiş, gerekse de düşmanın gücü kırılmıştır. Güçlü donanmasının haçlı seferlerine dâhil olması istenmeyen Venedik'in kapitülasyonlarla tarafsızlığının sağlanması bu anlamda güzel bir örnektir (Setton, 1976-1984: aktaran, İnalcık, 2004). Kapitülasyonlarla ilgili bir diğer nokta ise her sultanın kapitülasyon sahibinin ahde vefasına riayet edip etmediğinin kararını vermesi gerektiğidir. Bu, her padişah değişikliğinde kapitülasyonların yenileneceği anlamına gelmektedir. Kapitülasyon sahibi ülke için ise kapitülasyonların kapsamını geliştirme fırsatı olmuş ve her sultan değişikliğinde bu yönde çabalar gerçekleşmiştir (İnalcık, 2004: 238).

Osmanlı ilk kapitülasyonu 1352 yılında düşmanı Venedik ve onun müttefiki Bizans ve Katalonyalıları karşı Cenovalılara tanımıştır. Bu yolla hem büyük kazançlar elde

edilmiş hem de Cenovalıların üstün deniz gücünden faydalanılmıştır (İnalcık, 2004: 243).

Anadolu ve Akdeniz stratejik konumları ile Doğu-Batı ticaretinde yüzyıllar boyunca anahtar bir rol üstlenmiştir. Bu alternatifsiz duruma meydan okuyan Batı'lı denizci tacirlerin yeni rotalarla Doğu'ya ulaşma çabaları da tarih boyunca eksik olmamıştır. Bu çabalar neticesinde 1498 yılında Afrika güneyinde Hindistan'a giden deniz yollarını, 1492 yılında da Amerika'yı keşfetmişlerdir. Osmanlı ise bu çabalara karşı vergi indirimi ve ticaret yollarına güvenlik ve konfor yatırımları gibi çeşitli desteklerle Anadolu ve Akdeniz ticaretini sürekli canlı tutup gümrük vergisi gelirlerini tümüyle kaybetmenin önüne geçmeye çalışmıştır (Tabakoğlu, 1986: aktaran, Tuş, 1999; Pamuk, 2007: 68). Doğu Akdeniz için 14. yüzyılda Venediklilerle mücadeleye tutuşulmuş, Venediklilerin rakipleri Cenevizli, Ragusalı ve Floransalı tacirlere bir takım ticari imtiyazlar sağlanmıştır (Pamuk, 2007: 69). Fatih Sultan Mehmed de bu kapitülasyonları yeniden onaylamıştır (İnalcık, 2004: 54).

Klasik dönem Osmanlı dış ticaretinde coğrafi keşifler önemli bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Çünkü Akdeniz ticaretine alternatif yeni ticari rotalarla Portekizli tacirler Osmanlı hâkimiyetindeki Levant bölgesinin lüks emtia piyasasının bir bölümünü ele geçirmişlerdir (McGowan, 2006: 848). Bu değişiklikle tarihi ticaret yollarına hâkim Osmanlı'nın gelirleri de oldukça düşmüştür. 16. yüzyılda Hindistan ürünlerinin Batı'ya ulaşmasındaki tek aktör olan Osmanlı 17. yüzyılda bu pozisyonunu büyük ölçüde yitirmiştir (Özcan, 2005:246). Hint Okyanusu Osmanlı için kritik bir bölge olmuştur. Çünkü burası hem Hindistan ticaretinden elde edilen yüksek gümrük gelirleri için hem de İslâm dünyasının kutsal kentleri Mekke ve Medine'nin muhafazası için hâkim olmak zorunda olunan bir yerdir. Oysa ki Portekizli gemiler burada Hac ve ticaret gemilerine saldırmaktadırlar. Osmanlı sultanı I. Selim 1516-1517'de henüz yeni Memlûk'ü fethedip "Mekke ve Medine'nin Hadimi" (hizmetkârı) unvanına sahip olmuşken bu bölgenin güvenliğini sağlamak bizzat onun görevi olmuştur. Böylece I. Selim bir yandan yeni bir donanma inşa ettirirken bir yandan da bölgede diplomatik girişimleri artırarak Hindistan ile Orta Doğu arasını Portekizlilerden arındırmak için faaliyetlere başlamıştır. Portekizlilerin buradaki hâkimiyetlerini Kızıldeniz'e de taşıyıp burada Türk müstahkem mevkiileri ele geçirmeye başlayınca hazırlıklar hızlandırılmış Portekizlilere hücum edilmek üzere harekete geçilmiştir. Bu esnada 1532 yılında Mora'da yaşanan gelişmeler üzerine sefer ertelenmiştir. 1533-1535 yıllarında ise İran

seferleri sebebiyle sefer yeniden ertelenmiştir. 1536 yılında artık sefer için harekete geçildiyse de 1538 yılında Portekizli gemilerin bölgeden çıkarılması için elzem olan Diu kuşatması başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu harekât Portekizlileri Hint Okyanusu'nda çıkarmadıysa da Kızıldeniz'in güvenliği Yemen'in Osmanlı'ya katılmasıyla sağlanmıştır. 1552 yılında Osmanlı Piri reis komutasındaki 25 gemilik bir filoyla Basra Körfezi'nden atmak için bir sefer düzenlemiş ancak başarısız olunmuştur. Ancak 1560-1580 yılları arasındaki gelişmeler hâlen Portekizlilerin bölgede tam bir hâkimiyet kuramadığını göstermektedir. Çünkü zamanın güçlü üç Müslüman devleti olarak Osmanlı, Açe¹⁴ ve Gucerat¹⁵ ittifak oluşturmuş Portekiz gemileriyle mücadeleye devam etmektedir. 1566 yılında Açe hükümdarının Hindistan'ın Müslüman hükümdarlarının ve Maldiv adalarının Müslümanlarının Osmanlı'yı üst hükümdar kabul etiklerini bildiren mektubuyla birlikte güçlü bir Osmanlı donanmasının Hint Okyanusu'nda görünmesiyle birlikte tüm bu güçlerin birleşeceğini bildirmiştir. Ayrıca gemi ve kale yapabilecek mimarlar ve top dökebilecek ustalar da istemiştir. Açe hükümdarının talepleri Osmanlı tarafından kabul edilerek Süveyş'te bir donanmanın hazırlanıp 1567'de harekete geçmesi emredilmiş ve 8 topçu da bu donanmaya katılmak üzere bölgeye gönderilmiştir. Marangoz, demirci, kalkan ustası, tasarımcı ve başka alanlardan zanaatkârlar da yine donanmada olacaktır. Ancak Yemen'de başlayan karışıklıklar seferin ertelenmesine ve bütün bu donanmanın sadece iki gemilik çok küçük bir kısmının Açe'ye ulaşabilmesine imkân vermiştir. Bu sınırlı destek de Açe'nin Portekizlilere karşı yürüttüğü seferlerin başarıyla sonuçlanmasına yetmemiştir. 16. yüzyıl sonlarına gelindiğinde Hollandalıların Hint Okyanusu'na inmeleriyle birlikte Orta Avrupa ve İran'la mücadele halindeki (1578-1606) Osmanlı bu bölgeyle ilgilenememiş ve bu bölge üzerinden dünya ticaretinde köklü bir değişiklik kalıcı hâle gelmiştir. Son olarak 1592'de bir grup Londralı tacirlerin Hindistan'a ulaşmasıyla Hindistan ürünleriyle ilgili olarak Levant ticaretinin önemi ortadan kalkmıştır (İnalcık, 2004: 381-434).

Mısır'ın fethiyle birlikte buranın eski sahibi Memlük Devletince Fransızlara ve Katalonyalılara tanınan kapitülasyonlar dönemin Osmanlı Sultanı I. Selim tarafından aynen kabul edilerek Osmanlı tarafından da tanınmıştır (İnalcık, 2004: 243). 16. yüzyılda da Osmanlı, Avrupa'da düşmanı Habsburglar'ın karşısında konumlanan tüm

¹⁴ Bugün Endonezya'nın bir eyaletidir.

¹⁵ Bugün Hindistan'ın bir eyaletidir.

devletlere ve Papalık'ın karşısında olarak doğal müttefiki kabul ettiği tüm devletlere askerî ve ticari destekler vermiş, bu eksende dost kabul ettiği Fransa'ya 1569'da, Britanya'ya 1580'de ve Hollanda'ya 1612'de ticari imtiyazlar sağlamışlardır. İngilizler özelinde bu kapitülasyonlar kısaca irdelenecek olursa 1570'li yıllarda İspanya ile ölüm kalım mücadelesine giren İngilizler için bu dönemde desteği alınması gereken en büyük güç Osmanlı İmparatorluğu'dur. Ayrıca İspanyolların Portekiz'i ilhak edip limanlarını İngiliz tacirlere kapatması ve Antwerp'i adeta yok etmesi sonucu İngiliz ürünlerinin ihraç edilebileceği bir pazar olarak da Osmanlı ile iyi ilişkiler kurmak kaçınılmaz bir hâl almıştır. Osmanlı'nın 1580 yılındaki İngiliz kapitülasyonuna giden süreçteki şartlar İngilizler için bu şekildedir (İnalcık, 2004: 428).

Osmanlı'nın birçok uygulamasında Bizans ve Roma'dan kendisine dersler çıkardığı ve doğru bulduğu uygulamalarını devam ettirdiği bilinmektedir. Örneğin Osmanlı, Bizans'ın Venedik ve Cenovalılarla ilişkilerinden aldığı derslerle onların Osmanlı ülkesinde bağımsız koloniler kurmasına asla izin vermemiştir. Diğer yanda gümrük ilkeleri ve örgütlenmelerinde ise Roma-Bizans uygulamaları aynen devam ettirilmiştir (İnalcık, 2004: 239, 248).

Osmanlı'nın klasik döneminde gümrük vergisi İslâm Hukuku'ndaki zekât olarak yorumlanmıştır. Bu da Müslümanlar için emtianın 40'ta 1'i, "Darülharb"teki tacirler için 10'da 1'i ve yurt içinde yerleşik gayrimüslimler için ise 20'de 1'i olarak belirlenmiştir. Diğer taraftan Bizans ve Roma uygulamalarını pratikte devam ettirme taraftarı olunduğu ve bu devletlerde de gümrük vergileri %2,5 ve %10 olarak 40'ta 1 ve 10'da 1 oranlarına denk geldiği için benimsenmiştir. Birçok konuda olduğu gibi gümrük örgütlenmesi ve ilkelerinde de Bizans ve Roma uygulamaları Osmanlı'da devam ettirilmiştir. Bunun yanında Müslümanların yararına olduğu takdirde ithalatın vergilerinde indirimle gidilmesinin de doğru olacağı yorumu zamanla hâkim olmuştur. Böylece 15. yüzyıla gelindiğinde artık gümrük vergileri, Tablo 2'de görülebileceği üzere tüm gümrüklerde aynı olmamakla beraber, %2 ve % 5 olarak belirlenmiştir. Tabloda ayrıca zorunlu ihtiyaç maddeleri için de yukarıda belirtildiği gibi vergi indirimleri uygulandığı da görülebilir. 1454 yılında Osmanlı-Venedik ticari anlaşmalarında gümrük vergisi olarak %2'lik bir oran üzerinde mutabık kalındığı bilinmektedir. Burada da yine Bizans'ın son dönemlerinde Venedik ve Cenovalılarla yaptığı anlaşmalarda belirlenen %2'lik oranın devam ettirildiği görülmektedir (İnalcık, 2004: 248-249).

Tablo 2: 1470-1586 Yılları Arasında Osmanlı Gümrük Vergileri

(ad valorem %)				
	Tarih	Müslümanlardan	Gayrimüslim tebaadan	Gayrimüslim yabancılardan
İstanbul ve Galata	?	4 un: 2	4 un: 3	- -
İstanbul'da Hububat	?	4 un: 2	4 un: 3	- -
İstanbul	?	4	4	5
İstanbul ve Galata	?	4	4	4 veya 5
Gelibolu piyasası	?	4	4	5
İstanbul, Galata ve Gelibolu	1476	4	4	5
Samsun ve Sinop	1482	1	2	4
Kefe	1487	4,2	4,2	4,2
Akkerman	1505	2	4	5
Aydın	1528	2	4	5
Bursa (sof)	1546	-	3	3
Bursa (ithalat)	1546	2	4	5
Harsova	1569	3	4	5
Akkerman	1569	2,2	4	5
Feth-i İslâm	1586	3	4	5

Kaynak: İnalçık, H. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi 1300-1600*, İstanbul: Eren Yayıncılık.

16. yüzyılda ihtiyaç temelli iktisadi kurgusu gereği yurt içi ihtiyaçların karşılanmasında liberal bir yaklaşım benimseyerek Batı ülkelerine kapitülasyonlar verirken uluslararası ticaret arenasında kendi tacirini korumaktan da geri durmayan bir Osmanlı İmparatorluğu görüntüsü vardır.

17. yüzyıl, Osmanlı dış ticaretine dair literatürde en az verinin olduğu dönemdir. Bu dönemde değinilecek en önemli husus İngiliz tacirlerin 16. yüzyıl sonlarına doğru Akdeniz'e ağırlıklarını koymaya başlamalarıyla birlikte Osmanlı ticareti için İzmir'i merkez kabul etmeleridir. Böylece gelişen Avrupa ticareti ile 17. yüzyılda bir istisna olarak İzmir önemli bir gelişim göstermiş ve büyük bir liman kentine dönüşmüştür. İngiliz tacirler çok yüksek düzeyde sof ithal etmişlerdir. Osmanlı ise ağırlıklı olarak kahve ithal etmiştir. Bu yüzyılda Hindistan baharatının Osmanlı üzerinden ticareti azalmıştır (Farooqi, 2006: 569, 609).

Bu döneme kadar daha önce belirtildiği gibi Osmanlı ihraç ürünlerinin başında sof, ipekliler ve halılar gibi tekstil ürünleri gelmekte, Osmanlı tekstil üreticisi uluslararası pazarlarda rekabet gücüne sahip durumdadır. Ancak bu yüzyıldan itibaren düşük emek maliyetleri ve dağıtım ağlarında kat ettikleri gelişmelerle Hintliler (İnalçık, 1979-1980:

aktaran, Faroqhi, 2006) ve pazar ve ham madde rekabetiyle Avrupalılar Osmanlı üreticisini olumsuz etkilemeye de başlamışlardır (Barkan, 1975: aktaran, Faroqhi, 2006). Ancak yüzyılın büyük bölümünde Osmanlı üreticisi Avrupalı tacirlerle rekabet etmeyi başarmıştır. Bunda Osmanlı'nın hâlâ etkin bir askerî gücünün olması ve Osmanlı üreticisinin organize yapısı, Osmanlı pazarındaki dağıtım kanallarına hâkimliği önemli rol oynamıştır. Ayrıca bu yüzyılda Avrupa'da ekonomik buhran vardır ve belli başlı Avrupalı tacirlerin ilgisi daha ziyade Atlantik ve Hindistan ticareti üzerine yoğunlaşmıştır (Faroqhi, 2004: 607, 649)

Bu yüzyılda Osmanlı ticareti için söylenebilecek en net nokta yüzyılın başında bir krizin yaşanmasına rağmen Osmanlı üretici ve tacirlerinin bunu hızlı bir şekilde atlattığı ve ticaret yolları üzerindeki hâkimiyetleri ve organize yapılarıyla 18. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa ürünlerinin güçlü yıkıcı etkilerinden kendilerini muhafaza etmeyi başardıklarıdır (Faroqhi, 2006: 655-656).

17. yüzyıl sonları ile 18. yüzyıl başlarında Makedonya-Teselya'da ihracat için üretim yapıldığı düşünülen çiftlikler gelişme göstermiştir. Bu yüzyılda zirai ürünlerin ihracatı artmıştır (Faroqhi, 2006: 580).

18. yüzyılın başları Avrupa'da korumacı yaklaşımlardan uzaklaşarak liberal politikaların arttığı bir dönemdir. İngilizler özellikle savaşların finansmanında ellerini güçlendiren devlet borçlanma tahvillerini kullanmaya başlamış İtalyanlar ve Hollandalılar ise kredi araçlarını geliştirmişlerdir. Osmanlı'da ise böylesi yenilikler görülmeyp eski uygulamalar hâlâ aynen devam ettirilmekte, ulusal çıkarlar gözetilmeyecek düzeyde ithalat da hâlâ özendirilmekte, müsadere uygulamaları mültezimler dışında tacirler için de geçerli olan bir uygulama olarak artmaktadır (McGowan, 2006: 833).

18. yüzyıl ortasından sonra Osmanlı tacirleri Avrupalı tacirlerden etkilenmeye ve değişmeye başlamışlardır. Öyle ki bu değişiklikler Güneydoğu Avrupa'daki gayrimüslim Osmanlı tacirlerinin ilerde bağımsızlıklarını almada etkin rol oynamıştır. Giderek artan sayıda gayrimüslim Osmanlı taciri Avrupalı tacirlerle işbirliği yapmış ve onların himayelerine girerek Avrupalı tacirlerin Osmanlı Devleti'nden aldıkları ticari imtiyazlardan faydalanmışlardır. Yüzyılın sonunda sadece Avusturya himayesinde hepsi ticaretle iştigal etmeyip tefecilik, üretim ve mültezimlik gibi faaliyetlerde boy gösteren 200.000 kişi olduğu sanılmaktadır. 19. yüzyılın hemen başında Osmanlı Devleti bu

durum karşısında Osmanlı tacirlerine de ticari imtiyazlar satmaya başlamış ve yabancı devletlerin Osmanlı gayrimüslimlerini himaye etmelerine de bir kısım kısıtlamalar getirmiştir (McGowan, 2006: 819-820).

Bu yüzyılın son çeyreğine kadar Avrupa'nın cam, sabun, şeker, barut ve kağıt gibi bir takım yeni teknoloji ürünleri Osmanlı pazarına girmeye başlamıştır. Daha önce de belirtildiği gibi bu süreçte Avrupa ürünleri Osmanlı pazarını ele geçirmemiştir. Ancak dış ticaret hacmi genişlemiş ve kapsamı da özellikle ham madde olarak pamuk ihracı ve mamul mal ithali şeklinde gerçekleşmeye başlamıştır (McGowan, 2006: 761, Pamuk, 2007: 164). Bu yüzyıl için yeni kıta Amerika'dan şeker ve boya malzemeleri ile Antil kahvesi de Osmanlı'ya gelen ürünlerdendir. Osmanlı'nın ihraç ürünlerinde ise ham pamuk ve pamuk ipliği oldukça önemli bir yere gelmiştir. Ayrıca Makedonya ve Lazkiye tütününü ile Ege'nin zeytinyağı da önemini gitgide artırmaktadır. Sof, hayvan derisi, kürk gibi ürünlerin ihracatı da devam etmektedir (McGowan, 2006: 851)

18. yüzyılın son çeyreği Osmanlı dış ticaretinde bir kırılma dönemidir. Dış ticaret hacmindeki artış, ithalat-ihracat ürünlerindeki ve ticaret politikalarındaki değişimle bu durum tam olarak ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde Küçük Kaynarca Anlaşması en ön plana çıkan gelişmelerden birisidir. Küçük Kaynarca Anlaşmasıyla daha önce belirtildiği gibi Karadeniz'deki Osmanlı tekeli sona ermiştir. Bu gelişmeden sonra Batı Avrupa devletlerinin de Rusya ve Avusturya gibi Karadeniz'deki ticareti artmıştır. 18. yüzyıl son çeyreği ve 19. yüzyıl başlarında Osmanlı'nın da Batı Avrupa ile ticareti artmaya başlamıştır. Sanayileşmiş Avrupa ülkelerinin ürünleri şüphesiz sanayileşmemiş Osmanlı ürünleri karşısında muazzam bir rekabet üstünlüğüne sahiptir. Bu durumda bu zamana kadar Osmanlı için olumlu seyreden dış ticaret artık ekonomiyi ve yerli üreticiyi olumsuz etkileyen bir hâl almaya başlamıştır. 19. yüzyıl başlarında sanayileşmiş Avrupa üretiminin ham madde ve yarı mamul ihtiyaçlarının karşılandığı bir pazar hüviyetine bürünmüştür Osmanlı. Aynı zamanda pahalı sanayi ürünleri ithalatı da oldukça yükselmiştir. Bu gelişmelerle birlikte eskiden Osmanlı'nın sadece büyük limanlarına yanaşabilen toptancı rollerindeki Avrupalı tacirler, kendileri için aracılık yapan gayrimüslim Osmanlı tacirlerinden bu işi üstlenerek Osmanlı'nın iç bölgelerine kadar ticaretlerini geliştirmeye başlamışlardır. Ürünlerini panayırarda satarak kırsal üreticiyle bu pazarlarda buluşup onlardan ihtiyaçları olan ham maddeleri de aracısız olarak almaya başlamışlardır (Elibol, 2015).

Dış ticaretteki kırılım başlarda Osmanlı üreticilerinin dokumacılığa yönelmesi ve buralardaki canlanan ticari faaliyetler yönüyle kısa bir süre faydalı olsa da el üretimi yöntemlerini geliştiremeyen Osmanlı üreticileri 19. yüzyılda yukarıda belirtildiği gibi sanayi üretimiyle rekabet etmek konusunda oldukça savunmasız kalmıştır (McGowan, 2006: 819). Ancak 18. yüzyıl boyunca Osmanlı üreticilerinin bir gelişim içerisinde olduğu söylenemeyecek olsa bile bir çöküş içerisinde olmadığı da ifade edilmelidir. Bu yüzyılda Anadolu hâlen kendi kendine yeten bir üretim tüketim dengesine sahiptir (Pamuk, 2007: 164). 1768-1774 Osmanlı Rus savaşı sürerken savaş maliyetlerinin karşılanması için devlet 1770’li yıllarda müsadere uygulamalarını artırmıştır. 1830’lara kadar süren bu uygulamalarla ölen şahısların mallarının %60’ı zorla müsadere edilmiştir. Bu şartlar altında atölye üretimi yapan birinin işlerini oğlunun devralıp sürdürmesi olanaksız bir hâl almış, atölyeler ve atölye üretimi günbegün azalmıştır (Kütükoğlu, 1976: aktaran, Gürsakal, 2007).

Diğer yandan kendi kendine yeten üretim tüketim dengesiyle Osmanlı’da dış ticaret hâlen iç ticaretin gerisindedir. Bu dönem için Mısır’la ilgili bir çalışmada iç ticaret en üst sırada yer alırken Kızıldeniz bölgesi ikinci sırada ve Avrupa ticaretinin ise son sırada gerçekleştiği ortaya konmuştur (Marsot, 1984: aktaran, McGowan, 2006). Buna benzer bir çalışmada 19. yüzyıl başlarında Konya’daki ürünlerle ilgili yapılan araştırma (Tablo 3) aynı durumu gözler önüne sermektedir. Konya’daki ürün çeşitlerinin yalnızca 24’ü yurt dışından iken, 130’u yurt içindendir.

Tablo 3: 19. Yüzyılın Başlarında Konya'daki Ürünlerin Geldikleri Yerlere Göre Çeşit Sayıları

	Çeşit Sayısı		Çeşit Sayısı		Çeşit Sayısı
Ülkeler		Güneyden		Akdeniz'den	
İngiliz	8	Halep	21	Kıbrıs	11
Acem	6	Şam	12	Sakız	4
Hindistan	4	Musul	7	Trablus	1
Frenk	3	Hama	5		
Ceneviz	1	Antakya	2	Kuzeybatıdan	
Fransız	1	Bağdat	2	Bursa	7
Yeni Dünya	1	Mısır	2	İstanbul	4
		Adana	1	Bilecik	1
Şehirler					
Batıdan		Doğu Avrupa'dan		Kendi Bölgesinden	
Kütahya	7	Yanbolu	2	Niğde	3
İzmir	2	Bosna	1	Bor	3
Manisa	1	Selanik	1	Türkmen	2
Gördes	1	Çevre Şehirlerden	1	Ermenek	1
		Ankara	2	Karapınar	1
Doğudan		Kırşehir	1	Ladik	1
Diyarbakır	3	Karahisar	1	Larende	1
Mardin	3	Sivas	1	Yalvaç	1
Urfa	3				
Malatya	2	Kuzeyden			
Maraş	1	Ordu	2		
		Tire	2		

Kaynak: Tuş, M. (1999). *Osmanlı şehirlerinin ticari potansiyelleri, İçinde Osmanlı ansiklopedisi, 3 (iktisat)*, 481-489, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Bu dönem için tacirlerin kimliklerine bakıldığında ise ticaretin ağırlığını oluşturan iç ticarete Müslüman tacirlerin, dış ticarete ise gayrimüslim tacirlerin hâkimiyeti ortaya çıkmaktadır (Panzac, 1985: aktaran, McGowan, 2006). Ayrıca dış ticaret hususunda önemli bir durum da şudur ki bu dönemde Osmanlı tacirleri ve gemileri artık Akdeniz dışında hiçbir denizde görünmemektedir (McGowan, 2006: 853).

18 ve 19. yüzyıllar Avrupa'da Sanayi Devrimi'nin gerçekleştiği ve tüm iktisadi-sosyal yapıların köklü değişimlere uğradığı yüzyıllar olmuştur. Merkantilist yaklaşıma sahip ticaret örgüleri kıtaya alabildiğine kök salmıştır. Avrupa'da hâl böyleyken ve üretici ve tacirlerin düşünceleri ve çıkarları gelişmelere yön verirken Osmanlı'da yeterli önemi görmemiştir (Şener, 2007: aktaran, Peker, 2015). 18. yüzyılda Osmanlı yurt içindeki ihtiyaçların karşılanmasını önceleyen bir yaklaşımla üretimin mümkün olduğunca yurt

içinde kalmasını arzulayarak ihracatı özendirmemeye devam etmiştir. Diğer taraftan Avrupa’da kendine karşı kurulabilecek ittifakların da önüne geçmesi gerektiğinden kimi ülkelere ticarete imtiyazlar tanımaya başlamıştır. Ayrıca yabancı tacirler ülkede olmayan ürünleri yurda getirdikleri için de değer görmüş, kendilerine hassas yaklaşılmıştır (Peker, 2015: 9).

Bu yüzyılda, 1740 yılında Fransızlara verilen kapitülasyon, Osmanlı tarafından Fransa’nın 1736-1739 Osmanlı-Rus-Avusturya savaşındaki diplomatik desteğine verilmiş bir ödüdür. Bu kapitülasyon ile birlikte Fransa Osmanlı ülkesinde en çok gözetilen ülke payesini kazanırken, Marsilya Ticaret Odası’nın Osmanlı tacirlerine yasak getirmesine Osmanlı Devleti’nce hiçbir karşılık verilmediği hususu da önemlidir (Mantran, 1977: aktaran, McGowan, 2006).

Osmanlı’nın siyasî gücünün zirvede olduğu 15 ve 16. yüzyıllarda kapitülasyonlar karşılıklılık ilkesine uygun imzalanmış anlaşmalardır ve kapitülasyonların olumsuz sonuçları oldukça sınırlı kalmıştır. Ancak 17 ve 18. yüzyıllarda siyasî olarak zayıflamış Osmanlı ile imzalanan kapitülasyonlarla bu durum değişmiş, kapitülasyonların kapsamı Avrupalı devletlerce kendi lehlerine genişletilmeye başlanmıştır. Bunun sonucunda 18. yüzyıl sonlarına gelindiğinde Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı tebaası tacirler ile yabancı tacirler arasında asimetrik rekabet koşulları doğmuştur. 1774 yılına gelindiğinde kaybedilen Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Küçük Kaynarca Antlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma Rusya için bir kapitülasyon anlaşması hüviyetindedir. Ayrıca bu anlaşmayla birlikte Rusya’nın Hristiyan azınlık üzerinde haklar elde etmesi sonucu, rekabet gücünü yitirmiş Osmanlı tebaası Hristiyan tacirler bundan sonra devletten bağımsız bir şekilde Avrupalı tacirlerle işbirliğine girip onların beratlarından faydalanmaya başlamış ve ticaret hacimlerini genişletmişlerdir (Pamuk, 2007: 165-167).

Bu yüzyılda, bir sonraki yüzyılda Osmanlı’yı çok yönden olumsuz etkileyecek olan Avrupa’nın sınai ürünlerinin Osmanlı ithalatında görülmeye başladığı bilinmektedir. Yünlü kumaşlar ve ipekliler, pamuklular, mekanik aletler, kağıt, şeker, barut, cam gibi ürünler Osmanlı ithalatının ana eksenini oluşturan mamul mallar olmaya başlamıştır (Elibol, 2015: 64).

18. yüzyılın ortalarından itibaren Selanik, Halep ve İzmir’de ihracat amaçlı ham madde üretimleri başlamıştır. Bu dönemde ilk kez mamul mal ihracatı azalmıştır. 19. yüzyılda

da ziraat mamulleri Osmanlı dış ticaretinin temelini oluşturmuştur (Quataert, 2006: 888).

19. yüzyıl, Kırım Savaşı ve Fransa-Prusya Savaşı dışında tarihte Yüzyıllık Barış olarak nitelenen bir yüzyıldır. Bu yüzyılda dünya ticareti 50 kat artmıştır. Bu 18. yüzyıldaki artışın 3 katı demektir. 1837-1873 arasında bu artış 10 yılda bir %50'lik bir artışa, 1873-1896 arasında 10 yılda bir %30'luk bir büyümeye tekabül etmektedir. 1870 yılına kadar İngiltere sanayileşmedeki liderliğini korumuştur. Ancak bu tarihten sonra Amerika Birleşik Devletleri, Almanya ve Fransa da sanayileşmede İngiltere'yi yakalamışlar ve bu dört sanayileşmiş ülke dünya ticaretinin ekseri çoğunluğunu kontrol eder duruma gelmiştir. 1870-1913 arası dünya ticaretinde bütün Asya, Afrika, Latin Amerika, Hindistan, Hindistan-Çin ve Doğu Hint Adaları'nın payı yalnızca 1/4'tür. Az gelişmiş ülkeler sanayileşmiş ülkelerin ham maddelerini ihraç etmek suretiyle dünya ticaretine dâhil olmuşlardır. Ham madde ihracatı bu dönemde az gelişmiş ülkelerin ihracatının %77'sini oluşturmaktadır. Dünya ham madde ve gıda ihracatının %76'sının ise ithalatçısı bu dört sanayi devi ülke olmuştur. Görüldüğü üzere sanayileşmeyle birlikte tüm dünya ticaret dengeleri bu yüzyılda artık köklü değişikliklere uğramıştır. Öyle ki sadece bu dört sanayileşmiş ülkenin sanayi üretimleri 1913 yılına gelindiğinde bile dünya sanayi üretiminin 3/4'ünü oluşturmaktadır (Quataert, 2006: 896). Osmanlı ekonomisi de bu yüzyılda dünya piyasalarına açılmıştır. Zirai ürün ihraç edip mamul mal ithali dış ticaretin temel kimliğini oluşturmuştur. Ülkede demiryolları yapılmaya ve Avrupa sermayeli ilk bankalar kurulmaya başlanmıştır. Kırsal nüfus zirai üretimlerinde ticarileşmeye ve Avrupa'dan ithal edilen mamul mallar satın almaya başlamışlardır. Bu değişimlerle birlikte para talebi ve kullanımı da hızla artmıştır (Pamuk, 1999: 222).

1820'li yıllara kadar Osmanlı iç pazarı dünya ekonomisinden pek etkilenmeyerek bağımsız yapısını sürdürmüştü de (Kasaba, 1993:37, Gürsakal, 2007: 385) 1830'lu yıllarda durum tersine dönmeye başlamıştır. Bir örnek vermek gerekirse 1832 yılında Osmanlı'nın ithal ettiği İngiliz sınav pamuklu mamullerinin değeri yalnızca 4 sene önce 1828 yılındaki ithalatın 10 katı olmuştur (Kütükoğlu, 1976: aktaran, Gürsakal, 2007). Kodaman'ın ifadeleriyle (2007: 15-16) "Avrupa'nın, ticari mallarıyla, teknolojiyle, fikirleriyle, sermayesiyle, okullarıyla, misyonerleriyle, konsoloslarıyla, tüccarlarıyla, kumpanyalarıyla, bankalarıyla Osmanlı ülkesine girmesi zor olmamıştır."

Sanayileşmiş Avrupa ülkelerinin üretimi o zamana kadar görülmemiş düzeylere çıkıp maliyetleri düşerken pazar ve ham madde arayışları da bir yarışa dönüşmüştür. Sanayilerine pazar bulmak isteyen burjuvazi yönetimler devletlerinin tüm imkânlarını da tacirleri için seferber etmişlerdir. Üretim tekniklerindeki rekabetçi tutumları gibi pazar ve ham madde arayışlarında da rekabet üstünlüğü elde etmek üzere karşısındaki devletlerden imtiyazlar elde etmenin yollarını aramışlardır. Osmanlı için bu noktadaki kırılma 1838 Baltalimanı Anlaşması olmuştur.

Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın devlete başkaldırması üzerine Osmanlı onunla mücadeleye girişmiş bu konuda Rusya'nın desteğine başvurmuştur. Sonrasında ise Rusya tehdit olmaya başlayınca da İngiltere'nin desteği alınmak istenmiştir. İngilizler bu durumu fırsata çevirerek Osmanlı'yı dünya ticaretine dâhil edip Osmanlı pazarında azami faydalanmak için 1838 yılında Baltalimanı Anlaşması'nı Osmanlı'ya kabul ettirerek Osmanlı'nın yed-i vahid uygulamasını (herhangi bir malın bir yöredeki dış ticaretinin özellikle de ihracatının özel bir kişinin tekeline bırakılması uygulaması) kaldırmasını sağlamış ve kendilerine daha önce görülmemiş imtiyazlar sağlamışlardır (Kodaman, 2007: 20).

1838 Baltalimanı Anlaşması ile Batı tacirlerinin kazandığı kolaylıklar ile sanayinin sunduğu maliyet avantajı Avrupa ürünlerinin Osmanlı'ya akmasını hızlandırmış Osmanlı toplumunun tüketim alışkanlıklarını değiştirecek kadar büyük düzeyde ithalat gerçekleşmeye başlamıştır (Gürsakar, 2007: 375). Bu anlaşmayla birlikte dış gümrüklerde Osmanlı tebaası veya yabancı olmasına bakılmaksızın ithalat ve ihracat işlemlerinin tümünden %3 vergi alınacaktır. Ayrıca Osmanlı pazarı için önemli bir unsur olan iç gümrüklerde yabancı tacirlere imtiyaz sağlanarak ithal ürünler için iç gümrüklerde de %2 vergi alınacaktır. Böylece ithalat için vergi oranı anlaşmadan önce toplam %12,5 iken (Shaw, 1985: aktaran, Güven, 2016) artık toplam %5 olarak belirlenmiştir. İhracat yapmak isteyen bir yerli tacir ise iç gümrükte %9 ve dış gümrükte de %3 vergi ödeyecektir. Böylece ihracat için toplam vergi %12 olarak belirlenmiştir (Kütükoğlu, 1992: aktaran, Çeştepe ve Güven, 2016). Bu oranlarla birlikte artık Osmanlı pazarı ve gümrük rejimleri dünyanın en serbest pazarlarından ve rejimlerinden birisi haline gelmiştir (Quataert, 2006: 945).

Baltalimanı Anlaşması'yla açık pazar haline gelen Osmanlı'da yerli sanayi ve üretici yok olma durumuna gelmiş ve borçlanmak zorunda kalmıştır. İngiltere'ye sağlanan

imtiyazların 1838-1846 yılları arasında diğer sanayileşmiş Avrupa ülkelerine de verilmesiyle Osmanlı sanayi ve üreticisi rekabet edebilirliğini tamamiyle yitirmiş, diğer yandan imparatorluk da yıkılış sürecine girmiştir (Kodaman, 2007: 20).

Bu ağır şartların etkisiyle devlet gelirlerindeki düşüş, malî istikrarsızlık ve Osmanlı tebaası üreticilerin şikâyetleri sonucunda devlet 1840 ve 1850'li yıllarda bu oranların yükseltilmesi için çabalamış, 1861-1862 yıllarında yapılan yeni anlaşmalarla ithalat vergisi %3'ten %8'e çıkarılabilmektedir. Aynı anlaşma ile ihracat vergisi ise %12'den %1'e düşürülerek korumacı bir yaklaşım benimsenmiştir. Ancak bu dönemde 1874'e kadar iç gümrüklerin hâlen devam ettiğini ve bu yolla ticareti baskılamaya devam ettiğini de hatırlatmakta fayda var. 1914'te ithalat gümrük vergisi oranı %15'e kadar yükseltildiyse bile artık çok geç kalınmış bir hamle olarak Osmanlı üreticilerini korumaya yetecek düzeyin çok altında bir oran olarak kalmıştır. Ayrıca vergi artışlarının, yapılan anlaşmalarla Osmanlı'nın yabancı devletlerden aldığı borçlarını ödemesi için kurulan Düyûn-ı Umûmiye tarafından tahsil edilmesi kararıyla bu artış Osmanlı hazinesine de faydalı olmamıştır (Quataert, 2006: 945).

Baltalimanı Anlaşması'nın bir etkisi de bağımsız bir şekilde, ihtiyaç halinde vergileri yükseltme imkânı elinden alınan devletin 1854 Kırım Savaşı'nı finanse edemeyince dış borçlara başvurmak zorunda kalması olmuştur. Bu dış borçlarla birlikte Osmanlı'nın dünya ekonomisine entegrasyonu hızlanmış, dış yatırımlar ve finansal faaliyetler de artmıştır (Kıray, 1993: aktaran, Atik, 2020). Bu doğrudan yabancı yatırımlar yol, köprü, liman, sahil, rıhtım, demiryolu, telgraf, tramvay, tünel gibi ulaşım alanında; elektrik, su, gaz gibi altyapı alanında ve bankacılık, sigortacılık gibi finansal alanlarda gerçekleşmiştir (Çakır, 2001: aktaran, Atik, 2020).

Dış ticarete geri dönülecek olursa Kılınç Savrul ve diğerlerinin (2013) Güven'den (1998) aktardığı detaylı verilerde de görüldüğü üzere (Tablo 4) 19. yüzyıl boyunca Osmanlı dış ticareti sürekli artmış¹⁶ ve sanayileşmiş ülkelerle gerçekleşen ticaret Avusturya ve Rusya'nın önüne geçmiştir. Ayrıca yine bu verilerle birlikte ithalatın neredeyse tüm yüzyıl boyunca ihracatın üstünde gerçekleştiği de görülmektedir.

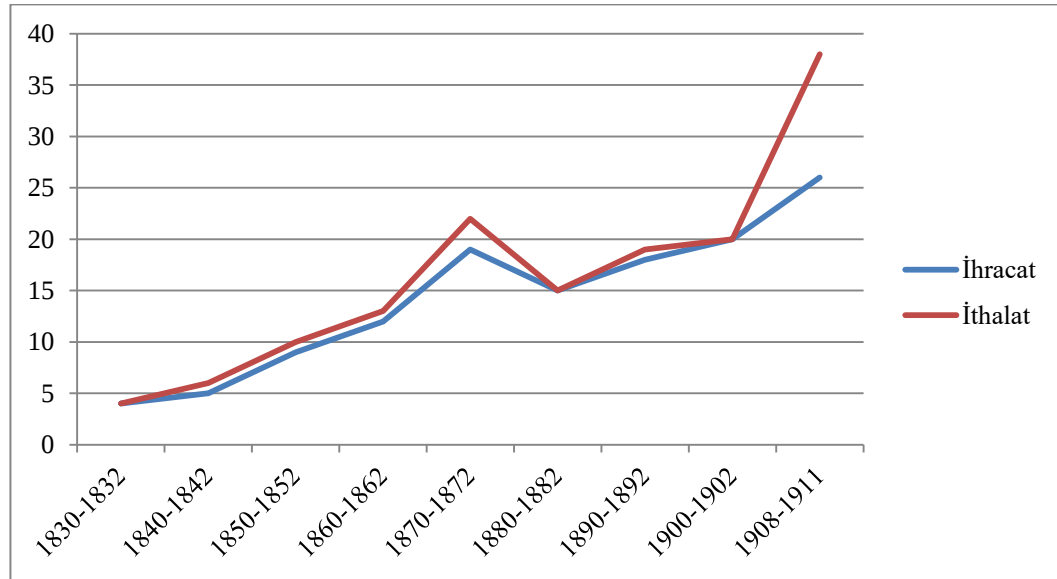
¹⁶ 1870'lerdeki gerileme Rus-Türk savaşı, kıtlık, malî buhran ve devlet maliyesinin iflasının bir sonucudur. (Quataert, 2006: 947-948)

Tablo 4: 1830–1911 Osmanlı İhracatı ve İthalatının Başlıca Ülkelere Göre Dağılımı

	Milyon Sterlin	İngiltere (%)	Fransa (%)	Almanya (%)	Avusturya (%)	Rusya (%)
İhracat	1830-1832	4	13	14	2	31
	1840-1842	5	20	17	2	29
	1850-1852	9	20	16	1	28
	1860-1862	12	24	30	1	17
	1870-1872	19	27	25	0	14
	1880-1882	15	24	28	1	6
	1890-1892	18	26	25	4	6
	1900-1902	20	26	19	7	8
	1908-1911	26	18	14	11	8
İthalat	1830-1832	4	19	10	3	17
	1840-1842	6	29	9	5	22
	1850-1852	10	26	9	10	26
	1860-1862	13	27	12	10	17
	1870-1872	22	32	12	14	13
	1880-1882	15	45	12	2	12
	1890-1892	19	36	12	10	10
	1900-1902	20	30	10	10	15
	1909-1911	38	24	8	14	14

Kaynak: Kılınç Savrul, B., Özel, H. A. ve Kılıç, Cüneyt (2013). Osmanlı'nın son döneminden günümüze Türkiye'de dış ticaretin gelişimi, *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 8(1), 55-78.

Tablo 4'ün verileri ile hazırlanan bir grafikte durum daha anlaşılır bir görselle ifade edilebilir (Grafik 3).

Grafik 3: 1830-1911 Arası Osmanlı İmparatorluğu İthalatı ve İhracatı Grafiği¹⁷

¹⁷ Tablo 4 verileriyle oluşturulmuştur.

Dış ticaret açığını kapatmak için dış borçlar almaya devam edilmiştir. İthalat ve ihracat rakamları yükselmeye devam etmiştir. Bunun yanında ithalat ve ihracat rakamlarının 1914'e gelindiğinde Osmanlı GSYH'sinin hâlâ sırasıyla %18 ve %14'ünü oluşturuyor oluşu dış ticaretin Osmanlı ekonomisinde ağırlığı oluşturmadığını göstermektedir (Quataert, 2006: 948).

19. yüzyılın sonlarında Osmanlı ihraç ve ithal ürünlerinin incelendiği bir çalışmada (Tablo 5) ithal ürünlerin neredeyse tümünün sınai üretim iken ihraç ürünlerinde neredeyse hepsinin, mukayeseli üstünlüğe sahip olunan (Erdem, 2016: 23), zirai ürün olduğu görülebilmektedir. İthal ürünler içerisinde sadece kahve, pirinç, un ve buğday sınai üretim değildir. Osmanlı zirai ürünlerinin artışıdaki en önemli sebep ise bu dönemde artan taleple birlikte özellikle Orta Anadolu, Irak ve Suriye'de toprakların tarıma açılmasıdır. Sanayileşme ve kimyasal gübre kullanımı gibi nedenlerle verimlilik artışı değildir. Verimlilik düzeyinde bir artış bu dönemde de gerçekleşmemiştir. Ayrıca daha önce bu dönemdeki tarımsal üretimin ele alındığı bölümde aktarıldığı gibi (sayfa 62-63) Osmanlı ziraati gelişmesine rağmen rakipleri kadar gelişmediğinden dünya ticaretindeki ağırlığı azalmıştır.

Tablo 5: 1897 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticareti (Milyon Kuruş)

Başta Gelen İhracat Maddeleri		Başta Gelen İthalat Maddeleri	
Üzüm	177	Şeker	158
İpek	136	Amerikan bezi	139
İncir	68	Pamuk ipliği	118
Tüfek	65	Kahve	103
Zeytinyağı	63	Pirinç	79
Afyon	62	Un	79
Fındık	58	Basma	70
Pamuk	48	Eteklik	64
Arpa	48	Buğday	62
Yün	47	Gazlı bez	56
Koyun derisi	35	Kaşmir	42
Susam	32	Muslin	40
Tütün	24	Keten	35
Hurma	19	Keçe	32
Buğday	15		

Kaynak: Shaw ve Shaw, 1977: aktaran, Quataert, D. (2006). *Islahatlar devri 1812-1914, İçinde Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal Tarihi*, 2, İstanbul: Eren Yayıncılık.

İngiliz sanayisinin pamuklu mamullerinin ithal düzeyini Pamuk (2018) şöyle ifade eder: “20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, kentlisiyle köylüsüyle, yoksuluyla zenginiyle

Anadolu ve İmparatorluk nüfusu ya ithal malı pamuklu kumaş ya da ithal malı pamuklu iplik kullanılarak İmparatorluk içinde dokunmuş pamuklu kumaş kullanmaktaydı.”

Köymen’in, “Sermaye Birikirken” adlı kitabında (2020: 89), “Hansard’s Parliamentary Debates” adlı eserden aktardığı, İngiltere başbakanı Palmerston’un İngiliz parlamentosundaki bir konuşmasındaki “Ticaret yaptığımız hiçbir ülkede gümrükler Türkiye’deki gibi düşük ve liberal değil.” sözleri Osmanlı dış ticaretindeki durumu açıklar niteliktedir. İngilizlerin dünyanın neredeyse her noktasıyla ticari faaliyetleri bulunmaktadır ve İngiliz başbakanının bu sözleri Osmanlı gümrük vergilerinin, zamanın diğer gümrük vergilerine göre durumunu açıkça ortaya koymaktadır.

Osmanlı ithalatında 1870’lere kadar artan İngiliz ürünlerinin ağırlıkla pamuklu dokuma, demir-çelik, yünlü dokuma, şeker gibi ürünlerdir. Meyan kökü, ham ipek, ham yün, üzüm, incir gibi ürünler ise ihracatın ağırlıklı kısmını oluşturmuştur. İhracattan alınan %12’lik vergi ile taşımacılık konusundaki zorlu ve maliyetli süreçler bu dönemde ihracatı olumsuz etkilediği gibi ham madde ihracatı mamul mal ithalatını karşılamaz duruma gelmiştir. Bu durum da dış ticaret açığı ve dış borçlardan kaynaklanan faiz ödemelerinin artması sonuçlarını doğurmuştur. Bu şartlar altında 1854 yılında ilk dış borç alınmış ve sonrasında da imparatorluğun sonuna kadar dış ticaret açığı hiç kapatılamamıştır. Dış borcun kapatılamaması süreci 1881 yılındaki Düyûn-ı Umûmiye kurumunun tesis edilerek alacaklı devletlerin Osmanlı bütçesine el koyması sonucunu doğurmuştur (Köymen, 2020: 90). İmparatorluğun yıkılmasından hemen önceki dış ticaret ürünleri Tablo 6’daki gibidir.

Tablo 6: Osmanlı Dış Ticaretinin Mal Gruplarına Göre Dağılımı (1911-1913)

İhracat Mallarının Dağılımı	Toplam İçindeki Payı (%)
Gıda maddeleri	33-35
Ham maddeler	56-58
(Tüm birincil ürünlerin oranı %89-93) ¹⁸	
Yarı mamul mallar	2-3
Mamul mallar (çoğunluğu yünlü, halı, kilim vb.)	6-7
İthalat Mallarının Dağılımı	Toplam İçindeki Payı (%)
Gıda maddeleri	31-38
Çeşitli ham maddeler	6-10
Her türlü ipek	4
Pamuklu, yünlü, ipekli, keten dokuma mamulleri	33-38
Yatırım malları	8’in altında
Diğer mamul mallar	8-10

Kaynak: Erdem, E. (2016). Sanayi Devrimi’nin ardından Osmanlı sanayileşme hamleleri: Sanayi politikalarının dinamikleri ve zaafiyetleri, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 48, 17-44.

¹⁸ İşlenmemiş ürünler

Tabloda da görüldüğü üzere Osmanlı dış ticareti ham madde ihraç eden, mamul mal ithal eden bir kimliğe sahiptir. Dış ticaretteki serbest ticaret yapısı Osmanlı üretiminin rekabet gücünü temelden olumsuz etkilemiştir.

Osmanlı'nın ihracatının neredeyse tümünü oluşturan zirai ürünlerin üreticiden ihracata dönüşmesinde en etkili faktör mültezimler olmuştur. Mahsulü paraya dönüştürmek için çiftçiden aldıkları zirai ürünleri doğrudan ihracatçılara vermiş bu işten en çok onlar kârlı çıkmışlardır. Üstelik kazandıkları paradan çiftçiye kredi de vermişlerdir. Ancak bu krediler verimliliği artırmada değerlendirilen yatırımlar şeklinde değerlendirilmemiş, köylüye hâkim olup üretim fazlasına el koyabilmek amacıyla verilmiştir (Quataert, 2006: 988-989). Mültezimliğin önemi böylece bir kez daha ortaya çıkmıştır. Yerel otoritelerini ticari faaliyetlerde değerlendirmelerine rağmen rekabete dayalı üretim yaklaşımı gelişmemiş, mültezimler elinde biriken sermaye kazancı artırmak için iltizamı artırmak denklemi ile sanayi yatırımlarına dönüşmeyip yeni iltizamlar edinmek gibi verimsiz bir şekilde değerlendirilmiştir.

Bu yüzyılın başlarında Müslüman tacirler Suriye'de oldukça baskınken Anadolu'da daha güçsüzlerdir. İstanbul'da ise neredeyse varlıklarından bile bahsedilememektedir. Çünkü imtiyaz sahibi Avrupalı tacirler yurt içinde gayrimüslim tacirlerle işbirliği içerisinde oldukları gibi ellerindeki imtiyazlardan onların da faydalanmalarını sağlamıştır. Özellikle Doğu ve Hindistan ticaretinde Müslüman tacirler etkin iken Avrupa ile ticaretin artıp bu coğrafyalara olan ticaretin nispi azalışıyla birlikte bir yandan toplamda tacir sayısı artarken diğer yanda tacirlerin kimlikleri konusundaki dengeler gayrimüslim tacirler lehine değişmiştir (Quataert, 2006: 956).

Osmanlı dış ticaretini kısaca özetlemek gerekirse yüzyıllar içerisindeki dönüşüm açıkça ortaya çıkmaktadır. Alanla ilgili çalışmalarda Osmanlı İmparatorluğu'nun gerek politik ve askerî gücü sayesinde gerekse de dünya ticaretinde serbest ticaret uygulamalarının başlamadığı ve ticaret hacminin daha küçük olduğu klasik dönemde yurt içinde üretilen ürünlerin Venedik ve Adriyatik kıyılarındaki dünya pazarlarında rekabet avantajına sahip ürünler olarak varlığı göze çarpmaktadır. Ayrıca Osmanlı dış ticaret hacmi de oldukça sınırlıdır. Avrupa pazarının etkisi ulaştırma teknolojilerindeki kısıtlılıklar nedeniyle sonraki dönemlere göre oldukça sınırlıdır. Bu dönemde verilen kapitülasyonların mütekabiliyet esasına dayanması, klasik dönem sonrasında da başta gelen ihraç ürünlerinden halı ve sof kumaş gibi ürünlerde görülebileceği üzere üretim

tekniklerinde ve ham maddede sahip olunan üstünlük de görülüyor ki bu duruma etki etmiştir. Ancak 17. yüzyıla dair sınırlı bilgiler ışığında bu dönemde başta uzun süren savaşlar, bu durumdan faydalanan anarşist çeteler ve Celalî isyanlarının etkisiyle yurt içindeki kargaşa, belirsizlik ve istikrarsızlığın üretimi ve ticareti olumsuz etkilemeye başladığı görülmektedir. 18. yüzyılda sanayileşmenin, taşımacılık teknolojilerinde maliyetlerin düşmesiyle, dünya ticaretine etkilerinin görülmeye başladığı bilinmektedir. Bu şartlar altında Osmanlı'nın iktisadi ilkelerine sadık kalarak yeni gelişmelere uyum göstermeden yüzlerce yıllık iktisadi uygulamaları devam ettirmesi Osmanlı dış ticaretinin de bu gelişmelerden daha fazla etkilenmesini sağlamıştır. 19. yüzyılda tüm yönleriyle yıkılma belirtileri göstermekte olan imparatorluğun bütün çabalara rağmen eğitim, teknoloji, askerî ve politik gücünün azalmasıyla birlikte ekonomik yapıdaki bozulmaların önüne geçememiş girişimciliğin ihtiyaç duyduğu koşulların sağlanamamasıyla rekabet üstünlüğünü tamamiyle yitirmiştir. İthal sanayi mallara karşı Avrupa devletlerinin gösterdiği korumacı politikalar uygulanamamış, sanayileşme akim kalmış, yerli üretici piyasadan çekilmek zorunda kalmıştır. Kentsel üretim kendi kendine yeter kimliğinden uzaklaşarak Osmanlı ney ithalatçı bir kimliğe bürünmüştür. Tarımsal üretim ise sınırlı Osmanlı ihracatının temel aktörü olmaya devam etmiştir.

2.7. Sermaye

Tüm ticari faaliyetlerin amacı kâr elde etmektir. Kâr elde ettikten sonra ise birikimlerin ne kadar olduğundan ziyade kimlerin elinde ne şekilde değerlendirildiği önemlidir. Şüphesiz birikimler ne kadar üretken şekilde değerlendirilirse o nispette faydalı olacaktır (Deane, 2000: aktaran, Güven, 2016).

Avrupa'da ticaret kazançlarının sağladığı sermaye birikimlerinin, buradaki kapitalist gelişimlerin temelini oluşturduğu bilinmektedir. Zenginlik-güç-zenginlik denkleminde öncelikle coğrafi keşiflerle birlikte üst seviyede zenginlikler tacir burjuva sınıfının pozisyonunu değiştirmiş feodal beylere ait devlet yönetiminde hüküm burjuva sınıfına geçmiştir. Kurdukları sermaye değerlendirme kurumlarıyla birlikte uzun vadeli ve devlet gelirleri seviyesinde kazanç getirileri sunan ortaklıklarla sermaye birikimleri dünya tarihinde görülmemiş seviyelere ulaşmıştır. Bu sermayelerle ise teknolojik gelişmelerle birlikte Sanayi Devrimi gerçekleştirilmiş ve sanayi üretimiyle bugünün kapitalist iktisadi-sosyal koşulları biçimlenmiştir.

Osmanlı'da ise siyasî ve ekonomik düzen içerisinde gerek tarım üreticilerinin gerekse de kentsel üretim yapan işletmelerin yüksek bir sermaye birikimi gerçekleştirmesi adeta imkânsız bir durumdur (Faroqhi, 2006: 603). Osmanlı İmparatorluğu'nda yüksek sermaye birikimlerinin sahipleri başta bölgeler arası ve dış ticaret yapan tacirler, bankerler, devlet yöneticileri, askerî sınıf mensupları ve ulemâ sınıfı mensuplarıdır (İnalcık, 2009: 257, 264, 265, 270, 274). Bu sermaye sahiplerinin ellerindeki sermayeyi değerlendirme biçimleri şüphesiz kapitalist süreçlerin oluşmasını direkt olarak etkilemiştir. O yüzden sermaye birikimlerinin kimlerin elinde nasıl değerlendirildiği önemlidir.

Osmanlı'nın klasik dönemi boyunca özellikle büyük şehirlerde önemli düzeyde sermaye birikimleri gerçekleşmiştir (İnalcık, 2009: 288). Ancak en başta devletin müsadere uygulamaları bu sermayelerin en büyük tehdidi olmuştur. Başlarda devlet kaynaklı zenginleşmelerde müsadere uygulamalarına başvurulurken sonraları uygulamanın kapsamı genişletilmiştir. Bu uygulamaların muhatabı önceleri büyük oranda devlet yönetici sınıfındakiler ile askerî sınıf mensubu kişiler olmuştur. Ayrıca iltizam sahibi mültezimler de bu uygulamalardan nasibini almıştır (İnalcık, 2004: 264-265). Müsadere uygulamaları Fatih Sultan Mehmed döneminde (1451-1481) Çandarlı Halil Paşa'nın idamıyla birlikte başlamış, II. Mustafa döneminde (1695-1703) genişletilerek savaş finansmanında ülkedeki zenginlerin mal varlıklarına da el konulacak şekilde uygulamaya devam edilmiştir (Güvemli, 2008: 40). 18. yüzyılda halktan insanların da mal varlıklarının müsadere edildiği uygulamalar gerçekleşmiştir (Güven, 2016: 68).

Sermaye birikimlerini engelleyen müsadere dışında uygulamalar da görülmüştür. Örneğin bankerlik yani tefecilikle elde edilen zenginleşmeler devletin tasvip etmediği bir zenginleşmedir. Bu şekilde zenginleştiği belirlenen kişilerin İstanbul'a celep tayin edilerek cezalandırıldıkları olmuştur. Celeplik kesilecek hayvan ticareti yapmak demektir ve özellikle belirlenen narhlar sebebiyle işletmecisine zarar ettiren bir iştir (Tabakoğlu, 2008: aktaran, Akkuş ve Menteş, 2018). Bunun yanında tefecilik devletçe pek tasvip edilmese de doğrudan müdahale edildiği ise pek görülmemiştir (Akkuş ve Menteş, 2018: 179).

Osmanlı'da sermaye sahibi kişilerin sermaye birikimleri Avrupa'da olduğu gibi sanayi yatırımlarına dönüşmemiş, zenginlik-güç-zenginlik denklemi kurulmamıştır. Sermaye sahipleri sermayelerini en çok tefecilik, tarım, ticaret ve iltizam işlerinde

değerlendirmişlerdir. Bunlardan devlet adamları için 16. yüzyılda çok fazla örnek vardır. Ancak ismi en öne çıkanlara örnek olarak 1653-1654 yılları arasında sadrazamlık yapan Derviş Mehmed Paşa'dan ve Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamı Rüstem Paşa'dan bahsedilebilir (Faroqhi, 2006: 672). Osmanlı'da en yüksek servet sahibi sınıflardan biri iltizam sahibi devlet adamları ve askerî sınıf mensuplarıdır. Önceleri devletin fiskalist yaklaşımla maaş yerine verdiği tımarların vergi gelirleriyle ticari faaliyetlerde ve devlet kademesindeki pozisyonlarına bağlı olarak nüfuz kullanmak suretiyle servetlerini hızlıca artırmışlardır (Pamuk, 2007: 82-83). 18. yüzyılın ortalarından itibaren geniş mukataa topraklarını ele geçiren iltizam sahipleri o kadar güçlenmişlerdir ki yerel güçler olarak Osmanlı'nın merkeziyetçi yapısının bile değiştiği bilinmektedir (Şen, 2012: 196-197). Yüksek rütbeli devlet görevlileri özellikle garanti gelir sağlayan malikâneleri almışlardır. Buralardan elde ettikleri vergilere ise o kadar yüksek düzeyde el koymuşlardır ki devletin vergi gelirleri 20 milyon sterlin olması gerekirken merkeze gelen vergi miktarı 4 milyon sterlin düzeyindedir (De Tott, 1973: aktaran, McGowan, 2006). Âyanların sermaye birikimlerini anlamak Güven'in (2016: 65) aynen aktardığı Faroqhi'nin şu karşılaştırması da faydalı olacaktır: "Edremit'te zeytinlikleri olan ve İtalyanlara zeytinyağı ihraç eden ve aynı zamanda borç para ile sermayesini değerlendiren Mürîdzade Hacı Mehmed Ağa'nın tüm hayatı boyunca serveti 700 bin kuruş civarında iken, dönemin güçlü ve zengin âyanlarından Tepedenli Ali Paşa, savaş için merkeze tek seferde 500 bin kuruş fon sağlayabiliyordu". Askerî sınıf mensubu olarak yeniçeriler ve kapıkulları da Celâlî isyanlarında gerçekleşen büyük kaçgunla boşalan çiftlikleri ele geçirip buralarda büyük çiftlikler kurarak sermaye birikimleri elde etmişlerdir. Askerî sınıf mensubu kişiler, 16. yüzyılın ortalarından sonra, git gide daha çok işadama, tacir, çiftlik işleten ağa ve tefeci sarraf kimliğine bürünmüştür. Ulemâ sınıfından kişilerin de büyük tarım ve hayvancılık işleriyle elde ettikleri gelirlerini tefecilikte değerlendirdikleri bilinmektedir (İnalcık, 2009: 274-278). Bu kişilerden devlet yöneticileri ve âyanların mal varlıkları ölümünden sonra çoğunlukla müsadere edilmiştir. Kimisi vakıflar yoluyla varlıklarını gelecek nesillere aktarmışsa da bu yöntem de sermayenin atıl kalmasının önüne geçememiştir. Tarım ve hayvancılıktan elde edilebilen büyük sermayeler ancak denize yakın yerlerdeki büyük ölçekli tarımsal üretimlerle gerçekleşmiş ancak bu birikimler de başka üretimlerin veya sanayinin sermayesi olarak değil faizle borç verme işlerinde değerlendirilmiştir (İnalcık, 2009: 275).

Sermaye sahipleri içerisinde en ön plana çıkan ve varlıkları devlet yöneticileriyle boy ölçüşecek seviyelere ulaşabilenler sarraflar ve tacirler olmuştur. Sarrafların iş tanımları esasen değerli mücevher, maden ve para ticaretidir. Bu kazançlarını değerlendirdikleri diğer alanlar ise iltizam, dış ticaret ve tefecilik olmuştur (İnalcık, 2009: 278-279). Sarraflar 15 ve 16. yüzyıllarda özellikle kentsel üretim ve ticarete borç para verip bunun faiziyle para kazanan kişilerdir. Büyük sarraflar ise benzer uygulamayı daha büyük meblağlar halinde büyük tacirlere, üst rütbeli devlet yöneticilerine ve hatta devletin kendisine borç vermek suretiyle gerçekleştirmişlerdir. Sarrafların merkezi İstanbul'dur (Pamuk, 2007: 82). Sarrafların da kazançlarının müsadere edilmesi çok olağan bir durumdur (İnalcık, 2009: 278-279).

Sarrafların varlığı ve yükselişi devletin malî sıkıntılar yaşamasıyla paralel bir gelişme göstermiştir. Devlet kısa ve uzun vadeli borç ihtiyaçlarının karşılanmasında sarraflardan oldukça faydalanmıştır. Devlet önceleri iltizam ve malikâne ödemeleriyle bu finansmanı sağlarken iltizam ve malikânelerin başlardaki yüklü miktarda ödemelerinin finansmanında arka planda sarraflar rol oynamıştır. 17. yüzyılda Galata'da konumlanan sarraflar büyük ölçüde Rum, Yahudi ve Ermeni kökenli Osmanlı vatandaşlarıdır. Büyük sarraflar yüksek sermaye gerektiren dış ticaret faaliyetlerini de finanse ederek bu faaliyetlerden yüksek faiz gelirleri elde etmişlerdir. Rumlar Karadeniz ve Balkanlardaki bölgeler arası ticaretteki tecrübeleri sayesinde dış ticaret finansmanında uzmanlaşırken, Ermeniler kendi cemaatlerinin bağlantıları sayesinde Avrupa ile ticaretten ve payitahtla olan iyi ilişkileri sayesinde finansman faaliyetlerinde uzmanlaşmışlardır. Sarraflar taşrada da vergi toplama ve ticaret faaliyetlerinin finansmanında uzmanlaşmışlardır. Sarraflar devletin en üst yöneticileriyle de iyi ilişkilerini, yüksek gelirli büyük iltizamların alınmasında imtiyazlara dönüştürmüş ve birikimlerini bu alanda da değerlendirmişlerdir (Pamuk, 2007: 82, 174-177). Fatih Sultan Mehmed döneminde başkentte saraya yakın nüfuzlu Rumların veya Yahudilerin büyük iltizamların alınmasında kayırıldığına dair çokça şikâyet olduğu bilinmektedir (İnalcık, 2004: 263).

Diğer bir sermayedar kesim ise tacirlerdir. Daha önce ifade edildiği gibi 18. yüzyıl sonlarından başlayarak 19. yüzyıl boyunca gayrimüslim tacirler Avrupalı devletlerin himayesinde büyük avantajlar elde edip oldukça güçlenmişlerdir. 1911 yılı kayıtlarına göre İstanbul'daki tacirlerin %90'ı gayrimüslimdir ve bunlar da ağırlıklı olarak Rum ve Ermeni tacirlerdir (Quataert, 2006: 956-959). Osmanlı'nın gayrimüslim tacirleri arasında Yahudi tacirlere özellikle değinmek gereklidir. 15. yüzyıldan itibaren Batı

Avrupa ile ticaretin merkezinde onlar vardır. 16. yüzyıl ortalarına doğru ise Marranolar Avrupa'daki engizisyonlardan kaçarak önce Portekiz'den sonra İtalya'dan göç ederek Osmanlı'ya gelmişlerdir. Marranoların yanlarında büyük servetlerini de getirmiş, Avrupa'yla güçlü ticari ağlarını da Osmanlı'ya taşımışlardır. Böylesi bir yetkinliğe ve yüksek bir servete sahip Marranolar İstanbul'da tacirlik ve bankerliğin yanı sıra payitahtla son derece kuvvetli bağlar kurmuş ve mültezimlik işine de girmişlerdir (İnalçık, 2009: 266-267). Gayrimüslim tacirler yalnızca dış ticarete değil, ellerindeki sermaye birikimleriyle birlikte iç ticarete de önemli ticaret ve tefecilik ağları geliştirmişlerdir. İthal ürünleri götürüp ihraç ürünleri aldıkları bölgelerin mültezimlerine de borç verir hâle gelmiş ve kuvvetli ilişkiler geliştirmişlerdir. Bu ilişkiler yoluyla artık tarımsal üretimi de kontrolleri altına almışlardır (Faroqhi, 2006: 647-648; Pamuk, 2007: 166-167). Kapitülasyonların kapsamı genişlerken, yabancı ülke himayesine girmek müsadere uygulamalarından kurtulmak anlamına geldiğinden (Doğru, 2010: 90) gayrimüslim tacirler ve sarraflar adeta yabancılaştırılmışlardır. Müslüman sermaye sahipleri ise ellerindeki sermayeyi müsadere uygulamaları sonucu gelecek görmedikleri sanayi yatırımlarına yönlendirmeyip ticarete ve tefecilikte değerlendirdikleri bilinmektedir (McGowan, 2006: 762). Bu yaklaşımlarında da pek haksız sayılmadıkları sonraları ortaya çıkmıştır. Çünkü 19. yüzyıl başlarından Tanzimat'a kadar devlet kaynak bulmak için müsadere uygulamalarını etkin olarak kullanmış, ekonomide daha fazla rol alarak sivil sını ve ticari faaliyetlere daha fazla müdâhil olmuştur (Güran, 2011: 245-246). Gayrimüslim tacirlerin Avrupalı tacirlerle işbirlikleri kurarak meydana getirdikleri “güçlü ticaret oligarşisi” Osmanlı ekonomisinin bel kemiği yerli üreticiye büyük zarar vermiş ve sermaye birikiminin yanı sıra teknoloji değişimi gibi yöntemlerin kullanılmasıyla ortaya çıkabilecek modern üretim biçimlerinin gelişimini geciktirmiştir (Kazgan, 2006: 16).

Yukarıda ele alınanlar yüksek sermaye birikimi sahipleri ve onların bu birikimlerini değerlendirme biçimleridir. Bir de bu denli sermaye birikimlerine sahip olmayıp sermaye ihtiyacı olan girişimciler vardır. Bu kişiler için kredi bulmanın yolu ya borç para veren gerçek kişiler ya da kredi kurumları olacaktır.

Osmanlı'da geniş bir kredi ağı vardır. Bunlar hem kent merkezlerinde hem de kırsalda var olan kişiler ve vakıflar eliyle gerçekleşmektedir. 17. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı askerî sınıfı, ulemâ kırsaldaki toprak sahiplerinin faizle borç verme işinde yer aldıkları ve Yahudi ve Hristiyanlar kadar bu işin içinde oldukları bilinmektedir. 17. yüzyıl

sonlarında ise kredi piyasaları gayrimüslimlerin kontrolüne girmiştir. 17. yüzyılda Edirne ve Bursa gibi büyük kentlerde yüksek meblağlar olarak faizle borç veren büyük sarraflar en zengin sınıfı oluşturmaktadır. İstanbul'da ise Rum ve Yahudi sarraflar bu işlevi devlete ve yabancı ülke krallarına borç verecek düzeylere taşımışlardır. En yüksek düzeyde kredi işlemleri gerçekleştirenler Yahudi sarraflardır ve başta Mendes ailesi ile eski bir İspanya Yahudisi Don Josef Nasi gelmektedir (Pamuk, 2007: 76-78).

Kredi veren bir diğer kurum ise para vakıflarıdır. Para vakıfları daha önce de ifade edildiği gibi toplanan nakdi birikimlerin piyasadan daha düşük faizle borç olarak verilerek ihtiyaç sahiplerinin nakit ihtiyaçlarını karşılayan yardımlaşma kurumlarıdır. Para vakıfları çok yaygın olan kurumlardır. 1483-1928 arasında yalnızca İstanbul'da 3951 para vakfının kurulduğu kayıtlara geçmiştir (Kurt, 1996: aktaran, Yağcı ve Gürsoy, 2019). Pamuk'un (2007) aktardığına göre Murat Çizakça 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Bursa'daki para vakıflarını detaylı bir şekilde incelemiş ve bu kurumların daha ziyade tüketim amaçlı küçük krediler sağladıklarını ortaya koymuştur. Para vakıflarından diğer bir yararlanma şekli ise mütevellilerin dolaylı tefecilik işlemleridir. Özellikle 18. yüzyılda çok görülen bir uygulama da para vakfı mütevellilerinin vakıflarından düşük faiz oranlarıyla aldıkları borçları daha yüksek faizlerle sarraflara vererek para kazandıkları da bilinmektedir. Para vakıflarından bu şekilde küçük krediler için ve dolaylı tefecilik işlerinde faydalanılırken büyük krediler ve özellikle yüksek sermaye gerektiren dış ticaret faaliyetlerinin finansmanı için kredi alınırken büyük sarraflara başvurulmaktadır (Pamuk, 2007: 79).

Sermaye ihtiyacı olan kişilerin hiç kredi çekmeden sermaye bulma yöntemleri de vardır. Bu da ortaklıktır. Osmanlı'da en çok işletilen ortaklık biçimi mudaraba adı verilen yöntemdir. Bu ortaklık yöntemine göre yatırımcı nakdi sermayeyi veya ticari ürün olan malı, diğer ortak ise ticareti gerçekleştirmek üzere emeğini ve zamanını ortaya koyar. Ticaret sonunda gerçekleşecek kâr, ortaklar arasında daha önceden belirlenen oranlarda pay edilir. 19. yüzyıla kadar Osmanlı'da en çok görülen ortaklık biçimi budur ve bu yöntem daha çok küçük ölçekli ticaretlerde gerçekleşmiştir (Pamuk, 2007: 81).

Avrupa'da önceki yüzyıllarda geliştirilen banka ve borsa kurumları Osmanlı'da 19. yüzyılın sonlarında kurulmuştur. Osmanlı'nın ilk bankası Dersaadet Bankası 1847 yılında ve ilk borsası Osmanlı'da Dersaadet Tahvilat Borsası ise ancak 1866 yılında

kurulmuştur. Her iki finans kurumunun da yukarıda ele alınan Galata Bankerleri rol oynamışlardır (Pamuk, 2007: 177).

Borsanın kurulmasında özel sektörden ziyade devletin ihtiyacı tetikleyici olmuştur. Borsa Osmanlı'da Kırım Savaşı'yla birlikte dış borç alınırken başvuru esham¹⁹, kaime²⁰ gibi (Pamuk, 1999: 244) devlet tahvilleri ve hisse senetlerinin alım satım işlemlerinin gerçekleştirilmesi için kurulmuştur (Beşirli, 2009: 185). Avrupalı rakiplerin küçük sermayelerin bir araya gelmesiyle neredeyse devletlerin bile yapamayacağı ölçeklerde yatırımlar gerçekleştirebilmişlerdir. Bu şekilde dış ticarete dönemin en büyük donanmaları kadar büyük ölçekli deniz filolarıyla dış ticaret faaliyetleri gerçekleştirmişlerdir. Osmanlı'da ise görüldüğü üzere bu kurum özel sektörün ihtiyaçlarından ziyade devletin borçlarıyla alakalı bir gelişme olarak yüzlerce yıl sonra gerçekleşmiştir.

Görüldüğü üzere Osmanlı'da mudaraba yöntemi ve para vakıfları daha çok küçük ölçekli sermayelerle muhatap olmuşlardır. Büyük sermaye birikimleri ise daha çok devlet yöneticilerinde, askerî sınıf mensuplarında, ulemâda, tacir ve sarraflarda görülmektedir. Bu kişiler de birikimlerini en çok tefecilikte ve iltizam işlerinde değerlendirmişlerdir. İltizam ve tefecilik en kârlı yatırım şekli iken tefeciliğin bir sebebi de sahip olunan zenginliğin borç verilmesi marifetiyle müsadereden kurtarılmasıdır (Güven, 2016: 80,83). Neredeyse tüm zengin sermayedarlar bir şekilde bu iltizam sahibi veya finansörüdürler.

Osmanlı'da iltizam sahibi olmak en kazançlı ve nispeten kolay işlerden biri olmuştur. Bir iltizamdan toplanan vergilerden âyan kullanma süresine bağlı olarak %30-%50 arası bir pay almaktadır. Ayrıca bu âyanın kazancıdır. Âyan adına bölgede vergilerin toplanması işiyle bizzat ilgilenen kişilerin de vergilerden %20-%40 arasında değişen bir oranda gelir kazandığı bilinmektedir. Faiz oranlarının %15-%25 arasında, narhlarla belirlenen kâr oranlarının %5-%15 arasında olduğu düşünüldüğünde bu açıdan da iltizam işlerinin ne kadar kazançlı olduğu anlaşılabilir (Genç, 2012: aktaran, Güven, 2016). İltizam işlerinde başlangıç için bir para vakfından cüzi bir miktar kredi çekerek küçük ölçekli bir iltizamın, mültezimliği orayı da kapsayan büyük bir iltizamın

¹⁹ İlk esham belgeleri yıllık % 10 faizli, borsada alım satım işlemi görebilen, 3 yıl geçerli belgelerdir (Yanardağ, 2015: 928).

²⁰ İlk kaimeler %12,5 faizli 8 yıl sonra ödemeli elle yazılmış belgelerdir. Başta bu şekilde el yazması olarak çıkarılan kaimeler kalpazanlıkların artması üzerine matbu halde tedavüle sokularak kağıt paranın ilk kullanımlarını oluşturmuştur (Yanardağ, 2015: 925).

mülteziminden kiralanabilir ve buradan kazanılacak parayla daha büyük mültezimlikler edinilebilmektedir. İkinci el iltizamlar satın almayla başlayarak oldukça yükselmiş mültezimler vardır (Genç, 2000: 157). İnalcık'ın (2009: 233) ifadeleriyle “iltizam, ekonomik faaliyetlerin temel motoru idi. Osmanlı toplumunda zengin yerli sınıf bu mültezimlerden oluşuyordu”.

Yüksek düzeyde sermaye sahipleri birikimlerini sanayi değil, iltizam ve tefecilikte değerlendirmişlerdir. Sanayi üretimiyle en alakadar üreticilerin ise en varlıklılarının dahi sermaye birikimleri iltizam sahipleri veya finansörleri sermayedar kesiminki kadar yüksek olamamıştır. Ayrıca bunu sağlamak için ölçeklerini büyütecek yatırımlara da girişmemiş dış pazarlarda devletten bir koruma veya destek de talep etmemişlerdir. İç pazar ve iç ihtiyaçların karşılanması hep odak noktası olmuştur. Bu şekilde Tanzimat'a kadar dar bölge ticareti politikasına sıkıca bağlı kalınmıştır. Her ne kadar sermaye birikimleri gerçekleşmişse de bu birikimler Avrupa'daki gibi üretken yatırımlara dönüşmemiştir. İnalcık'a göre Osmanlılar “kıymetli maden çekmenin, kapitalist üretim sistemi ve ihracat politikasıyla bağlantısını kavrayamamış görünmektedir” (İnalcık, 2008: 277).

Esasen tefecilikte biriken sermayenin sanayileşmede değerlendirilmesi, sanayileşmiş Avrupa pazarlarının hâkim olduğu bir rekabet ortamında pek mümkün olmamıştır. Çünkü açık pazar halini almış Osmanlı'da korumacı bir yaklaşım benimsenmemiştir ve teşvik politikaları da yetersiz kalmıştır. Siyasî ve askerî bakımdan oldukça zayıflamış ve yıkılma evresindeki imparatorlukta bu politikaların hayata geçirilmesi çok güç durumdadır (Köymen, 2020: 94).

2.8. Osmanlı Girişimcisi

Osmanlı İmparatorluğu'na girişimcilik perspektifinden bakıldığında imparatorluğun klasik dönemlerinden başlayarak devletin tüm üretim faktörleri üzerindeki kontrolünün çok büyük bir etkisi olduğu burada da görülebilmektedir. Doğrudan ve dolaylı düzenlemeler ve müdahalelerle ve zamanın koşulları içerisinde emek kıtlığı hep var olagelmıştır. Kentsel üretimde ise loncalar eliyle kendi kendini kısıtlayan bir denge durumu sürdürülür kılınmıştır. Girişimcilikte de durum buna benzer şekilde zamanın şartlarından ve devletin iktisadi yaklaşımlarından hep etkilenecek Avrupa'daki gelişmeyi göstermemiştir.

Tımar rejiminde sipahilerin büyük bir çoğunluğu işletmecilikten uzak durmuş (İnalcık, 2004: 160), toprağı ekip biçen halk ise zaten her türlü barınma, korunma ve kendisine verilen toprakta ettikleriyle karnını doyurma imkânlarına sahip olduğundan daha fazla kazanmak gibi bir girişimi olmadığı gibi esasen böyle bir serbestliğı de olmamıştır (Kodaman, 2007: 6). Tımar rejiminden sonraki iltizam ve malikâne rejimlerinde ise iltizam sahipleri zenginleşir ve çeşitli ticari faaliyetlerin girişimlerinde bulunurken tarım üreticileri için değişen pek de bir şey olmadığı gibi artık eskisinden daha fazla vergi yükü altında serbestlikleri de iyiden iyiye azalmıştır (Güven, 2016: 64).

Yukarıdaki bölümde ifade edildiğı gibi sermaye sahipleri Osmanlı'da girişimcilik faaliyetlerinde pek bulunmamışlardır. Buna verilebilecek en açık örneklerden birisi Selanikli üreticilerdir. Selanikli üreticiler Osmanlı'nın görece en sanayileşmiş bölgesinin üreticileri olmalarına rağmen bu kazançlarını yeni girişimlerin sermayesi olarak değerlendirmemişlerdir. Bursa ve Lübnan'da da benzer örnekler söz konusudur (Quataert, 2011: aktaran, Güven, 2016).

Sermaye sahibi hiçbir kişinin sanayi yatırımlarıyla ilgilenmediğı tabii ki söylenemez. Buna dair Tokat Boyahanesi örneğı gibi örnekler vardır. Tokat Boyahanesi 18. yüzyıl ilk yarısında bölgenin âyanının yatırımlarıyla önemli gelişmeler göstermiştir (Genç, 2015: 113). Ancak bu örnekler oldukça sınırlıdır. Diğer taraftan Osmanlı'nın ilk fabrikaları 19. yüzyıl ortalarında devlet teşebbüsü şeklinde kurulmuş fabrikalardır. Bu yüzyılın son çeyreğinde özel girişimler şeklinde kurulmuş az sayıdaki fabrikalar ise piyasa için değil, saray ve ordu taleplerine göre işletilmiş ve uzun ömürlü olmamışlardır (Karakışla, 2011: aktaran, Güven, 2016).

Osmanlı'nın sermaye birikimleri bir önceki bölümde de ortaya konduğu gibi en çok iltizam işlerinde sonra ise tefecilik işlerine yatırılmıştır. Çünkü üretim kârları Osmanlı'da narh uygulamalarıyla veya dolaylı olarak %5-%15 arasında iken, tefecilik kârları %15-%25 arasındadır. İltizam kârları ise %30-%50 düzeyindedir (Güven, 2016: 83).

Osmanlı'da iltizam işleri imparatorluğun ilk yüzyıllarından itibaren sermaye birikiminin ve oluşmasının en önemli aracıdır. Rumlar ve Yahudiler ise 15. yüzyıldan beri bu işlerde aktiftirler. Bu konumları onları hem zengin etmiş hem de devletin üst kademeleriyle kuvvetli bağlar geliştirmelerine yaramıştır. Bunlar içerisinde Yahudilerin devlet politikalarına etkilerinin en açık örneğı Kıbrıs'ın Venediklilerden alınması

kararında görülmektedir. İstanbul'daki varlıkları ve kudretleri Osmanlı öncesine dayanan Rum ailelerin etkinlikleri Osmanlı'nın maliye politikalarında devam etmiştir. Bu konumlarını da büyük mültezimler, tacirler ve armatörler olmalarında değerlendirmeyi bilmişlerdir (İnalcık, 2004: 260-261, 267). 1760'lı yıllardan itibaren devletin Avrupalı finans çevrelerinden kısa vadeli borç bulması için etkin rol üstlenen, sonraları Galata Bankerleri olarak anılacak olan Rum, Ermeni ve Yahudi sarraflar millî bir burjuvazi hüviyetinden ziyade gayrimüslim bir grup olma özellikleri ağır basan bir yapıdır (Özel Özcan, 2020: 47-48)

Osmanlı'nın son dönemlerindeki girişimciliğin, sermaye sahipliğinin durumunu Sağlam'ın (2004: 5) aktardığı Akçura'nın şu sözleri özetler niteliktedir: “Tanzimat'tan sonra, Türk esnaf ve tüccarları Avrupa kapitalizminin istilasına uğradığından, Osmanlı Türk İctimaî heyeti Lehistan'ın son zamanlarında olduğu gibi, yalnız esnaf, memurin ve köylüden mürekkep (oluşmuş) kusurlu ve sakat bir uzviyet haline gelmişti. Devlet-i Osmaniyye'nin 19. asır burjuvazisi garb kapitalizminin komisyoncu ve acenteliğini eden Yahudi, Ermeni ve Rum gibi yerli gayr-i Türklerle menşe-i milliyelerinin ve tâbiyyet-i harikalarının tefrik (ayırma) ve temeyyüzü (kendini gösterme, sivrilme) gayr-ı kabil Levantenlerden tereküp ediyordu (oluşuyordu)”.

Osmanlı'nın son dönemlerine kadar devletin fiskalist yaklaşımının bir eseri olarak ön planda iç pazar, odakta ise tüketici vardır. Hâlbuki Osmanlı'nın rakibi merkantilist toplumlarda rekabete dayalı bir uluslararası piyasanın gerekliliklerine göre hareket eden ve bu minvalde kurumlarını geliştirip buna göre girişimlerde bulunabilen bir iktisadi-sosyal düzen söz konusudur (İnalcık, 2004: 88). Osmanlı'nın iktisadi yapısı yüksek sermayelerle kurulmuş büyük şirketler yaratmamıştır. Merkantilist devletlerdeki şartlar ise küçük büyük tüm sermaye birikimlerini bir araya getirebilen bu şekilde büyük şirketler kurabilen girişimcileri ortaya çıkarmıştır. Büyük yatırımların getirileri büyük olurken, tüketicinin korunduğu şartlarda işletmelerin dahi kârları sınırlandırılmış ve sermaye birikimlerini doğurmamıştır.

Kapitalist ülkelerdeki “insan ekonomi içindir” görüşünün yerini Osmanlı'da “ekonomi insan içindir” yaklaşımının aldığı görülmektedir (Akkuş ve Menteş, 2018: 181). Üretim insan ihtiyaçlarının karşılanması için ve dar ticaret bölgeleri kurgusu içerisinde belirli bölgedeki tüketicinin ve üreticinin kendi ihtiyaçlarını karşılayacak ölçüde gerçekleştirilmesi temeldir. Piyasa için üretim Osmanlı'da oldukça sınırlıdır. Hatta

servet biriktirmek, zengin olmak gibi gayelerle üretim çok daha sınırlıdır. Diğer taraftan 19. yüzyılda gayrimüslim ve yabancı tacirlere karşı devletin destekleyip imtiyazlar tanıyıp desteklediği Osmanlı tacirlerinin ekonomik ve ticari gücünün yükselmediği bilinmektedir (Tuş, 1999: 486). Burada yegâne etkenin devletin uygulamaları ve sınırlandırmaları olmadığı ve olamayacağı düşünülmelidir. Bu düşünceden hareketle Osmanlı tebaası halkın iktisadi faaliyetlere dair görüşleri ve hâkim bakış açısı ele alınmalıdır. Çalışmayı ve kâr elde etmeyi ibadet sayan Protestanlık'ın Avrupa'da meydana getirdiği devrimsel değişimden önceki bölümde bahsedilmiştir. Avrupa'da Protestanlık hâkim bir dinî yorum iken Osmanlı'da tasavvuf halkın ekseriyetinde hâkim dinî yorum olmuştur.

Ülgener, Osmanlı insanının ticari kazanç ve servet kazanma konusunda işin para ve zenginlik sahibi olma boyutunun toplumda pek de rağbet görür bir durum olmadığını ifade etmektedir (Tuş, 1999: 487). Tarım üretiminin temel olduğu toplumsal yapı içerisinde Genç'in (2016) "döviz/para karın doyurmaz" ifadesi Osmanlı toplumunun maddeye bakışını ifade etmekte oldukça gerçekçi ve tutarlı kabul edilebilir. Osmanlı'da sermaye sahibi ve zengin olmanın anlamı siyasî paye ve itibar sahibi olmak, unvan ve asalet sahibi olmak gibi yönleriyle anlamlıdır (Ülgener, 1981: aktaran, Tuş, 1999).

Gedik usulüne göre kişi dünyevi kazanç amaçları ve hırslarıyla işyeri açamamaktadır. Tasavvuf öğretileriyle yetişmiş ustadan el almak gerekmektedir. Bunun için de öncelikle bu ayıp dünyevi arzularından sıyrılmalı, mesleki olarak da dünyadaki yenilikler yerine ustasından öğrendiklerini aynen tatbik etmelidir. Ustası bir gün öldüğünde el tezgâhı ona kalacaktır. Tabii eğer bir erkek çocuğu yok ise. Diğer bir olasılık ise ölüm ya da başka bir nedenle bölgedeki bir işyerinin kapanmasıdır. Ancak o zaman kalfa usta olabilmekte ve kendi işyerini açmak üzere bir girişimde bulunabilmektedir (Karal, 2000: 238-239).

Sermaye birikiminin itibarlı bir faaliyet olmaması Orta Çağ'a kadar söz konusu değildir. Orta Çağ'a kadar sermaye birikimi olumlu anlam yüklenmiş bir faaliyettir (Fazlur, 1976: aktaran, Demirpolat, 2002). Orta Çağ'da ise dünya hayatının bir eğlenceden ibaret olduğunu ve onunla pek ilgilenmeyip ölüm sonrasına hazırlıkla daha çok meşgul olunması gerektiğini savunan bir İslâmiyet yorumu tasavvuf ortaya çıkmıştır. Ülgener'e göre Osmanlı toplumunda İslâmiyet'in kazanç ve kazanç gayretlerini öven temel değerlerinden uzaklaşmıştır (Demirpolat, 2002: 297). İslâmiyet'in batınî bir yorumu

olarak değerdendirilen tasavvuf anlayışına göre dünya hayatı geçici olduğu için iktisadi faaliyetlere kıymet vermeye karşı olumsuz bir tavır takınılmalıdır. Önemli olan dünyadan sonraki hayattır ve asıl ona hazırlık yapılmalıdır ve azla yetinilmelidir dünyada. Tevekkül ön plandadır. Yumuşak başlı, maceradan kaçınan, hırslı olmayan, elindekiyle yetinen, kısmetine razı olan insan tipi makbuldür (Doğru, 2010: 89).

Dönemin önde gelen şairlerinden Nâbi'nin "Halk, büyüklük ve şeref gösterişi olmasa malı vücuduna giymeye bile kıyamazdı" anlamındaki "Kendi vücuduna bile kıymazdı malı halk / Kasd-ı nümayiş-i şeref ve şevket olmasa" mısraları ile Kınalızâde'nin kâr peşinde zorlu seferlere çıkılmasını ruhi bir sapıtma olarak yorumlaması tasavvuf görüşlerinin tezahürleridir. Büyük tacirleri ifade etmekte kullanılan "bazargân" kelimesinin sonraları "bezirgân"a dönüşerek bugün dahi olumsuz bir manasının oluşu tasavvufun günümüze kadar gelen bir yansıması olduğu gibi toplumdaki büyük tacirlere karşı bakışı da ortaya koymaktadır (Tuş, 1999: 487). Faroqhi Osmanlı mahkemelerindeki karaborsa olaylarına dair görülen duruşmaları incelemiş ve resmi belgelerde yüksek kazanç arzusunun ahlaki bir kusur şeklinde tanımladığını belirtmiştir (Faroqhi, 2010: aktaran, Özel Özcan, 2020).

Hâkim dinî yorumun yanı sıra zamanın şartları içerisinde yeraltı ve yerüstü kaynaklarıyla geçimini sağlamayı başaran insanlar için eşyanın kullanım değeri ön planda olduğu da unutulmamalıdır. İnsanların ihtiyaçları kapitalist dönemdeki kadar çeşitli ve çok sayıda değildir. İnsanların gelecek kaygıları yüksek değildir. Temel üretim birimi olan tarımsal faaliyetler de kişiyi daha çok kaderci yapmaktadır. Sınırlı bir tarımsal faaliyetten sonra doğa koşullarının elverişli şekilde gerçekleşip mahsul vermesini beklemekten başka çaresi olmayan insan kaderine boyun eğmek zorundadır (Doğru, 2010: 77-82). Diğer taraftan 16. yüzyıl sonlarından itibaren pozitif bilimler medreselerden çıkarılır olmuş, gelişim göstermeyen eğitim sistemi de yeni fikirler üretmeyi bırakmış ve zamanın şartlarına göre yenilenememiştir. Eskinin bilgi üreten merkezlerinde skolastik düşüncenin hâkim olmasıyla birlikte ölüm sonrası hayata, metafizik konulara daha çok odaklanılmış, dünyevi ve beşeri konulara eğilim azalmıştır. Pozitif bilimler açıkça geri planda kalmış, girişimciliği tetikleyecek bilgi üretimi duraksamıştır (Kodaman, 2007: 14; McGowan, 2006: 763; Kızmaz, 2019: 103-104).

Devletin müdahaleleri kadar zamanın koşulları, eğitimin geri kalmışlığı ve toplumdaki yaygın tasavvuf anlayışı da Osmanlı toplumunda sermaye birikimi ve girişimciliğin

meşrulaştırılmasını oldukça geciktirmiş, çağdaşı Avrupa ülkelerinde kapitalleşmeyi hızlandıran pre-kapitalist süreçlerin Osmanlı'da yaşanmasının önüne geçmiştir.

2.9. Paranın Durumu

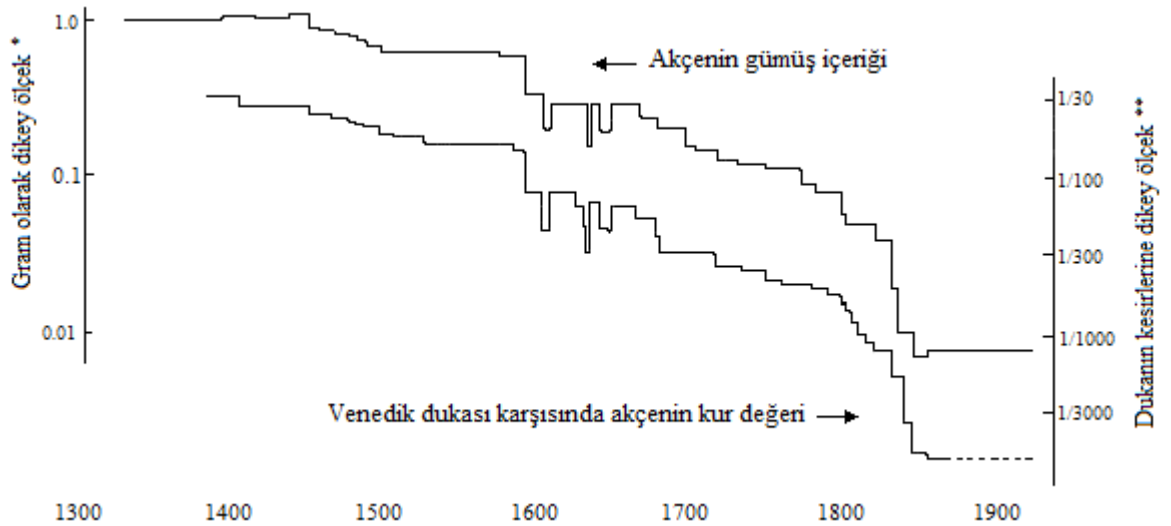
Paranın durumu tüm iktisadi-sosyal düzlemlerde etkili olan önemli bir husustur. Osmanlı'da paranın kullanımı ve nominal değeri ile gerçek değeri arasındaki farklar tüm sosyal ve ticari faaliyetlerdeki gelişmeleri iyi anlamak adına önemlidir. Tağşiş Osmanlı'da çokça başvurulan bir uygulama olmakla birlikte retrospektif olarak değerlendirildiğinde enflasyonist etkileri de kolaylıkla görülebilmekte ve sonuçları kolaylıkla değerlendirilebilmektedir. Tağşiş uygulaması paranın içerisindeki gümüş oranının düşürülmesi anlamına gelmektedir. Bütçe açıklarını kapatmanın bir yolu olarak Osmanlı'da sıkça başvurulmuş bir yöntemdir. Aynı miktardaki gümüşle daha çok para basmak suretiyle devlet, ödemelerinde kullanacağı para miktarını artırmıştır. Bu paraların dolaşıma girmesiyle birlikte de paranın değer kaybı devalüasyon yaşanmasına neden olmuştur. Diğer taraftan para birimi cinsinden sabitlenmiş vergiler devletin gelirlerinde zamanla bir düşüşe neden olunca vergilerin yükseltilmesi ve/veya yeni vergilerin eklenmesi de tağşişin diğer sonuçlarındandır. Ayrıca tağşiş yapıldığı müddetçe bunun tekrarlanacağı düşüncesi devletin iç piyasalardan borçlanmasını da zorlaştırmıştır (Pamuk, 2007: 115-116, 172-173). Tağşiş uygulamaları sonucunda artan enflasyon, kişilerin ve kredi kurumlarının sahip oldukları birikimlerin erimesine neden olmuştur (Faroqhi, 2006: 618).

15. yüzyılın sonlarında Fatih Sultan Mehmed'in tağşiş yapılması emriyle toplanılan gümüş sikke verilerinden anlaşıldığı kadarıyla bu zamandaki dolaşımdaki gümüş para hayli düşük düzeydedir. Halkın günlük işlemlerinde bakır sikke kullandığı bilinmektedir. Bakır sikke büyük ticari faaliyetlerde tercih edilen bir para değildir (İnalcık, 2004: 257). 15. yüzyıl sonları ile 16. yüzyıl sonları arası dönem Osmanlı için imparatorluğun gücünün doruklarında olduğu bir dönemdir. İmparatorluğun siyasî, malî ve iktisadî gücü zirvededir. Ancak bu dönem Avrupa'daki Amerika'dan gelen altın ve gümüş akışının dolaylı etkilerinin de görülmeye başlandığı bir dönemdir. Bu döneme dair İnalcık'ın (2004: 88) tespitleri önemlidir: “Avrupa'nın Orta Çağ ekonomisini geride bırakmasını ve Asya ekonomilerinden yapısal olarak farklılaşmasını açıklarken, şu nokta üzerinde durmalıdır: 15. yüzyılda Avrupa “esas olarak doğal bir ekonomiden parasal bir ekonomiye” evrilmiş, oysa Osmanlı Doğu ticaretinde takasa ve uzun vadeli

kredi anlaşmalarına dayalı işlemler hâkim olmuş; durum 16. yüzyıl boyunca devam etmiş ve durum ancak 1580'li yıllardan itibaren Batı gümüş paralarının imparatorluğu istila etmesiyle silinmeye yüz tutmuştur.”

17. yüzyılla birlikte tağşiş uygulamalarıyla oldukça değer kaybeden sikkelerin eyaletlerde Osmanlı sikkesinin kaybolmasına neden olduğu bilinmektedir. Osmanlı coğrafyası Amerika'dan gelen değerli madenlerin Avrupa'dan Asya'ya doğru transit bir geçiş güzergâhı hüviyetindeyken Osmanlı para düzeninin yüksek düzeyde para hareketlerine karşı savunmasız kalmış ve bu durum istikrarsızlığa yol açmıştır (Pamuk, 2006: 1055-1056).

Tağşiş uygulamalarıyla 1326 yılındaki ilk sikkelerden 1914 yılına değin Osmanlı akçesinin gümüş içeriği 1.03 gramdan 0.0083 grama kadar inmiştir. Bu nispette kur değişiklikleri de meydana gelmiştir. Tağşişlerin yanı sıra gümüşün altın karşısında değer yitirmesiyle birlikte 14. yüzyılda 30 akçe 1 Venedik dukası²¹ ederken, 19. yüzyıl ortasında 6000 akçe 1 Venedik dukası değerine gerilemiştir (Pamuk, 2006: 1057). 16. yüzyıl başlarında Osmanlı'da 1 gram altın 10-11 gram gümüşe denk iken, yüzyıl boyunca Amerika'dan altından daha çok gümüş gelmesiyle birlikte 1 gram altın 12-13 gram gümüşe tekabül eder olmuştur. Böylece yüzyıl başlarında 1 Osmanlı sultanîsi (altın para) veya Venedik dukası 52 akçe iken 1560'lı yıllarda bu kur 60 akçeye çıkmıştır (Pamuk, 2007: 114).

Grafik 4: Osmanlı Akçesi Kur Değeri 1326-1914²²

²¹ Pamuk bu kıyasta, altı yüz yıl boyunca altın içeriği yalnızca %1 oranında değişerek sabit bir değer sergilediğinden Venedik dukasını tercih etmiştir.

²² *Akçenin (1 kuruş = 120 akçe) gümüş içeriği , **Venedik dukası karşısındaki akçenin kur değeri

Kaynak: Pamuk, Ş. (2006). *Osmanlı İmparatorluğu'nda para 1326-1914, İçinde Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi*, 2, İstanbul: Eren Yayıncılık.

16. yüzyıl son çeyreğinden 17. yüzyıl ortalarına kadar yüksek oranda Amerika'dan gelen altın ve gümüşlerin yanı sıra uzayan savaşların ve değişen savaş tekniklerinin oluşturduğu mali baskılar sonucu başvurulmuş tağşiş uygulamalarının da etkisiyle değer kaybeden Osmanlı akçesi kullanılmayacak kadar değersiz bir para haline gelmiştir. Bu dönemde yaklaşık beş kat fiyat artışı gerçekleşmiştir, Avrupa sikkeleri piyasada kullanılmaya başlanmıştır. Bu denli fiyat artışlarının yanında tağşişler sonucu devlet gelirlerin düşmesiyle kalıcı hâle getirilen yeni vergiler köylü halkı ödeme güçlüğüyle baş başa bırakmıştır. Vergileri ödemekte güçlük çeken halk tefecilerden borç almış, ancak bu borçlarını da ödemekte güçlük çekince toprağını terk etmiştir. Dolayısıyla tağşiş uygulamaları dolaylı olarak “büyük kaçgun” olarak anılan yoğun nüfus hareketlerinin yaşanmasının da önünü açmıştır. Daha önce de ifade edildiği gibi 17. yüzyıl iç düzensizliklerin, afetlerin ve salgın hastalıkların yaşandığı bir yüzyıl olmuştur. Bunların yanı sıra parasal düzende de istikrarsız bu yüzyılın sorunlarının başında gelmiştir. Bu yüzyılda, Avrupa paralarının piyasaya hâkim olmasından sonra değerli maden oranları azaltılmış sahte Avrupa paraları da dolaşıma girmiştir. Bunun önüne geçilemeyince veya değerli maden yoksunluğundan devlet darphaneleri kapatmak suretiyle durumu kabullenmiştir. Bu durum Osmanlı'da ticari faaliyetleri ve kent ekonomilerini oldukça kötü etkilemiştir. Devlet bu durumu ancak 18. yüzyılda kontrol altına almayı başardıysa da yüzyıl sonlarında ve 19. yüzyıl başlarındaki tağşişler nedeniyle derin bir enflasyon dönemi daha yaşanmıştır. 1788 yılında Venedik dukası akçe kuru 1 Venedik dukası=660 akçe iken, 1844 yılında 1 Venedik dukası= 6000-6240 akçe seviyesine yükselerek Osmanlı parası %90 düzeyinde bir değer kaybı yaşamıştır. 1780 ile 1850 yılları arasında gıda fiyatlarında %1200-%1500'lük bir artış gerçekleşmiştir. 19. yüzyılın başlarında savaşlar ve askerî reformların maliyetleri, iç borçlanmanın yetersiz kaldığı koşullarda devleti hızlı tağşiş uygulamalarına mecbur bırakmıştır. Bunun sonucunda da 1820-1850 yılları arasında Osmanlı tarihinin en büyük fiyat artışları gerçekleşmiş, bir kez daha Osmanlı parasına güven azalınca Avrupa paralarına doğru kuvvetli bir yönelim gerçekleşmiştir. Neyse ki 1844 yılında tağşiş uygulamalarına son verilmiş ve dünyadaki uygulamalara da paralel olarak çift metalli sisteme (1 altın lira=100 gümüş kuruş) geçilmiştir. Sonrasında ise altın gümüş kurundaki büyük değişimler sonucu artan enflasyon olasılığı sonucunda dünya

genelinde altın standardı uygulamasına geçilirken Osmanlı da bu uygulamayı takip etmiştir (Pamuk, 1999: 21-22, 225-226, 246; Pamuk, 2007: 170-173; Shaw, 1994: aktaran, Özcan, 2005).

Çift metalli sisteme geçilmesi tağşiş uygulamalarına son verilmesi yönüyle olumlu değerlendirilse de bütçe açıklarının sürdüğü bir dönemde bu uygulamanın yerini alan dış borçlanma uygulamaları da Osmanlı için oldukça olumsuz bir gelişme olarak tarihe not düşülmüştür (Pamuk 1999: 203). Maliye kadroları modern anlamda millî bütçe yapmakta yetersizken ve borçlanma kurumları gelişmemişken Galata Bankerleri vasıtasıyla gerçekleşen dış borçlanmalar dünyadaki örneklerinden çok daha yüksek oranlarda faizlerle gerçekleşmiş ve Osmanlı'nın malî durumunu oldukça zor bir duruma düşürmüştür (Ortaylı, 2020).

Altın standardı uygulaması esasen sanayileşmiş ve kentsel üretimi tarımsal üretiminin önüne geçmiş, yüksek gelirli, burjuvazi yönetimlerin hâkim konumda olduğu ülkeler için faydalı olan bir uygulamadır. Osmanlı'nın bu profile uymamasına rağmen altın standardına geçmesi Düyûn-ı Umûmiye ve Osmanlı Bankası'nca temsil edilen yabancı alacaklıların talepleri ve baskıları sonucu alınmak zorunda kalınmış bir karardır. Ancak toplumsal ve iktisadi düzen bu uygulamaya hazır olmadığı için altın standardına geçildikten sonra uzun süre boyunca gümüşün yurt içindeki kullanımı devam etmiştir. Yurt dışı ödemeleri ve ticari işlemlerinde ise altın kullanılmıştır. Uygulamadaki bu durum standardın total altın standardı olarak anılmasına neden olmuştur (Pamuk, 1999: 236).

Tüm bunlardan başka Osmanlı'da egemenliğin simgesi olarak Osmanlı sultanîsinin kullanımı imparatorluğun tümünde sabit kılındıysa da günlük işlemlerde kullanılan gümüş sikkeler konusunda fethedilen bölgelerde esnek ve pragmatik uygulamalara başvurulmuştur. Çok geniş sınırlara ulaşan Osmanlı coğrafyasında genellikle var olan paraların üstüne Osmanlı padişahının adı eklenerek kullanımının devamı yönünde karar alınmıştır (Pamuk, 1999: 97, 248). Böylece imparatorluğun farklı coğrafyalarında farklı paralar tedavülde bulunmuştur. 16 ve 17. yüzyıllarda bunlardan bazıları şunlardır (Pamuk, 1999: 96-121):

- ✓ Medin veya para/pare gümüş sikkeleri: Suriye, Irak, Filistin, Mısır, Yemen, Trablusgarp, Tunus, Cezayir.
- ✓ Kıt'a-i şamiyye: 17. yüzyıl ortalarında Suriye

- ✓ Şahi: Basra, Bağdat, Musul, Halep, Diyarbakır, Erzurum, Van, Revan, Tebriz, Nahcivan
- ✓ Lari: Basra Körfezi'nde ve Hint Okyanusu'nda kullanılmıştır.
- ✓ Kırım akçesi/Kefevi akçe/ Cengiz tamgası: Kırım
- ✓ Nasri: Tunus
- ✓ Tunus Riyali: Tunus
- ✓ Harruba: Tunus, Trablusgarp

Bu şekilde çok geniş bir coğrafyada tüm bu sikkelerin tek bir sikkeye dönüştürecek malî gücün noksanlığı sonucunda çok sayıda farklı sikkenin tedavülde bulunması günlük işlemlerde olduğu kadar dış ticarete de aksamalara neden olmuştur. Dahası istikrarsızlığa da neden olmuştur (Pamuk, 1999: 224-225).

İktisadi faaliyetler ile parasal istikrar arasında karşılıklı nedensellik ilişkisi mevcuttur. Çünkü parasal istikrar üretim ve ticaretin gelişmesi için uygun koşulları oluşturan önemli bir etkidir. İktisadi faaliyetlerin artması da devletin vergi gelirlerini artırarak istikrar ortamının sağlanmasına yardımcı olur. Parasal istikrarsızlık ve değerli madenlerin kıtlığı ise kredi hadlerini yükselttiği gibi üretim ve ticareti olumsuz etkiler (Pamuk, 1999: 246).

2.10. Reformlar ve Sanayileşme

Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve iktisadi yapısı 19. yüzyıla kadar büyük oranda değişmeden varlığını sürdürmüştür. Ancak 1820 itibarıyla I. Dünya Savaşı'na kadar geçen yaklaşık yüz yılda Avrupa'nın siyasî, askerî ve iktisadi gücü etkin rol üstlenince Osmanlı da bu değişime uyumlanmaya ve entegrasyon sürecine girmiştir. Bu entegrasyon ve değişim bir dizi reform ile merkezi otoritenin gücünün ve etkinliğinin sağlamlaştırılması şeklinde gerçekleşmiştir. Bu reformlarla birlikte Osmanlı'da kurumlar, sosyal ve iktisadi yapılar dönüşüm göstermiş ve önceki yüzyıllardakinden çok daha farklı yapılar ortaya çıkmıştır (Pamuk, 2007: 191). Avrupa'daki gelişmeler tüm dünyada etkili olmaya başlayınca Osmanlı da bundan etkilenecek kurumlar yeniden organize edileceği reformlar yapılmaya başlanmıştır (Quataert, 2006: 888).

2.10.1 Reformlar

17 ve 18. yüzyıl Osmanlı'sında merkezi otorite oldukça zayıflamıştır. 18. yüzyıl sonları ise Osmanlı için toplanan vergilerin merkeze çekilemediği ve dağılmanın eşliğinde

olunan bir dönemdir. Bu dönemde Osmanlı, Polonya ile birlikte Avrupa’da en az vergi toplayan iki devletten biridir. Bunun sonucunda zamanın gerektirdiği gelişmelerin gösterilebilmesi için gerekli devlet finansmanları sağlanamamaktadır. Toplanan vergilerle milis güçler oluşturan yerel güçler devlete tehdit oluşturacak hâle gelmiştir. Hatta uzun yıllar devam eden bu durumun önüne geçebilmek için dış desteğe başvurulmuştur. Bu kapsamda İngiliz desteğine karşılık 1838 yılında Baltalimanı Antlaşması ile önemli tavizler verilmiştir. Baltalimanı Antlaşması Osmanlı’da serbest ticareti güvence altına alan ve Osmanlı sanayileşmesi için büyük zararlar doğuran bir antlaşmadır (Pamuk, 2017).

18. yüzyıl sonunda 1789’da tahta çıkan ve 19. yüzyılın hemen başlarında 1807 yılına kadar tahtta kalan III. Selim’in padişahlık dönemi, Osmanlı için süregelen problemlerin kalıcı çözümünde köklü değişikliklerin yapıldığı ilk dönem olarak kabul edilmektedir. Bâb-ı Âli malî ve siyasî gücü tekrar ele geçirmek için bu dönemde reformlar yapmaya başlamıştır (Yıldız, 2012: 1). Fransa, Avusturya, Lehistan gibi ülkelerde de benzer çağdaşlaşma hareketlerini yakından takip eden III. Selim, zamanın Sanayi Devrimi ve sivil devlet yapısı gibi devrimsel gelişmelerinin dünyadaki etkilerini ve ortaya çıkardığı değişimleri fark etmiş ve Osmanlı’nın bu noktada bir zafiyete düştüğünü gözlemlemiştir. Bunun sonunda Osmanlı devlet yapısının çağa ayak uyduracak şekilde dönüştürülmesi amacıyla bir takım ıslahatları hayata geçirmiştir. Nizâm-ı Cedîd kavramı da bu çağdaşlaşmayı ifade eden bir kavram olarak geleneksel ve yerleşik düzen anlamına gelen Nizâm-ı Kadîm kavramının zıttı şeklinde Osmanlı’da evvelden beri kullanılan bir kavramdır ve yaygın olarak bilinenin aksine yalnızca orduyu ifade eden bir kavram değildir. Devletin genel yapısında yapısal değişikliklerle kişilerden bağımsız olarak işleyen bir sistemin tesis edilmesi, bürokratik kadroların niteliklerinin artırılması ve genişletilmesi, sivilleşmenin arttığı güçlü bir merkezi otoritenin devlette temellendirilmesi III. Selim’in Nizâm-ı Cedîd reformlarının temelini oluşturmuştur. Bunun yanında Avrupa ordularında olduğu gibi düzenli eğitim gören, çağın gereklerine uygun şekilde donatılmış, donanımlı bir ordunun kurulması da bu çerçevede değerlendirilmiştir (Beydilli, 2007: 175).

III. Selim’in reformları çerçevesinde tesis edilen yeni ordunun finansmanı için hazineden bağımsız yeni bir hazine kurulmuştur. Ayrıca tarımı desteklemek amacıyla da zahire hazinesi adında yeni bir hazine kurulmuştur. 1805 yılında da tersane hazinesi

adında, tersanelerin geliştirilmesi ve finansmanı maksadına has bir hazine daha tesis edilmiştir (McGowan, 2006: 839-840).

III. Selim döneminin diğer bir kayda değer uygulaması ise bu dönemde daha önce ifade edildiği gibi Osmanlı tebaası gayrimüslim tacirlerin ticari imtiyazlardan faydalanmak için yabancı ülkelerin himayesine girmeleri ve yabancılaştırmaları ile Osmanlı dış ticareti üzerindeki Osmanlı hâkimiyetinin yitirilmesine Bâb-ı Âli'nin tepkisidir. Söz konusu durumun Osmanlı ekonomisine karşı bir tehdit olduğundan hareketle tacirlerin kimliklerinin tam olarak belirlenmesi amaçlanmış ve Osmanlı vatandaşı gayrimüslim tacirlerden teşekkül "Avrupalı Tacir" kategorisi oluşturulmuştur. Bu kategorideki yabancı olmayan veya yabancılaştırmalarının önüne geçilmek istenen Osmanlı vatandaşı gayrimüslim tacirlerin devlete vergi ödemelerinin sağlanması ve diğer tacirlerin sahip oldukları imtiyazlara sahip olmaları sağlanmıştır. Uygulama ile hedeflenen Osmanlı dış ticaretinde hâkimiyetin tesisi ile Osmanlı vatandaşı tacirlerin daha aktif olmalarıdır. Avrupalı Tacirler'e yabancı ülkelerle ticaret yapma imtiyazları verilmiş ve Avrupa'nın birçok ülkesinde konsolosluklar da açılmıştır. Uygulamanın hayata geçirilmesiyle dış ticaret yapan az sayıda da olsa Müslüman Osmanlı vatandaşı tacirler için haksız rekabet koşulları gelişince çözüm için II. Mahmud döneminde Müslüman Osmanlı tacirlerden teşekkül "Hayriye Taciri" kategorisi kurulmuştur. Avrupalı Tacirler ile aynı haklara sahip Hayriye Tacirleri buna rağmen yabancı tacirler ve Avrupalı Tacirler ile rekabet edememiş ve önemli bir gelişme gösterememişlerdir (Bağış, 1983: aktaran, Quataert, 2006).

III. Selim reformlarının başında, birçok problemin odağında yer alan ve reformlara kuvvetli muhalefet gösteren Yeniçeri Ocağı'nın kapatılıp Nizâm-ı Cedîd ordusunun kurulması gelse de III. Selim bu konuda yeterli kararlılığı gösterememesiyle birlikte buna muvaffak olamamış, 1807 yılında tahttan indirilmiştir. (McGowan, 2006: 767).

III. Selim'in ardından bir yıllık IV. Mustafa döneminden sonra âyanların kuvvetli ve baskın olduğu şartlar altında II. Mahmud tahta çıkmıştır (Karpas, 1972: aktaran, Güven, 2016). II. Mahmud (1808-1839) hükümdarlığı boyunca daha uzun vadede adım adım gerçekleşecek bir plan çerçevesinde III. Selim'in reform hareketlerini devam ettirmiş ve muvaffak olmuştur. Bu dönemde stratejik bir hamle olarak 1826 yılına kadar Rumeli ve Anadolu'daki âyanlarla ilişkiler korunmuş mevcut düzenin aynen tatbikine devam edilmiştir (Beydilli, 2012: 353).

II. Mahmud dönemi ıslahatların en önemlisi şüphesiz iki asırdır denenen ama başarılı olunamayan yeniçeri ordusunun lağvedilmesidir. Gelişmiş savaş sanatları ve teknolojileri karşısında atıl ve işlevsiz olan, sosyal ve iktisadi hayatta düzensizliklere neden olan ve en önemlisi tüm reform hareketlerine muhalefet eden en güçlü yapı olan Yeniçeri Ocağı 1826 yılında lağvedilmiştir. Yeniçeriler, bu özelliklerinin yanında askerlikten maaş almaya devam ederken bir yandan da esnaf olarak ekonomik hayatta loncalarda geleneksel düzenin devamını ve ekonomide korumacı yaklaşımları savunan etkili bir öznedir de aynı zamanda. Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kalkmasıyla birlikte Osmanlı ekonomisindeki bu en kuvvetli ve organize mukavemet yıkılarak liberalizmin önü açılmıştır. Burada olduğu gibi Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılması daha birçok reformların da önünü açmıştır. Yeniçeri Ocağı'nın kapatılması ilerleyen dönemlerdeki gelişmelerle birlikte imparatorluğun dünya piyasalarına entegrasyonunun ilk adımı hüviyetindedir (Quataert, 2006: 889, 944; Berkes, 2003: 77-78).

Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesiyle birlikte merkezi otorite güçlendirilmiş ve reformların sonraki adımı olarak devletin üretim fazlası ve arazi üzerindeki haklarının yeniden tesis edilip güçlendirilmesine geçilmiştir. Açıkçası bu konuda evvelden beri süregelen hazırlıklar ve atılan kimi adımlar mevcuttur. Bu adımlardan birisi 1813 yılında Batı Anadolu'nun Aydın, İzmir ve Manisa bölgesinde vergi tahsildarlığı ve tefecilikle (Uluçay, 1948: aktaran, Faroqhi, 2006; Nagata, 1997: aktaran, Güven, 2016) devlet otoritesine alternatif çok güçlü bir pozisyona erişmiş Karaosmanoğlu ailesinin malî tekeline son verilmesidir. 1828 yılında Rus Harbi için toplanan ordu ile önce âyanlara hücum edilmiş ve etkinlikleri kırılmıştır. Büyük arazileri kontrol eden âyanların hakları elinden alınarak merkezi otorite güçlendirilmiştir. Büyük arazilerin âyanların olmadığı devletin arazisi olduğu gerçeği pekiştirilmiş, âyanların tahakkümüne kalıcı olarak son verilmiş, devlet otoritesine bağlılıkları sağlanmıştır (Quataert, 2006: 971). 1830-1831 yıllarında II. Mahmud döneminde imparatorluğun ilk nüfus sayımı gerçekleştirilerek vergi planlaması yapılmış, merkezi otoritenin kontrolünde standart bir vergi sistemi geliştirilmesi amaçlanmıştır (Hanioğlu, 2008: 61-62). Benzer şekilde devlet arazilerinin kontrolünün tekrar ele geçirilmesiyle hedeflenen de tarım vergilerinin direkt olarak merkezi idarenin kontrolüne geçmesi ve merkeze vergi çekme kabiliyetinin artırılmasıdır. 1831 yılında devlet 2500 kadar sipahiyi görevden almış, geri kalan tımar sahiplerini ise emekliye sevk etmiştir. Bu şekilde sipahilerin ve tımar sahiplerinin vergi tahsildarlık görevlerine son verilmiştir. II. Mahmud döneminde

başlayan bazı reformlar ondan sonra da devam ettirilmiş ve 1838-1844 yılları arasında kademeli olarak angarya şeklindeki ödemelere son verilmiştir. Bundan başka birçok harç ve vergiler de kaldırılmış, tarım yapan halktan alınan öşür vergisine %10 üst limit konulmuştur. Ancak vergi hadleriyle ilgili hükümler ve vergi toplama kabiliyetini artırmak için devreye sokulmuş reformlar başarıya ulaşamamıştır. 1883-1900 yılları arasında öşür vergisinin %10'dan %12,63'e yükseltilmesinde olduğu gibi birçok vergi de merkezi idareyi kuvvetlendirmek için tekrar yükseltilmiş ve daha önce de belirtildiği gibi vergi toplamada iltizam sistemine devam edilmek mecburiyetinde kalınmıştır (Quataert, 2006: 972-974).

2.10.2. Sanayileşme

Osmanlı sanayileşmesini anlamak için dönem koşullarına hâkim olmak gereklidir. 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyıl, ithal ürünlerin rekabette yerli ürünleri git gide galebe çaldığı ve devlet mekanizmasında kaybedilen merkezi otoritenin bölgesel siyasal ve ekonomik güçlere karşı tekrar sağlamlaştırıldığı bir dönemdir (Keyder, 1999: 269). 1768-74, 1787-92 Osmanlı-Rus savaşları; 1776-79 Osmanlı-İran savaşı; 1788-91 Osmanlı-Avusturya savaşı ve 1798-1802 Osmanlı-Fransız savaşı gibi art arda yahut aynı zamanlarda farklı cephelerde gerçekleşen bu uzun, büyük ve yıpratıcı savaşlarda “ülkenin üretim sisteminin tüm unsurlarında ağır kayıplar yaşanmıştır” (Erdem, 2016: 20).

Osmanlı tarımı kapitalizm öncesi koşullarda üretimin ve tüketimin tüm taraflarını tatmin edici bir durumda olsa da bu başarısını borçlu olduğu toprak rejimleri değişen koşullarla birlikte sanayileşmenin gerektirdiği sermaye birikimlerine, rekabet, verimlilik ve özel mülkiyet anlayışlarına mani bir hâl almaya başlamıştır (Erdem, 2016: 21). Diğer taraftan tarım üzerinde devlet dışındaki en büyük etkin güç âyanlardır. Her ne kadar sermaye birikimlerini üretimi artıracak yatırımlara dönüştürmemiş olsalar da, âyanların merkezileşmeyle birlikte etkisinin ortadan kaldırılmasıyla, tarımdaki bağımsız küçük işletmeler özelliği güçlenince tarımsal üretimin ihracat ihtiyacına cevap verme kabiliyeti de daha fazla zayıflamıştır (Keyder, 1999: 272).

Daha önce ifade edildiği gibi 16. yüzyıldan itibaren rasyonel yaklaşımdan ve bilimsel bilgi üretiminden uzaklaşarak bozulmaya başlayan ve bu yüzyılın sonlarında medreselerin müfredatından pozitif bilimler çıkmış bir eğitim sistemi söz konusudur (Kızımaz, 2019: 103-104). Hâlbuki Avrupa sanayileşmesinin temelinde bilimsel

gelişmeler yatmaktadır. Osmanlı'nın eğitim sistemi ise ne bu gelişmeleri kendi üretebilecek ne de bu gelişmeleri kavrayıp tatbik edecek bireyler yetiştirebilecek kabiliyettedir (Karal, 2000: 237).

19. yüzyıl başlarında başvurulmuş tağşiş uygulamalarının sonucunda paranın satın alma gücünde büyük düşüşler gerçekleşmiş, enflasyon artmış, iç borçlanmanın maliyeti arttığı gibi düşük vergi gelirleri sonucunda bütçe açıkları da hayli artmıştır (Erdem, 2016: 22-23). Aslında zamanın önde teknolojilerini içselleştirmek ve özellikle askerî alanda bu teknolojilerden faydalanmak Osmanlı için tanımlayıcı bir özellik iken, geline nokta devlet maliyesinin ve ekonomisinin içinde bulunduğu şartlar bu kabiliyetin devamına imkân vermemektedir. Maddi imkânsızlıklar, Osmanlı parasının değer kaybı teknoloji transferini güçleştirmektedir. Bu şekildeki ekonomik, teknolojik ve bilimsel darboğaz imparatorluğun rekabet gücünü fazlasıyla etkilemektedir. Bu problemler sonucunda da ileride görüleceği üzere yapılan reform çabalarının yüzeysel kalmıştır (Berkes, 2003: 74-76).

Osmanlı'nın özel sektör sanayii olarak anılabilecek üretimhaneleri bu dönemde küçük el zanaatları şeklindedir. Kamu sektöründe ise sınıai üretimin hemen hemen hepsi askerî amaçlı ve alıcısı yalnızca devlet olan yatırımlardır. Osmanlı'da sanayinin temelini insan ve hayvan gücüne dayanan zanaatlar oluşturmaktadır. Tanzimat'a kadarki dönem içerisinde Osmanlı zanaatı yüzyıllardır takip edile gelen iktisadi ilkeler kapsamında loncaların ve gedik usulünün gölgesinde varlığını sürdürmüştür. Loncaların ve gedik usulünün, gelişmeyi yavaşlatan, sermaye birikimini engelleyen, rekabete kapalı ve girişimciliği önleyen kuralları ve yapısı Osmanlı zanaatının gelişimini önlemiş, dünyadaki gelişmelerinin takip edilmesine de zorlaştırmıştır (Seyitdanlıoğlu, 2009: 55,59).

Sanayinin en önemlisi girdisini üreten maden ocaklarının işletilmesinde, liyakatsiz ve gelişmeye kapalı yapı, yakıt tedarikindeki zorluklar, işçi ücretlerindeki artış ve maden mevzuatındaki yetersizlikler gibi nedenlerle 18. yüzyıldan süregelen büyük çaplı bir çözülme ve gerileme sonucu maliyet artışı ve verim düşüklüğü söz konusudur (Karal, 2000: 243-245).

Yurt içinde taşımacılık zordur. Gemilerle taşımacılık yapmak üzere su yolları yoktur. Karayoluyla taşımacılık ise tehlikeli, yavaş ve pahalıdır. Kıyıdaki gemi taşımacılığının etkisi ise kıyı bölgeleriyle sınırlıdır. Demiryolu ise 1870'lere gelindiğinde bile yalnızca

iki yol şeklindedir ve bunlar da İzmir bölgesinde sınırlı bir alana hizmet vermektedir (Keyder, 1999: 272).

Yüzyıllardır resmi ve gayriresmî olarak ticari ilişkilerin hep devam ettiği Avrupa'ya olan coğrafi yakınlık da Osmanlı için bir dezavantaj teşkil etmiştir. Eğer uzak bir konumda olunsaydı, taşıma ücretlerinin maliyetlere yansması ithal mal fiyatlarını artırarak yerli üretime bir nebze rekabet avantajı yaratabilirdi. Bu olası avantajdan mahrum kaldığı gibi, bu yakınlık ve yüzyıllara dayanan ticari ilişkiler ithalatın yıkıcı etkilerine karşı içe kapanık bir pozisyon geliştirmeyi de olanaksız kılmıştır (Ortaylı, 1996: 159).

Sanayileşmenin ihtiyaç duyduğu en önemli faktör olan sermayenin durumu ise daha önceki bölümlerde üzerinde durulduğu gibi yeterince büyük birikimlerin gerçekleşmediği, gerçekleştiği hâllerde ise verimsiz alanlara yatırımların tercih edildiğidir. Büyük sermaye sahiplerini sınai yatırımlara yönlendirecek bir devlet desteği ve koruması da özellikle kapitülasyonlarla birlikte imkânsız görünmektedir. Üstelik diğer devletlerde oldukça yüksek gümrük duvarları söz konusudur. Küçük sermayelere sahip halkın çok büyük bir kısmı ise bu düşük sermaye birikimlerini değerlendirebilecekleri usul ve yöntemlere dair bilgi ve alışkanlığa sahip değildir (Karal, 2000: 238).

Maliyet ve verimlilik gücünün yanı sıra Avrupa'daki savaşız ortam, Doğu Akdeniz'de ucuz nakliye ve buharlı gemi gelişimlerinin avantajları ile İngiliz üretiminin zaten var olan rekabet gücü 1838 Baltalimanı Antlaşmasının sağladığı benzersiz avantajlarla birleşince ithal malların yerli ürünlerle rekabetinde yıkıcı etkiler daha da artmıştır. (Keyder, 1999: 272). Baltalimanı Antlaşmasıyla başlayan süreçte dış ticarete gerçekleşen genişleme ile Osmanlı sanayisi büyük ölçüde zarar görmüş, yabancı sermaye güçlenirken, ithalat-ihracat dengesindeki değişimler dış borçlanmayı da artırmıştır (Erdem, 2016: 23). Bu antlaşma kapsamında kendi gümrük tarifelerini belirlemekten mahrum olan Osmanlı Devleti, çağdaşı İtalya ve İspanya gibi devletlerin aksine yerli üreticisini koruyacak politikaları hayata geçirememiştir (Pamuk, 2017).

17. yüzyılda yurt içi talebi karşılamayan ve sonrasında da ihracat yapan dokuma sanayi 19. yüzyılın ilk yarısında neredeyse yok olmuştur. 1812 yılında İşkodra'da 200, Tirnova'da 2000 adet dokuma tezgâhı varken 1831 yılında İşkodra'da 40, Tirnova'da 200 tane kaldığı kayıtlara geçmiştir. Benzer durum Halep, Bağdat ve Ankara'da da

görülmektedir. Bursa’da daha önceleri 1000 tezgâhın olduğu kayıt edilmişken 19. yüzyılın ortalarında bu sayı 75 tezgâha kadar düşmüştür. Ülkenin en önde gelen ihraç mamullerinden biri olan Batı Anadolu halısında da durum farklı değildir. Görülen bu yıkımın ana sebebi Avrupa sanayileşmesinin yarattığı rekabet üstünlüğüdür. Sanayi üretimi tekstil ürünlerine imparatorlukta büyük talep vardır. 1828 yılında İngiltere’den gerçekleşen pamuklu ithalatı 465.000 İngiliz sterlini değerindeyken 1831 yılında bu rakam 1.040.000 sterline çıkmıştır. Alınan çeşitli önlemlere rağmen yerli üretim ithal ürünlerle fiyat rekabetinde başarı gösterememiştir (Karal, 2000: 239-241). Ayrıca bu noktada ifade etmek gerekir ki bu dönemde Osmanlı’da ithal ürünlerden %3 vergi alınırken, İngiltere’de 100 sterlin değerindeki bir ihraç ürününün hedef pazara girmesi için ödenmesi gereken vergi 600 sterlindir (Urquart, 1833: aktaran, Köymen, 2020).

Tüm bu gelişmeler Batı ile rekabet gücünü zayıflatan koşulları meydana getirmektedir. Bu şartlar içerisinde II. Mahmud ve devlet erkânı sanayileşmenin bir zaruret hâlini aldığını sezmekte daha fazla gecikmeyerek Tanzimat ve Islahat reformlarına giden hazırlıkların yanında sanayileşme çalışmalarını da başlatmışlardır (Karal, 2000: 241).

Tanzimat ve Islahat reformlarıyla dönüşüm gerçekleştirme potansiyeli oldukça düşük olan lonca yapılanmasının reformlarla ortadan kaldırılması liberalleşmeyi artırmış ve 1855’ten sonra gedik usulü yavaş yavaş kaldırılarak özel girişimlerin önü açılmaya başlanmıştır (Keyder, 1999: 272; Seyitdanlıoğlu, 2009: 56).

2.10.2.1. Tanzimat Fermanı

II. Mahmud’un 1839 yılında ölümünden hemen sonra onun hazırlayıcısı olduğu hatt-ı hümayun²³ Sultan Abdülmecit adına ilan edilmiştir. Ferman, Gülhane parkında okunmasından dolayı Gülhane Hatt-ı Hümayunu veya içeriğinden ötürü Tanzimat²⁴ Fermanı olarak anılmıştır ve köklü değişimleri ihtiva etmesiyle Osmanlı tarihindeki en önemli reformlardan birisidir.

Tanzimat Fermanı’yla amaçlanan merkezi idarenin güçlendirilmesi ve genişletilmesi, devlet yapısının Avrupa modeline benzer şekilde düzenlenmesidir. Merkezi otoritenin güçlenmesi için ülkede çeşitli boyutlarda devlet otoritesine rakip olarak görülen âyanlar, kabileler ve loncaların otoritelerinin zayıflatılması gerekliliği bu nispette değerlendirilmiştir. Fermanın bu yönüyle diğer bir önemi imparatorlukta ticaretin

²³ Padişah fermanı

²⁴ TDK’daki anlamıyla idarî işlerin düzeltilmesi için alınan önlemlerin ve uygulamaların tamamı.

liberalleştirilmesiyle birlikte dünya piyasalarına entegrasyonun geliştirilmesidir. Böylece ülkedeki ticari teamüller köklü değişimlere uğramıştır. Geçmişten beri tatbik edilegelen tüm tekeller ve sınırlamalar kaldırılmış ve piyasa ekonomisine geçilmiştir. Bu zamana kadar iktisadi ilkeler gereği devam etmiş olan dolaylı veya doğrudan devlet müdahaleleri çoğunlukla terk edilmiştir. Ticaret artık alabildiğine serbesttir. Tanzimat Fermanı, liberal bir reformdur. Bir takım ticari sınırlamalar ve tekeller aslında fermanın önce uygulamada yavaşça kalkmaya başlamış, geçerliliğini yitirmişse de fermanla birlikte bu durum devletçe teyit edilmiştir. Tekel ve sınırlamaların kalkmasının somut tezahürlerine verilebilecek örneklerden birisi ihracat yasaklarının ortadan kalkmasıdır. İpek dokuyucularının ihtiyaçları gözetilmeksizin tiftik ihraç edilir olmuştur. Deri ürünleri yapan debbağlar artık kasap loncalarının tespit ettiği fiyattan değil, piyasanın belirlediği fiyattan deri alacaklar, kasaplar ise hür bir şekilde satış yapacaklardır. Yeni girişimlere loncalar karar vermeyecektir (Quataert, 2006: 888, 945, 1008-1009). Kâra dayalı işletmeciliğin önünün açılması hedefi için 200 kadar öğrenci Fransa'ya gönderilmiştir. Bu öğrenciler devletin üst kadrolarında istihdam edilmiş ve Napolyon'un "Code de Commerce" kitabını tercüme ederek Ticaret Kanunu yayımlamışlardır (Güvemli ve Kaya, 2015 52).

Tanzimat Fermanı'na göre önceki uygulamaların aksine din, ırk, cinsiyet fark etmeksizin herkes kanun önünde eşittir. 1877-1878 yıllarına değin batılılaşmayı tatbik etmiş olan Tanzimatçılar olarak anılan devlet bürokrasisi laik bir anlayışla tüm siyasî, sosyal, kültürel ve iktisadi alanlarda Batı'daki olumsuz örneklerin gerçekleşmesinden de kaçınacak şekilde reformları desteklemiştir. Bu çabaların ve yeniden organizasyonların sonucunda devletin sorumluluk alanı modern devlet anlayışına uygun biçimde genişlemiştir. Günümüzde devletin sorumluluğundaki hizmetler olan ve önceleri vakıflar ve kimi özel girişimler gibi devlet dışı yapılara devredilen yol, okul, telgraf, demiryolu gibi alanlar bunlardan bazılarıdır. Devletin etki alanı da benzer şekilde genişlemiştir. Tarihi kaynaklarda Osmanlı İmparatorluğu için geniş coğrafyaların yönetilmesinde hayret edilecek düzeyde dar bir devlet yapısından bahsedilir. Bu durum 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde değişmiştir. Devlet organizasyonu yarım milyondan çok memuru olan bir yapıya dönüşmüştür (Ortaylı, 2017; Quataert, 2006: 890; Kodaman, 2007: 21).

Tanzimat ilan edildiği tarih itibariyle bir takım uygulamaları değiştiren bir padişah fermanı olmanın çok ötesinde ilanının üzerinden geçen uzun yıllar içerisinde devletin

ideolojik dönüşümünü ifade eden bir süreçtir. Tebaanın talebinin bir yansıması, doğal bir sürecin ve halk tarafından hissedilen ihtiyaçların bir tezahürü olmaktan ziyade devletten başlayan bir değişimdir. Tabandan yukarı değil, yukarıdan tabana doğru bir dönüşümdür. Fakat bu dönüşümle birlikte ne Müslüman halkın ne de gayrimüslim halkın memnuniyeti sağlanamamıştır. Değişimi talep edebilecek düzeyde ve bu değişime hazır olan daha kültürlü, zengin, ticaret ve zanaatta başarılı Avrupalı tacirlerle kuvvetli ilişkilere sahip Hristiyan girişimciler ise değişimden en çok faydalananlar olmuştur (Kodaman, 2007: 21). Osmanlı'da kapitalleşmemiş bir sosyal-iktisadi yapı içerisinde halk fikri, iktisadi ve ilmi olarak bu liberalizasyona hazır ve anlayacak düzeyde değildir. Tarihsel bir arka plana sahip olmayan ve dolayısıyla doğal bir dönüşüm olmayan Tanzimat bu sebepten beklenen ve hedeflenen sosyal-iktisadi başarıyı gösterememiştir.

2.10.2.2. Islahat Fermanı

Osmanlı'yı çok zor malî şartlar altında olmasına rağmen Rus Savaşı'na sokan gelişme, Islahat Fermanı'nın ortaya çıkışını da hazırlamıştır. Kendisini Ortodoks mezhebinin koruyucusu ilan ettikten sonra Rusya bu vasfıyla birlikte Osmanlı iç işlerine müdahale etmeye başlayınca Osmanlı üzerindeki etkisini yitirmemek amacıyla İngiltere ve Fransa Islahat Fermanı'nın ilanı için baskı yapmış ve başarılı olmuşlardır (Doğan, 2004: aktaran, Kiraz, 2018). Tanzimat Fermanı'nda herhangi bir dış baskı söz konusu değildir. Islahat Fermanı ise İngiliz donanması boğazdayken ilan edilmiştir. Dış baskıyla ortaya çıkmasına karşın Tanzimat Fermanı ile büyük benzerlikler içermektedir (Davison, 1997: 70).

Bu ıslahat Tanzimat Dönemi olarak anılan dönemin ikinci evresinin başı kabul edilmektedir (Karal, 1961: aktaran, Yamaç, 2014). Çünkü Islahat Fermanı esasen 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nda ilan edilen reformların genişletilmiş olarak Tanzimat'ın devamı niteliğinde bir belgedir. Tanzimat Fermanı ile ortaya konmuş yeni yaklaşım bu fermanla birlikte tekrar teyit edilmiş ilk anayasa Kanun-i Esasi'ye giden süreci başlatmıştır (Gümüş, 2008: 230-231).

Islahat Fermanı; imparatorluğa yeni siyasî, idarî, sosyal ve iktisadi ilkeler kazandırmıştır. Ortaya çıkış sebebinden de anlaşılacağı üzere fermanın esas önceliği Osmanlı vatandaşları arasındaki din kaynaklı farkların ortadan kaldırılmasıdır. Bu yönüyle karma mahkemelerin tesisi, vergi, askerlik, memuriyet ve eğitim konularında

eşitlikçi düzenlemeler gibi maddeler içeren bir fermandır. Bunun yanında malî ve idarî başka düzenlemeler de barındırmıştır. Bunlardan bazıları yıllık bütçenin daha iyi denetlenmesi, bankaların kurulması, ticaret ve ziraatın önündeki bütün engellerin kaldırılmasında Avrupalı uzmanlardan ve Avrupa sermayesinden destek alınması, ceza ve ticaret kanunlarının hazırlanmasıdır (Davison, 1997: 70; Karal, 2000: 4).

2.10.2.3. Fabrikalaşma ve Şirketleşme

Avrupa'nın artan maliyet ve verimlilik gücüyle elde ettiği rekabet üstünlüğüne ancak batılı üretim teknikleriyle karşılık verilebileceği düşüncesi üzerine kurulu sanayileşme çalışmalarının ilk aşaması 1840-1850 (kimi görüşlere göre 1840-1860) döneminde çoğunluğu devlet eliyle gerçekleşen bir fabrikalaşma süreci gerçekleşmiştir. İkinci dönemde ise yalnızca üretim tekniklerinin, makine ve vasıflı personelin ithalinin yeterli olmadığı görülerek Sultan Abdülaziz döneminde devletin daha ziyade destekleyici, korumacı ve teşvik edici rolde kaldığı Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun faaliyetlerinin ön plana çıktığı süreç yaşanmıştır (Martal, 1999: 279; Önsoy, 1984: 11).

19. yüzyıl başlarında ilk fabrikalar faaliyete geçmiştir. III. Selim ve II. Mahmud dönemlerindeki ithal ikameci politikalarla kurulmuş fabrikalardan bazıları şunlardır:

- ✓ Beykoz Kağıt Fabrikası (1804).
- ✓ Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası (1812).
- ✓ Paşabahçe Tekel İspirto Fabrikası (1822).
- ✓ Eyüp İplik Fabrikası (1827).
- ✓ İslimye Çuha Fabrikası (1830).
- ✓ Fes Fabrikası (1834)

Ayrıca Avrupa'daki sanayileşme atılımlarının takip edilmesiyle birlikte Marmara Denizi'nin kıyılarında Yedikule, Zeytinburnu, Bakırköy, Yeşilköy ve Küçükçekmece'de sanayi kompleksleri ve İzmit'te bir basmahane kurulmuş, var olan Tophane'deki top dökümhanesi veya Dolmabahçe tüfek imalathanesi gibi kimi işletmelerde de buharlı makineler ithal etmek suretiyle üretimde makineleşme artırılmıştır (Clark, 1974: 66-69; Karal, 2000: 241-242), kuzeydoğu Marmara kıyılarında da demir ve demir ürünlerinin yanı sıra yün ve pamuktan imal edilen kumaş dokuması yapılmaya başlanmıştır. Bu devirde çoğunluğu devlet tarafından 160

civarında fabrika kurulmuştur²⁵ (Erdem, 2016: 22-23). Bu sanayileşme çabaları kapsamında fabrikaların tesisini finanse etmek üzere 1840'lı yıllarda devlet gelirlerinin % 12,5'u; 1847-1848 yıllarında ise % 16,6'sı ayrılmıştır (Bozdemir, 2011: 20).

Bu fabrikaların ortak özelliği içlerindeki makineler, yöneticiler, mühendisler, vasıflı elemanlar ve hatta ham madde ve kimi ara mamullerde yabancı beşeri ve sınai kaynaklardan faydalanılmış olmasıdır. Fabrikalardaki yegâne yerli unsur işçilerdir ve bu zamana kadar olgunlaşmamış endüstriyel işçi sınıfının yokluğunda işe alınan mahkumlar, yetimler ve kimi aşiret mensuplarında da disiplinden eser yoktur. Ancak daha önemlisi kârlılık ve maliyet etkinliği konusu üzerinde durulmamıştır. Dahası devlet eliyle kurulmuş bu fabrikaların amacı ancak devlet ihtiyaçlarının giderilmesidir ve teknoloji transferi, girişimcilik ve üretim sermayesi doğurma kabiliyeti fazlasıyla sınırlıdır (Keyder, 1999: 275-276).

Zeytinburnu fabrikaları ithal ürünlerle maliyet rekabetine dayanamamıştır. Bursa İpek İpliği Fabrikası bir depremde yıkılmış, Balıkesir'deki Çuha Fabrikası ve Beşiktaş'taki demir dökümhaneleri kötü idare sonucunda kapatılmıştır. Hereke, Feshane, Baruthane, Paşabahçe gibi kimi büyük tesisler ise ancak devlet sübvansiyonuyla ayakta kalabilmiştir (Önsoy, 1984: 7; Seyitdanlıoğlu, 2009: 65)

Bu fabrikalaşma politikalarının direkt sonuçları için yeterli bir koordinasyon ve planlı bir çaba söz konusu değildir. Planlama, vasıflı personel, maliyet, pazarlama ve nakliye alanındaki problemlerin çözüme kavuşturulamaması bu sanayileşme atılımını istenilen sonucu vermekten uzak aceleci bir atılım olarak bırakmıştır denilebilir (Keyder, 1999: 275; Seyitdanlıoğlu, 2009: 53). Kurulan fabrikaların tamamına yakını kapanmış, Kırım savaşıdan sonra girilen borçlanmanın etkisiyle sanayileşme politikasından vazgeçmek zorunda kalınmıştır (Kurt, 2013: 152).

Fabrikaların yukarıda belirtilen tüm eksikliklerinin yanında maruz kaldıkları en büyük bariyerlerden birisi de serbest ticaret politikasıdır. İthalatın yarattığı tahribatın önüne geçmek üzere kurulan fabrikaların doğal rakibi sanayiler öncelikle içsel bir kabiliyet olarak teknoloji, maliyet ve kapasite üstünlüğüne sahiptir. Ancak kumaş mamulü ele alınacak olursa ithal kumaşlar için ödenen vergiler %3 iken yerli kumaşlar için ödenen

²⁵ Fabrikaların detaylı bilgisi için bkz. Erdem, E. (2016). Sanayi Devrimi'nin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zaafiyetleri, Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 48, Sayfa: 24-25. ve Kurt, M., Kuzucu, K., Çakır, B. ve Demir, K. (2016). 19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması, OTAM, Sayı: 40, Sayfa: 256-258.

vergi %24'lere kadar çıkabilmektedir. Bu engeller karşısında 1850 yılında İzmir'de 18 adet dokuma fabrikasının 16'sı kapanmıştır (BOA²⁶, 1850: aktaran, Köymen, 2020). Halep'te önceleri var olan 10.000 kadar 5.000 seviyelerine inmiştir (Pro, 1858: aktaran, Köymen, 2020). Bursa dokuma sanayiinde 15. yüzyıl sonlarında 1000 adet olan tezgâh sayısı 1866 yılına gelindiğine 25 adede düşmüştür (İnalçık, 1993: aktaran, Dingaç, 2010).

1861'de hazırlanan yeni maden nizamnamesi ile birlikte yeni madenlerin araştırılması ve yeni maden işletmelerinin kurulması amaçlanmıştır. Şimdiye kadar işletilmeye devam eden maden işletmelerinde verimliliğin artırılması için de Avrupa'dan mühendislerin getirilerek gerekli düzenlemelerin yapılması sağlanmak istendiyse de bunun için yeterli maddi imkânların olmaması bu çabaları akamete uğratmıştır. Çözüm arayışları ise şirketleşmenin özendirilerek özel teşebbüsün teşvikine yönelik olmuştur (Karal, 2000: 246, 249). Böylece devletin özel sektör oluşturma çabalarının ağır bastığı ikinci sanayileşme dönemi başlamıştır.

1860'lı yıllarda bu kapsamda kimi üretim dallarında teşvik etmek amaçlı ruhsatlandırma ve imtiyaz tanıma faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. 1838 Baltalimanı Antlaşmasıyla birlikte %5 olarak belirlenen ithalat vergilerinin %8'e yükseltilmiş, ihracat vergilerinde ise 1861 yılından başlayarak her yıl %1'lik bir indirim yapılması kararlaştırılmıştır (Önsoy, 1984: 8). Bundan başka yerli üretimdeki kalite, çeşit ve fiyatlarının görülmesi, üretimde karşılaşılan sorunların belirlenmesi ve başarılı işlerin ödüllendirilmesi amacıyla 1863 yılında İstanbul'da da Sergi-i Umûmî-i Osmanî isimli bir uluslararası sergi tertip edilmiştir (Önsoy, 1983: 207, 210). Sanayideki en temel ihtiyaçlardan biri olan vasıflı personel eksikliğini kapatmak üzere sanayi mektepleri kurulmaya başlanmıştır (Kurt, 2013: 151-152). Başta demiryolu olmak üzere altyapı yatırımları da hızlandırılmıştır (Erdem, 2016: 18). Tüm bu adımlar içerisinde en ön plana çıkanlar ise 1863 yılında Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun kurulması ve komisyon öncülüğünde küçük üreticilerin bir araya getirilerek şirketleşmelerinin sağlanmasıdır. Komisyonun amacı sanayiye korumak ve geliştirmek üzere sanayi girişimcilerinin sorunlarının belirlenmesi ve konuyla ilgili gerekli önlemlere dair saraya öneride bulunmaktır (Önsoy, 1983:207; Kurt, 2013: 53). Şirketleşmenin gereği olarak ticaret bakanlığı ve ticaret mahkemesi

²⁶ Başbakanlık, Osmanlı Arşivi, Cevdet Tasnifi, (Ekonomi) No. 1393, 1267 H.

kurumlarının tesisi ile ticaret kanununun hazırlanması da bu dönemde gerçekleştirilmiştir (Erdem, 2016: 26-27).

Şirketleştirme faaliyetlerinde İngiltere’de yirmi sekiz dokumacının şirketleşmesi, Almanya’da 30.000 küçük üreticinin birleşerek iki yüz tane şirket kurması gibi uygulamalar örnek alınmıştır (Giz, 1968: aktaran, Önsoy, 1984). Şirketleştirme faaliyetleri kapsamında aşağıdaki şirketler kurulmuştur (Nuri, 1922: aktaran, Önsoy, 1984):

- ✓ 1866’da Şimkeşhane ve Klabdancılar Şirketi
- ✓ 1868’da Saraçlar Şirketi
- ✓ 1868’de Kumaşçılar Şirketi
- ✓ 1868’de Dökmeciler Şirketi
- ✓ 1869’da Demirciler Şirketi
- ✓ 1870’de Tabakçılar Şirketi
- ✓ 1873’de Debbağcılar Şirketi

Bu şirketlere vergi bağışıklıkları ve imtiyazlar tanınmıştır. Üretim ve pazarlama konusunda oldukça yetersiz bu şirketler beklenen başarıyı gösterememiş ve çok geçmeden iflas etmişlerdir (Nuri, 1922: aktaran, Ortaylı, 1996). Aralarından yalnızca, 10.000 altınlık sermaye ile kurulmuş Debbağcılar Şirketi başarılı olmuş ve henüz kurulmasının üstünden bir yıl geçmişken sermayesini 35.000 altına yükseltebilmiş, hisse sahiplerine %51,5 kâr payı dağıtmıştır (Önsoy, 1984: 11).

Islah-ı Sanayi Komisyonuna devletin ilgisi zamanla azalmış ve 1873 yılında komisyon kapatılmıştır. Bundan sonra komisyona tevdi edilen görevler ise belediyelere ve Şûrâ-yı Devlet’e devredilmişse de esasen şirketler kendi kaderlerine terk edilmiştir (Önsoy, 1984: 11; Giz, 1967: aktaran, Seyitdanlıoğlu, 2009).

Tanzimatçı devlet adamları sanayileşme hamlelerini ekonomik boyutlarından ziyade veya en az ekonomik boyutları kadar sosyal yönleriyle de ele almışlardır. Sanayileşme uğruna ne Victoria Britanya’ında ortaya çıkan değer yargıları ve yaşam biçimlerindeki sarsıcı değişimlerin ve sınıf farklarının ne de Rus ve Japon sanayileşmesinde görülen küçük şehirlerdeki insanların veya köylülerin sömürülerek yok edilmesinin Osmanlı’da yaşanmasına izin vermek istememişlerdir. Aslında bir yönüyle şirketlerden, loncaların sağladığı sosyal kazanımları sunmaları beklendiği de söylenebilir. Bu hassasiyet ve iktisadi boyutun ötesindeki beklentilerin yarattığı çekişmeler sanayileşme

hamlelerinde bir tutukluk ve çarpık adımlar şeklinde tezahür etmiştir. Bunların başında yukarıda ifade edilen şirketleşme çalışmalarında görüldüğü üzere, modern bir sanayileşmede varlığını sürdürmesi beklenmeyen, esnaflarla sanayileşme çabası gelmektedir. Sanayileşme ile esnaf ve toplumda yıkım yaratılmaması için küçük üreticinin teşviki hep öncelenmiştir. Nihayetinde bu çekingen ve ürkek girişim sonucunda ise arzu edilen sonuçlara ulaşılammış Avrupa sanayileriyle rekabet edilememiştir (Ortaylı, 1996: 159-163; Keyder, 1999: 273)

Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun öncülüğünde kurulan şirketlerden başkaca 1849-1910 yılları arasında doksan beş adet şirketin de kurulduğu bilinmektedir. Sermaye ve girişimcilik tecrübesi noksanlarından ötürü bu şirketlerden çok az bir kısmı Müslüman Türk girişimidir. Bugün hâlen Şehir Hatları olarak hizmet veren ve 1850 yılında kurulan Şirket-i Hayriye de bunlardan birisidir. Bu 95 adet şirketin alanlarına göre dağılımı şu şekildedir:

- ✓ maden, kamu hizmetleri ve sanayi alanında 31,
- ✓ ulaştırma alanında 28,
- ✓ bankacılık ve sigortacılık alanında 17,
- ✓ ticaret alanında ise 12

Daha çok yabancıların itibar ettiği bu şirketleşme faaliyetleriyle üretimde millî bir sanayileşme sağlanmaktan çok öte neticeler doğurmuştur. Bu şirketleşme politikalarıyla yabancı sermayenin Osmanlı pazarındaki nüfuzu artmış, yatırımlar daha çok Avrupa'dan makine, vasıflı personel ithalatı şeklinde ve bir miktar da katma değer yaratmayan sermaye yatırımları şeklinde gerçekleşmiştir (Erdem, 2016: 26).

Yabancı girişimcilerin Osmanlı topraklarında kurdukları fabrikalardan da bazıları kuruluş yıllarıyla birlikte şunlardır:

- ✓ İngiliz Abbot ailesi tarafından bir müslin boyama ve basma fabrikası (1861) (Kurmuş, 1882: aktaran, Seyitdanlıoğlu, 2009),
- ✓ Ege bölgesinde çoğunluğu İngiliz girişimcilere ait 20 civarında iplik boyama fabrikası (Kurmuş, 1882: aktaran, Seyitdanlıoğlu, 2009),
- ✓ J. B. Gout isimli İngiliz bir girişimciye ait İzmir, Manisa, Aydın, Tire, Bayındır ve Menemen'de 10 tane pamuk çırçır fabrikası (1863-1872) (Kurmuş, 1882: aktaran, Seyitdanlıoğlu, 2009),

- ✓ Aydın, Söke, Kuşaklı ve Nazilli’de bugün hâlâ var olan MacAndrews and Forbes adlı şirkete ait 4 meyan kökü işleme fabrikası (1854-1875) (Kurmuş, 1882: aktaran, Seyitdanlıoğlu, 2009),
- ✓ Filibe’de bir pamuk fabrikası (1864) (Ökçün, 1972: aktaran, Seyitdanlıoğlu, 2009),
- ✓ Ege bölgesinde çeşitli zeytinyağı ve sabun fabrikaları (19. yüzyılın sonlarına doğru) (Kurmuş, 1882: aktaran, Seyitdanlıoğlu, 2009),
- ✓ Trablusgarp’ta bir zeytinyağı fabrikası (1865) (Ökçün, 1972: aktaran, Seyitdanlıoğlu, 2009)

Ayrıca 1852 yılında Lübnan’da yalnızca ikisi yerli girişimciye ait dokuz iplik fabrikası faaliyettedir (Sarç, 1940: aktaran, Seyitdanlıoğlu, 2009).

Bunlar dışında devlet teşvikiyle özel girişimcilerce ağır sanayi olarak tanımlanan dökümhane, cam, porselen gibi ürünlerin fabrikaları da kurulmuştur. Bu fabrikaların girişimcileri de yabancıdır ve kimi devleti dolandırmış kimisi ise bilgisizlik sonucu iflas etmiştir (Ortaylı, 1996: 165).

Toplumsal ideolojisinde, örgütlenme becerilerinde, iktisadi davranışlarında ve tüketim alışkanlıklarında doğal bir dönüşüm geçirmeyip rekabet toplumuna evrilmemiş Osmanlı toplumunda sanayileşme atılımı istenilen şekilde neticelenmemiştir. Böylece yüzlerce yıllık bir geçmişle kökleşmiş toplumsal yapı sanayileşmenin ön koşullarını oluşturmamıştır. Ne yalnızca ham madde, makine, mühendis ve idareci ithal etmeye dayalı suni çabalar, ne de çelişkili ve yetersiz politikalar başarıyı getirmiştir. Dahası eldeki tüm sanayileşme çabaları da periferik dar bir alanla sınırlı kalmış, ülke sathına yayılmamıştır (Tablo 7) (Ortaylı, 1996: 163-164). Ayrıca, Osmanlı’nın atılımı gerçekleştirdiği dönemde ulaştırma ve haberleşme altyapısı ile finans kuruluşlarının yeterli seviyelerde olmayışı, yabancı sermaye yatırımlarının millî menfaat gözetmemesi ve mühendisten idareciye makineden yedek parça ve ham maddeye kadar neredeyse tüm unsurlarla dışa bağımlılık da başarısız sonuçların diğer nedenlerindendir (Önsoy, 1984: 11; Erdem, 2016: 18; Clark: 1974: 75).

Osmanlı sanayileşmesinin diğer Avrupa ülkeleri ile mukayesesinde Tablo 7 fikir vermektedir. 20. yüzyıla gelindiğinde Türkiye’de kişi başına düşen bazı sınai mamullerin tüketimleri durumun ne kadar mütevazı olduğunu göstermektedir.

Tablo 7: 1913 Yılı Osmanlı ve Bazı Avrupa Ülkelerinde Kişi Başına Tüketim Düzeyleri

	Türkiye	İngiltere	Almanya	Fransa	İtalya	Rusya
Pamuk (kg)	0.33	19.0	7.3	7.0	5.5	3.1
Şeker (kg)	6.8	37.7	19.1	18.0	4.9	7.8
Pik demir-çelik (kg)	5.2	445.0	539.0	298.0	58.0	66.3
Kömür (ton)	0.063	4.7	2.7	1.6	0.3	0.3

Kaynak: Ortaylı, İ. (1996). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*, Hil Yayınları.

Ortaylı'nın (1996: 178) Osmanlı modernleşmesiyle ilgili ortaya koyduğu şu açıklama sanayileşme çabalarının akametine dair bir analiz barındırmaktadır: “19. yüzyıl dünyasının gerektirdiği siyasî ve idarî yapıyı kurmak için çabalayan reformcular, çağlarına uygun olmayan bir iktisadi alt yapı devralmışlardı. Bir başka deyişle; dünya görüşleri, uygarlık anlayışları ve devlet geleneklerinin onlara gösterdiği yol, iktisadi engelleri aşamıyordu. Geciken Osmanlı modernleşmesinin çıkmazı buydu.”

Görülen odur ki yanlış ekonomik politikalar, bilgisizlik ve tecrübesizlik, kötü yönetim, toplumsal dönüşümün gerçekleşmemesi ve bu yönde bir talebin de olmayışı, finansal ve altyapısal eksiklikler sanayileşme atılımını başarısızlıkla sonuçlandırmıştır. Diğer taraftan, önce Sanayi Devrimi'ni tamamlamış İngiltere ile ve sonrasında yine üretim ve rekabet gücü Osmanlı'dan oldukça ileride olan diğer Avrupa ülkeleriyle yapılan serbest ticaret anlaşmaları neticesinde durum pek tabii ki Osmanlı'nın zararına olmuştur. Sanayileşme çabaları birer birer başarısız olurken kapitalist üretim tarzlarının tüketicisi olmaktan yeterince sakınılmaması sonucunda Osmanlı ülkesi Avrupa sanayilerinin açık pazarı halini almıştır. Böylelikle ekonomik bağımlılık ilişkileri ortaya çıkmıştır (Martal, 1999: 284). Bunun doğurduğu siyasî baskılarla da 1881 yılında Düyûn-ı Umûmiye kurulmuştur.

1876'dan itibaren içine düştüğü malî sarmalda Osmanlı dış borçlarını ödeyemez duruma gelmiştir. Bu durum alacaklı devletlerle yapılan müzakereler sonucunda 1881 yılında bir sonuca ulaşmış, 252,8 milyon sterlin borç alacaklıların indirimiyle 106,4 milyon sterline düşürülmüş (The Economist, 1882: aktaran, Köymen, 2020) ve Düyûn-ı Umûmiye kurulmuştur. Düyûn-ı Umûmiye'nin 6.000 kişilik personeliyle toplanacak vergilerle dış borç ödenecektir. Ayrıca devletin bütçesi de Düyûn-ı Umûmiye tarafından yapılacaktır. Kurumun yönetiminde Avrupalı alacaklı devletlerin temsilcileri vardır. Kuruluşundan sonra vergi tahsilatının kurumun tayin ettiği memurlarca gerçekleştirilmesi, ülkenin en kârlı sektörü olan mültezimliği ve mültezimleri oldukça

zayıflatmıştır. Hatta 20. yüzyıl başlarında bu sebepten gelir kaybına uğrayan bazı âyanların isyanları dahi kayıtlara geçmiştir (Quataert, 2006: 890, 973; Köymen, 2020: 93). Kurulan Düyûn-ı Umûmiye sermaye birikimlerini olumsuz etkilemiş, fakirliği artırmıştır. Kurum köylü üstünde de yeni bir baskı ve sömürü organına dönüşmüştür. Bu kapsamda tarımsal üretimin geliştirilmesi için gerekli olan sermaye birikimi tarımda da gerçekleşmemiş ve süthane, mandıra, damızlık hayvan, makineleşme gibi yenilikler için gerekli yatırımların gerçekleştirilmesi akamete uğramıştır (Ortaylı, 1999: 172).

1880’li yıllarda ve sonrasında Müslüman yerli küçük üreticilere hafif sanayi kollarında da yazışmalarında Türkçeyi kullanmak, Osmanlı mahkemelerine tabi olmak, Osmanlı halkından işçiler istihdam etmek gibi koşullarla devlet arazilerinden ücretsiz bir şekilde yer tahsisi, makine ve ham madde ithalatında vergi muafiyeti gibi bir takım destekler verilmiştir (Ortaylı, 1996: 159-160). Buradaki değişim 19. yüzyıl son çeyreğiyle birlikte liberal politikalara getirilen eleştirel yaklaşımlara dayanmaktadır. Tanzimat döneminde yetişen yeni aydınlar, Avrupa’da eğitim alan öğrenciler ve elçiler ile iktisat üzerine çalışmalarda bulunan basın-yayın ve tercüme çalışanları bu dönemde etkili olmuştur. Bu grup Avrupa’yı tanıyan ve oradaki gelişmelerden ders çıkaran ekonomi, iktisat ve sanayileşme konuları üzerine düşünen bir aydın gruptur (Seyitdanlıoğlu, 2009: 60; Pulat, 2019: 327). Burada ismi zikredilebilecek şahsiyetlerden yalnızca bazıları şunlardır:

- ✓ Namık Kemal; yerli burjuva sınıfının oluşması ve özel girişimlerin önünün açılıp desteklenmesi gerektiği üzerinde durmuştur.
- ✓ Ahmet Mithat Efendi; korumacı politikalara olan ihtiyacı ve serbest ticaret için hazır olunmadığını ön plana çıkarmıştır.
- ✓ İbrahim Şinasi; özel teşebbüsün gerekliliği ve önemini odağa almıştır.
- ✓ Akyığıtoğlu Musa Bey; Friedrich List’e atıfta bulunduğu çalışmalarında geçici korumacı yaklaşımları savunmuştur.
- ✓ Sakızlı Ohannes Paşa; servetin üretimi, dolaşımı, bölüşümü ve tüketimi üzerine odaklanmıştır.

Burada sınırlı bir kısımdan bahsedilen bu grubun fikirleri ekseriyet itibariyle millî nitelikli özel teşebbüse ve geçici bir süreyle korumacı yaklaşımlara dayanmaktadır (Sağlam, 2004: 3-8; Seyitdanlıoğlu, 2009: 60). Yalnız Düyûn-ı Umûmiye kurumunun güçlü kontrolü çerçevesinde bu korumacı yaklaşımların etkin hâle gelip vergilerin

yükseltilmesi ancak 1907 yılında Düyûn-ı Umûmiye tarafından tahsil edilmesi ve Makedonya'daki ıslahatların finansmanında değerlendirilmek şartlarıyla gerçekleşebilmiştir. Dolayısıyla da korumacı politikalar ile hedeflenen neticeler elde edilmemiştir. Vergi artışı hazineye bir katkıda bulunmadığı gibi yerli üreticinin koruması için yeterli düzeyde de gerçekleşmemiştir (Quataert, 2006: 945-946).

1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet'le birlikte iktidara gelen İttihat ve Terakkicilerin sanayileşme alanındaki çalışmaları da bu doğrultuda devam etmiştir. 1908-1918 yılları arasında büyük çoğunluğu Müslüman-Türk girişimi olan 236 şirket kurulmuş, I. Dünya Savaşı süresince de (1914-1918) 76 anonim şirket kurulmuştur (Erdem, 2016: 26-27). Genel olarak Tanzimatçıların uygulamalarından alınan derslerle o uygulamaların devamı niteliğindeki çalışmalar kapsamında 1913 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu da çıkarılmıştır. Ancak devam eden savaşlar nedeniyle on beş yıllığına çıkarılan bu yasayla da istenilen sonuç alınamamıştır (Seyitdanlıoğlu, 2009: 67-68; Kasalak, 2012: 67)

Osmanlı'nın sanayileşme atılımlarının Türkiye Cumhuriyeti'ne en önemli mirasları, kurulan sanayi mekteplerinde yetişen teknisyenler ile devlet desteğiyle millî sanayii kurma ve şirketleşmeler için büyük bir ilham kaynağı ve tecrübe olmuştur (Erdem, 2016: 40; Ortaylı, 1996: 159,166).

2.11. Sonuç

Çalışmanın bu bölümünde iktisadi yapısı ve kapitalleşme süreci Britanya ile çok zıt özellikler ihtiva eden Osmanlı İmparatorluğu ikincil kaynaklara başvurularak incelenmiştir. Değerlendirmeye tâbi tutulan yönleriyle Osmanlı'da girişimcilik, girişimciliği etkileyen faktörler ve girişimcinin bir araya getirmesi gereken faktörler incelenmiştir. Temel organizasyon birimi olarak girişimci, karşılıklı nedensellik ilişkisi içerisinde bulunduğu ekonomik, politik, askerî ve sosyal gelişmeler gibi makro kurumsal yapılarla etkileşimleri nispetinde değerlendirmeye dâhil edilmiştir. Toprak faktörü, Osmanlı'nın temel kimliğini oluşturan toprak rejimleri içerisindeki akıbeti ile detaylı bir şekilde incelenmiştir. Emek faktörü tarımsal ve kentsel üretim içerisinde ele alınmıştır. Osmanlı girişimcisinin kimliği beşeri ve fiziki faktörleri bir araya getirme davranışı ve bu davranışı gerçekleştirmesi için temel ihtiyaç olan girişimcilik bilinci incelenmiştir. Temel faktör olarak sermaye, devletin iktisadi ilkeleri kapsamındaki politikaları, kurumları ve uygulamaları ile sanayi devrindeki dönüşümlerin yansımaları bağlamında, ayrıca elde ediliş ve değerlendirilişi yönüyle irdelenmiştir.

Ana hatlarıyla iç ticaretin yapısı ve dış ticaretin asırlar boyunca gösterdiği değişimler ve gelişimler ortaya konmaya çalışılmıştır. Tüm bu tarihsel veriler mümkün olduğunca kendi bağlamı içerisinde kronolojik seyirleri gözetilerek retrospektif bir yaklaşımla değerlendirilmeye çalışılmıştır.

İltizam sistemi sermayenin atıl kalmasında baş faktörlerdendir. Devletin fiskalizm ilkesi kapsamında gelirleri artırmak ve giderleri azaltmak maksadıyla Bizans uygulamalarının devam ettirilerek geliştirilen tımar sisteminin tarihsel süreç içerisinde vergi toplama işinin kişilere devredilmesi sürecine evrilmesiyle ortaya çıkan iltizam usulü yüzyıllarca %30-%50 düzeylerinde kârlı yatırımlar olarak uygulanmaya devam etmiştir. Böylece sermaye birikimleri yeni iltizamlar edinerek kâr ve siyasî nüfuz elde etmek amacıyla üretim temeli olmayan bir alanda değerlendirile gelmiştir. Ayrıca bu şekilde yerel otoritelerin güçlenmeleriyle devlete tehdit oluşturmaya başladığında ortadan kaldırılmaları bu şekilde elde edilen sermaye birikimlerinin devlete aktarılması sonucunu doğurmuştur. İltizam yoluyla güçlenen ve ticari faaliyetlerini büyüten sınırlı sayıdaki âyan da böylece yok olmuştur.

Ahilik sistemi içerisinde sürdürülen kentsel üretim ahiliğin merkezindeki kanaatkârlık temelli tasavvuf anlayışının etkisiyle rekabete dayalı üretim biçimlerinin doğmasını ve üretim tekniklerinde yenileşmeyi engellemiştir. Dünyevi kazancın fazlasını elde etmenin ayıp ve gayri ahlâkî bulunması girişimciliği olumsuz etkileyen baş faktörlerdendir. Ayrıca lonca teşkilatlarının ve gedik usulünün tahakkümünde ortaya konan düzenlemeler ve uygulamalar da üretimde çağın gerektirdiği gelişimin sağlanmasına, rekabet şartlarının oluşmasına engel teşkil eden baş faktörlerden bir diğeridir. Tradisyonizm ilkesi doğrultusunda yenileşme hareketleri yeterince özgür gelişemediği gibi gelenekselliğin muhafazasına rağmen yeni tekniklerin içselleştirilmesi çok kısıtlı şekilde gerçekleşmiştir. Diğer yandan lonca teşkilatlarının takipçisi olduğu narh uygulamaları da kâr hadlerini %5-%15 düzeyinde tutarak kentsel üretimin sermaye birikimleri ortaya çıkarmasını baskılayan bir unsur olmuştur.

Devletin iktisadi provizyonizm ilkesi doğrultusunda tüketimin ve bilhassa da iç tüketimin öncelenmesi ihracatı yüzyıllar boyunca olumsuz etkilemiştir. Aynı zamanda ithalatı da artırıcı etki yapmıştır. Avrupa'da merkantilist uygulamalarla avantaj yaratan şartlar oluşturulurken Osmanlı'da ise dış ticaret açıkları ortaya çıkmıştır. Kapitülasyonlar ise zamanla politik ve askerî güçteki zayıflamaya paralel olarak

mütekabiliyet esasından kopmuş, ihracatı yok edecek düzeyde etkiler yapmaya başlamıştır.

Geniş coğrafyanın etkisiyle farklı para birimlerinin kullanılması ve taşış uygulamalarıyla meydana gelen parasal istikrarsızlık ise ekonomiyi ve ticari faaliyetleri sürekli olumsuz etkilemiştir.

Toprak faktöründeki devlet tahakkümü üretimi sürekli hâle getirme konusunda faydalı olmuş olsa da verimlilik artışına pozitif etkide bulunduğu söylenemez. Özel mülkiyetin anlayışının olmadığı toprak üzerindeki tarımsal üretim ticarileşmemiştir. Çünkü her aileye kendisine yetecek ve vergilerini ödeyecek düzeyde toprak tahsis edilmiştir. Ticari faaliyetler gerçekleştirecek kadar büyük tarım arazileri bir kişinin veya ailenin sorumluluğuna bırakılmadığı için sermaye birikimi sağlayacak düzeyde üretim gerçekleştirilememiştir. Buna en yakın toprak sahipliği âyanlar tarafından gerçekleştirilmişse de onların birikimlerine de müsadere uygulaması kapsamında el konulduğundan bu durum da pre-kapitalist süreçler doğurmamıştır.

Devletin ana itici gücü savaşlarda ise başarılar yeni toprakların kazanılması ve üretimin artmasına katkıda bulunmuş olsa da başarısız sonuçlar ve uzun süreli savaşlar doğurduğu finansman problemleri sonucunda vergilerin artması sonucunu doğurarak sermaye birikimlerini engelleyici etki yapmıştır. Diğer yandan bu giderlerin karşılanması için devreye giren Galata Bankerleri'nin yüksek faiz uygulamaları da devletin aleyhinde sonuçlar doğurarak savaşlardaki mağlubiyetlerin olumsuz etkilerini derinleştirmiştir.

Birikimlerin yeniden dağıtımıyla görevlendirilmiş vakıf kurumu sermaye sağlama konusunda çağdaşı borsa ve bankalar kadar etkin bir rol oynayamamıştır. Daha ziyade düşük bütçeli finans sağlama aracı rolünde kalmıştır. Bu eksikliği kapatan sarraflık/tefecilik kurumu ise gayrimüslim halkın hâkim olduğu bir alanda gelişmiş ve bu yolla elde edilen birikimler de yatırım sermayesine dönüştürülmemiştir. Narh uygulaması kapsamında ticari faaliyetlerden elde edilen kârlar %5-%15 düzeyinde sınırlandırılmışken tefecilik kârları %15-%25 düzeyinde gerçekleşmiştir. Ancak devletin müsadere uygulamaları da sarrafların sermaye birikimlerinin gelişmesini oldukça olumsuz etkilemiştir. Para vakıfları dışındaki diğer vakıflara dışsallaştırılan yol, köprü, çeşme, han, kervansaray gibi yatırımlar ticari faaliyetlerdeki değişimlere hızlı entegre olabilecek yatırımları gerçekleştirememiştir. Bu gibi iskân hizmetlerinin

dışsallaştırılmasıyla ve yurt içindeki asayişsiz dönemlerde daha da artan yollardaki güvensizlikler ve taşıma maliyetlerinin yüksek oluşu da ticari faaliyetleri sınırlandırıcı etki yapmıştır.

Avrupa'da miras ölen kişinin en büyük erkek çocuğuna devredildiği için ortaklıklar bu bilinçle ortaklardan birinin ölmesine rağmen devam edebilecek şekilde planlanmış ve uygulanmıştır. Osmanlı'da ise miras uygulamaları müsadere uygulamaları kapsamında terekeye el konulması dışında mirasın tüm çocuklara pay edilmesinden sebep kalıcı ve uzun ömürlü işletmelerin ve ortaklıkların gelişmesini olumsuz etkilemiştir. Ortaklığa dayalı işletmeler ortakların ömürleriyle sınırlı kalmıştır. Borsa ve banka gibi finansal kurumların çok geç ortaya çıkması da Avrupa'daki küçüklü büyüklü sermaye birikimlerinin bir araya gelerek etkin değerlendirilmesi süreçlerinin Osmanlı'da gerçekleşmesini çok geciktirmiş, gerçekleştiğinde de gerekli olan verimi sağlamaktan çok uzak kalmıştır.

Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan imparatorluk içerisindeki bölgeler arası iç ticaret yüzyıllar boyunca çeşitli üretim teknikleri ve ürünlerin mübadelesiyle ticareti canlandırıcı ve tüketimi karşılayan bir rol oynayarak Osmanlı'ya dünya piyasalarında da rekabet avantajı yaratmış olsa da zamanla bu etki ortadan kalkmıştır. Bu avantajın ortadan kalkmasında toprak kayıpları, iç gümrük uygulamaları, dünya pazarlarındaki sanayileşmenin etkileri ve koruyucu politikaların hayata geçirilememesi etkili olmuştur. İç ticaret aktörlerinden kentsel üretimin maruz kaldığı dar bölge ticareti kurgusu ise kapitalizmin temelindeki rekabet anlayışına zıt bir uygulama olarak iktisadi faaliyetleri engelleyici etkide bulunmuştur. Bunu sağlamak üzere düzenlenmiş ve Avrupa'daki uygulamaların aksine çok uzun zaman sonra imparatorluğun yıkılmak üzere olduğu dönemlerde vazgeçilmiş iç gümrük uygulamaları bu çerçevede yine iç ticareti ve aynı nispette de öncelikle ihracat olmak üzere dış ticareti sınırlayıcı rol oynamıştır.

Bu şartlar altında gelişim seyri incelenen Osmanlı iktisadi hayatı, yüzyıllar boyunca iç tüketim için yeterli bir görüntü sergilese de son yüzyılında Avrupa'daki saldırgan merkantilist ekonomilerin ve sanayi inkılabının yıkıcı etkilerine maruz kalmıştır. Özellikle rekabete dayalı ve saldırgan bir kimliğe sahip İngiliz ticareti politik araçlarla ve yurt içindeki gayrimüslimler aracılığıyla Osmanlı piyasasını şekillendirmiş ve sürekli olarak kendisine avantaj sahaları yaratmıştır. Bunu engelleyecek politikaların ortaya konamamasıyla imparatorluğun yıkılma sürecine paralel bir şekilde Osmanlı iktisadi

yapısı da yok olma düzeyine gelmiştir. Sınırlı düzeydeki sermaye birikimleri Avrupa'dakine benzer düzeyde sanayi sermayesine dönüşmemiştir. Sanayileşme, başta mâli, beşeri ve bilimsel sermaye eksiklikleri gibi nedenlerden ötürü başarılı bir şekilde gerçekleşmediği gibi sınırlı bölgede ve düzeyde gerçekleşen sanayiler de uzun ömürlü olmamıştır. Bu zamanlarda elden gelen tüm imkânlarla gerçekleştirilen dönüşümler ve sonraları ortaya konan korumacı yaklaşımlar ise geç kalınmış uygulamalar olarak dünya ticaretine entegre olma, üretim ve verimliliği artırma konusunda o dönem için yeterli olmasa da önemli bir miras olarak yeni devlete, Türkiye Cumhuriyeti'ne aktarılmıştır.

Sanayi Devrimi'nin etkileri görülene kadar gerçekleşen dengeli dış ticaret yapısında Osmanlı'nın geniş coğrafyası içerisinde gerçekleşen üretimin taşıma ve üretim koşullarından ham madde ihtiyacına kadar devlet desteği göze çarpmaktadır. Devletin verdiği destek devletlerarası anlaşmalarla ihracatın gerçekleştiği hedef pazarlarda da görülebilmektedir. Bu kapsamda gerçekleşen Osmanlı dış ticaret faaliyetlerinin boyutu dönemin en büyük ticaret devleti ve dünya pazarı hüviyetindeki Venedik'in sembol yapısı olan San Marco Bazilikası'nın kemerlerinden birinde bugün hâlâ Osmanlı figürlerinin var olmasını açıklar niteliktedir. Ancak bu durum Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesiyle birlikte tersi bir hâl almıştır.

BÖLÜM 3: YÖNTEM

Bu bölümde öncelikle çalışmanın yöntem tasarımı ve bu kapsamda kullanılan veri toplama ve analiz yöntemleri açıklanmış, ikinci kısımda ise uygulama detaylıca anlatılmış ve bulgulara da bu kısımda yer verilmiştir.

3.1. Araştırmanın Yöntemi

Karma yöntem, tek bir çalışma içinde farklı düzeylerde nitel ve nicel yöntemlerin ardışık ve eş zamanlı kullanımını ifade eder (Creswell ve Clark, 2011: 12). Karma yaklaşım Tashakkori ve Teddlie'nin (1998) ifadesiyle “bir çalışmanın metodolojisindeki nitel ve nicel yaklaşımların birleşimi” anlamına gelir. Nitel ve nicel yöntemlerin birleştirilmesinde iki yöntemin zayıf yönleri örtüşmeyecek şekilde ve güçlü yönleri itibarıyla birbirini tamamlayan bir tasarım ortaya koymak önemlidir (Johnson ve Turner, 2003: 299). Araştırma sorusunun doğasına bağlı olarak, hem nitel hem de nicel veri toplama veya analizi aynı anda veya ardışık olarak gerçekleştirilebilir. Çalışmanın türüne göre de veri türlerinin her ikisi de değerlendirmeye dâhil edilebilir. Greene ve diğerleri (1989: 258-260) karma yöntemlerin şu 5 gerekçe ile kullanıldığını ifade etmişlerdir:

- ✓ Üçleme; nicel ve nitel yöntemlerin eş zamanlı ve bağımsız bir şekilde uygulanarak elde edilen yakın neticelerin karşılaştırılması ve test edilmesi.
- ✓ Tamamlayıcılık; yöntemlerden biri ile elde edilen bulguların diğer yöntem ile derinleştirilmesi, berraklaştırılması ve ayrıntılandırılması.
- ✓ Gelişim; bir yöntem ile ulaşılan durumun diğer yöntemi şekillendirmesi.
- ✓ Başlangıç; ilk kullanılan yöntemin, diğer yöntemin kullanılmasını gerektiren yeni bir araştırma sorusunu veya hipotezi doğurduğu durumlarda her iki yöntemde elde edilen sonuçlardaki çelişkileri ortaya çıkarma.
- ✓ Genişletme; araştırmanın kapsamına göre farklı bileşenler için farklı yöntemlerin uygulanarak çalışmanın genişletilmesi.

Çalışmada bu kapsamda gelişim ve tamamlayıcılık gerekçeleri ile karma yöntem kullanılmıştır. Çünkü temel araştırma sorusu nitel bir yaklaşımı gerekli kılmakta, temel araştırma sorusunu takip eden ikinci araştırma sorusu ise nicel bir yaklaşımı beraberinde getirmekte ve bu şekilde önceki elde edilen temalar bir yönüyle detaylandırılmaktadır.

Cresweel ve diğerkleri (2003: 224) 6 karma yöntem türü ortaya koymuşlardır.

1. Sıralı keşif: Nitel aşamaya yönlendiren nicel bir aşama
2. Sıralı açıklayıcı: Nicel aşamaya yönlendiren nitel bir aşama
3. Ardışık dönüştürücü: Her iki aşama da birbiri ardına yürütölür ve sonuçlar son analizde entegre edilmesi
4. Eşzamanlı üçleme: İki yöntemin bir çalışma içinde çapraz doğrulama için kullanılması
5. Gömölü tasarım: Çalışmaya rehberlik eden bir yaklaşıma öncelik verirken, diğerkinin gömölü olması
6. Eşzamanlı dönüştürücü: Tüm metodolojik seçimlere rehberlik etmek için çalışmanın amacına veya araştırma sorularına yansıyan teorik bir bakış açısının kullanılması.

Creswell ve diğerklerinin ortaya koydukları bu karma yöntem türlerine göre çalışmada değerkendirilen karma yöntem sıralı açıklayıcı karma yöntemidir. Temel araştırma sorusu nitel araştırma ile cevaplandırılırken ikinci araştırma sorusuna cevaben elde edilen temaların etki düzeyini belirlemek üzere nicel yönteme yönelinmiştir.

3.2. Araştırmanın Tasarımı

Çalışmanın kapsamı bağlamında karma yöntem, karma yönteme dair ontolojik ve epistemolojik tartışmalarına girmeden pragmatist bir yaklaşımla tercih edilmiştir. Tercih edilen karma yöntem ile ifade edilen nitel ve nicel tekniklerin bir arada kullanılmasıdır. Bu da araştırma soruları ekseninde ortaya çıkmış zaruri bir tercihtir. Çünkü “dış ticaret girişimciliğı” ve onunla beraber “uluslararası girişimcilik” kavramları sosyal birer olgu olarak tarihsel süreçte inşa edilmiş iki kavramdır ki araştırmanın temel araştırma sorusu da tam olarak bu inşayı irdelemektedir. Araştırmanın temel araştırma sorusu daha önce belirtildiğı gibi “*Niçin bazı ölkeler erken uluslararasılaşıırken, bazı ölkeler geç uluslararasılaşmıştır?*” sorusudur. Araştırmacının kişisel yargılarıyla, bir takım özellikleri sebebiyle araştırmanın araştırma sorusuna cevap bulmak üzere uygun bulduğı örneklem amaçlı örneklemdir (Gürbüz ve Şahin, 2018: 132). Burada da araştırma sorusundaki karşılaştırma, tabiatıyla araştırmayı amaçlı örnekleme tekniğine götürmüştür. Bu şekilde araştırmanın sınırları daraltılmış ve Britanya ile Osmanlı özeline indirgenmiştir. Böylece erken uluslararasılaşmış bir öлке de geç uluslararasılaşmış bir öлке de derinlemesine incelenebilmiştir. Burada erken

uluslararasılaşan bir ülke olarak ele alınan Britanya İmparatorluğu'nda uluslararası girişimciliğin inşası, geç uluslararasılaşmış bir ülke olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda da dış ticaret girişimciliğinin inşası söz konusudur. Sosyal birer olgu olarak bu iki kavramın inşası irdelendiğinden, bunun nicel tekniklerle bir ölçüm yerine nitel araştırma yöntemleriyle derinlemesine bir inceleme şeklinde gerçekleştirilmesinin daha yerinde olacağı düşünülmüştür. Çünkü bu kavramlardan uluslararası girişimcilik 1989 yılında McDougall ve 1994, 1997, 2000 yıllarında Oviatt ve McDougall tarafından birçok kez tanımlanmış; dış ticaret girişimciliği ise Ersoy (2017: 952) tarafından tanımlanmış iki sosyal olgudur. Bu iki sosyal olgunun inşasının incelenmesi yorumlamacı bir yaklaşımı ve nitel araştırma yöntemine başvurmayı gerekli kılmıştır. Araştırmada bu şekilde nitel yöntemlerle bir takım temalara ulaşılmıştır.

Diğer taraftan bu inşalarda etkili olan temalar belirlendikten sonra ikinci araştırma sorusu olan *“Uluslararasılaşmada belirleyici olan temalarda ne düzeyde farklılaşma meydana gelmiştir?”* sorusu ise nitel yöntemlerle belirlenmiş temaların önceliklendirilmesi gerekliliğini ortaya çıkararak nicel bir yöntem kullanılması mecburiyetini doğurmuştur. Böylece çalışmada bir nitel, bir de nicel yöntem birlikte kullanılmıştır. Bu yönüyle çalışmada kullanılan araştırma tekniği Creswell ve diğerlerinin (2003) kategorizasyonundaki *“Sıralı Açıklayıcı Karma Yöntem”*dir. Çünkü öncelikle nitel bir teknikle temalar belirlenmiş sonrasında nicel bir teknikle bu temalar önceliklendirilmiştir. Öncelikle nitel bir yöntem olarak içerik analizi gerçekleştirilmiş, sonrasında nicel bir yöntem olarak Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemlerinden biri olan SWARA yöntemi uygulanmıştır.

Çalışmayla, *“Niçin bazı ülkeler erken uluslararasılaşırken, bazı ülkeler geç uluslararasılaşmıştır?”* ve *“Uluslararasılaşmada belirleyici olan temalarda ne düzeyde farklılaşma meydana gelmiştir?”* araştırma sorusundan hareketle geç uluslararasılaşan ülkelerde ve erken uluslararasılaşan ülkelerde uluslararasılaşmayı ortaya çıkaran temaları belirlemek; erken uluslararasılaşmanın doğurduğu neticeler ile geç uluslararasılaşmanın doğurduğu neticeleri tartışmak ve son olarak bu belirleyicilerde ne düzeyde bir farklılaşma meydana geldiğini değerlendirmek amaçlanmaktadır. Bu amaçlarla ortaya konulan yöntem tasarımında öncelikle sosyal bir olgunun inşası irdelendiği için nitel bir yöntem olarak İçerik Analizi yöntemine; ardından ortaya çıkarılan temaların belirleyicilik düzeylerinin ölçülmesi amaçlandığından nicel bir yöntem olarak SWARA yöntemine başvurulmuştur.

Erkutlu ve Eryiğit'e göre (2001) uluslararasılaşma kavramı ülke sınırlarını aşan ekonomik faaliyetlerin yaygınlaşmasını ve çoğalmasını ifade etmektedir (Erkutlu ve Eryiğit, 2001: aktaran, Yalman, 2017). Bu yönüyle değerlendirildiğinde pre-kapitalist süreçleri ilk yaşayan ülkelerden biri olarak Britanya uluslararasılaşmanın en erken gerçekleştiği ülkelerden biri olması yönüyle amaçlı örnekleme dâhil edilmiştir. Her ne kadar tarihi boyunca dış ticarete aktif olsa da uluslararasılaşma perspektifinden ele alındığında Britanya'ya göre neredeyse bir yüzyıl sonra pre-kapitalist süreçler geçirmiş Osmanlı ise bu minvalde geç uluslararasılaşmış bir ülke olarak amaçlı örneklem metoduyla tercih edilen diğer örneklem olmuştur.

Çalışmanın birinci bölümünde, araştırma sorusuna cevap oluşturacak kodlama ve temalandırmaları yapabilecek birikime ulaşmak için erken uluslararasılaşmış bir örnek olarak Britanya, geç uluslararasılaşmış bir örnek olarak da Osmanlı incelenmiş ve ülke düzeyinde uluslararasılaşmayı ortaya çıkaran toplamda altı temaya ulaşılmıştır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ise bu araştırma alanlarıyla ilgili literatür taranmış ve literatürde araştırmacının yorumladığı temalar dışında hangi temaların olduğu araştırılmıştır. Bunun için belirlenen çalışmalar içerik analizine tâbi tutulmuştur. Ardından elde edilen temalar önem derecesine göre sıralandırılmak için Çok Kriterli Karar Verme Tekniklerine başvurulmuştur. İzleyen kısımda içerik analizi ve Çok Kriterli Karar Verme Teknikleri ele alınmıştır.

3.2.1. İçerik Analizi

İçerik analizi peşinen belirli olmayan kod ve temalara ulaşmada başvurulabilecek bir yöntemdir (Yıldırım ve Şimşek, 2016: 239). Yöntem 1950'li yıllarda ABD'de iletişim biliminde kullanılmaya başlanan bir tekniktir. Günümüzde ise Tarih'ten Psikoloji'ye, Sosyoloji'den İşletme'ye birçok alanda kullanılan bir yöntemdir. Yöntem, kitap, dergi, makale gibi yazılı veya web sayfası, haber bülteni, radyo/televizyon programları gibi yazıya çevrilmiş işitsel veya görsel çeşitli türdeki iletişim biçimlerinin içeriklerinin analizinde kullanılan bir yöntemdir. Yöntemle içerikteki kelime, kelime grubu veya temaların anlamları ve ilişkileri irdelenir. Verilerin elde edilmesinde nicel ve nitel teknikler mevcuttur. Nitel yöntemli veri toplamada doğrudan doğruya metinler ve kodlar üzerinden sosyal ilişkilerin ve iletişimin yönü belirlenirken nicel veri toplamada veriler sayılar ve yüzdeler olarak ifade edilir. İçerik analizinde metin sayılarla veya kodlanarak anlamlar özetlenir ve istatistikleştirilir.

Gözlemlene veya görüşmenin mümkün olmadığı durumlarda araştırma konusuna dair yazılı metinlere başvurulur. İçerik analizi, incelenen içerikteki belirlenmiş unsurların sayılarak yahut kodlayarak özetlenmesi esasına dayanmaktadır (White ve Marsh, 2006: 30-31). İçerik analizi yöntemiyle yapılmış çalışmalarla önemli kuramlar geliştirilmiştir. Engels İngiltere’de “Emekçi Sınıfın Durumu” adlı kitabında İngiliz işçi sınıfını incelerken bu yöntemi kullanmış ve fabrikaların denetim raporları üzerinde içerik analizi gerçekleştirmiştir. Benzer şekilde Weber de din sosyolojisi ve kapitalizmin temelleri tezlerini geliştirmede dinî dokümanlar üzerinde çalışmıştır (Forster, 1995: aktaran, Yıldırım ve Şimşek, 2016).

İçerik analizi tekniğinin bir takım güçlü ve zayıf yönleri vardır. Öncelikle yöntem araştırmacıya tarihsel olay ve olgular, kültürel konular, özneleri hayatta olmayan olaylar, kaynağı belirsiz öznelerin ürünü konular hakkında araştırma yapabilme imkânı sağlar. İçerik analizi ile gözlem ve deneysel araştırmalarda katılımcıların araştırmayı etkileyebilecek duygusal, fiziksel veya davranışsal tepkilerinden kaçınılır. Araştırma konusunun uzun bir zaman düzlemine yayılmış olduğu durumlar üzerinde çalışmayı olanaklı kılar. Ayrıca içeriklere kolay ulaşılabilmesi durumunda örneklem seçiminde daha büyük örneklem kümeleri oluşturabilme imkânı da sunar. Diğer taraftan dökümanın türüne bağlı olarak araştırma konusunun gerçekleştiği zaman ve özne tarafından oluşturulan içerikler araştırmaya oldukça kaliteli veriler sunabilir. Nitekim nitelikli bir içerikte araştırmaya konu veriler iyi organize edilmişse bu, araştırmacının işini kolaylaştırabileceği gibi çalışmanın kalitesine de katkıda bulunacaktır. Diğer yandan, yöntemin zayıf yönleri de bulunmaktadır. Öncelikle araştırmaya konu içeriğin öznesi yanıltıcı veya sübjektif davranmış olabilir ki bu durum çalışmanın sonuçlarını etkileyecektir. Kimi içeriklerin gizli tutulması veya korunması gibi durumlarda araştırmacının ulaşılabilir dökümanlar üzerinde çalışması onun elinde olmadan verilerde bir seçilmişlik oluşturacaktır. İçeriklerin niteliğinin kötü olması veya eksik bilgi içermesi durumunda bu, araştırmacıyı yanıltabilir. İncelenmek zorunda olunan bir içeriğe erişimin imkânsız olduğu durumlarda araştırmacının tıkanmasına neden olabilir. Araştırmacının sübjektif yaklaşımı kimi dökümanları dışlıyor olabilir. Yazıya dökülmüş görsel veya işitsel içeriklerde davranışlar analiz dışında tutularak araştırmacıyı yanıltabilir. İçeriklerin çok farklı çeşitte olabilmesi ve her zaman standart bir formda olmaması araştırmacının karşılaştırma yapmasını zorlaştırabilir. Araştırmacı, deneyimsiz olduğu veya alana tam hâkim olmadığı durumlarda içeriğin muhtevisiyatını

anlamlandırmakta veya kodlamakta zorlanacaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2016: 191-194; Bailey, 1982: 507-511).

Çalışmada içerik analizinin güçlü yanlarından; tarihsel olay ve olgular incelendiğinde veri seti sunabiliyor oluşu, gözlem imkânı olmayan alanlarda araştırma yapabilme imkânı sağlaması, uzun bir zamana yayılmış bir alanı araştırmaya imkân sağlaması, içeriklere kolay ulaşılabilir oluşu gibi güçlü yönler yöntemin tercih edilme nedenlerini oluşturmaktadır.

Tüm nitel araştırmalarda verilerin elde edildiği içerikler analiz edilse de içerik analizi, içerikte geçen mesajların bir teknik olarak, belli bir stratejiye bağlı kalınarak ortaya çıkarılması sürecidir. Bu süreç, içeriğin metodolojik bir biçimde objektif ve nicel yollarla sayısallaştırılması, tasnif edilmesi, anlamlandırılması şeklinde gerçekleştirilir. Yöntem kelimelerin veya kelime gruplarının frekanslarının belirlenmesi ile başlar. İçerik içerisinde bir kelimenin çok fazla tekrar etmesi anlamlıdır. Bu adım araştırmacıya incelenen verinin tasnif edilmesi, sürece yayılan bir içerik seti inceleniyorsa incelenen içeriklerde süreç içerisindeki değişimlerin analiz edilebilmesi ve belirli bir döneme dair özel analizler yapılabilmesi veya çeşitli karşılaştırmalar yapabilmesi imkânı sağlar. Metodolojik yönünde üzerinde durulan hususların başında, farklı farklı kişilerce yapıldığında dahi birbirine yakın kodlamaların ortaya çıkması gelir. İçerik analizinde kelime sıklıkları kodlanır ve sonrasında kodlamalardan çıkarım yoluyla temalara/kategorilere ulaşılır. İçerik analizinde birden çok teknik vardır bu teknikler aşağıdaki gibidir (Kurnaz, 2021):

- ✓ Frekans analizi,
- ✓ İlişki analizi,
- ✓ Kategori analizi,
- ✓ Değerlendirici analiz,
- ✓ Yapısal içerik analizi,
- ✓ Duygusal yön analizi,

Frekans analizinde içerikteki birimlerin sıklıkları yüzdesel veya oransal olarak ortaya konur ve frekans olarak ifade edilir. Frekans değerleri sıraya konarak bu değerlerle, öğelerin yoğunluğu ve önemleri anlaşılır. En çok tekrar eden kelimelerden temalara/kategorilere ulaşılabilir. Nitel verilerin bu hâliyle sayısallaştırılması yanlışlığı azaltarak güvenilirliği artırırken, çeşitli karşılaştırmalar yapabilmeyi de olanaklı

hâle getirebilmektedir. Örneğin haber bültenlerinin analiz edildiği bir çalışmada örneğin “enflasyon” kelimesinin en sık tekrar eden kelimelerden biri oluşu çalışmanın amacına ve odağına göre ekonomi temasını ortaya çıkarabilecektir (Bilgin, 2006: 18; Tavşancıl ve Aslan, 2001: 87).

İlişki analizinde içerikteki tek tek mesajlar değil, o mesajlar arasındaki ilişki ağını ortaya çıkarmak amaçlanır. Frekans değerlerinden ziyade, diğer tekniklerde frekansları alınan öğelerin hangisinin hangisiyle beraber görüldüğü ile ilgilenilir. Bunu yaparken iki farklı öğenin frekansları çarpımı ile birlikte görülme olasılıkları hesaplanır ve gerçekleşen değer bundan büyükse ilişkili, küçükse bu iki öğenin birbirini dışlayıcı ilişkide oldukları sonucuna varılır (Bilgin, 2006: 22). Kategori analizi tekniğinde içerik bölümlere ayrılıp kategorileştirilerek/temalandırılarak gruplandırılır. Bundan sonra kategoriler/temalar için ve içerdikleri mesajlar için sıklık analizleri yapılır. Değerlendirici analizde tutum kavramına odaklanılır. İncelenen içeriğin öznesinin içeriğin konusuyla alakalı lehte veya aleyhte tutumları ile bu tutumların yoğunlukları belirlenir (Bilgin, 2006: 19-20).

Yapısal içerik analizlerinde içerik biçim olarak incelenir. Cümlenin kuruluşundaki, biçimindeki detaylardan yapılan çıkarımlar ile içeriğin öznesi hakkında kanaatlere varılabilir. Metinde incelenen kodlar sınıflandırılarak öznenin çeşitli yönelimleri konusunda matematiksel sonuçlar ifade edilir. Örneğin içerikte ünlem cümlesinin çok olması özneye dair kaba veya otoriter olduğu yönünde bir çıkarıma kapı aralayabilir (Kurnaz, 2021).

Duygusal yön analizinde, içerikteki, öznenin duygusal durumuna işaret eden, ifadeler analiz edilir. Cümlelerin olumluluğu veya olumsuzluğu gibi detaylar analize konu edilir. Bu şekilde öznenin duyguları kategorileştirilerek/temalandırılarak sonuca ulaşılır (Kurnaz, 2021).

İçerik analizi literatürde çokça başvurulan yöntemlerden birisidir. Hitz ve Lehmann (2018) borsa danışmanlığı firmalarının kapsamı, oylama tavsiyelerinin değişkenliği ve belirleyicileri, yıllık genel kurul toplantılarında oylama tavsiyeleri ile hissedar oyları arasındaki ilişki belirlemeyi amaçladıklarında çalışmalarında içerik analizini kullanmışlardır. Jalal ve Gal (2018) çalışmalarında İran’ın bütçe hazırlığında sürdürülebilirlik ve sürdürülebilirliğin nasıl büyüdüğünü incelerken içerik analizine ve frekans analizine başvurmuşlardır. Dos ve Foltyn-Zarychta (2017) Polonya’daki sosyal

sorumluluk yatırımları pazar büyüklüğünü incelerken içerik analizi yöntemini kullanmışlardır. Schilling (2005) çalışmasında liderlik anlayışlarını ve kurumsal liderlik ilkeleri belgelerinde aktarılan liderlik ile takipçileri arasındaki ilişkiyi araştırmak için içerik analizini kullanmıştır. Kruljac (2022) dijital ekonominin temel terimlerini belirlemek ve kavramın bir tanımını ortaya koymak için içerik analizinden faydalanmıştır. Hellebrandova (2021) çalışmasında Çekya'nın az gelişmiş bölgelerinden dört şehrin stratejik belgelerinde belirtilen hedeflerle uzun vadeli bütçe harcamalarını karşılaştırarak kamu yönetiminin etkinliğini ölçerken içerik analizine başvurmuşlardır. Beuren ve Angonese (2015) muhasebe bilgilerinin açıklama endeksini hesaplamak için literatürde adı geçen araçların özelliklerini inceledikleri çalışmalarında içerik analizinden yararlanmışlardır. Mafukata ve Musitha (2018) çalışmalarında apartheid (Güney Afrika Cumhuriyeti'nde 1994 yılına kadar yürürlükte olan ve beyaz olmayan ırklar arasında yasal olarak bir ayrımı öngören politika) sonrası Güney Afrika'da KİT'lerin işlerinde parti ve devlet siyasetinin rolünü araştırırken içerik analizi yöntemini kullanmışlardır. Yılmaz (2019) havacılık yönetmelikleri ve gereksinimlerine uygun olarak hem operasyon hem de eğitim modelleri için ortak bir el kitabı oluşturmayı amaçladığı çalışmasında içerik analizi uygulamıştır. Botswana'nın sömürgecilik sonrası dönemde kalkınmasının nasıl ortaya çıktığını araştıran Botlhale (2018) çalışmasında içerik analizinden faydalanmıştır.

Çalışmada uluslararasılaşmayı ortaya çıkaran temalar araştırılırken araştırmacının kişisel yargılarıyla ulaştığı temalar dışında literatürde en çok ele alınan temaların keşfedilmesi amaçlandığından belirlenen literatüre frekans analizi uygulanması tercih edilmiştir.

3.2.1.1. Kodlama

Strauss ve Corbin (1990) kodlama tekniklerini üçe ayırmışlardır; açık kodlama (open coding), eksensel kodlama (axial coding), seçici kodlama (selective coding). Açık kodlamada araştırmacı araştırmanın amacı veya konusuyla ilgili içerikteki kelimeleri, kelime gruplarını veya paragraflarını kod olarak belirler. Eksensel kodlamada oluşturulan açık kodlar karşılaştırılarak rafine edilir. Bu kapsamda aynı anlama gelen kodlar bir araya getirilir. Seçici kodlama ise Baş ve Akturan (2008: 76) tarafından “bir kategoriye çekirdek kategori (temel kategori) olarak seçme ve diğer tüm kategorileri bu kategori ile ilişkilendirme süreci” olarak tanımlanmıştır.

3.2.1.2. Temalandırma

Temalandırma adımı iki şekilde gerçekleştirilebilir; birincisi araştırmacının ilgili literatürdeki temaları edinmesi, ikincisi araştırmacının kendi çalışması neticesinde temalara ulaşması. Birinci yöntemde var olan temalara kodlar atanır. İkinci adımda ise belirlenen kodlar sınıflandırılarak temalara ulaşılır. İkinci temalandırma türünde en önemli unsur temaların birbirini kapsamamasıdır. Bu noktada belirleyici olan çalışmanın araştırma sorusu veya hipotez(ler)idir. Temalandırma adımı neticelendirildikten sonra her bir temada kaç analiz biriminin ne sıklıkta tekrar ettiği belirlenerek her tema yüzdeler ile ifade edilebilir.

3.2.1.3. İçerik Analizinde Geçerlik ve Güvenirlik

İçerik analizi için güvenilirlikle kastedilen, farklı araştırmacıların aynı çalışmayı yapması durumunda aynı sonuçlara varabilmesidir. Bunun için anahtar adım kodlamadır. Kodlama adımıdaki kritik belirleyiciler de bu durumda kodlayıcı ve kodlama kategorilerinin güvenilirliği olmaktadır. Her şeyden önce kodlayıcının konu ile ilgili birikimi önemlidir. Sonrasında kodlayıcının güvenilirliği aynı kodlayıcının aynı içerikten farklı zamanlarda aynı kodlara ulaşabilmesi ile ve farklı kişilerin aynı içeriği aynı şekilde kodlayabilmesi ile açıklanabilir ve buna kodlayıcı uzlaşısı denir. Bu, pratikte, kodlama adımıda birden çok kodlayıcının bulunması ve aralarında bir uzlaş sağlanmasıdır. Kategorilerin güvenilirliği ise olabildiğince ayrık ve net kategoriler olmalarına bağlıdır. Ayrıca nitel araştırmalarda güvenilirlik sağlama yollarından bir tanesi varılan sonuçların başka bir araştırmacı tarafından da değerlendirilmesidir. Böylece varılan sonuçların, kişisel yargılardan öte verilere dayandığının teyidi mümkün olacaktır.

Geçerlik nitel bir araştırma söz konusu olduğunda araştırmacının araştırmayı en tarafsız şekilde ve olguyu tam olarak olduğu hâliyle değerlendirmesi şeklinde açıklanır. Burada amaç-araç uyumu ön plana çıkmaktadır. Öncelikle nitel araştırmalarda tüm uygulama adımlarının nasıl gerçekleştirildiğinin en açık ve en detaylı hâliyle aktarılması önemli bir geçerlik ölçütüdür. Öte yandan içerik analizi özelinde farklı geçerlik türleri vardır ki bunlar (Bilgin, 2006: 16-17; Yıldırım ve Şimşek: 2016: 269-270; Kurnaz, 2021):

- ✓ Araştırma sorusuna göre ölçüme uygun içeriklerin belirlenmesini ifade eden içerik geçerliği,

- ✓ Geleceğe dair tahminlerde bulunulan araştırmalarda tahminlerin incelenen olgu gerçekleştiği zamandaki durumu ne derece ölçebildiğini ifade eden tahmin geçerliği,
- ✓ İki durumun karşılaştırıldığı araştırmalarda karşılaştırılan unsurların doğru seçimini ifade eden karşılaştırma geçerliği ve
- ✓ Ulaşılan yorumların ne derece geçerli olduğunu ifade eden yorum geçerliğidir.
- ✓ Analizin amacı bir tahminde bulunmaksa tahmin geçerliği, bir yorumda bulunmaksa yorum geçerliği aranır.

3.2.2. Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV)

Ortaya çıkarılan temalar kritik başarı kriterleri olarak değerlendirilmiştir ve önem sırasına konulmuştur. Literatürde tek kriterli karar verme ve çok kriterli karar verme teknikleri mevcuttur. Eğer karar alternatiflerin bir tek kritere göre değerlendirilecekse “Tek Kriterli Karar Verme”, birden çok kritere bağlı olarak karar verilecekse “Çok Kriterli Karar Verme” (ÇKKV) teknikleri uygulanır.

Belton ve Stewart (2002: 2) kitaplarında Çok Kriterli Karar Verme’yi (ÇKKV), “bireylerin veya grupların önemli kararları keşfetmelerine yardımcı olmak için birden fazla kriteri açık bir şekilde hesaba katmaya çalışan resmi yaklaşımların bir koleksiyonunu tanımlamak için bir şemsiye terim” olarak ifade etmişlerdir. Mendoza ve Prabhu (2000: 110) ise ÇKKV’yi karar alternatifleri üzerinde aynı zamanda etkisi olan birden çok kriteri değerlendirerek karar kümesi içerisindeki en iyinin belirlenmesine yarayan bir araç olarak açıklamışlardır. Atan ve Yılmaz (2020), ÇKKV’yi “Çok sayıda kritere göre alternatiflerin avantaj ve dezavantajlarını değerlendiren analitik yöntemler topluluğudur.” şeklinde tanımlamıştır. Dolayısıyla en genel şekilde söylenebilir ki; ÇKKV içinde, farklı kriterlere bağlı olarak farklı karar alternatifleri içerisinde en makul seçimde bulunabilmek veya bunları sınıflandırmak veya sıralamak için çokça yöntem barındıran bir şemsiye kavramdır.

ÇKKV, akademik araştırmalarda karar verme süreçlerinde en sık kullanılan yöntemlerden biridir. Ulusal tez merkezinde yapılan basit bir araştırmada dahi İşletme’den Ekonometri’ye, Endüstri Mühendisliği’nden Matematik’e birçok alanda yalnızca 01.01.2022-26.11.2022 arasında ÇKKV’yi kullanan 153 yüksek lisans ve doktora tezi yazıldığı görülebilmektedir. Diğer yandan ÇKKV, mikro ölçekte yatırım kararlarından günlük kararlara, orta ölçekte stratejik kararlardan üretim planlamalarına

ve makro ölçekte makroekonomik hedef planlamaları gibi birçok alanda kullanılan yöntemler topluluğudur. Dahooie, Qorbani, ve Daim (2021) MTN Irancell Telekomünikasyon Şirketi için etkileşimli TV teknolojisi edinmenin en uygun yöntemini seçmek için ilk aşamada, literatür taramasına dayalı olarak kriterler ve alternatifler listesi belirlemiş sonrasında da ÇKKV yöntemine başvurarak bu kriterleri ve alternatifleri değerlendirilmişlerdir. Opoku-Mensah ve diğerleri (2021) hükümetlerin faaliyetlerinin satın alma sinerjisinin yaratılmasına katkılarını araştırdıkları çalışmalarında ÇKKV (F-MCDM, MULTIMOORA ve COPRAS) yöntemlerine başvurmuşlardır. Vanegas-Lopez ve diğerleri (2021) sistematik bir literatür taraması ile uluslararası pazar seçimi sürecine dâhil olan kriterler ve alt kriterler belirledikleri çalışmalarında belirlenen bu kriterlerin ağırlıklarındırılmasında ÇKKV yöntemlerini kullanmışlardır. Qazi ve diğerleri (2021) çalışmalarında optimum yenilenebilir enerji kaynağı alternatifini seçmeye odaklanmış ve ÇKKV (Entropi ve TOPSIS) yöntemlerinden faydalanmışlardır. Suman ve diğerleri (2021) Bangladeş'in mobilya endüstrisini analiz ettikleri ve tesis yerleşimi sorununu ele aldıkları çalışmalarında ÇKKV (AHP ve Bulanık AHP) yöntemlerini kullanmışlardır. Hajiagha ve diğerleri (2022) çalışmalarında Bilim ve Teknoloji Parklarında (STP'ler) yer seçmek ve girişimin gereksinimlerine en yüksek düzeyde uyum sağlayan en uygun STP'yi bulmak için ÇKKV yöntemlerine başvurmuşlardır. Jha ve diğerleri (2022) paylaşılan kaynakları kullanarak dijital girişimciliğin tehlike durumundan sürdürülebilir şekilde kurtarılması için önemli kriterleri belirlemekte ÇKKV yöntemlerinden faydalanmışlardır. Pande ve Gupta (2020) belirli bir giyim markasını sevme kararı verirken önemli olduğu düşünülen faktörleri genç tüketiciler açısından önceliklendirmek için ÇKKV yöntemlerini kullanmışlardır. Yazdi, Hanne ve Osorio Gomez (2020) bankaları performans göstergelerine göre sıralandırırken ÇKKV yöntemlerini (SWARA ve WASPAS) kullanmışlardır. Nguyen ve diğerleri (2020) işsizlik sorununu değerlendirmek için sürdürülebilir endeksleri araştırdıkları çalışmalarında işsizlik sorunlarının sürdürülebilirliğinin ağırlıklarını belirlemek için ÇKKV yöntemlerine başvurmuşlardır. Yasmin ve diğerleri (2020) büyük veri analitiği (BDA) yeteneklerinin karşılıklı bağımlılığını ve bu yeteneklerin firma performansı üzerindeki etkilerini incelerken ÇKKV yöntemlerini kullanmışlardır. Dobrovolskiene ve Pozniak (2021) bir gayrimenkul projesinin sürdürülebilirlik kriterlerinin değerlendirmesi ve sıralandırılmasını ÇKKV yöntemleri ile gerçekleştirmişlerdir. Niroomand,

Mosallaeipour ve Mahmoodirad (2020) çalışmalarında bir cam üretim şirketinin şubelerinin kurulmasında en iyi konumu seçmekte ÇKKV yöntemlerinden faydalanmışlardır.

ÇKKV birden çok kriter söz konusu olduğu durumlarda karar vericilere bu kriterleri birlikte değerlendirme imkânı sunar (Belton ve Stewart, 2002: 5). Yöntemde üç unsur ön plana çıkmaktadır; kriterler, alternatifler ve karar vericiler. Karar vericiler alternatiflerin ve kriterlerin sunulup, bilgi ve tecrübelerine dayanarak problemin çözümüne katkı sunması beklenen kişilerdir. Alternatifler karar vericinin kriterlere bağlı olarak ulaşacağı karar seçenekleridir. Kriterler ise alternatiflerin temel nitelikleridir (Hwang ve Masud, 2012: 12).

ÇKKV yöntemleri 1960'lı yıllardan beri sürekli geliştirilmiştir. Bu gelişmeler beraberinde iki ana ÇKKV hattını ortaya çıkarmıştır; Çok Amaçlı Karar Verme (ÇAKV) ve Çok Nitelikli Karar Verme (ÇNKV). ÇAKV daha ziyade karar alternatiflerinin sürekli veya kesintisiz olduğu ve matematiksel bir şekilde ifade edildiği, birden çok karar alternatifi içerisinde optimum çözümü belirlemek üzere bir seçim yapmaya yönelik yöntemleri barındırmaktadır. ÇNKV ise süreksiz veya kesintili bir şekilde ifade edilen nitelikleri tanımlanmış karar alternatiflerinin olduğu durumlarda kullanılan ÇKKV yöntemlerini ifade etmektedir. ÇNKV yöntemlerinde amaç ise ÇAKV'deki gibi bir seçim yapmanın yanı sıra sıralama ve sınıflamadır. ÇNKV temelde karar alternatiflerinin önceden belli olduğu zamanlarda tercih edilir (Triantaphyllou, 2000: 2-3).

Tüm ÇKKV teknikleri;

- ✓ en iyi alternatifin belirlenmesine dönük olarak seçme ihtiyacı,
- ✓ alternatiflerin iyiden kötüye veya en önemliden en önemsiz sıralanması gerekliliğine dönük olarak sıralama ihtiyacı,
- ✓ alternatiflerin belirli şartlar altında sınıflandırılması ihtiyacı,
- ✓ son olarak da amaca matuf bir şekilde alternatiflerin kümelendirilmesine dönük olarak sınıflandırma ihtiyacı,
- ✓ alternatif arasında olumlu bulunanlar arasında alt kümelerin oluşturulması ihtiyacı

şeklinde ifade edilebilecek ihtiyaçlara cevap verebilmektedir (Toksoy, 20012: 21-22; Atan ve Yılmaz, 2020: 10).

Literatürde kullanılan ve ifade edilen çok sayıda ÇKKV tekniği mevcuttur. Bunlardan yalnızca bazıları Tablo 8’deki gibidir:

Tablo 8: Türlerine Göre ÇKKV Teknikleri

Seçim ve Sıralama Yöntemleri	Kriter Ağırlıklandırma Yöntemleri	Tanımlama Yöntemleri	Sınıflandırma Yöntemleri
1. VIKOR Yöntemi	9. AHP Yöntemi	17. GAIA	19. AHPSORT
2. TOPSİS Yöntemi	10. ANP Yöntemi	18. FS-GAIA	20. UTADIS
3. ELECTRE Yöntemi	11. DEMATEL Yöntemi		21. FLOWSORT
4. PROMETHEE Yöntemi	12. Entropi Yöntemi		22.ELECTRE-TRI
5. ARAS Yöntemi	13. CRITIC Yöntemi		
6. MACBETH Yöntemi	14. ROC Yöntemi		
7. MAUT/UTA Yöntemi	15. LBWA Yöntemi		
8. Veri Zarflama Analizi Yöntemi	16. SWARA Yöntemi		

Kaynak: Ishizaka, A. ve Nemery, P. (2013). *Multi-Criteria Decision Analysis Methods and software*, UK: John Wiley & Sons.

Bu kadar yüksek sayıda yöntem çeşitliliği olmasına karşın ÇKKV tekniklerinin adımları en genel düzeyde şu şekilde sıralanabilir:

1. Konu ile ilgili kriter ve alternatiflerin belirlenmesi
2. Kriterlerin görece önem derecelerinin belirlenmesi
3. Alternatiflerin kriterler temelinde değerlendirilip alternatiflerin sıralandırılması (Arslankaya ve Göraltay, 2019: 14).

3.2.2.1. Kriter Ağırlıklandırma Yöntemleri

ÇKKV kapsamında birden çok kriterin olduğu problemlerde kriterlerin önem düzeylerinin belirlenmesi etkin bir karar verme için oldukça önemlidir. Önem düzeyi hesaplamalarında iki ana hat vardır; objektif kriter ağırlıklandırma yöntemleri ve subjektif kriter ağırlıklandırma yöntemleri.

Objektif yöntemleri objektif kılan unsur yöntemlerin ilk adımlarında oluşturulan matrislerde kritere atanan değerlerin, ölçülebilen araştırma birimlerinin sayısal değerleri olan saf veriler olması veya bu noktada subjektif uzman görüşleri alınsa dahi ilerleyen adımlarda bir daha subjektif değerlendirmelere hiç başvurulmamasıdır. Subjektif yöntemlerde ise uzman karar vericilerin görüşleri süreç içerisinde birden çok kez değerlendirmeye dâhil edilir. Bu noktada birden çok uzman görüşü almak uygulamanın etkinliği açısından önemlidir. Subjektif kriter ağırlıklandırma yöntemleri AHP, ANP,

DEMATEL, SWARA, ROC, LBWA; objektif kriter ağırlıklandırma yöntemleri ise Entropi, CRITIC yöntemleridir.

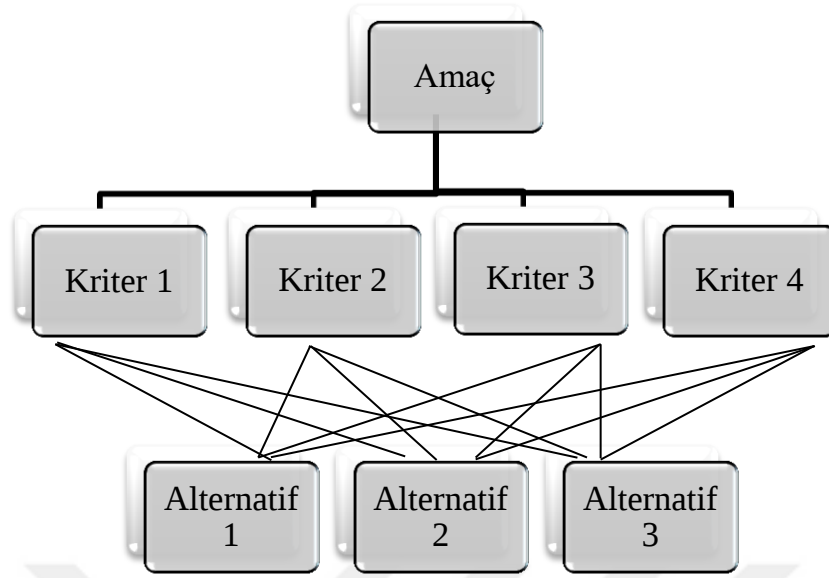
Literatürde ÇKKV teknikleri içerisinde çok sayıda kriter ağırlıklandırma yöntemine rastlanılabilmektedir. Bunlardan en çok göze çarpanlar aşağıdaki gibidir:

- ✓ AHP Yöntemi
- ✓ ANP Yöntemi
- ✓ DEMATEL Yöntemi
- ✓ LBWA Yöntemi
- ✓ ROC Yöntemi
- ✓ SWARA Yöntemi
- ✓ Entropi Yöntemi
- ✓ CRITIC Yöntemi

3.2.2.1.1. AHP yöntemi

AHP yöntemi Analitik Hiyerarşi Prosesi'nin baş harfleriyle ifade edilen yöntemdir. AHP nitel ve nicel değişkenlerin matematiksel olarak değerlendirildiği bir sübjektif bir kriter ağırlıklandırma yöntemidir. AHP ile yalnızca kriterler ve alt kriterler bir sıralandırma gerçekleştirilmez, amaca matuf veya eğer ki karar alternatiflerinden bağımsız değillerse kriterler için öncelik sırası oluşturulur. Saaty yöntemi hiyerarşik bir düzlem içerisinde oran ölçeklerini belirleyerek kriter çiftleri arasında öncelikler belirlerken kişi veya grubun sübjektif tercihlerini belirlemeleri için objektif bir sistemle en iyi alternatifi belirlemeye odaklanmaktadır (Saaty, 1994: 1). Yöntemde önce saha araştırması veya uzmanlara başvurmak suretiyle kriterler ve varsa alt kriterler belirlenir. Sonrasındaki adımlar aşağıdaki gibidir (Saaty, 1994; Ayçın, 2020a):

1. Adım: Belirlenen kriterler ve karar alternatifleriyle Şekil 1'deki gibi hiyerarşik yapı oluşturulur.

Şekil 1: AHP Yönteminde Amaç-Kriter-Karar Alternatifi Şeması

Kaynak: Ayçın, E. (2020a), *Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri ders 1: Analitik Hiyerarşi Süreci*, Erişim adresi: <https://1c0214e20b904d46ad75523fac05cbd60c7b3691.vetisonline.com/video-panel/video-izle/6947>, (Erişim tarihi: 3/11/2022).

2. *Adım:* Öncelikle tüm kriterlerin kendi aralarındaki önem derecelerinin belirlenmesi için ikili karşılaştırma matrisi oluşturulur. Ayrıca her bir kriter için alternatiflerin de kendi aralarında önem derecelerini belirlemek üzere matrisler oluşturulur. Bu noktada 1-9, 1-5, 1-7, 1-9, 1-15 veya 1-20 önem ölçeklerinden biri kullanılır. Örneğin 1-9 önem skalası için açıklama Tablo 9'daki gibidir. Bu matrisle tüm kriterler birbirleriyle karşılaştırılır. Örneğin 3. satırdaki kriter ile 5 sütundaki kriterin kesişiminde 7 değeri varsa bu “3.satırdaki kriterin 5. sütundaki kriterden çok kuvvetli derecede önemli olduğu” anlamına gelecektir. Böylece n adet kriter için n^2 tane karşılaştırma yapılır. n tane de alternatif matrisi elde edilir. Aşağıdaki şekilde bir “kriterlerin” ikili karşılaştırma matrisi ve her bir kriter için ayrı ayrı “alternatiflerin” ikili karşılaştırma matrisleri elde edilir:

$$A = [a_{ij}] = \begin{matrix} & \begin{matrix} C_1 & C_2 & C_3 & \dots & C_n \end{matrix} \\ \begin{matrix} C_1 \\ C_2 \\ C_3 \\ \vdots \\ C_n \end{matrix} & \begin{bmatrix} 1 & a_{12} & a_{13} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & 1 & a_{23} & \dots & a_{2n} \\ a_{31} & a_{32} & 1 & \dots & a_{3n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{n1} & a_{n2} & a_{n3} & \dots & 1 \end{bmatrix} \end{matrix}$$

C_n kriteri için alternatiflerin ikili karşılaştırma matrisi

	Alternatif 1	Alternatif 2	Alternatif 3
Alternatif 1	1	x	y
Alternatif 2	1/x	1	z
Alternatif 3	1/y	1/z	1

Tablo 9: AHP Yönteminde Önem Dereceleri ve Açıklamaları

Değer	Tanım	Açıklama
1	Eşit Önemli	İki seçenekte eşit derecede öneme sahip
3	Orta derecede önemli	Tecrübe ve yargı bir kriteri diğerine karşı biraz üstün kılmakta
5	Kuvvetli derecede önemli	Tecrübe ve yargı bir kriteri diğerine karşı oldukça üstün kılmakta
7	Çok kuvvetli derecede önemli	Bir kriter diğerine göre üstün sayılmıştır
9	Kesin önemli	Bir kriterin diğerinden üstün olduğunu gösteren kanıt çok büyük güvenilirliğe sahiptir
2,4,6,8	Ara değerler	Uzlaşma gerektiğinde kullanılmak üzere iki ardışık yargı arasındaki değerler

Kaynak: Dağdeviren, M., Akay, D. ve Kurt, M. (2013). İş değerlendirme sürecinde Analitik Hiyerarşi Prosesi ve uygulaması. *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 19(2), 131-138.

3. *Adım:* Matrisin her bir sütunundaki değer bulunduğu sütunun bütün değerlerinin toplamına bölünerek matris normalize edilir:

$$C_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sum_{i=1}^n a_{ij}}$$

$$C = \begin{bmatrix} C_{11} & C_{12} & \dots & C_{1n} \\ C_{21} & C_{22} & \dots & C_{2n} \\ \vdots & \vdots & \dots & \vdots \\ C_{n1} & C_{n2} & \dots & C_{nn} \end{bmatrix}$$

4. *Adım:* Normalize edilmiş yeni matristeki her satırın ortalaması alınarak önem vektörleri belirlenir.

$$w_{ij} = \frac{\sum_{j=1}^n C_{ij}}{n}$$

5. *Adım*: Başlangıçtaki ikili karşılaştırma matrisi önem vektörleri ile çarpılarak Tüm Öncelikler Matrisi elde edilir.

$$\begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \dots & \vdots \\ a_{n1} & a_{n2} & \dots & a_{nn} \end{bmatrix} \cdot \begin{bmatrix} w_1 \\ w_2 \\ \vdots \\ w_n \end{bmatrix}$$

6. *Adım*: Yapılan ikili karşılaştırmaların tutarlılıkları test edilir. Bunun için önce her bir kriterin tüm öncelikler matrisindeki değer aynı kriterin önem vektörü değerine bölünerek D değeri elde edilir. Ortaya çıkarılan yeni matristeki D değerlerin ortalaması alınır ve böylece her bir matris için bir tane λ_{max} değeri elde edilir. Formülü aşağıdaki gibidir:

$$\lambda_{max} = \frac{\sum_{i=1}^n D_i}{n}$$

Her bir matris için bir tutarlılık endeksi (CI) aşağıdaki formülle belirlenir ve bu veriyle birlikte yine her bir matris için bir tutarlılık oranı (CR) aşağıdaki formülle hesaplanır. CR formülündeki RI Saaty'nin belirlediği rastgele indeks değerleridir ve aşağıdaki gibidir. Tutarlılık oranları 0,1'den büyük ise ikili karşılaştırmalarda hata olduğu ve tekrar karşılaştırma yapılması gerektiği sonucuna varılır. Dolayısıyla tüm matrisler için tutarlılık oranları (CR) 0,1'den küçük olmalıdır. Formüldeki n kriter ya da alternatif sayısındır.

$$CI = \frac{(\lambda_{max} - n)}{n - 1}$$

$$CR = \frac{CI}{RI}$$

RI:

Karar alternatif veya kriter sayısı (n)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Rastgele endeks değeri (RI)	0	0	0,58	0,89	1,12	1,24	1,32	1,41	1,45	1,49	1,51

7. *Adım*: 2. adımda bahsedilen, her bir kriteri için alternatiflerin ikili karşılaştırma matrislerindeki öncelikler vektörleri aşağıdaki şekilde bir tabloda kriterler ile alternatif kararların kesişimlerine yazılır. Öncelikler vektörü başlıklı sütunda ise kriterlerin ikili karşılaştırma matrisinde belirlenen öncelikler vektörleri yazılır. Alternatif skorlar tablodaki birinci bölümde kriter-alternatif kesişimleriyle oluşan matris ile öncelikler vektörü sütununun ifade ettiği matrisinin çarpımından elde edilir. Örnek olarak Alternatif karar 1'in alternatif skoru (H2 hücresi) için formül aşağıdaki gibidir:

$$H2 = [B2 \ C2 \ D2 \ E2] \cdot \begin{bmatrix} G2 \\ G3 \\ G4 \\ G5 \end{bmatrix}$$

	A	B	C	D	E	F	G	H	I
1		C_1	C_2	C_3	C_4		Öncelikler Vektörü	Alternatif skorları	Sıralama
2	Alternatif karar 1								
3	Alternatif karar 2								
4	Alternatif karar 3								
5									

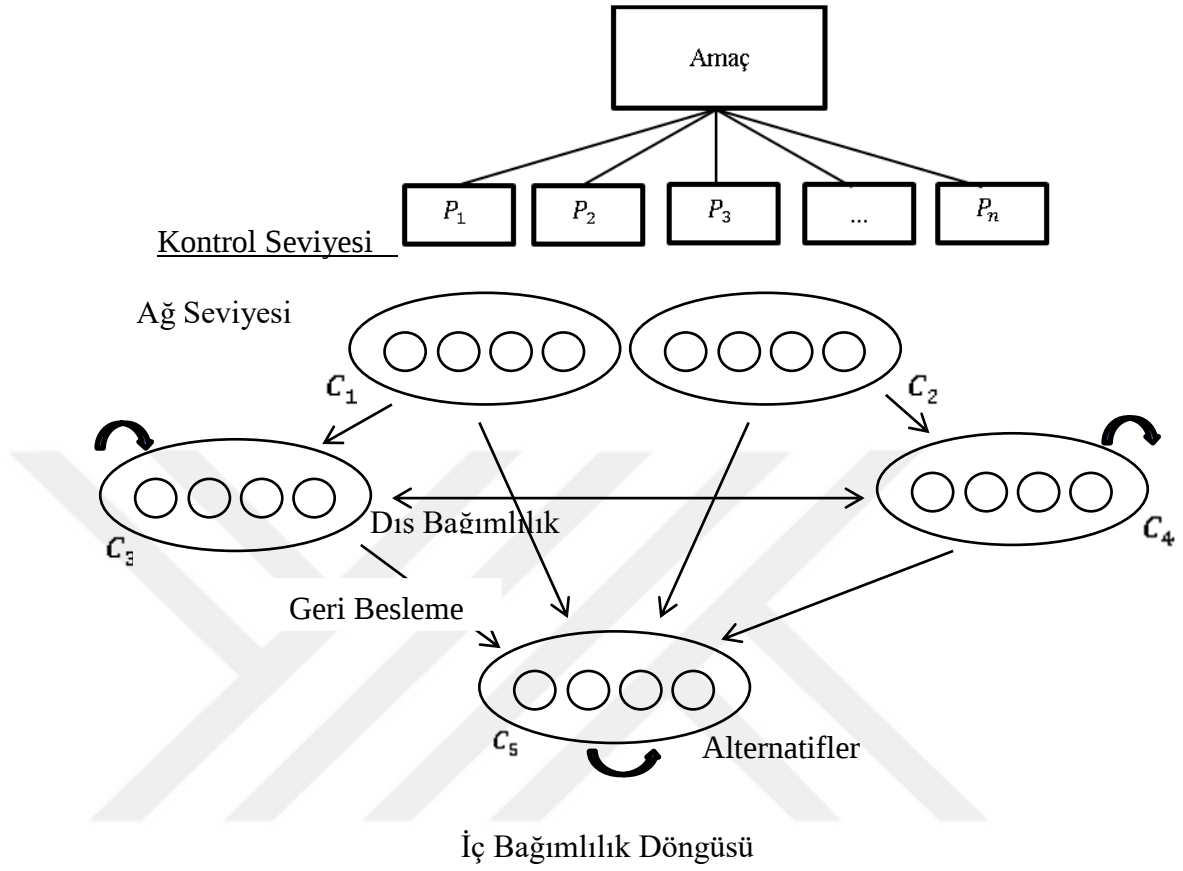
8. *Adım*: Alternatif sıralamaların yüksekten düşüğe sıralandırılmasıyla alternatif kararlar önceliklendirilmiş olur.

3.2.2.1.2. ANP yöntemi

ANP Yöntemi AHP yönteminin genelleştirilmiş bir hâlidir. AHP yönteminde problem hiyerarşik olarak ifade edilmektedir. Ancak her zaman problem bu şekilde hiyerarşik olarak ifade edilemeyebilmektedir. Bu gibi ÇKKV durumları için AHP yöntemi geliştirilerek Analitik Ağ Süreci anlamına gelen Analytic Network Process (ANP) yöntemi ortaya çıkmıştır. Hatırlanacağı üzere AHP yönteminde ilk adım olarak aşağıdaki gibi bir hiyerarşik durum ifadesi geliştiriliyordu (Şekil 1).

Problemin bu şekilde ifade edilmesi durumunda takdir edilecektir ki örneğin kriter 1 ile kriter 3 arasında bir ilişki veya bağımlılık söz konusu değildir. Yahut kriter 1'in alt kriterleri olsaydı ve bunlardan birinin adı alt kriter 1 olacak olsaydı, benzer şekilde kriter 3'ün de alt kriter 17 isimli bir alt kriteri olsaydı bunlar arasında da bir ilişki veya

bağımlılık olmayacaktı. ANP yönteminde bunun aksi durumlar için problem Şekil 2'ye benzer bir şekilde şematize edilebilir:

Şekil 2: ANP Yönteminde Problem Şeması

Kaynak: Özkaya, G. (2017), *Akıllı şehir seçim kriterlerinin ANP yöntemi ile önceliklerinin belirlenmesi ve bir uygulama*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul

ANP yönteminin adımları aşağıdaki gibidir (Arslankaya ve Göraltay, 2019: 40-42):

1. *Adım:* Kriter, alt kriter ve karar alternatifleri belirlenir.
2. *Adım:* İkili karşılaştırma matrisleri oluşturulur:
3. *Adım:* Süper matris oluşturulur:

$$\begin{array}{ccccccc}
& & C_1 & C_i & \cdots & C_m & \\
e_{11} & \cdots & e_{1n_1} & e_{21} & \cdots & e_{2n_2} & e_{m1} & \cdots & e_{mn_m} \\
& & e_{11} & & & & & & \\
& & \vdots & & & & & & \\
& & e_{1n_1} & & & & & & \\
C_1 & e_{21} & & & & & & & \\
C_2 & \vdots & & & & & & & \\
\vdots & e_{2n_2} & & & & & & & \\
C_m & e_{m1} & & & & & & & \\
& \vdots & & & & & & & \\
& e_{mn_m} & & & & & & &
\end{array}
\quad
W = \begin{bmatrix} W_{11} & W_{12} & \cdots & W_{1m} \\ W_{21} & W_{22} & \cdots & W_{2m} \\ \vdots & \vdots & \cdots & \vdots \\ W_{m1} & W_{m2} & \cdots & W_{mm} \end{bmatrix}$$

C_m : m'nci küme

e_{mn_m} : m'nci kümenin n'nci elemanı

W_{ij} : j'nci küme elemanlarının i'nci küme elemanları üzerine etkilerini ifade eden gerçek özvektör. Bir etki olmaması durumunda bu özvektör değeri 0 olarak belirlenir.

4. *Adım*: Limit süper matris oluşturulur. Süper matrisinin bütünleştirilmesi sütunların toplamaları 1 olacak şekilde güçlendirilmesiyle olur (Ustasüleyman ve Perçin, 2007).

5. *Adım*: En iyi alternatifler belirlenir. Limit süper matriste alternatifler arasında skoru en yüksek olan alternatifin en iyi alternatif olduğu belirlenir.

3.2.2.1.3. DEMATEL yöntemi

Yöntemin adı The Decision Making Trial and Evaluation Laboratory kelimelerinin ilk harflerinden oluşmaktadır. Yöntem subjektif bir kriter ağırlıklandırma yöntemidir. Grafik temelli bir yöntemdir. 1970'li yıllarda Cenevre Battelle Memorial Enstitüsü'nce geliştirilmiştir. Etkileyen ve etkilenen kriterler buradaki anahtar kavramlardır. Zira yöntemle kriterler arasında hangilerinin hangileri üzerinde etkisi olduğundan hareketle kriterler arasında nasıl ilişkiler olduğu belirlenir. DEMATEL yönteminin adımları aşağıdaki gibidir (Ayçın, 2020b; Aslan, 2019: 39-42):

1. *Adım*: Kriterlerin birbirleriyle ilişkilerini gösteren Doğrudan İlişki Matrisi oluşturulur:

$$D = \begin{matrix} & \begin{matrix} C_1 & C_i & \dots & C_n \end{matrix} \\ \begin{matrix} C_1 \\ \vdots \\ C_i \\ \vdots \\ C_n \end{matrix} & \begin{bmatrix} d_{11} & d_{1j} & \dots & d_{1n} \\ \vdots & \vdots & \dots & \vdots \\ d_{i1} & d_{ij} & \dots & d_{in} \\ \vdots & \vdots & \dots & \vdots \\ d_{n1} & d_{nj} & \dots & d_{nn} \end{bmatrix} \end{matrix}$$

Kriterler bu matriste aşağıdaki ölçeğe göre karşılıklı etkileri itibariyle puanlandırılırlar:

Etki Derecesi	Değer
Çok yüksek derece etki	4
Yüksek derece etki	3
Orta derecede etki	2
Düşük derece etki	1
Etkisiz	0

Burada aşağıdaki gibi bir matris ortaya çıkacaktır:

	C_1	C_2	C_3	C_4
C_1	0	4	2	1
C_2	3	0	4	2
C_3	2	3	0	1
C_4	4	3	2	0

2. Adım: Doğrudan ilişki matrisinin normalize edilmesi. Matristeki tüm değerler bulundukları satır ve sütun toplamlarındaki en büyük değere bölünür. Normalize edilmiş doğrudan ilişki matrisi X ile gösterilecektir.

$$X = s \cdot D$$

$$s = \min \left[\frac{1}{\max_i \sum_{j=1}^n |d_{ij}|}, \frac{1}{\max_j \sum_{i=1}^n |d_{ij}|} \right]$$

Bu durumda yukarıdaki örnek matristen devam edilecek olursa öncelikle aşağıdaki matris elde edilir.

	C_1	C_2	C_3	C_4	Satır Toplamı
C_1	0	4	2	1	7
C_2	3	0	4	2	9
C_3	2	3	0	1	6
C_4	4	3	2	0	9
Sütun Toplamı	9	10	8	4	

Sonra da bu yeni toplam satırı ve toplam sütunundaki en yüksek değer seçilir ve önceki matristeki tüm değerler en yüksek değere (örnekte 10'dur) bölünerek yeni normalize edilmiş doğrudan ilişki matrisi (X matrisi) oluşturulur.

3. *Adım*: Normalize edilmiş doğrudan ilişki matrisi (X matrisi) birim matrsten (I matrisi) çıkarılır ve tersi alınır. Ortaya çıkan son matris normalize edilmiş doğrudan ilişki matrisiyle (X matrisi) çarpılır. Bu şekilde elde edilecek yeni matrise Toplam Etki Matrisi denir (T matrisi). Kalan adımlarda tamamen bu Toplam Etki Matrisi dikkate alınacaktır.

$$T = X + X^2 + \dots + X^n = X(I - X)^{-1}$$

$$T = \begin{bmatrix} t_{11} & t_{1j} & \dots & t_{1n} \\ \vdots & \vdots & \dots & \vdots \\ t_{i1} & t_{ij} & \dots & t_{in} \\ \vdots & \vdots & \dots & \vdots \\ t_{n1} & t_{nj} & \dots & t_{nn} \end{bmatrix}$$

4. *Adım*: D: toplam etki matrisinin satırları toplamı, R: toplam etki matrisinin sütunları toplamı olmak üzere aşağıdaki formülle toplam etki matrisindeki her bir kriter için d_i ve r_j değerleri hesaplanır. Sonrasında da bu değerler yardımıyla her bir kriter için etkileyen ve etkilenen değişkenlerin belirlenir. $(d_i + r_j)$ değeri yüksek olan kriterin diğer kriterlerle daha ilişkili olduğu, tersine düşük olması durumunda da tabiatıyla daha az ilişkili olduğu sonucuna ulaşılır. $(d_i - r_j)$ değerinin pozitif olması o kriterin etkileyen grupta olduğunu; negatif olması ise kriterin etkilenen grupta olduğu anlamına gelecektir.

$$d_i = \sum_{j=1}^n t_{ij} \rightarrow D = \begin{bmatrix} d_1 \\ \vdots \\ d_i \\ \vdots \\ d_n \end{bmatrix}_{n \times 1}$$

$$r_j = \sum_{i=1}^n t_{ij} \rightarrow R = [r_1 \ \cdots \ r_j \ \cdots \ r_n]_{1 \times n}$$

5. *Adım*: Etki diyagramı ve ilişki haritasının çizilmesi. Etki diyagramı $(d_i + r_j)$ ve $(d_i - r_j)$ değerleri ve eşik değeri yardımıyla çizilir. Eşik değerini belirleyecek olanlar karar vericilerdir. Etki diyagramında x eksenini $(d_i + r_j)$ değerini, y eksenini $(d_i - r_j)$ değerini ifade edecektir.

3.2.2.1.4. Entropi yöntemi

Objektif bir kriter ağırlıklandırma yöntemidir. Başta belirlenen karar matrisi dışında hiçbir adımda sübjektif bir değerlendirme gerekmemektedir. Yöntemin odaklandığı anahtar kriterlerin ait oldukları kümeler arasındaki zıtlıklardır. Bu ilgili kriterin her bir karar alternatifini için ne düzeyde farklılaştığı ile ilgilidir ve farklılaştığı nispete ağırlığa sahiptir. Entropi yönteminin uygulama adımları aşağıdaki gibidir (Ayçın, 2020c; Ünal, 2019: 558-559):

1. *Adım*: Karar matrisi oluşturulur. Satırlarda alternatif kararlar (A), sütunlarda ise kriterler (C) bulunur. Matristeki m karar alternatif sayısını, n kriter sayısını ve x_{ij} j'nci kritere göre i'nci karar alternatifinin aldığı değeri ifade eder:

$$D = \begin{matrix} & C_1 & C_2 & \cdots & C_n \\ \begin{matrix} A_1 \\ A_2 \\ \vdots \\ A_m \end{matrix} & \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \cdots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \cdots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \cdots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \cdots & x_{mn} \end{bmatrix} \end{matrix}$$

x_{ij} : j'nci değerlendirme kriterine göre i'nci alternatifin değeri

2. *Adım*: Karar matrisi normalize edilir. Bunun için matristeki her bir değer bulunduğu sütunun toplamına bölünür.

$$P_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=1}^m x_{ij}} \forall i, j$$

3. *Adım*: Her bir kriter için entropi değeri hesaplanır. Bunu yaparken normalize karar matrisindeki her bir değer o değer logaritmasıyla çarpılır. Elde edilen bu yeni değerler her bir kriter için -sütun bazında- toplanır ve $-k$ katsayısıyla çarpılır. Buradaki “ k ” bir katsayıdır ve onun formülü de aşağıdaki gibidir:

$$e_{ij} = -k \cdot \sum_{j=1}^n p_{ij} \cdot \ln p_{ij}$$

m : karar alternatifi sayısı, $i = 1, 2, \dots, m$

n : kriter alternatifi sayısı, $j = 1, 2, \dots, n$

$$k = (\ln(m))^{-1}$$

$$0 \leq e_j \leq 1$$

4. *Adım*: Farklılaşma dereceleri hesaplanır. Yüksek farklılaşma değeri, kriterlere ait alternatif skorlar arasındaki farklılaşmanın yüksek olduğu anlamına gelir.

$$d_j = 1 - e_j \quad j = 1, 2, \dots, n$$

5. *Adım*: Entropi kriter ağırlıklarının belirlenmesi. Her bir kriter için belirlenen farklılaşma derecesi toplam farklılaşma derecesine bölünerek bulunur:

$$w_j = \frac{d_j}{\sum_{j=1}^n d_j}$$

6. *Adım*: Kriterlere ait entropi değerlerinin hesaplanması. 3. adımda belirlenen entropi değeri hesaplanmasıyla elde edilen yeni matriste negatif değerler olursa burada logaritma işlemi olduğundan değer belirlenemeyecektir ve bu noktada negatif değerleri

pozitive dönüştüren yöntemler kullanılır ki bunlardan biri Zhang ve diğerlerinin (2014) geliştirdiği Z-skoru standartlaştırma dönüşümü yöntemidir:

$$z_{ij} = \frac{x_{ij} - \bar{x}_j}{\sigma_j}$$

x_{ij} : belirlenen negatif değer σ_j : standart sapma

Yeni z_{ij} değeri de negatif çıkarsa;

$$z'_{ij} = z_{ij} + A; \quad A > |\min z_{ij}|$$

7. *Adım*: Bulunan entropi kriter ağırlıkları en yüksekten en düşüğe sıralandırılarak en önemliden en önemsiz bir kriter sıralaması elde edilmiş olur.

3.2.2.1.5. CRITIC yöntemi

Yöntemin adı Criteria Importance Through Intercriteria Correlation kelimelerinin baş harflerinden oluşmaktadır. 1995 yılında Diakoulaki, Mavrotas ve Papayannakis’ce geliştirilmiş bir objektif kriter ağırlıklandırma yöntemidir. Subjektif değerlendirmelere ihtiyaç olmayan durumlarda tercih edilebilecek bir yöntemdir. Adımları aşağıdaki gibidir (Ayçın, 2020d; Diakoulaki, Mavrotas ve Papayannakis, 1995: 763-770):

1. *Adım*: karar matrisi oluşturulur. Satırlarda alternatif kararlar (A), sütunlarda ise kriterler (C) bulunur. Matristeki m karar alternatif sayısını, n kriter sayısını ve x_{ij} j’nci kritere göre i’nci karar alternatifinin aldığı değeri ifade eder.

$$X = \begin{matrix} & \begin{matrix} C_1 & C_2 & \cdots & C_n \end{matrix} \\ \begin{matrix} A_1 \\ A_2 \\ \vdots \\ A_m \end{matrix} & \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \cdots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \cdots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \cdots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \cdots & x_{mn} \end{bmatrix} \end{matrix}$$

2. *Adım*: Karar matrisinin normalize edilmesi. Kazanç yönlü (maksimizasyon) kriterler ve maliyet yönlü (minimizasyon) kriterler aşağıdaki formüllerle ayrı ayrı hesaplanır. Kriterler içerisinde elde edilecek fayda artırılmak istenecek, çeşitli maliyetler ise minimize edilmek istenecektir. Dolayısıyla kriterler barındırdıkları anlam itibarıyla ayrı hesaplamalara maruz kalırlar. Hesaplama formülleri aşağıdaki gibidir. Formüllerdeki

min. ve max. değerleri işlem yapılan kritere ait (işlem yapılan değerin bulunduğu sütundaki) min. veya max. değerleri ifade eder:

$$\text{kazanç yönlü (maksimizasyon) kriterler için; } r_{ij} = \frac{x_{ij} - x_j^{\min}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}}$$

$$\text{maliyet yönlü (minimizasyon) kriterler için; } r_{ij} = \frac{x_j^{\max} - x_{ij}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}}$$

3. Adım: 2. adımda elde edilen normalize edilmiş karar matrisindeki değerlerle kriterler arası korelasyonlar hesaplanarak korelasyon katsayıları, diğer bir ifade ile doğrusal ilişki katsayıları hesaplanır. Oluşturulacak yeni matrise ilişki katsayı matrisi denir. Oluşturulacak bu yeni matrisin değerleri yani doğrusal ilişki katsayıları veya korelasyon katsayıları ρ_{jk} ile ifade edilecektir ve formülü aşağıdaki gibidir:

$$\rho_{jk} = \frac{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - \bar{r}_j) \cdot (r_{ik} - \bar{r}_k)}{\sqrt{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - \bar{r}_j)^2 \cdot \sum_{i=1}^m (r_{ik} - \bar{r}_k)^2}}$$

$$j, k = 1, 2, \dots, n$$

4. Adım: CRITIC yönteminde bilgi, kriterler arası zıtlık yoğunluğu ve çelişkiler saptanmaya çalışılır. C_j değerleri bu iki özelliği birden barındıran her bir kriter için saptanan toplam bilgiyi ifade eder. C_j değerleri, önceki adımda hesaplanan korelasyon katsayılarının 1'den çıkarılmış hallerinin toplamının, normalize karar matrisindeki hesaplaması yapılan kriterin değerlerinin standart sapması ile çarpılmasıyla bulunur. Formülü aşağıdaki gibidir:

$$C_j = \sigma_j \cdot \sum_{k=1}^n (1 - \rho_{jk}) \quad j=1, 2, \dots, n$$

$$\sigma_j = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - \bar{r}_j)^2}{m - 1}}$$

5. *Adım*: Kriter ağırlıklarının hesaplanması. Her bir kriter için hesaplanan C_j değeri tüm kriterlerin C_j değerleri toplamına bölünerek kriter ağırlıkları hesaplanır. Kriter ağırlıkları w_j ile gösterilecektir:

$$w_j = \frac{C_j}{\sum_{k=1}^n C_j}$$

6. *Adım*: Kriter ağırlıkları yüksekten düşüğe sıralanarak kriterleri önem sırası oluşturulmuş olur.

3.2.2.1.6. ROC yöntemi

Rank Order Centroid Weights kelimelerinin kısaltmasıdır ve sıralı merkezi ağırlıklar anlamına gelmektedir. Yöntem 1996 yılında Hutton Barron ve Bruce Barrett'ce geliştirilmiş sübjektif bir kriter ağırlıklandırma yöntemidir.

ROC yönteminin aşamalarını aşağıdaki gibi açıklamıştır (Dolanbay, 2022: 71; Demir, 2020: 837-838):

1. *Adım*: Çözüme katkı sunmayacak alternatifler kıyaslamalar yapılarak çıkarılır.
2. *Adım*: Kriterler çözüme faydaları doğrultusunda derecelendirilir ve sıralanır.
3. *Adım*: Kriterler önem derecesine göre sıralanır.
4. *Adım*: Her bir kriter için kriter ağırlığı aşağıdaki formülle hesaplanır:

$$w_i(\text{ROC}) = \frac{1}{n} \cdot \sum_{j=i}^n \frac{1}{j} = 1, 2, \dots, n$$

n : kriter sayısı

j : önem derecesi

Bu durumda örneğin 5 kriterin kriter ağırlığı hesaplanırken 1. sıradaki kriterin kriter ağırlığı şöyle bir formül ortaya çıkacaktır ve işlem tüm kriterler için tekrar edecektir:

$$w_1 = \left(\frac{1}{5}\right) \cdot \sum_{j=1}^5 \frac{1}{j} = \left(\frac{1}{5}\right) \cdot \left(\frac{1}{1} + \frac{1}{2} + \frac{1}{3} + \frac{1}{4} + \frac{1}{5}\right)$$

3.2.2.1.7. LBWA yöntemi

Adını Level Based Weight Assessment kelimelerinin kısaltmasından alan yöntem Türkçe Düzey Temelli Ağırlık Değerlendirmesi olarak ifade edilir. Yöntem 2019 yılında Mališa Žižović ve Dragan Pamučar tarafından geliştirilmiştir. Yöntem az sayıda ikili karşılaştırmayı gerektirmesiyle ön plana çıkan bir yöntemdir. Sübjektif bir kriter ağırlıklandırma yöntemi olarak uzman görüşlerini değerlendirmeye dâhil eder. Yöntemin adımları aşağıdaki gibidir (Žižović ve Pamučar, 2019: 128-130):

1. *Adım*: Karar vericiler uzmanlık ve tecrübelerine dayanarak en önemli kriteri belirlerler.

2. *Adım*: Karar vericiler en önemli kriter dışındaki kriterleri aşağıdaki seviye ölçeğine göre gruplandırır:

Seviye 1: Bu gruptaki kriterler en önemli kriter ile ya aynı öneme sahiptir ya da ondan iki kata kadar daha az önemli durumdadır (tam 2 katı hariç).

Seviye 2: Bu gruptaki kriterler en önemli olarak belirlenen kriterden en az tam 2 kat, en çok 3 kata kadar daha az önemlidir (tam 3 katı hariç).

Seviye 3: Bu gruptaki kriterler en önemli olarak belirlenen kriterden en az tam 3 kat, en çok 4 kata kadar daha az önemlidir (tam 4 katı hariç).

Seviye k: En önemli olarak belirlenen kriter bu gruptaki kriterlerden en az tam k katı, en çok k+1 katına kadar daha önemlidir (tam k+1 katı hariç).

3. *Adım*: Kriterlere değer atanır. Yukarıdaki sıralama yapıldıktan sonra kriterler kendi aralarında 0 en önemli, 1 ikinci en önemli kriter olacak şekilde ve önem dereceleri eşit kriterler için eşit değerler olacak şekilde değer atamaları gerçekleştirilir. Maksimum tamsayı ataması olarak r değeri elde edilir.

$$r = \max\{|S_1|, |S_2|, \dots, |S_k|\}$$

4. *Adım*: Esneklik katsayısı belirlenir. Esneklik katsayısı r_0 ile gösterilir ve $r_0 (r_0 \in R)$ olmak üzere $r_0 > r$ şeklinde belirlenir.

5. *Adım*: Etki Fonksiyonlarının hesaplanması. Her bir kritere ait etki fonksiyonları aşağıdaki formül yardımıyla hesaplanır.

$$f(C_{i_p}) = \frac{r_0}{i \cdot r_0 + I_{i_p}}$$

i : seviye sırası

I_{i_p} : tamsayı ataması

6. *Adım*: Önem ağırlıklarının hesaplanması. Aşağıdaki formül kriterler arasındaki en önemli kriterin ağırlığının bulunmasında kullanılır. Ardından ikinci formülle diğer kriterlerin ağırlıkları bulunur ve sıralama yapılır:

$$w_i = \frac{1}{f(C_1) + f(C_2) + \dots + f(C_i) + \dots + f(C_m)}$$

$$w_j = f(C_i) \cdot w_i$$

3.2.2.1.8. SWARA Yöntemi

SWARA (Step-Wise Weighted Assesment Ratio Analysis / Adım Adım Ağırlık Değerlendirme Oran Analizi) yöntemi Keršuliene, Zavadskas, ve Turskis'in (2010) literatüre kazandırdıkları bir yöntemdir. Yöntem uzman görüşlerine dayanan ve birden çok uzman görüşünü değerlendirmeye dâhil edebilen sübjektif bir kriter ağırlıklandırma yöntemidir.

Literatürde SWARA yönteminin kullanımına oldukça çok rastlanılabilmektedir. Hayat, ve diğerleri (2021) sürdürülebilir tedarik zinciri uygulamalarına uyum sağlamak ve salgın durumunda sağkalımı iyileştirmek için dikkate alınması gereken önemli unsurları sıralandırmak için SWARA yöntemini kullanmışlardır. Bagheri ve diğerleri (2022) COVID-19 sonrası turizm ve konaklamada işveren markası stratejilerini belirlemek ve sıralamak için SWARA yöntemini kullanmışlardır. Yücenur ve Şenol (2021) inşaat süreçlerindeki israfı belirlemek ve ortadan kaldırmak için en uygun yalın teknikleri seçmek ve önem sırasını belirlemek için SWARA ve bulanık VIKOR yöntemlerini kullanmışlardır. Karadayı Usta ve Kadaifci (2022) tüketicilerin ikinci el kıyafet alışveriş platformlarında dikkat ettikleri kriterleri ve bu ürünlerin ağırlıklarını belirlemek için SWARA ve WASPAS yöntemlerini kullanmışlardır. Raja ve diğerleri (2022) altı sigma organizasyonunda Tanımla-Ölç-Analiz Et-Kontrol Et (DMAIC) çerçevesini uygulayan projelerin önceliklendirilmesi için SWARA ve CORPAS yöntemlerini kullanmışlardır. Taghavi ve diğerleri (2019) ERP sisteminin başarısını etkileyen faktörleri

ağırlıklandırmak için SWARA yöntemini kullanmışlardır. Yarlıkaş ve Can (2019) yeşil tedarik zinciri yönetimini etkileyen faktörlerin belirlenmesi ile önem derecesi ve önem sırasının belirlenmesinde SWARA ve Copeland yöntemlerini kullanmışlardır. Sharma ve diğerleri (2022) pandemi durumunda odaklanılacak sürdürülebilir tedarik zincirlerinin hayatta kalma kabiliyetini artıran faktörleri belirlemek ve bu faktörlerin önem sıralarını belirlemek için SWARA yöntemini kullanmışlardır. Turan (2018) e-öğrenme teknolojisini etkileyen değerlendirme faktörlerini ağırlıklandırmak için SWARA ve AHP yöntemlerini kullanmıştır. Saeidi ve diğerleri (2022) Sürdürülebilir İnsan Kaynakları Yönetiminin ana önemli faktörlerini sıralandırmak için SWARA ve TOPSIS yöntemlerini kullanmışlardır. Görüldüğü üzere işletmeden mühendisliğe birçok alanda SWARA yöntemi literatürde oldukça çok başvurulmuş bir yöntemdir.

SWARA Yönteminde n adet kriter için $n-1$ adet kıyaslama ile süreç neticelendirilir ve birden fazla uzman görüşü değerlendirmeye dâhil edilir. Kriterlerin ağırlıklandırılması adımları şu şekildedir (Ayçın, 2020e; Yurdoğlu ve Kundakçı, 2017: 258-259):

1. *Adım:* Karar vericiler ve kriterler belirlenir. Karar vericiler KV harfleriyle ifade edilecektir ve 1’den n ’ye kadar karar verici olacaktır ($KV_k, j = 1, 2, \dots, n$). Kriterler C harfi ile ifade edilecektir ve 1’den n ’ye kadar kriter olacaktır ($C_j, j = 1, 2, \dots, n$).

2. *Adım:* Her bir KV uzmanlığı ve tecrübesine dayanarak kriterleri en önemli-en önemsiz şeklinde sıralar. En önemli kriter C_1 ile, en önemsiz kriter C_n ile ifade edilecektir.

3. *Adım:* Her bir KV uzmanlık ve tecrübelerine bağlı olarak en önemli kriterden en önemsiz kriterlere doğru kriterleri sıralandırılır.

4. *Adım:* Her bir KV kriterlerin nispi önem düzeylerini puanlandırılır. Bunu yaparken örneğin j ’nci kriterin $(j + 1)$ ’nci kriterle göre yüzde kaç önemli olduğunu puanlandırılır. Bu puanlar 0,00 ile 1,00 arasında 5’in katları olacak şekilde belirlenir. Belirlenen bu değer s_j ile gösterilecektir. Örneğin $(j + 1)$ ’nci kriterin s_j değeri 0,20 ise bu j ’nci kriterin $(j + 1)$ ’nci kriterle göre %20 daha önemli olduğu anlamına gelir. s_j değeri “ortalama değerin karşılaştırmalı önemi” olarak tanımlanır.

5. *Adım*: Her bir KV için k_j katsayısı belirlenir. En önemli kriterin k_j katsayısı değeri 1 olacak şekilde önceki adımda elde edilen s_j değerleri kullanılarak k_j katsayısı değerleri aşağıdaki formüle göre hesaplanır. k_j katsayısı yöntemin ilerleyen adımlarındaki sayısal işlemler için gerekli olan bir katsayıdır.

$$k_j = \begin{cases} 1 & j = 1 \\ s_j + 1 & j > 1 \end{cases}$$

6. *Adım*: Her bir KV için literatürde “düzeltilmiş ağırlık değerleri” olarak da, “önem vektörü” olarak da anılan q_j katsayısı belirlenir. q_j katsayısı, faktör ağırlıklarının istatistiksel sapma düzeylerini minimize etmek üzere aşağıdaki formülle hesaplanır.

$$q_j = \begin{cases} 1 & j = 1 \\ \frac{q_{j-1}}{k_j} & j > 1 \end{cases}$$

7. *Adım*: Her bir KV için aşağıdaki formülle her bir kriterin nispi ağırlıklar hesaplanır. Nispi ağırlıklar w_j ile ifade edilecektir.

$$w_j = \frac{q_j}{\sum_{k=1}^n q_k}$$

8. *Adım*: Tüm KV’lerin görüşlerini bir araya getirip sonuçta tek bir ağırlık seti elde edebilmek için, araştırmacının tercihinine bağlı olarak, geometrik ortalama veya aritmetik ortalama ile her bir kriter için elde edilen nispi ağırlıklarının ortalamaları alınır.

9. *Adım*: 8. adımda elde edilen ortalama ağırlıklar büyükten küçüğe sıralanarak, en önemliden en önemsiz olacak şekilde nihai önem sıralaması elde edilmiş olur.

Yönteminin diğer kriter ağırlıklandırma yöntemleri ile arasındaki en önemli farklılıklar ise uzman görüşlerinin kolayca değerlendirmeye dâhil edilerek basit karşılaştırmalar yapılabilmesine imkân vermesi ve böylece işlem maliyetlerini azaltması ve karar vericileri hiçbir ölçeğe mecbur etmeden değerlendirme yapabilmelerine imkân vermesi, dolayısıyla nispeten daha basit bir şekilde uygulanabilir olmasıdır (Derse ve Yontar, 2020: 392; Poyraz, 2021: 90, Dolanbay, 2022: 71, 74). SWARA yönteminde diğer yöntemlere kıyasla daha az sayıda ikili karşılaştırma ile süreç tamamlanır. Yöntemin bu

farklılıkları çalışmada SWARA yönteminin kullanılmasının da esas gerekçelerini oluşturmaktadır.

Çalışmada bir ÇKKV tekniği olarak SWARA yöntemiyle önceliklendirilmiş kriterler önceki bölümde belirlenmiş olan uluslararasılaşmayı ortaya çıkaran aşağıdaki temalardır:

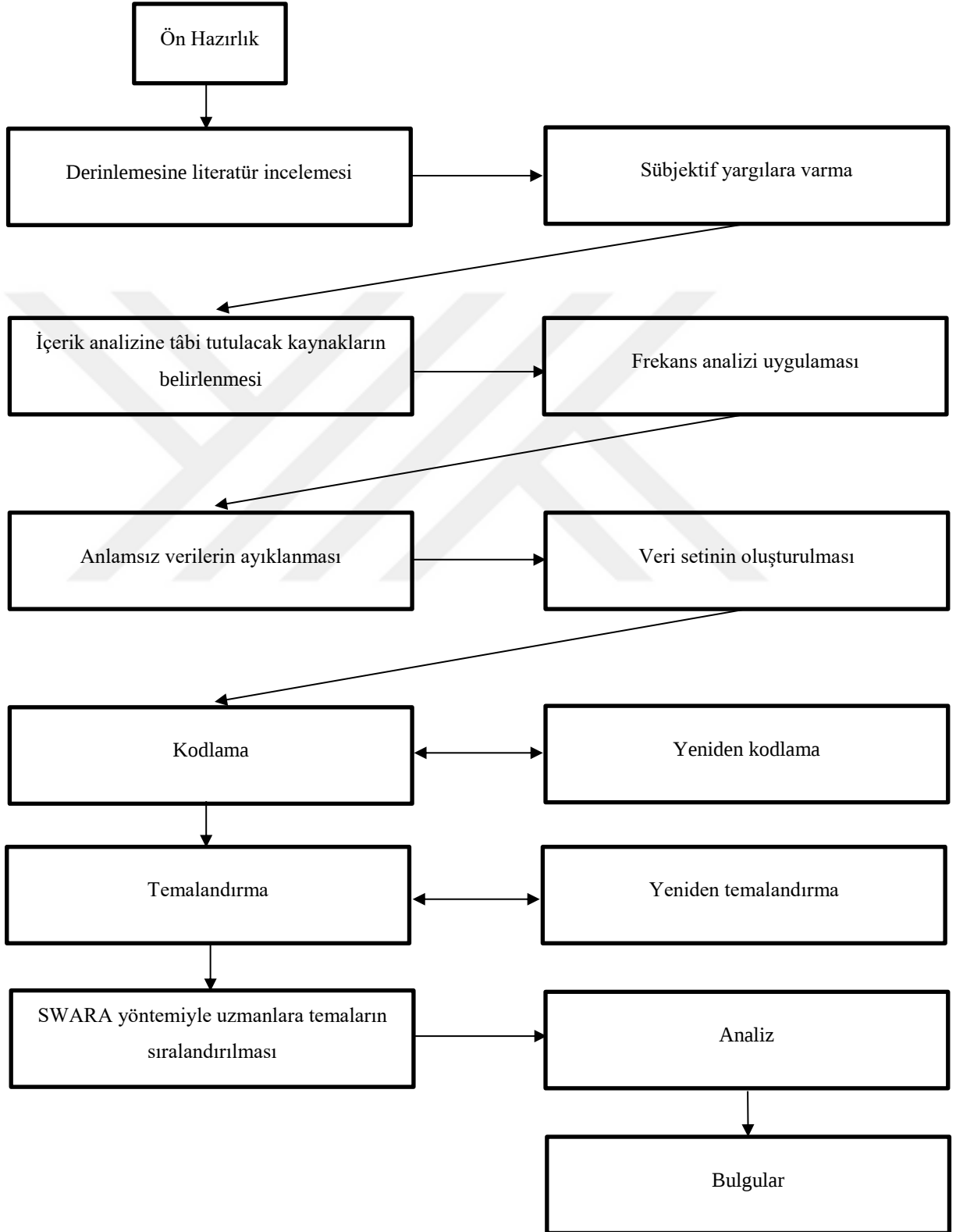
- 1- Askerî yapı
- 2- Bilim
- 3- Coğrafya
- 4- Devlet yönetimi
- 5- Din
- 6- Ekonomi
- 7- Hukuk
- 8- Kültür
- 9- Toplumsal yapı

Çalışmadaki karar alternatifi yalnızca bir tanedir ve ülke düzeyinde uluslararasılaşmadır. Uzmanlıklarına başvuru karar vericiler ise İşletme, İktisat ve Tarih alanlarından toplamda 12 akademisyendir. Yöntemde karar alıcıların konuya dair uzmanlığı gerekmektedir. Öte yandan, sosyal olguların inşasının irdeleniyor oluşu da alana hâkim ve birikimi olan akademisyenlerin karar verici olarak tercih edilmesinde etkili olmuştur.

ÇKKV’de en önemli unsurlardan birisi kriterlerin sıralandırılmasıdır ki bu alternatifler için ifade ettikleri önemi ortaya koyar. Bu da karar vermede şüphesiz oldukça etkilidir. Çalışmada esasen bir karar alınmamış olup ÇKKV’nin kriterleri sıralama yönünden faydalanılarak uzmanlarla gerçekleştirilen uygulamada kriterleri ağırlıklandırmaları istenmiştir. Böylece kriterlerin alternatif için ifade ettikleri önem ortaya çıkarılmış ve bir önem sırası oluşturulmuştur. Çalışmada kriter ağırlıklandırma yöntemi olarak SWARA yöntemi tercih edilmiştir.

3.3. Uygulama, Bulgular ve Analiz

Çalışmada gerçekleştirilen adımlar bu kısımda detaylıca açıklanacaktır. İzlenen yöntem adımları Şekil 3’te özetlenmiştir.

Şekil 3: Araştırma Adımları Şeması

Çalışmada öncelikle, araştırma sorusuna dair içerik analizi yapmadan, doğru temalandırmalar yapabilmek için gerekli olan birikimi sağlamak adına ilgili literatür derinlemesine incelenmiş aşağıdaki yargılara ulaşılmıştır:

1. Katolik öğretilerde inananlara yoksulluk övülürken Protestanlıkta çok çalışmak ve birikim Allah'ın kullarına bahsettiği bir lütuf olarak yorumlanmıştır. Böylece Britanya'da Protestanlık mezhebinin yayılmasıyla ve Krallığın da Protestanlığı kabulüyle artık üretim ve sermaye birikimi toplumun kahir ekseriyetince ahlaksızlık olarak yorumlanmaktan çıkmaya başlamıştır.
2. Osmanlı'da tasavvufta bir kanaat ve rıza öğretisi olarak “bir lokma, bir hırka” öğretisi, gayri-ahlaki olarak yaklaştığı artık üretim ve sermaye birikiminin bir Sanayi Devrimi'ni doğuracak düzeye çıkamamasında etkili olmuştur.
3. Britanya'da 1690'lı yıllarda kurulan banka ve sigorta gibi sermaye piyasası araçları sundukları hizmetlerle yeni girişimlerin ortaya çıkmasını desteklemiştir.
4. Osmanlı'da para vakıflarının sınırlı düzeyde sermaye desteği sağlaması ile özel sektörde büyük işletmeler inşa edilememiştir.
5. Britanya'da merkantilist politikalarla sermaye birikimlerinin ülkede kalması sağlanmıştır.
6. Osmanlı'da provizyonizm ideolojisiyle ortaya konan dar bölge ticareti ve ithalatın desteklenmesi gibi anti-merkantilist uygulamalar yurt içi sermaye birikimlerine engel teşkil etmiştir.
7. Britanya'da 17. yüzyılda çitleme faaliyetleri neticesinde yegâne geçim kaynağı olan toprağından edilmiş kalabalık halk yığınları şehirlere göç ederek işgücü piyasasını diğer ülkelere nispeten çok daha erken teşekkül etmiştir ve böylece Britanya'nın sınai üretim kabiliyetinde artış gerçekleşmiştir.
8. Osmanlı'da işgücü piyasasının geç teşekkül etmesi ile bir üretim faktörü olarak emeğin sınai üretim süreçlerine dâhil edilmesi oldukça gecikmiştir.
9. Britanya'da bilim ve teknolojiye ileriye adımlarla sınai üretim ve uluslararası ticaret kabiliyetleri gelişmiştir.
10. Osmanlı'da son dönemlerdeki bilimsel ve teknolojik ilerleme çağdaşı Avrupa ülkelerine kıyasla çok sığ gerçekleşmiştir.
11. Britanya'da burjuva sınıfının yönetimde söz sahibi olmasıyla, 1688 yılında parlamentonun Britanya kralıyla imzaladığı Haklar Bildirisi'nde kralın kanunsuz vergi almasını yasaklayan maddedeki gibi veya ilerleyen süreçte finansal

kurumların kurulması gibi bir takım somut örneklerde görünebileceği üzere devlet politikaları girişimcileri destekler bir mahiyet kazanmıştır.

12. Osmanlı'da lonca ve gedik uygulamaları yeni girişimlerin ortaya çıkmasını zorlaştıran bir hüviyete bürünmüştür. Köprü, çeşme, yol gibi kimi kamu yatırımlarının vakıflara yaptırılması neticesinde ticari faaliyetleri yeterince destekleyecek yatırımlar yapılamamıştır ya da geç ve yetersiz yapılmıştır. Kapsamlı narh uygulamaları sonucunda artık sermaye ortaya çıkmamıştır.
13. Britanya'da bir üretim faktörü olarak toprağın, 1604'den itibaren çitleme faaliyetleri (the enclosure acts) kapsamında ortak arazilerden özel mülk hâline getirilmesi ticari üretimin geliştirici rol oynamıştır.
14. Osmanlı'da iltizam yöntemi ile bir üretim faktörü olarak toprağın özel mülke dönüşmemesi ve dolayısıyla rekabet gücüne sahip derecede ticarileşememesi durumu yaşanmıştır.
15. Britanya'da politik-diplomatik ve askerî güç ile gerçekleştirilen serbest ticaret dayatmaları ve sömürgecilik faaliyetleriyle potansiyel rakipler bertaraf edilmiş ve tek kazananlı ticari ağlar inşa edilmiştir.
16. Osmanlı'da son dönemlerdeki kapitülasyon uygulamalarıyla yerli girişimcilerin rekabet gücü akamete uğratılmıştır.
17. Britanya'da miras hukukunca sermaye birikimleri ve işletmeler miras yoluyla sonraki nesillere aktarılmıştır.
18. Osmanlı'da müsadere uygulamaları ve miras hukukundan kaynaklı olarak büyük sermaye birikimlerinin nesilden nesle aktarılamaması ve kurulan işletmelerin gelecek nesillere aktarılamayıp süreklilik sağlanamaması durumu gerçekleşmiştir.

Yukarıdaki yargıların her biri yorumlanarak Tablo 10'da ifade edildiği hâliyle temalara ulaşılmıştır.

Tablo 10: Sübjektif Yargılar ve Temalar

Sübjektif Yargılar		Tema
Britanya	Osmanlı	
1. Katolik öğretilerde...	2. Osmanlı'da tasavvufta...	Din
3. Britanya'da 1690'lı...	4. Osmanlı'da para...	Ekonomi
5. Britanya'da merkantilist...	6. Osmanlı'da provizyonizm...	Devlet Yönetimi
7. Britanya'da 17. yüzyılda...	8. Osmanlı'da işgücü piyasası...	Kültür
9. Britanya'da bilim ve teknoloji...	10. Osmanlı'da son dönemlerdeki...	Bilim
11. Britanya'da burjuva sınıfı...	12. Osmanlı'da lonca ve gedik...	Devlet Yönetimi
13. Britanya'da bir üretim faktörü...	14. Osmanlı'da iltizam yöntemi...	Kültür
15. Britanya'da politik-diplomatik...	16. Osmanlı'da son dönemlerdeki...	Devlet Yönetimi
17. Britanya'da miras hukukunca...	18. Osmanlı'da müsadere uygulamaları...	Hukuk

Dolayısıyla ulaşılan bu yargılar toplamda altı temada kategorilendirilmiştir. Bunlar: devlet yönetimi, ekonomi, bilim, din, kültür ve hukuktur. Ardından belirlenen temalar üzerinden, bir literatür taraması yapılarak içerik analizine tâbi tutmak üzere konuyla ilgili 74 tane yayın belirlenmiştir. Bu aşamada yukarıda 17. sırada ifade edilen yargı ile ilgili hiçbir akademik çalışma bulunamamıştır.

3.3.1. İçerik Analizi Uygulaması

Çalışmada uluslararasılaşmayı ortaya çıkaran temaları belirlemek amaçlandığından doğru temalandırma yapmak üzere öncesinde araştırmacı alanla ilgili eleştirel literatür taraması yapılmış ve sübjektif yorumlama ile altı temaya ulaşılmıştır. Ardından bu temalar dışında başka temaların da olup olmadığını analiz etmek adına ilgili alanda belirlenen literatür tümevarımcı analiz yoluyla içerik analizine tâbi tutulmuş ve kelime frekanslarına bağlı olarak açık kodlama yapılmıştır. Bu şekilde, belirlenemeyen kod ve temaların keşfedilmesi amaçlanmıştır. Dolayısıyla öncelikle belirlenen temalar dâhilinde akademik arama motorlarından Web of Science (WOS) başta olmak üzere, ilgili alanda araştırmaya burada ulaşılabilmesi durumunda da Google Scholar ve Dergipark'ta araştırmalar yapılmıştır ve 74 akademik kaynak belirlenmiştir (Tablo 11).

Çalışmanın analiz birimini kelimeler oluşturmaktadır. Tümevarımcı analizle kelime sıklıklarına göre en sık tekrar eden kelimeler belirlenmiş ve aynı anlamdaki kelimeler bir araya getirilerek kodlar oluşturulmuştur. Ardından kodlar da yorumlanarak ve sınıflandırılarak temalara ulaşılmıştır.

Günümüzde içerik analizlerinde kullanılabilen ATLAS.ti, NVivo, MAXQDA gibi yararlı yazılımlar vardır. Araştırmada bunlardan biri olan MAXQDA programından faydalanılmıştır. MAXQDA programı vaka çalışmasından etnografik araştırmalara, odak grup araştırmalarından içerik analizi araştırmalarına her alanda başvurulabilen bir nitel veri analizi yazılımıdır. 1989'dan beri sayısız bilimsel çalışmada program kullanılmıştır.

Belirlenen 74 çalışma MAXQDA programında frekans analizine tâbi tutularak açık kodlama yapılmıştır. Araştırmanın amacı ve konusu kapsamında anlamsız bulunan “little”, “a”, “so”, “bir”, “ve” vb. kavramlar ayrıştırılmış ve analize dâhil edilmemiştir. Toplamda 2378 kelimelik bir “en sık tekrar eden kelimeler” veri seti (Ek-1, Ek-2, Ek-3, Ek-4, Ek-5 ve Ek-6) oluşturulmuştur.

Yıldırım ve Şimşek (2016: 237) nitel araştırmaları açıklarken şu ifadelere yer vermişlerdir: “Nitel araştırmada veri analizi çeşitlilik, yaratıcılık ve esneklik anlamına gelir. Her nitel araştırma farklı bir takım özellikler taşır ve veri analizinde bir takım yaklaşımlar gerektirir. Bu nedenle araştırmacının, gerek araştırmanın, gerekse toplanan verilerin özelliklerinden yola çıkarak ve var olan veri analiz yöntemlerini gözden geçirerek, kendi araştırması için bir veri analizi planı geliştirmesi beklenir.”. Literatürde anahtar kelimeler önceden belli bir şekilde bu anahtar kelimelerin sıklıkları üzerinden frekans değerleri açıklanmaktadır. Ancak yeni kodları/temaları keşfetmek üzere yapılacak bir çalışmada nasıl bir yöntem izleneceğine dair tasarıma değinilmemiştir. Bununla beraber böyle çalışmalar yok değildir. İçerik analizi konusundaki en temel kaynaklardan biri olan “Basic Content Analysis” kitabında Weber (1990) böyle bir çalışma gerçekleştirmiştir. Çalışmada ABD’nin Cumhuriyetçi ve Demokrat başkan adaylarının konuşmaları içerik analizine tâbi tutulmuştur. Burada önceden belirlenmiş anahtar kelimelerden hareket edilmemiş, adayların konuşmalarındaki en sık tekrar eden kelimeler üzerinden bir analiz gerçekleştirilmiştir ve en sık tekrar eden en son kaçınıcı kelimeye kadar analiz setinin belirlendiği ve bu sınırlandırmanın neye göre yapıldığı da açıklanmamıştır.

Tablo 11: İçerik Analizine Tâbi Tutulan Çalışmalar

Sübjektif yargı numarası	Çalışma numarası	Yazar	Yıl
1	Ç1	Becker, S. O. ve Woessmann, L.	2009
	Ç2	Spenkuch, J. L.	2017
	Ç3	Agyei, S. K.	2018
	Ç4	Depleijt, A. M. ve Van Zanden, J. L.	2016
	Ç5	Nunziata, L. ve Rocco, L.	2016
	Ç6	Nunziata, L. ve Rocco, L.	2018
	Ç7	Basten, C. ve Betz, F.	2013
	Ç8	Hillman, A. L. ve Potrafke, N.	2018
	Ç9	Arrunada, B.	2010
	Ç10	Shi, S. X. vd.	2012
2	Ç11	Doğru, C.	2010
	Ç12	Kaval, M.	2015
	Ç13	Aziz, M. N. ve Mohamad, O. B.	2016
	Ç14	Zengin, H.	2017
3	Ç15	Guichard, J. P.	2009
	Ç16	O'Brien, P.	1996
	Ç17	Queralt, D.	2015
	Ç18	Rostow, W. W.	1970
	Ç19	Wang, G. W.	2018
	Ç20	Wu, S.	2018
4	Ç21	Selcuk, İ.	2021
	Ç22	Bulut, M.	2009
	Ç23	Kuran, T.	2011
	Ç24	Aynural, S.	1996
	Ç25	Kurt, E. ve Şehitoğlu, Y.	2021
	Ç26	Güven T.	2016
	Ç27	Kazgan, Gülten	2006
5	Ç28	Zhang, L.	2021
	Ç29	Bakker, G. vd.	2019
	Ç30	Humphries, J. ve Schneider, B.	2019
	Ç31	Friedmann, H.	1978
6	Ç32	Da Rin, M., Nicodano, G. ve Sembenelli, A.	2006
	Ç33	Bustamante, C. V., Mingo, S. ve Matusik, S. F.	2021
	Ç34	Doh, J. vd.	2017
	Ç35	Puffer, S. M., McCarthy, D. J. ve Boisot, M.	2010
	Ç36	Bawazir, H. vd.	2020
7	Ç37	Coşgel, M. ve Ergene, B. A.	2011
	Ç38	İnalçık, H.	1969
8	Ç39	Sener, S. ve Saridogan, E.	2011
	Ç40	Licheng, W.	2011

9	Ç41	Li, W. W.	2009
	Ç42	Yıldız, H.	2016
	Ç43	Quarter, D.	2001
	Ç44	Sefer, A.	2021
	Ç45	Hofmeester, K. ve Lucassen, J.	2020
	Ç46	Yıldırım, K.	2020
	Ç47	Srougo, S.	2012
10	Ç48	Kodaman, B.	2005
	Ç49	Taştekin, O.	2019
	Ç50	Kenan, S.	2013
	Ç51	Soyluer, S.	2018
11	Ç52	Williamson, C. R.	2017
	Ç53	Davidson, N.	2019
	Ç54	Gerstenberger, H.	2019
	Ç55	Holcombe, R. G.	2017
	Ç56	Hoffman, P. T.	2020
12	Ç22	Bulut, M.	2009
	Ç57	Ağır, S.	2017
	Ç58	Köse, M. Z.	2016
	Ç59	Şenyurt, O.	2009
	Ç47	Srougo, S.	2012
	Ç60	Yıldırım, O.	2002
	Ç61	Pamuk, Ş.	2009
13	Ç62	Alrawadieh, A. ve Alrawadieh, Z.	2021
	Ç63	Kuran, T.	2001
	Ç64	Solak, İ.	2012
14	Ç26	Güven T.	2016
	Ç65	Selçuk, İ.	2021
	Ç27	Kazgan, Gülten	2006
15	Ç66	Schein, A.	2016
	Ç56	Hoffman, P. T.	2020
	Ç67	Sheppard, E.	2005
	Ç68	Knack, S. ve Keefer, P.	1995
16	Ç26	Güven T.	2016
	Ç69	Çakmak, B.	2015
	Ç70	Koyuncu, D. T. ve Küçükcalay, A. M.	2016
	Ç71	Dokuzlu, S.	2017
18	Ç72	Kaya, P. H.	2021
	Ç73	Kuran, T.	2010
	Ç74	Arslandaş, Y.	2019
	Ç26	Güven T.	2016

Bu çalışmada kapsamlı bir analiz yapabilmek adına en sık tekrar eden ilk 30 kelime ve frekans değeri %1'e kadar olan kelimeler analize dâhil edilmiştir. Veri setine bir sınır çizmek gerektiğinden ve kelime sıklığı dikkate alındığında %1 altının çok az bir sıklığı ifade ettiğı değerlendirildiğinden sınır bu şekilde belirlenmiştir. Daha önce ifade edildiğı gibi literatürde kelime sıklık analizinden yola çıkan bir çalışma için bir sınır ifade edilmediğinden 30 kelime ve %1 frekans değeri sınırı araştırmacının çalışmayı sınırlandırabilme ihtiyacından doğan sübjektif kararıdır ve aynı zamanda çalışmanın bir kısıtını oluşturmaktadır. Ayrıca çalışma yorumlamacı bir paradigmaya sahiptir ve Coşkun ve diğerlerinin (2017: 11) ifadesiyle yorumlamacı paradigma “bilginin keşfedilme yerine yorumlandığını, ortaya çıkarılma yerine oluşturulduğunu varsayar. ... Bilginin örgütlenmesi ve sunulmasında tek, en doğru bir biçim ya da yol yoktur.”

Frekans analizine tâbi tutulan çalışmalardan 40 ve 41 numaralı içeriklerde sırasıyla 16 ve 22. en sık tekrar eden kelimeye kadar inilmiştir. Bunun nedeni ya içeriğın diğer içeriklere nispeten çok daha az sayfa olmasından kaynaklanan sonraki sıralarda yer alan kelimelerin kodlanamayacak şekilde anlamsız veya az tekrara sahip kelimeler olmaları ya da daha önce analize dâhil edilmiş kelimelerin türetilmiş hâlleri olmaları nedeniyle o kelimelerin frekanslarına dâhil edilmiş olmalarıdır. Diğer yandan değerlendirmede tekrar sayıları yerine frekans değerlerinin baz alınmasının nedeni, çalışmada 7 sayfalık bir makale de 37 sayfalık bir makalenin de analiz edilmesi ve bu noktada frekans değerlerinin her bir analiz birimi için bulunduğu içerik özelinde tekrar değerini ifade etmesidir.

Kelime frekansları belirlenirken MAXQDA paket programı kullanılmıştır. Bu noktada programın kısıtlarından birisi farklı sonlarla biten (vergi, vergiler, vergisi vb.) veya küçük büyük harf farklılıklarına bağılı olarak aynı kelimelerin farklı analiz birimleri olarak değerlendirilmesidir. Araştırmacı bu kısıtı olabildiğince azaltmak adına ilk 30 kelime içerisinde var olan bu aynı kelimeleri bir araya getirerek ve bu hâliyle toplam frekans değerlerini belirleyerek kelimeleri sıralandırmıştır.

Çalışmada karşılaşılan diğer bir durum ise bir kelimenin birkaç anlamı olabilmesi durumudur. Takdir edilecektir ki aynı kelimenin farklı anlamları kelime frekans analiziyle belirlenemez ve bu durum çalışmada temalandırmayı akamete uğratabilir. Ancak çok fazla yayında en çok tekrar eden kelimelerin analiz ediliyor oluşu bu noktadaki olası endişeleri azaltır. Söz gelimi “state” kodu “ifade etmek” anlamına da

gelebilir, “devlet” anlamına da gelebilir. Böylesi bir durumda kelimenin kullanıldığı bağlamların da analiz edilmesi sonuç verici olacaktır. Ancak bu az sayıda metin analiz edilirken mümkün olabilecek ve burada bahsi geçen endişe de var olabilecektir. 74 tane kaynağın analiz edildiği bir çalışmada her kod için bağlam analizi yapmak hem mümkün olmayacaktır hem de gerekli değildir. Zira, öncelikle analiz edilecek literatürün bağlamı zaten kelimenin “devlet” anlamını doğal bir anahtar kelime konumuna sokmaktadır ki aynı örnek üstünden gidecek olursak, “state” kelimesi tam 23 kaynakta en çok tekrar eden kelime olmuştur ve toplamda 843 kez tekrar etmiştir. İncelenen yayınların içeriği göz önüne alındığında bu 843 kelime içerisinde “ifade etmek” anlamında kullanılması 843 tekrar içerisinde önemsiz ve anlamsız bir yer işgal edecektir ki diğer taraftan “ifade etmek” çalışmanın araştırma sorusu bağlamında da kod atanmayacak bir kelimedir. Bu yüzden “state” kodu “devlet” anlamıyla değerlendirilmiş ve temalandırılmıştır. Diğer kodlar için de aynı durum geçerlidir.

Çalışmada kodlar belirlendikten sonra kod olarak belirlenen kelimelerin de incelenen kaynaklar içerisinde kaç farklı kaynaktan geçtiği incelenmiş ve veri seti rafine edilmiştir. Yıldırım ve Şimşek (2016: 246) “ortaya çıkan kodların veri analiz sürecinde değiştirilmesi ve geliştirilmesi mümkündür” der. Bu durum çalışmanın bu adımında gerçekleşmiştir. Veri seti rafine edilirken eksensel kodlama ile aynı anlamdaki kelimeler bir araya getirilmiş ve temalandırılmayacak kadar muğlak anlamlar taşıyan “instrument”, “variation”, “güç” vb. kelimeler ayıklanarak 424 adet kod (Ek-7) oluşturulmuştur. İngilizce ve Türkçe kaynaklarda araştırma gerçekleştirildiği için İngilizcede ve Türkçede eş sesli olup eş anlamlı olmayan kelimelerin karıştırılmaması adına kelimelerin yanlarına parantez içinde hangi dilde oldukları not düşülmüştür. Analizin güvenilirliğinin sağlanması için Kurnaz (2021) “kodlayıcılar arası uzlaşma adımının bu noktada iyi işletilmesi gerektiği ve bunu yapmak için ikinci bir araştırmacı, uzman veya akademik danışman ile kodlamanın tartışılması” gerektiğini ifade eder. Araştırmacı kodlama işlemini bitirdikten sonra kodlama güvenilirliğini sağlamak adına tez danışmanı ile tekrar bir kodlama yapmıştır.

Belirlenen bu 424 kod tek tek temalandırılmıştır (Ek-8). Temalandırma yapılırken temaların birbirini kapsamamasına özen gösterilmiştir. Bununla beraber bazı kodlar birden çok temaya dâhil edilmiştir. Örneğin “protection” kodu ekonomik korumacı yaklaşım yönüyle ekonomi temasına, korumacı politikalar yönüyle de devlet yönetimi temasına dâhil edilmiştir. Bu hâliyle tema tablosunda 466 kod belirlemiştir. Her bir kod

temalandırıldıktan sonra araştırmacının tez danışmanı ile tekrar bir temalandırma yapılarak bu adımda da güvenilirlik sağlanmıştır. Bu şekilde gerçekleştirilen içerik analizi sonucunda ilgili literatürde belirlenen temalar aşağıdaki gibidir:

1. Devlet yönetimi
2. Ekonomi
3. Bilim
4. Din
5. Hukuk
6. Kültür
7. Askerî yapı
8. Coğrafya
9. Toplumsal yapı

Elde edilen temalar askerî yapı %2; bilim %6; coğrafya %15; devlet yönetimi %11; din %6; ekonomi %46; hukuk %3; kültür %2; toplumsal yapı %10 oranında kodlanmıştır. Sıralandırılacak olursa aşağıdaki sıralama elde edilecektir (Tablo 12):

Tablo 12: Temalara Göre Kodlanma Oranları

Sıra	Tema	Kodlanma Oranı
1.	Ekonomi	%46
2.	Coğrafya	%15
3.	Devlet Yönetimi	%11
4.	Toplumsal Yapı	%10
5.	Bilim; Din	%06
6.	Hukuk	%03
7.	Askerî Yapı; Kültür	%02

Çalışmada belirlenen temalarda ne düzeyde bir farklılaşma meydana geldiği ikinci araştırma sorusu olduğundan geline nokta belirlenen temaların önem sırasına göre ağırlıklandırılması gerektiği belirlenmiştir. Bunun için daha önce gerekçeleri belirtildiği hâliyle bir ÇKKV tekniği olarak SWARA analizinin yapılmasına karar verilmiştir.

3.3.2. ÇKKV-SWARA Uygulaması

Kriter ağırlıklandırma yöntemlerinde kaç karar vericinin bulunması gerektiğine dair literatürde bir teamüle veya deneysel bir çalışma sonucu ulaşılmış bir sonuca rastlanılmamıştır. Bu noktadan hareketle çalışmada alanda uzman 12 akademisyenle süreç tamamlanmıştır. Uzmanlar uluslararasılaşma konusunda çalışmaları olan ve

devam eden İşletme, İktisat ve Tarih alanlarından 12 akademisyendir. Belirlenen temalar alanda uzman akademisyenlerin değerlendirmelerine sunulmuştur.

Bu adımda bir ÇKKV yöntemi olarak SWARA analiziyle temalar ağırlıklandırılmıştır. Alanda uzman akademisyenlerden oluşan karar vericilerden öncelikle temalar içerisinde uygun bulmadıkları varsa bunu belirtmeleri, sonrasında da her iki örneklem özelinde temaları sıralandırmaları istenmiştir. Sonrasında SWARA analizi kapsamında yaptıkları sıralamalara bağlı olarak her bir temanın bir öncekinden ne kadar daha önemli olduğunu yüzdelik olarak derecelendirmeleri (sj) istenmiştir. Sıralandırma ve derecelendirmeden sonra her bir tema için kj katsayıları belirlenmiştir. Sonraki adımda her bir tema için önem vektörü (qj) hesaplanmıştır ve nihayetinde her bir temanın nispi ağırlığı hesaplanmıştır. Ardından her bir tema için nispi ağırlıklarının geometrik ortalaması alınarak Britanya için ayrı, Osmanlı için ayrı sıralamalar yapılmıştır. Her bir KV için sonuçlar, ayrıca Britanya ve Osmanlı özelinde ayrı ayrı sıralamalar aşağıdaki gibidir (Tablo 13, Tablo 14, Tablo 15, Tablo 16, Tablo 17, Tablo 18, Tablo 19, Tablo 20, Tablo 21, Tablo 22, Tablo 23, Tablo 24, Tablo 25, Tablo 26):

Tablo 13: KV1 İçin SWARA Analizi Sonuçları

	Sıra	Tema	sj	kj	qj	wj
KV1	1	Askerî yapı	1	1,00	1,000	0,175
	2	Coğrafya	0,10	1,10	0,909	0,159
	3	Toplumsal yapı	0,15	1,15	0,791	0,138
	4	Kültür	0,20	1,20	0,659	0,115
	5	Hukuk	0,05	1,05	0,627	0,110
	6	Din	0,25	1,25	0,502	0,088
	7	Devlet yönetimi	0,60	1,60	0,314	0,055
	8	Bilim	0,50	1,50	0,209	0,037
	9	Ekonomi	0,55	1,55	0,135	0,024
	1	Coğrafya	1	1,00	1,000	0,175
	2	Kültür	0,40	1,40	0,714	0,125
	3	Din	0,30	1,30	0,549	0,096
	4	Toplumsal yapı	0,25	1,25	0,440	0,077
	5	Ekonomi	0,40	1,40	0,314	0,055
	6	Hukuk	0,45	1,45	0,217	0,038
	7	Askerî yapı	0,25	1,25	0,173	0,030
	8	Bilim	0,35	1,35	0,128	0,022
	9	Devlet yönetimi	0,55	1,55	0,083	0,014

Karar verici 1'in yaptığı sıralamaya göre Britanya'nın uluslararasılaşmasında sırasıyla askerî yapı, coğrafya, toplumsal yapı ve kültür temaları ilk dört sırada gelmektedir. Osmanlı için ise coğrafya, kültür, din ve toplumsal yapı ilk dört sırayı oluşturmaktadır.

Tablo 14: KV2 İçin SWARA Analizi Sonuçları

	Sıra	Tema	sj	kj	qj	wj
KV2	1	Bilim	1	1,00	1,000	0,251
	2	Askerî yapı	0,20	1,20	0,833	0,209
	3	Ekonomi	0,05	1,05	0,794	0,199
	4	Kültür	0,05	1,05	0,756	0,190
	5	Toplumsal yapı	0,05	1,05	0,720	0,181
	6	Hukuk	0,10	1,10	0,654	0,164
	7	Devlet yönetimi	0,05	1,05	0,623	0,157
	8	Coğrafya	0,10	1,10	0,567	0,142
	9	Din	0,10	1,10	0,515	0,129
	1	Coğrafya	1	1,00	1,000	0,175
	2	Askerî yapı	0,10	1,10	0,909	0,159
	3	Kültür	0,10	1,10	0,826	0,145
	4	Ekonomi	0,05	1,05	0,787	0,138
	5	Toplumsal yapı	0,10	1,10	0,716	0,125
	6	Devlet yönetimi	0,10	1,10	0,650	0,114
	7	Hukuk	0,10	1,10	0,591	0,103
	8	Din	0,10	1,10	0,538	0,094
	9	Bilim	0,10	1,10	0,489	0,086

Karar verici 2'nin sıralamasında Britanya'nın uluslararasılaşmasında bilim, askerî yapı, ekonomi ve kültür ilk dört sırada gelmekteyken Osmanlı'nın uluslararasılaşmasında coğrafya, askerî yapı, kültür ve ekonomi ilk dört sırayı oluşturmaktadır.

Tablo 15: KV3 İçin SWARA Analizi Sonuçları

	Sıra	Tema	sj	kj	qj	wj
KV3	1	Ekonomi	1	1,00	1,000	0,184
	2	Coğrafya	0,10	1,10	0,909	0,167
	3	Hukuk	0,15	1,15	0,791	0,145
	4	Bilim	0,10	1,10	0,719	0,132
	5	Devlet yönetimi	0,15	1,15	0,625	0,115
	6	Kültür	0,20	1,20	0,521	0,096
	7	Din	0,50	1,50	0,347	0,064
	8	Toplumsal yapı	0,10	1,10	0,316	0,058
	9	Askerî yapı	0,50	1,50	0,210	0,039
	1	Coğrafya	1	1,00	1,000	0,200
	2	Devlet yönetimi	0,10	1,10	0,909	0,181
	3	Din	0,15	1,15	0,791	0,158
	4	Ekonomi	0,15	1,15	0,687	0,137
	5	Hukuk	0,50	1,50	0,458	0,091
	6	Bilim	0,10	1,10	0,417	0,083
	7	Askerî yapı	0,50	1,50	0,278	0,055
	8	Kültür	0,10	1,10	0,252	0,050
	9	Toplumsal yapı	0,15	1,15	0,220	0,044

Karar verici 3'ün uluslararasılaşma sıralamalarında Britanya için ifade edilen ilk dört tema sırasıyla ekonomi, coğrafya, hukuk ve bilim iken, Osmanlı'da bunlar sırasıyla coğrafya, devlet yönetimi, din ve ekonomidir.

Tablo 16: KV4 İçin SWARA Analizi Sonuçları

	Sıra	Tema	sj	kj	qj	wj
KV4	1	Devlet yönetimi	1	1,00	1,000	0,195
	2	Ekonomi	0,20	1,20	0,833	0,163
	3	Hukuk	0,15	1,15	0,725	0,141
	4	Askerî yapı	0,10	1,10	0,659	0,129
	5	Bilim	0,10	1,10	0,599	0,117
	6	Toplumsal yapı	0,10	1,10	0,544	0,106
	7	Coğrafya	0,50	1,50	0,363	0,071
	8	Kültür	0,50	1,50	0,242	0,047
	9	Din	0,50	1,50	0,161	0,031
	1	Devlet yönetimi	1	1,00	1,000	0,175
	2	Ekonomi	0,20	1,20	0,833	0,146
	3	Askerî yapı	0,15	1,15	0,725	0,127
	4	Din	0,10	1,10	0,659	0,115
	5	Hukuk	0,10	1,10	0,599	0,105
	6	Toplumsal yapı	0,10	1,10	0,544	0,095
	7	Bilim	0,10	1,10	0,495	0,087
	8	Coğrafya	0,10	1,10	0,450	0,079
	9	Kültür	0,10	1,10	0,409	0,072

Karar verici 4'ün uluslararasılaşma sıralamalarında Britanya için ilk dört tema devlet yönetimi, ekonomi, hukuk ve askerî yapı olarak ifade edilmiş, Osmanlı için ise devlet yönetimi, ekonomi, askerî yapı ve din ilk dört sırada ifade edilmiştir.

Tablo 17: KV5 İçin SWARA Analizi Sonuçları

	Sıra	Tema	sj	kj	qj	wj
KV5	1	Ekonomi	1	1,00	1,000	0,148
	2	Din	0,10	1,10	0,909	0,135
	3	Toplumsal yapı	0,10	1,10	0,826	0,123
	4	Devlet yönetimi	0,10	1,10	0,751	0,111
	5	Hukuk	0,05	1,05	0,716	0,106
	6	Bilim	0,05	1,05	0,681	0,101
	7	Coğrafya	0,05	1,05	0,649	0,096
	8	Kültür	0,05	1,05	0,618	0,092
	9	Askerî yapı	0,05	1,05	0,589	0,087
	1	Din	1	1,00	1,000	0,158
	2	Askerî yapı	0,10	1,10	0,909	0,144
	3	Coğrafya	0,10	1,10	0,826	0,130
	4	Toplumsal yapı	0,10	1,10	0,751	0,119
	5	Devlet yönetimi	0,10	1,10	0,683	0,108
	6	Kültür	0,10	1,10	0,621	0,098
	7	Ekonomi	0,10	1,10	0,564	0,089
	8	Hukuk	0,10	1,10	0,513	0,081
	9	Bilim	0,10	1,10	0,467	0,074

Karar verici 5'in uluslararasılaşma sıralamasında Britanya için ilk dört tema ekonomi, din, toplumsal yapı ve devlet yönetimi iken, Osmanlı için ilk dört tema din, askerî yapı, coğrafya ve toplumsal yapı olarak belirtilmiştir.

Tablo 18: KV6 İçin SWARA Analizi Sonuçları

	Sıra	Tema	sj	kj	qj	wj
KV6	1	Askerî yapı	1	1,00	1,000	0,330
	2	Coğrafya	0,50	1,50	0,667	0,220
	3	Bilim	0,95	1,95	0,342	0,113
	4	Devlet yönetimi	0,50	1,50	0,228	0,075
	5	Ekonomi	0,20	1,20	0,190	0,063
	6	Din	0,05	1,05	0,181	0,060
	7	Kültür	0,05	1,05	0,172	0,057
	8	Toplumsal yapı	0,05	1,05	0,164	0,054
	9	Hukuk	0,95	1,95	0,084	0,028
	1	Din	1	1,00	1,000	0,245
	2	Askerî yapı	0,05	1,05	0,952	0,234
	3	Ekonomi	0,95	1,95	0,488	0,120
	4	Coğrafya	0,05	1,05	0,465	0,114
	5	Devlet yönetimi	0,50	1,50	0,310	0,076
	6	Kültür	0,05	1,05	0,295	0,072
	7	Toplumsal yapı	0,05	1,05	0,281	0,069
	8	Bilim	0,95	1,95	0,144	0,035
	9	Hukuk	0,05	1,05	0,137	0,034

Karar verici 6'ya göre Britanya'nın uluslararasılaşmasında en etkili ilk dört tema askerî yapı, coğrafya, bilim ve devlet yönetimi iken, Osmanlı için din, askerî yapı, ekonomi ve coğrafyadır.

Tablo 19: KV7 İçin SWARA Analizi Sonuçları

	Sıra	Tema	sj	kj	qj	wj
KV7	1	Ekonomi	1	1,00	1,000	0,408
	2	Bilim	0,90	1,90	0,526	0,215
	3	Hukuk	0,85	1,85	0,284	0,116
	4	Devlet yönetimi	0,70	1,70	0,167	0,068
	5	Askerî yapı	0,30	1,30	0,129	0,053
	6	Coğrafya	0,20	1,20	0,107	0,044
	7	Kültür	0,20	1,20	0,089	0,036
	8	Toplumsal yapı	0,15	1,15	0,078	0,032
	9	Din	0,10	1,10	0,071	0,029
	1	Askerî yapı	1	1,00	1,000	0,402
	2	Ekonomi	0,85	1,85	0,541	0,217
	3	Devlet yönetimi	0,70	1,70	0,318	0,128
	4	Coğrafya	0,50	1,50	0,212	0,085
	5	Bilim	0,50	1,50	0,141	0,057
	6	Din	0,35	1,35	0,105	0,042
	7	Hukuk	0,50	1,50	0,070	0,028
	8	Kültür	0,30	1,30	0,054	0,022
	9	Toplumsal yapı	0,10	1,10	0,049	0,020

Karar verici 7'ye göre Britanya'nın uluslararasılaşmasında en etkili ilk dört tema ekonomi, bilim, hukuk ve devlet yönetimi iken, Osmanlı için en etkili temalar askerî yapı, ekonomi, devlet yönetimi ve coğrafya olarak belirtilmiştir.

Tablo 20: KV8 İçin SWARA Analizi Sonuçları

	Sıra	Tema	sj	kj	qj	wj
KV8	1	Bilim	1	1,00	1,000	0,282
	2	Devlet yönetimi	0,50	1,50	0,667	0,188
	3	Askerî yapı	0,25	1,25	0,533	0,151
	4	Ekonomi	0,25	1,25	0,427	0,120
	5	Coğrafya	0,50	1,50	0,284	0,080
	6	Hukuk	0,50	1,50	0,190	0,054
	7	Din	0,05	1,05	0,181	0,051
	8	Kültür	0,25	1,25	0,144	0,041
	9	Toplumsal yapı	0,25	1,25	0,116	0,033
	1	Bilim	1	1,00	1,000	0,279
	2	Ekonomi	0,50	1,50	0,667	0,186
	3	Devlet yönetimi	0,25	1,25	0,533	0,149
	4	Din	0,25	1,25	0,427	0,119
	5	Askerî yapı	0,50	1,50	0,284	0,079
	6	Hukuk	0,25	1,25	0,228	0,064
	7	Coğrafya	0,25	1,25	0,182	0,051
	8	Kültür	0,25	1,25	0,146	0,041
	9	Toplumsal yapı	0,25	1,25	0,117	0,033

Karar verici 8'in uluslararasılaşma sıralamalarında Britanya için en etkili temalar sırasıyla bilim, devlet yönetimi, askerî yapı ve ekonomi iken Osmanlı için en etkili temalar sırasıyla bilim, ekonomi, devlet yönetimi ve din olarak sıralanmıştır

Tablo 21: KV9 İçin SWARA Analizi Sonuçları

	Sıra	Tema	sj	kj	qj	wj
KV9	1	Coğrafya	1	1,00	1,000	0,183
	2	Ekonomi	0,10	1,10	0,909	0,166
	3	Devlet yönetimi	0,20	1,20	0,758	0,139
	4	Hukuk	0,10	1,10	0,689	0,126
	5	Bilim	0,30	1,30	0,530	0,097
	6	Askerî yapı	0,10	1,10	0,482	0,088
	7	Din	0,10	1,10	0,438	0,080
	8	Kültür	0,30	1,30	0,337	0,062
	9	Toplumsal yapı	0,05	1,05	0,321	0,059
	1	Coğrafya	1	1,00	1,000	0,167
	2	Devlet yönetimi	0,10	1,10	0,909	0,152
	3	Askerî yapı	0,10	1,10	0,826	0,138
	4	Ekonomi	0,10	1,10	0,751	0,126
	5	Din	0,20	1,20	0,626	0,105
	6	Hukuk	0,25	1,25	0,501	0,084
	7	Bilim	0,05	1,05	0,477	0,080
	8	Toplumsal yapı	0,05	1,05	0,454	0,076
	9	Kültür	0,05	1,05	0,433	0,072

Karar verici 9'un sıralandırmasında Britanya'nın uluslararasılaşmasında coğrafya, ekonomi, devlet yönetimi ve hukuk en etkili ilk dört tema olarak sıralanmıştır. Osmanlı için ise sırasıyla coğrafya, devlet yönetimi, askerî yapı ve ekonomi ilk dört tema olarak belirlemiştir.

Tablo 22: KV10 İçin SWARA Analizi Sonuçları

	Sıra	Tema	sj	kj	qj	wj
KV10	1	Devlet yönetimi	1	1,00	0,433	0,247
	2	Ekonomi	0,20	1,20	0,361	0,206
	3	Din	0,25	1,25	0,288	0,165
	4	Bilim	0,30	1,30	0,222	0,127
	5	Hukuk	0,35	1,35	0,164	0,094
	6	Askeri yapı	0,40	1,40	0,117	0,067
	7	Coğrafiya	0,45	1,45	0,081	0,046
	8	Kültür	0,55	1,55	0,052	0,030
	9	Toplumsal yapı	0,60	1,60	0,033	0,019
	1	Askeri yapı	1	1,00	0,033	0,255
	2	Devlet yönetimi	0,15	1,15	0,028	0,221
	3	Coğrafiya	0,30	1,30	0,022	0,170
	4	Din	0,35	1,35	0,016	0,126
	5	Ekonomi	0,40	1,40	0,012	0,090
	6	Bilim	0,50	1,50	0,008	0,060
	7	Kültür	0,55	1,55	0,005	0,039
	8	Hukuk	0,60	1,60	0,003	0,024
	9	Toplumsal yapı	0,65	1,65	0,002	0,015

Karar verici 10'un uluslararasılaşmada etkili temalar sıralamasında Britanya için devlet yönetimi, ekonomi, din ve bilim temaları ilk dört sırayı oluştururken, Osmanlı için askerî yapı, devlet yönetimi, coğrafiya ve din temaları ilk dört sırayı oluşturmuştur.

Tablo 23: KV11 İçin SWARA Analizi Sonuçları

	Sıra	Tema	sj	kj	qj	wj
KV11	1	Ekonomi	1	1,00	0,002	0,281
	2	Hukuk	0,40	1,40	0,001	0,201
	3	Kültür	0,40	1,40	0,001	0,144
	4	Bilim	0,10	1,10	0,001	0,131
	5	Toplumsal yapı	0,40	1,40	0,001	0,093
	6	Devlet yönetimi	0,60	1,60	0,000	0,058
	7	Coğrafiya	0,50	1,50	0,000	0,039
	8	Askeri yapı	0,30	1,30	0,000	0,030
	9	Din	0,30	1,30	0,000	0,023
	1	Askeri yapı	1	1,00	1,000	0,261
	2	Coğrafiya	0,50	1,50	0,667	0,174
	3	Devlet yönetimi	0,30	1,30	0,513	0,134
	4	Din	0,00	1,00	0,513	0,134
	5	Ekonomi	0,30	1,30	0,394	0,103
	6	Kültür	0,60	1,60	0,247	0,064
	7	Toplumsal yapı	0,20	1,20	0,205	0,054
	8	Hukuk	0,20	1,20	0,171	0,045
	9	Bilim	0,50	1,50	0,114	0,030

Karar verici 11'e göre Britanya'nın uluslararasılaşmasında ekonomi, hukuk, kültür ve bilim temaları en etkili temalar iken Osmanlı için askerî yapı, coğrafiya, devlet yönetimi ve din en etkili ilk dört temadır.

Tablo 24: KV12 İçin SWARA Analizi Sonuçları

	Sıra	Tema	sj	kj	qj	wj
KV12	1	Hukuk	1	1,00	1,000	0,245
	2	Bilim	0,30	1,30	0,769	0,188
	3	Devlet yönetimi	0,20	1,20	0,641	0,157
	4	Coğrafiya	0,10	1,10	0,583	0,143
	5	Din	0,50	1,50	0,389	0,095
	6	Kültür	0,50	1,50	0,259	0,063
	7	Toplumsal yapı	0,50	1,50	0,173	0,042
	8	Ekonomi	0,20	1,20	0,144	0,035
	9	Askeri yapı	0,15	1,15	0,125	0,031
	1	Askeri yapı	1	1,00	1,000	0,231
	2	Kültür	0,30	1,30	0,769	0,178
	3	Coğrafiya	0,10	1,10	0,699	0,161
	4	Devlet yönetimi	0,20	1,20	0,583	0,134
	5	Toplumsal yapı	0,30	1,30	0,448	0,103
	6	Din	0,50	1,50	0,299	0,069
	7	Ekonomi	0,35	1,35	0,221	0,051
	8	Bilim	0,25	1,25	0,177	0,041
	9	Hukuk	0,30	1,30	0,136	0,031

Karar verici 12 Britanya için uluslararasılaşmada en etkili ilk dört tema hukuk, bilim, devlet yönetimi ve coğrafiyadır. Osmanlı için ise askerî yapı, kültür, coğrafiya ve devlet yönetimidir.

Tablo 25: Britanya İçin Kriter Ağırlıklarının Geometrik Ortalamaları ve Sıralaması

	KV1	KV2	KV3	KV4	KV5	KV6	KV7	KV8	KV9	KV10	KV11	KV12	Geometrik Ortalama	Sıralama
Askerî yapı	0,175	0,209	0,039	0,129	0,087	0,330	0,053	0,151	0,088	0,067	0,030	0,031	0,088	6
Bilim	0,037	0,251	0,132	0,117	0,101	0,113	0,215	0,282	0,097	0,127	0,131	0,188	0,133	1
Coğrafya	0,159	0,142	0,167	0,071	0,096	0,220	0,044	0,080	0,183	0,046	0,039	0,143	0,099	5
Devlet yönetimi	0,055	0,157	0,115	0,195	0,111	0,075	0,068	0,188	0,139	0,247	0,058	0,157	0,117	3
Din	0,088	0,129	0,064	0,031	0,135	0,060	0,029	0,051	0,800	0,165	0,023	0,095	0,081	7
Ekonomi	0,024	0,199	0,184	0,163	0,148	0,063	0,408	0,120	0,166	0,206	0,281	0,035	0,129	2
Hukuk	0,110	0,164	0,145	0,141	0,106	0,028	0,116	0,054	0,126	0,094	0,201	0,245	0,112	4
Kültür	0,115	0,190	0,096	0,047	0,092	0,057	0,036	0,041	0,062	0,030	0,144	0,063	0,070	8
Toplumsal yapı	0,138	0,181	0,058	0,106	0,123	0,054	0,032	0,033	0,059	0,019	0,093	0,042	0,064	9

Tüm karar vericilerin sıralamalarının geometrik ortalaması alındığında ortaya çıkan tabloda Britanya'nın uluslararasılaşmasında etkili olan temalar sırasıyla askerî yapı, bilim, coğrafya, devlet yönetimi, din, ekonomi, hukuk, kültür ve toplumsal yapıdır.

Tablo 26: Osmanlı İçin Kriter Ağırlıklarının Geometrik Ortalamaları ve Sıralaması

	KV1	KV2	KV3	KV4	KV5	KV6	KV7	KV8	KV9	KV10	KV11	KV12	Geometrik Ortalama	Sıralama
Askerî yapı	0,030	0,159	0,055	0,127	0,144	0,234	0,402	0,079	0,138	0,255	0,261	0,231	0,144	1
Bilim	0,022	0,086	0,083	0,087	0,074	0,035	0,057	0,279	0,080	0,060	0,030	0,041	0,062	7
Coğrafya	0,175	0,175	0,200	0,079	0,130	0,114	0,085	0,051	0,167	0,170	0,174	0,161	0,131	2
Devlet yönetimi	0,014	0,114	0,181	0,175	0,108	0,076	0,128	0,149	0,152	0,221	0,134	0,134	0,114	3
Din	0,096	0,094	0,158	0,115	0,158	0,245	0,042	0,119	0,105	0,126	0,134	0,069	0,112	4
Ekonomi	0,055	0,138	0,137	0,146	0,089	0,120	0,217	0,186	0,126	0,090	0,103	0,051	0,112	5
Hukuk	0,038	0,103	0,091	0,105	0,081	0,034	0,028	0,064	0,084	0,024	0,045	0,031	0,053	9
Kültür	0,125	0,145	0,050	0,072	0,098	0,072	0,022	0,041	0,072	0,039	0,064	0,178	0,070	6
Toplumsal yapı	0,077	0,125	0,044	0,095	0,119	0,069	0,020	0,033	0,076	0,015	0,054	0,103	0,058	8

Karar vericilerin sıralamalarının geometrik ortalaması alındığında Osmanlı'nın uluslararasılaşmasında etkili olan temaların sıralaması şu şekildedir. Sırasıyla; askerî yapı, bilim, coğrafya, devlet yönetimi, din, ekonomi, hukuk, kültür ve toplumsal yapı.

Nihai durumda elde edilen temaların Britanya için ve Osmanlı için ayrı ayrı sıralaması Tablo 27’deki gibidir:

Tablo 27: Britanya ve Osmanlı İçin Uluslararasılaşma Temalarının Sıralamaları

Britanya için Uluslararasılaşma Temaları Sıralaması		Osmanlı için Uluslararasılaşma Temaları Sıralaması	
1	Bilim	1	Askerî yapı
2	Ekonomi	2	Coğrafya
3	Devlet yönetimi	3	Devlet yönetimi
4	Hukuk	4	Din
5	Coğrafya	5	Ekonomi
6	Askerî yapı	6	Kültür
7	Din	7	Bilim
8	Kültür	8	Toplumsal yapı
9	Toplumsal yapı	9	Hukuk

3.3.3. Geçerlik ve Güvenirlik Uygulaması

Çalışmada frekans analizinin gerçekleştirilmesi için MAXQDA paket programından faydalanılmıştır. Bu şekilde aynı içerikler farklı zamanlarda ve farklı kişilerce yapıldığında da aynı sonuçlar çıkacağından çalışmanın güvenilirliğinin ilk adımı bu noktada sağlanmıştır. Dahası, güvenilirliğin sınıandığı kodlama adımında da ilk dikkat edilen unsur kodlayıcının birikim düzeyidir. Çalışmanın araştırmacısı tarafından alanla ilgili literatür derinlemesine incelenmiş ve birinci bölüm bu inceleme neticesinde ortaya konmuştur. Çalışmada kodlayıcılar arası uzlaşa yoluna gidilmiş ve araştırmacı kodlamaları yaptıktan sonra tez danışmanı ile birlikte tüm kodlamaların tekrar üstünden geçmiştir. Böylelikle araştırmacının tek başına kodlama yapması durumunda ortaya çıkabilmesi mümkün yanlışlıklar veya yanlışlar minimize edilerek kodlama adımı neticelendirilmiştir. Literatürde kodlama adımının güvenilirliği için kodlama rehberi oluşturmaktan da bahsedilmektedir. Ancak bu, anahtar kelimelerle frekans analizinin yapıldığı çalışmalar için mümkün olabilmektedir. Bu çalışmada ise yeni temalar bulmak üzere bir içerik analizi gerçekleştirildiği için ve toplamda 2378 kelimelik (Ek-1, Ek-2, Ek-3, Ek-4, Ek-5 ve Ek-6) bir veri setinden 424 (Ek-7) kod oluşturulduğu için kodlama rehberi oluşturmak bu çalışma için olası değildir. Geçerlik boyutunda ise amaç yeni temalar çıkarmak olduğundan temalandırma adımı önem kazanmaktadır. Bu noktada da süreç araştırmacının temalandırılmasından sonra tez danışmanı ile tekrar üzerinden geçmesi ile neticelendirilmiştir. Ulaşılan temalar uygulamanın ikinci bölümünde alanda

uzman akademisyenlerin değerlendirmesine sunulmuştur. Bu noktada güvenirliği sağlamak için ulaşılan temalar karar verici uzmanların onayına sunulmuştur. İki uzman karar verici askerî yapı; bir uzman karar verici din; bir uzman karar verici hukuk ve bir uzman karar verici de toplumsal yapı temalarının etkili olmayacağını düşündüklerini belirtmişlerdir. Buradan hareketle herhangi bir temanın çıkarılmasına gerek duyulmamıştır.

SONUÇ

İncelenen iki örnek için uluslararasılaşmayı meydana getiren temalar uzman görüşleriyle sıralandırılmış ve Tablo 25 ile Tablo 26'deki sonuçlara ulaşılmıştır. Bu kapsamda erken uluslararasılaşmış bir ülke olarak Britanya İmparatorluğu'nda uluslararasılaşmayı meydana getiren temalardan ilki bilim olarak görülmektedir. Britanya özelinde bilimsel ilerlemeler Britanya'ya başta denizcilik, gemicilik, astronomi, tekstil meta üretimi alanlarında büyük katkı sağlamıştır. Britanya'nın bir deniz ve ticaret imparatorluğu olarak ele alınabilmesini sağlayan görüş, temelini bu öncül argumanın temsil ettiği tarihsel olgulardan almaktadır denilebilir. Britanya için gözlemlenen bilimsel ilerlemeler, daha çok üretimde meydana gelen verimlilik artışı ile ilişkilendirilmektedir. Fakat üretim çıktısını katma değere dönüştüren bizatihi ticarettir. Dolayısıyla bilimsel ilerlemeler ticaretin önünü açmış, aynı zamanda ticaretin gelişmesi bilimsel faaliyetlerin de bir girdisi olmuştur. Öte yandan denizcilik ve gemi inşa kabiliyetlerindeki artış Britanya'nın donanma gücü ve ticari filo kapasitesindeki gelişmeler, denizaşırı hâkimiyet ve kazançlara dönüşmüştür.

Buna karşılık uzman görüşleri doğrultusunda, Osmanlı İmparatorluğu özelinde ilk tema askerî yapı olmaktadır. Askerî ve idarî yapılanma bakımından Osmanlı İmparatorluğu, bir kara imparatorluğu olarak teşkilatlanmıştır. Dolayısı ile Osmanlı'da Britanya'nın aksine bilimsel ilerlemelere sıkı sıkıya bağlı denizcilik faaliyetlerinden ziyade, geleneksel ve kadim bilgiye dayalı kara ordusu ve savaşları ön plana çıkmaktadır. Kara gücüne dayalı binlerce yıllık Türk askerî anlayışı; kamu ve maliye yönetiminden, piyasa ilişkilerine kadar her alana nüfuz etmiştir. Ön şart askerinin savaşa hazır hâle gelmesidir. Ordu en büyük tüketici ve aynı zamanda piyasa denetleyicisi konumundadır. Asker-devlet ideolojisi orduyu, bir ekonomi politikası aracı olarak görmektedir. Osmanlı malî geleneği bir ekonomi politikası aracı olarak fütuhata dayalıdır.

Askerî yapı Osmanlı'da devlet idaresinde olduğu kadar uluslararası ilişkilerde de oldukça belirleyici olmuştur. Britanya'da konsolosluk makamları tüccarlara tevdi edilirken, Osmanlı'da yurt dışı misyonlarda askerî hiyerarşi esas alınmış, dahası diplomatik görevler askerî rütbelere denk görülmüştür. Elbette bu durum bir iktidar anlayışı veya yönetim paradigmasından ziyade, zamanın ruhu ve coğrafi şartlar tarafından belirlenmiş zorunluluktur. Nitekim uygarlık tarihinin kültürel ve ticari anlamda tüm önemli geçiş noktalarını barındıran bir coğrafyayı kültürel ve askerî

bakımdan muhafaza edebilmek güçlü bir kara ordusunu zorunlu kılmaktadır. Osmanlı'da bilimsel faaliyetlere tahsis edilen kaynaklar söz konusu olduğunda da öncelik askerî teçhizatın modernleştirilmesi olmuştur. Denilebilir ki Osmanlı'da bilimsel harcamalar net birer maliyet kalemi olmuştur. Aksine, Britanya'da ise bilimsel faaliyetler üretimde verimlilik artışı sağlayarak bir kazanç unsuru hâline gelmiştir. Bu bağlamda Osmanlı'da askerî yapının önceliği hususu uzman görüşleriyle de teyit edilmiştir.

Britanya için uzman karar vericilerce belirlenmiş ikinci sıradaki tema ekonomidir. Ekonomi teması araştırmanın en kapsamlı temasıdır. Bu durum Tablo 12'de %46'lık kodlanma oranı ile de ortaya konmuştur ve bu tabloda da görüleceği üzere ekonomi teması sermaye birikimlerini, ticari faaliyetleri ve düzenlemeleri, üretim ve tüketim faaliyetlerini, finansal araç ve kurumları, parasal unsurları vb. ifade etmektedir. Britanya için uluslararasılaşmanın temel ekonomik belirleyicileri ticaret anlayışı, ticari kabiliyetler ve ticari imkânlar gibi ticari olgulardır. En basit örnekle yüksek gelir sahibi bir devlet yöneticisinden yarı köle konumunda düşük gelirli bir hizmetçiye kadar toplumun her kesiminin borsada hisse satın almak suretiyle uluslararası ticari faaliyetlere dâhil olabilmeleri ve bu ticari faaliyetlerden kazanç elde edebilmeleri mümkün olmuştur. İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası bu ticari kazançlar ve toplumun her kesiminin bu kazançlara ortak olabilmelerin en güzel örneklerden birisidir. Sermayenin oluşumu ve aktarımını teminat altına alan mekanizmaların Britanya'da erken dönemde teşekkül etmiş olması, buna mukabil Osmanlı'da Tanzimat Fermanı'na kadar ferdi sermayenin neredeyse yok sayılması Osmanlı'da uluslararası ekonomik ilişkilere müdahil olmayı büyük oranda engellemiştir.

Osmanlı'da gerek miras hukuku gerekse müsadere uygulamalarının etkisiyle girişimcisinin ömründen daha uzun ömürlü özel işletmeler nadiren görülmektedir. Oysa Britanya'da özel sektörün uluslararası girişimlerinden birisi olan ve 1670 yılında kurulmuş olan kraliyet fermanı ile imtiyaz sahibi olmuş Hudson's Bay Company (HBC) bugün hâlâ varlığını sürdürmektedir. Sermaye birikimleri Britanya'da kendisinden önceki Avrupa medeniyetlerinde gerçekleşenin aksine gösteriş değil, üretim için kullanılmıştır. Ticari kazançların oluşturduğu sermaye, birikerek üretime yönelmiş ve Britanya'da Sanayi Devrimi'nin önünü açmıştır. Britanya, Sanayi Devrimi ile birlikte yeni bir finansal ve ticari sistem inşasına girişmişken, aynı dönemde Osmanlı'da sermaye birikimlerinin önünde hâlâ birçok engeller bulunmaktadır.

Osmanlı genel olarak bir kara devletidir; bu özelliği ticaretine de sirayet etmiştir. Şöyle ki; kadim ticaret yollarını elinde bulundurmanın sağladığı avantaj ve verdiği rahatlık ile Osmanlı bir deniz ticaret filosuna ihtiyaç duymamıştır. Kara ticaret yollarına ve bu yolların bağlantı limanlarına hâkim bir devlet olarak Osmanlı, Akdeniz bağlantılı ticarete Venedik filosunu adeta bir taşeron olarak kullanmıştır. Osmanlı kendi siyasî sınırları dışındaki ticaretle ilgilenmemiş, ticari diplomasiden uzak durmayı tercih etmiştir. Ayrıca görece çatışmalardan uzak ticaret rotaları vadeden okyanuslara kıyısı olmaması, Osmanlı'yı kara ticaretine yönlendiren önemli bir başka husustur. Oysa bir ada ülkesi olan Britanya'nın kara ticaretinde söz sahibi olması mümkün olmamıştır. Kara Avrupası'ndaki güçlü rakipleri Britanya'nın gözünü korkutmuş, dikkatini okyanus aşırı bölgelere vermesine sebep olmuştur. Britanya, Osmanlı'nın aksine bir liman ülkesi değil, tersane ülkesidir. Britanya karasından önemli ticaret yolları geçmemektedir. Ayrıca 16. yüzyıla kadar Britanya, önemli bir pazar da değildir. Bu yüzden Britanya okyanusları, uluslararası ticarete açılan bir kapı, bir fırsat olarak görmüştür. Britanya, uluslararası ticaret rotalarında önemli bir geçiş ve aktarma vazifesi görmeyen limanlarını, tersanelerinde inşa ettiği gemilerini sömürü misyonu ile donattığı bir başlangıç çizgisi olarak değerlendirmiştir. Bu bağlamda ele alındığında Britanya tüm diplomatik ilişkilerini ticaret temelinde kurgulamıştır denilebilir. Bu kurgu ekonomiyi ve hukuku şekillendiren başlıca etkidir. Britanya hukuk sistemi içerisinde deniz ticareti hukukunun yerini bu pencereden görmek gerekir.

Osmanlı'da uluslararasılaşmanın belirleyicisi olarak uzmanlarca ikinci sırada değerlendirilen tema coğrafyadır. Coğrafya, Osmanlı İmparatorluğu için birçok gelişmenin temel etkenlerinden birisidir. Öncelikle konumu itibarıyla Britanya bir deniz ülkesi iken Osmanlı bir liman ülkesidir. Osmanlı demek Karadeniz limanları, Doğu Akdeniz limanları, Kuzey Afrika'daki liman şehirleri, Kızıldeniz'deki limanlar, İzmir limanları, İstanbul limanları demektir. Bunun yanında limanlarla bağlantılı olarak kara ticaretinde önemli ticari dağıtım rotalarını barındıran Balkan coğrafyası, Kafkaslar ve üç semavi din için de önemli merkezleri barındıran Arap Yarımadası demektir. Coğrafi Keşifler'e kadar böylesi bir coğrafyaya hâkim bir ülke olmak demek dünya ticaretinin merkezinde konum almış olmak demektir. Nitekim Osmanlı'nın fetih politikalarında coğrafi keşiflere kadar bilinen dünyanın merkezi Akdeniz'e bütünüyle hâkim olmak amacı açık bir gerçektir. Bu yönüyle Osmanlı'nın uluslararasılaşmasında uzman görüşlerinin de işaret ettiği şekilde coğrafya belirleyici unsurların başında gelmektedir.

Osmanlı liman ülke olma avantajlarına güvenerek ticari kabiliyetlerini geliştirmekte çağdaş rakipleri kadar çaba göstermemiş bir ülkedir. Bu durum başta, hâkim olduğu Akdeniz ticaret rotalarına alternatif güney ticaret yollarının bulunması ve Amerika'nın keşfiyle Osmanlı için büyük bir dezavantaja dönüşmüştür. Bir zamanlar büyük avantajlar yaratmış bu ticaret yollarının günümüzde hâlâ Çin tarafından geliştirilen ve güzergâh üstündeki tüm ülkelerce desteklenen Tek Kuşak Tek Yol projesinde olduğu gibi canlandırılması çabaları da ne ölçüde bir kaybın gerçekleştiğinin diğer bir ifadesi olarak görülebilir.

Devlet yönetimi teması uzmanlarca her iki ülke özelinde de uluslararasılaşmada üçüncü sırada etkili tema olarak değerlendirilmiştir. Burada devlet yönetimlerinde neredeyse taban tabana zıt iki ülke söz konusudur. Britanya, miras alarak geliştirdiği kültürel birikim, ticari kabiliyetler, sermaye birikimleri, bilimsel kabiliyetler ve kamusal uygulamalar ile Batı Roma'nın mirasçısı konumundadır.

Osmanlı İmparatorluğu ise dünya tarihinde eşi görülmemiş bir yönetim mirası ile donatılmış bir devlettir. Osmanlı'yı devlet yönetiminde eşsiz kılan; bir yandan son Türk imparatorluğu olması diğer taraftan da Doğu Roma İmparatorluğu'nun doğrudan mirasçısı olmasıdır. Osmanlı Devleti; askerî idaresinin temelini Büyük Hun İmparatorluğu'ndan, malî idaresinin temelini Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndan ve kamu idaresi ve bürokratik yapılanmasını Roma İmparatorluğu'ndan almış bir imparatorluktur. Doğu ve Batı yönetim anlayışlarının bu eşsiz sentezi, Osmanlı'ya cihan imparatorluğu vasfını kazandırmıştır.

Britanya'da rekabete dayalı ve saldırgan ticari ideolojinin devlet yönetiminde ana belirleyici rol oynadığı görülürken, Osmanlı'da provizyonizm (iaşecilik), fiskalizm (gelircilik) ve gelenekçilik ekonominin belirleyici üç sacayağıdır. Osmanlı'nın kamusal uygulamalarında halkın iaşesi, devletin geliri ve geleneğin muhafazası en önce gelmektedir. Britanya'da ise ticari merkantilizm ideolojisiyle kapitalist politikalar Osmanlı'ya nazaran çok daha liberal bir ortam doğurmuştur. Kraliyetin, yıllık gelirinin çok daha fazlasının bir tek deniz ticareti seferi ile elde edilebildiğini fark etmesiyle başlayan bu hâkim zihniyet, burjuvazinin hâkim rol oynadığı hükümetlerde de gelişerek varlığını sürdürmüştür. Devlet imtiyazlı tekel şirketlerin inşa edilmesi ve tüm devlet imkânlarının uluslararası ticari faaliyetlere seferber edilmesi git gide saldırgan faaliyetlere dönüşmüş, sömürgecilik faaliyetleri devlet politikaları hâline gelmiştir.

Osmanlı'da ise iâşecilik ilkesi, sahip olunan ve fethedilen topraklarda tüketiciden yana bir devlet iradesini doğurmuştur. Devlet gelirlerinin yükseltilmesini temel alan fiskalizm ilkesinin yorumlanması ticari faaliyetlerin verimliliğini düşürmüştür. Çünkü Britanya'da da tabiatıyla vergi gelirlerini artırmak bir hedefken bu, ticari işletmelerin uluslararası faaliyetleriyle dengeli bir kazan-kazan ilişkisi üzerine inşa edilmiştir. Osmanlı'da ise hem vergileri merkeze çekmede büyük sıkıntılar yaşanmış hem de toplanan vergilerde ve vergi mükelleflerinin kazancına destek olma noktasında Britanya ölçeğinde bir destek ortaya konmamıştır. Söz gelimi Britanya Devleti, ulusal sınırları dışındaki devlet organizasyonunun varlığını söz konusu coğrafyadaki tüccarlarının çıkarlarına adanmışken ve hatta temsilcilerini de bu yaklaşımla tüccarlardan teşkil etmişken Osmanlı'da durum çok farklıdır. Osmanlı için sınırları dışındaki tüccarlarının çıkarları önemsizdir demek çok güçtür. Ancak fetih odaklı bakış açısı söz konusu olunca Britanya'daki gibi bir ölçekte ticari fırsat ve imkânların öncelenmesi söz konusu olmamıştır. Osmanlı için, tebaası tüccarlara bir haksızlık yapılması söz konusu ülkeye bir askerî müdahale için yeterli bir sebepken, o tüccarların daha çok kârlara ulaşacakları fırsatların yaratılmasına dönük siyasî çabalar pek de makul addedilmemiştir. İki ülke arasında, devlet yönetimlerindeki ticaret ve fütuhât, merkantilizm ve provizyonizm odakları birbirinden ne kadar farklıysa uluslararasılaşma anlayışları da o kadar farklı olmuştur. Diğer yandan güçlü bir devlet örgütlenmesinin uyguladığı narh, gedik ve lonca benzeri uygulamalar Osmanlı'da ticari faaliyetleri ve uluslararasılaşmada etkin bir faktör olarak artık üretimi baskımlarken, Britanya'da benzer uygulamalar kırsalda yeni işletmelerin kurulmasının önünü açan bir rol oynamıştır.

Hukuk teması Britanya'nın uluslararasılaşma belirleyicisi bir tema olarak uzman görüşlerinde dördüncü düzeyde yer almıştır. Britanya'da hukuki altyapı sermaye birikimlerinin önünü açan, ticari faaliyetleri destekleyen bir kimliğe sahipken Osmanlı'da şeri hukuk hâkim olmuştur. Şeri hukuk kaideleri ekseninde gayri müslim unsurlara avantaj olarak yansımış hükümler Osmanlı'da azınlıkların sermaye birikimlerini ve ticari faaliyetlerini, Müslümanlara nazaran daha geliştirici bir rol oynamıştır. Bu durum Osmanlı'nın son dönemlerinde devleti zora sokan ve uluslararasılaşmada kabiliyetleri sınırlayan bir vaziyete dönüşmüştür. Örneğin miras hukukları karşılaştırıldığında Osmanlı'da Müslümanlar için mirasın tüm çocuklar arasında pay edilmesi mirasın bölünmesini ortaya çıkarırken gayrimüslimelerde miras tümüyle en büyük çocuğa bırakılabildiğinden sürdürülebilirlik daha etkin bir şekilde

sağlanmıştır. Müslümanlar savaşa katılmakla sorumlu iken gayrimüslimler vergi ödeyerek savaşa katılmak yerine ticari faaliyetlerine devam edebilmişlerdir. Faiz uygulamalarında Müslümanların adeta eli kolu bağlıyken Galata Bankerleri diye tarihte iz bırakacak düzeyde bir zümre ortaya çıkabilmiştir. Britanya’da hukuki temeli inşa edilmekle birlikte sömürge faaliyetleri ahlaki zemin bulmuşken, Osmanlı’da fethedilen topraklarda halkın refahının öncelenmesi Britanya’ya göre ticari olarak asimetrik bir pozisyon doğurmuştur. Britanya’da hukuki zemini kuvvetli finansal kurumlar ve araçlar Osmanlı’ya göre rekabet avantajı yaratacak şartlar ortaya çıkarmıştır. Tüm bu yönleriyle değerlendirildiğinde Osmanlı’nın uluslararasılaşmasında hukuk temasının son sırada çıkması şaşırtıcı bir sonuç değildir.

Britanya’da hukuk teması dördüncü sırayı alırken Osmanlı’da din temasının dördüncü sırada çıkması erken uluslararasılaşmış Britanya’da hukukun pozitif etki yaptığı ölçüde Osmanlı’da din temasının belirleyici olduğu şeklinde yorumlanabilir. Osmanlı’da hâkim dinî yorum olan tasavvufun adeta kültürleşmiş bir öğretisi olan “bir lokma bir hırka” anlayışı ticari faaliyetleri sınırlandırıcı bir rol üstlenmiştir. Faizin haram olması finansal faaliyetleri sınırlandırdığı gibi sermaye birikimleri ve artık değer üretiminin toplumda makbul görülmemesi de tarihi bir gerçeklik olarak uluslararasılaşmayı akamete uğratan etmenlerdir. Seyahatnamelerde Avrupa’da rast gelinen Osmanlı tüccarlarından malını satmak istemez gibi tavırlara sahip tacirler olarak anılmaları “dünya malı” ile olan ilişkilerinin bir göstergesidir. Dinî bir yaklaşım ile geliştirilen para vakıfları Batı’daki banka faaliyetlerine benzer işlemler gerçekleştirmiş olsa da işlem hacmi noktasında bankalara yaklaşmamıştır. Başka bir boyutuyla dinî eğitimin Osmanlı’da daha etkin bir noktaya gelerek pozitif bilimlerden zamanla kopuş yaşanması bilimsel gelişmeleri sınırlayan bir hâl almıştır. Ticari faaliyetlerle sermaye birikimi edinilmesinin engellenmesi hususu da yine din tandanslı bir durumdur. Zira hâkim din anlayışına göre kişi kendine yetecekten fazla kazanmamalı, dünya malına çok tamah etmemelidir. Ancak burada ticaretin uluslararasılaşmasında bu dinî hükümler pozitif bir etkide de bulunmuştur. Çünkü kazanç eğer bir gayrimüslimle yapılan bir ticaretten elde ediliyorsa buradaki yaklaşım önceki kadar katı değildir. Böylece, dinî yorumlara göre aslında Müslümanlar dış ticaret konusunda cesaretlendirilmiştir, ancak diğer taraftan ticari kazançları maksimize etmek noktasında baltalanmıştır.

Coğrafya teması uluslararasılaşmada Britanya için Osmanlı’ya nazaran çeşitli avantajları ve dezavantajları ifade etmektedir. Öncelikle savunulması kolay, saldırılması

güç doğal bir kale durumundaki İngiliz adası merkez devlet için askerî bir avantajdır. Bunun yanında dünyanın uluslararası ticaret rotalarından uzak oluşu bir dezavantajdır. Ancak Amerika kıtası ile gerçekleştirilen uluslararası ticaretlerde avantajlı bir durum yaratmaktadır. Diğer yandan Britanya yalnızca bir ada ülkesi değildir. Kolonileşme faaliyetleri kapsamında bugün dahi Commonwealth (İngiliz Milletler Topluluğu) olarak ifade edilen coğrafyalar göz önüne alındığında Britanya'nın bir ada ülkesinin ötesinde çok daha büyük bir coğrafyayı ifade ettiği görülebilmektedir. Türkiye merkezli bir dünya haritasına bakıldığında dünyanın kuzeybatı ucunda Kanada, güneydoğu köşesinde Avustralya ve Yeni Zelanda, Asya'da Hindistan, Malezya ve Papua Yeni Gine, Afrika'da başta Güney Afrika olmak üzere sayısız sömürge coğrafyaları, batıda Amerika kıyılarındaki ada ülkeleri hâlen Common Wealth üyesidir. Britanya tüm bu coğrafyalarda ve fazlasında etkin ticari faaliyetler ve sömürge faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Bir deniz ülkesi olarak Britanya, denizin olduğu neredeyse her yerde tarihi boyunca güçlü şekilde varlık göstermiştir. Bunu yaparken en kullanışlı araçları olan devlet imtiyazlı şirketleri bugünün uluslararası şirketleri olarak hâlâ varlıklarını sürdürmektedir. Britanya'yı coğrafi olarak ifade etmek gerekirse kürenin her yerinde var olan bir devlet olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır. Bu pozisyonunu verimli bir şekilde değerlendirmesi de onu uluslararasılaşmada kaçınılmaz olarak başarılı kılmıştır. Afrika'nın yer altı kaynakları, Amerika'daki uçsuz bucaksız topraklarda gerçekleştirilen üretimler, Avustralya'da ve Yeni Zelanda'da yoktan ülkeler inşa etmesi, Hindistan'da elde ettiği ticari fırsatlar, kontrolü altındaki bölgeler arasında gerçekleştirdiği köle ve mal ticaretleri ve daha nice faaliyetleri hep uluslararasılaşmada adeta çarpan etkisi yapmış avantajlardır. Osmanlı'da ise coğrafya merkezi konumdaki bir liman ülkesi olması sebebiyle alternatif ticaret rotalarının keşfine kadar avantaj sağlamıştır. Öte yandan coğrafyasının dört bir yanında bitmek bilmeyen savaşlar gerek finansal olarak gerek siyasî olarak sürekli dezavantajlar yaratmıştır.

Osmanlı için ekonomi teması, tarihi boyunca uluslararasılaşmadan ziyade iç pazar odaklı bir yaklaşımı ifade etmiştir. Narh uygulamaları, gedik ve lonca uygulamaları, vakıf kurumu, iaşecilik ilkesi, gelenekçilik ilkesi hep var olan iç pazarın dizaynı ile ilgilidir. Fütuhât temelli dış ilişkilerde ticari kaygılar Britanya'daki düzeyde ön planda değildir. Geniş yüzölçümüne sahip imparatorluk topraklarında ekonomik dengelerin dizaynında ve idaresinde değişen dünya şartlarına uygun pozisyon alınamamıştır. Fetihlere odaklı ekonomi yönetimi fetihlerde elde edilen başarısızlıkların etkisiyle yeni

ekonomik başarısızlıkları beraberinde getirmiştir. Toprak kayıplarından doğan vergi kayıpları kamusal bütçelemeyi her defasında akamete uğratmıştır. Zaten üretimden artık değer meydana getirmek Osmanlı'da güç iken ganimet gelirleri de azaldığında bu durum daha büyük bir problem olmaya başlamıştır. En verimli ticari aktivite yüzyıllar boyunca iltizam sahibi olmak olmuştur. Bu da sermayenin verimli kullanılmamasını beraberinde getirmiştir. Britanya'da özel teşebbüslerle uluslararası düzeyde faaliyet gösteren dev işletmeler meydana getirilebilirken Osmanlı'da en güçlü sanayileşme adımlarının arkasında ancak devlet olagelmıştır.

Britanya bir deniz ülkesi olması sebebiyle askerî gücünü denizcilik ve gemicilik bilimi üzerinde inşa etmiştir. Bu kabiliyetlerindeki gelişmelerle ticaret rotalarına hâkim olmuş, ticaret filolarının güvenliğini sağlamış, ticari ilişkiler inşa ettiği sınır ötesi coğrafyalarda asimetrik üstünlükler inşa etmiş ve bunları korumuştur. Sömürge faaliyetlerinde askerî gücünden dolayı ve direkt olarak faydalanmıştır. Dünyanın birçok bölgesinde askerî gücünün etkisiyle, bazen bunu kullanmaya gerek bile duymadan, asimetrik güç ilişkileri inşa edebilmiştir. Direkt ve dolaylı sömürgelere sahip olmuştur. Askerî kabiliyetleri sayesinde zararına neticeler doğurabilecek rekabet koşullarının doğmasını engellemiş veya var olan rekabet koşullarında rakiplerini yok edebilmiştir. Denizcilik ve gemicilik noktasında geliştirdiği askerî teknolojileri ticari filolarında da kullanarak rekabet avantajı elde etmiştir. Askerî teknolojisini geliştirirken ağır sanayiye ortaya çıkarmış ve öncü olmanın avantajlarından bugün dahi faydalanabilmektedir.

Osmanlı'da uluslararasılaşmayı etkileyen kültürel argümanlar dinî referanslıdır. Dinin bir yorumu olan tasavvuf öğretileri sermaye birikimi ve artık değer oluşumunda baskılayıcı bir faktör olarak ortaya çıkmıştır. Özel mülkiyet anlayışı da Osmanlı kültüründe Britanya'dan çok farklı şekilde değerlendirildiğinden artık üretim aynı nispette gelişmemiştir. Her ne kadar uluslararası ticaret bir yönüyle övülse de dünya malından yana talepkâr olmak yerildiği için ticari aktivitelerde fırsat kollamak ve fırsatlar yaratmak ayıp kabul edilmiştir. Rekabet mefhumu Osmanlı'nın devraldığı kültür mirasında Batı medeniyetlerindeki kadar yüceltilmiş veya ön plana çıkmış bir unsur değildir. Aile yapısının, kolektivizmin ve toprağa atfedilen kutsiyetin tezahürleri farklı coğrafyalarda var olma ve üretim yapma düşüncesini oldukça sınırlandırmıştır. Şehirlerdeki sınıai atılımlarda iş gücü piyasasının Batı'daki çağdaşlarından çok daha geç teşekkül etmesinin nedenlerinden birisi de bu kültürdür. Modern Türkiye Cumhuriyeti'nin başlarında dahi insanlar hafta içi fabrikalara çalışmak üzere şehre gelip

hafta sonlarında ailelerinin yanına köylerine dönmüşlerdir. Hatta bu aktiviteleri dahi yeterince düzenli değildir. İnsanlar bir süre geçimlerini sağlayacak kadar para kazandıklarında işe gelmemeyi çok doğal bir tutum olarak değerlendirmişlerdir. Şüphesiz bunun altında yatan kültürel bir kalıttır.

Britanya’da Katoliklik ile Protestanlık arasında bir yerde konumlandırılabilir Anglikan kilisesi Protestanlık öğretileri ile ticari aktiviteleri öven bir pozisyonudur. Britanya’daki hâkim dinî yoruma göre faiz ticari faaliyetlerin kaçınılmaz bir gerekliliği olarak ticari faaliyetlerde başvurulabilecek doğal bir enstrumandır. Artık değer üretmek ise Tanrı’nın övdüğü ve ödüllendirdiği bir olgudur. Devlet yönetiminde çok farklı coğrafyalara yayılmış toplulukların bütünleştirilmesinde de din her zaman faydalı bir araç olarak değerlendirilmiştir. Sömürge topraklarındaki dinî misyonerlik faaliyetleri sömürgeleştirmede kolaylıklar sunan bir araç olmuştur. Hasılı, Britanya İmparatorluğu dini, uluslararasılaşmada ve bir çok noktada araçsallığından faydalanarak değerlendirmiş, avantaj yaratmadığı durumlarda da işine yarayacak şekilde Anglikan kilisesini inşa ederek iktidarını paylaşmayacak bir konum almıştır. Osmanlı’da ise din bir araç olmaktan ziyade amaçtır ve yorumlanmasında dezavantaj doğurduğu durumlarda dahi bu öğretilerden ayrılmamıştır.

Osmanlı’da bilimsel gelişim gerileme döneminde en etkili unsurların başında gelmiş, bu durum uluslararasılaşmada da pozisyon kaybettiren bir kimliğe bürünmüştür. Osmanlı pozitif bilimlerden uzaklaştıkça teknolojik gelişmelerin de gerisinde kalmıştır. Denizcilik ve gemicilikte gerekli bilimsel ilerlemeyi sağlayamadığı gibi maliye konusunda da gerekli gelişimi göstermekte bir hayli geç kalmıştır. Osmanlı ordusu teknik becerilerini güncelleyememiş ve günden güne yitirmiştir. Kamu maliyesindeki yetersizlikler, savaşlardaki başarısızlıklar gibi diğer bir takım dışsal şartlarla birleşince devlet mekanizmasını zayıflatan gelişmeleri doğurmuştur. Kamu maliyesindeki eksiklikleri sebebiyle finansal çözümlerde Galata Bankerleri’ne ve dış kaynaklara mecbur kaldığı gibi, teknolojik kabiliyetlerindeki eksiklikler sebebiyle de sanayi atılımı yapmak için yabancı kaynaklara mecbur kalmıştır.

Britanya için kültür temasından bahsederken Britanya’yı değerlendiren kaynaklarda kültürel yapının Osmanlı’dakinden çok daha farklı bir hüviyeti olduğu hatırlanmaktadır. Örneğin Osmanlı’da mülkün sahibi olarak sultana ait olan topraktan halkın faydalanması kültürel bir norm iken, özel mülkiyet bilincinin geliştiği Britanya’da bir

hamlede binlerce insan topraklarından edilebilmiştir. Böylesi bir durum bir tarafta topraklarından edilen halk tabakasının işgücü piyasasını teşkil etmesine ve sınai üretimin artırılmasına, diğer tarafta ise uçsuz bucaksız topraklarda ticari üretimin artırılmasına katkı sunabilmiştir. Öte yandan korsancılık faaliyetlerinin övüldüğü bir kültürel ortamda korsancılık faaliyetleri zaman içerisinde uluslararası ticaret kabiliyetlerine evrilebilmiştir. Bir zamana kadar sömürge faaliyetlerinin ahlaki bulunduğu bir kültürel yapı dünyadaki tüm ekilmemiş arazilerin sahibi olunabileceğini kendinde hak görerek bu şekilde sınır ötesi plantasyonlar inşa edebilmiştir.

Çalışmada toplumsal yapı temasının ifade ettiği argumanlar toplumsal tabakalar, eşitsizlikler, toplumsal hareketler, aile yapısı, toplumsal roller gibi unsurlardır. Uzmanlarca bu tema her iki örnek için de son sıralarda yer almıştır. Britanya’da toplumdaki eşitliksiz yapı ve aile yapısına Osmanlı’daki düzeyde değer atfedilmemesi işgücü piyasasının erken teşekkülünde önemli bir rol oynamıştır. Köylü-şehirli ayrımı veya burjuvazinin ortaya çıkması uluslararasılaşma faaliyetlerini gerek yeni yerleşim yerlerinin inşası, gerek bu inşaları meydana getirecek sermaye gücünün değerlendirilmesi ve bu yönde politikaların meydana getirilmesinde etkili olmuştur. Britanya’daki devrimsel hareketler otokratik uygulamaların yönünü sermayeden yana değiştirmiştir. Etnisitenin ifade ettiği kültürel, bilimsel ve pratik aktarım Batı Roma ile ortaya çıkan birikimlerin Britanya’da kendine yer bulup gelişmesini ve uluslararasılaşmada kuvvetli kabiliyetlerin doğmasını sağlamıştır. Osmanlı’da ise güçlü otokratik yapıya karşı devrimsel hareketlerin gerçekleşememiş olması bir yönüyle değişen dünya şartlarına entegre olmakta dezavantajlar doğurmuştur. Osmanlı’nın devlet ideolojisinden kaynaklı olarak toplumsal yapısında çağdaşı ülkelere kıyasla daha az eşitsizlikler oluşu bunda şüphesiz etkili olmuştur. Doğu Roma’nın ve Selçuklu’nun ardılı olarak Osmanlı’nın devlet ideolojisindeki tüketiciden yana tavır da böylesi hareketlere meydan vermemiştir denilebilir. Öte yandan devlet örgütlenmesinde ağa kimliğinin ön plana çıkması ve üstlendiği mültezim rolü önceki kısımlarda aktarıldığı gibi sermaye birikimlerinin verimliliğinde negatif etki yapmıştır. Bunun yanında belirtmek gerekir ki Osmanlı’da âyanlar ticari üretimi artıran faaliyetlerde bulunmuşlar ve uluslararasılaşmaya katkı sunmuşlardır. Osmanlı’da sermaye en çok gayrimüslim azınlıkların elinde birikmiştir. Sermayenin bu hâliyle dar bir alana sıkışması da uluslararasılaşmada negatif bir etken olarak ortadadır. Kaldı ki ilerleyen süreçte bu azınlıklar hakkında tasarruf yetkisi de çeşitli kapitülasyonlarla Osmanlı Devleti’nin

elinden gittikçe söz konusu sermaye birikimlerinin muhtemel faydalarından da yararlanılamamıştır.

Oluşturulan temalar ile de görülebilmektedir ki, adeta saldırgan ticari faaliyetlerle doğan, Britanya ideolojik anlamda ticari milliyetçi, bir Osmanlı bakiyesi olan Türkiye ise ekonomik milliyetçidir. Bu ideolojilerin tezahürü olarak politik anlamda Britanya uluslararası girişimciliğe daha çok yatırım yapmış, vurgu yapmış, bununla ilgili enstrümanlar geliştirmiş, Türkiye ise daha korumacı bir reflekslerle dış ticaret girişimciliğine yönelmiş, daha çok ihracat faaliyetlerini öne çıkarmış ve dolayısıyla uluslararası yatırımlar bağlamında geç kalmıştır.

Öneriler

Gelinen noktada uluslararasılaşmasında en etkili dört temanın bilim, ekonomi, devlet yönetimi ve hukuk olduğunu; Osmanlı'da ise askerî yapı, coğrafya, devlet yönetimi ve din olduğu görülmektedir. Bu yönüyle değerlendirildiğinde iki ülke için de ilk sıralarda ortak bir tane tema vardır ki bu da devlet yönetimidir. Söz konusu iki ülkenin de tarihe geçmiş iki büyük imparatorluk olduğu için bu temanın iki ülke özelinde de ilk sıralarda çıkması oldukça normaldir. Dikkate değer asıl kısım kalan üç temadır. Bu noktada Britanya için bilim, ekonomi ve hukuk söz konusuyken Osmanlı için askerî yapı, coğrafya ve din temaları vardır. Bu üç tema karşılaştırıldığı takdirde şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır. Bilim, ekonomi ve hukuk temelde bilimsel çabaların ürünü olarak insan eliyle meydana getirilen unsurlardır. Askerî yapı, coğrafya ve din olguları ele alındığında ise zamanın şartları ile değerlendirildiğinde daha çok geleneksellik ön plandadır. Çünkü Osmanlı'da askerî yapı yeni fetihler gerçekleştirmek üzere tımar sistemine dayalı olarak askerî kabiliyetlerin aktarılması ve başarılı bir şekilde sürdürülmesini temel alır. Karşılaştırma ile daha sağlıklı ifade edilebileceği için belirtmek gerekir ki Britanya'da ise askerî yapı uluslararasılaşmaya, yeni sömürgeler elde edilmesi, ağır sanayinin gelişmesi ve uluslararası ticaret faaliyetlerinin güvenliğinin sağlanması temelinde bir katkı sunmuştur. Diğer taraftan, coğrafya Osmanlı'da miras aldığı ve muhafaza ettiği yaklaşımla stratejik avantajlarından faydalanan bir unsur olarak “ticareti yapan”dan çok ticarete “ev sahipliği yapan” bir pozisyon alınmasını beraberinde getirmiştir. Hâlbuki Britanya'da coğrafya, ada ülke özelinde savunma anlamında stratejik bir anlam ifade ederken, bunun dışındaki tüm yönleriyle zorlukları aşarak uluslararası ticarete ivme kazandıracak bir fırsata dönüştürülecek bir unsur

şeklinde değerlendirilmiştir. Din ise yine aynı şekilde geleneksel öğretilerin muhafaza edilmesiyle sürekliliği sağlanan bir olgu olarak ortadadır. Farklılık doğuran tarafı ise zamanın hâkim anlayışıyla Britanya’da ticareti önceleyen bir kimlik doğurmuşken Osmanlı’daki aza kanaati önceleyen hâkim yorumuyla ticari faaliyetlerin baskılanması sonucunu doğurmuştur. Sonuç olarak bir tarafta bilimsel çabalar ve temelde düşünsel aktivitelerle geliştirilen bilim, ekonomi ve hukuk, diğer tarafta ise mevcudun muhafazasına dayanan askerî yapı, coğrafya ve din temalarının üst sıralarda yer alması erken ve geç uluslararasılaşmanın anahtar belirleyicileri olarak ortadadır.

Günümüzde Osmanlı bakiyesi olarak Türkiye için uluslararasılaşmada bu temel belirleyicinin dikkate alınması ve tüm gelecek tasavvurunda merkeze oturtulması gerekmektedir. Osmanlı döneminde ithalata dayalı dış ticaret anlayışı Cumhuriyet döneminde ithal ikamesini odağa almıştır. Bu aşama, olması gereken aşama olarak ortaya çıkmış, gerçekleşmiş, kazanım sağlamış ve mevcut şartlarda artık aşılması gereken bir aşama olarak geride kalmalıdır. Dış ticarete sonrasında ihracat temelli büyümeyi merkeze alan bir yaklaşım geliştirilmiştir. Gelineen noktada düşünsel faaliyetlerin bu yaklaşımın detaylarına odaklanması ve “ihracat ama nasıl bir ihracat ve ne ihracatı” sorularının sorulması gerektiği düşünülmektedir. Böylece ihracat temelli büyüme yaklaşımının geliştirilmesi ve günümüz şartları çerçevesinde güncellenmesi gerekliliği açıktır. Çalışmanın önerilerinden birisi bu noktada bir cevap önerisi sunmaktadır ki bu da “fikri katma değere dayalı ihracat”tır. Gelecek çalışmalarda bu kavram üzerine çalışılması da ayrıca başka bir önemli öneridir. Fikri katma değere dayalı ihracat ile ifade edilmek istenen gerektiği takdirde üretimin sınır ötesine taşınması ancak son noktada yurt içinde fikri bir katma değer yaratılması ve bunun ihraç edilmesidir. Fikri katma değer ise var olan ürünle rakiplerden daha yüksek düzeyde hizmet yaratılması veya var olan bir hizmetle rakiplere nazaran tercih nedeni olacak düzeyde bir algı yaratmaktır. Bu noktada, yurt içinde üretilen katma değerın yurt dışına ihracını temel alan dış ticaret girişimciliği ekseninde hareket etmiş Osmanlı’nın bakiyesi olarak Türkiye’nin fason veya taşeron üretimden çok fikri ve sınai mülkiyet haklarına odaklanması önerilmektedir. Günümüzde savunma sanayiinde ve özellikle Togg marka araba üretiminde görüldüğü gibi farklı menşeli yarı mamullerden meydana getirilecek tam mamulde yeni ürünün ziyade yeni fikri katma değer yaratması öncelenmelidir. Zira savunma sanayiinde üretilen özellikle iha (insansız hava aracı), siha (silahlı insansız hava aracı) ve miuslarla (muharip insansız uçak sistemi) harp

kabiliyetlerinin geliştirilmesinden ziyade savaş mantığını, stratejilerini ve doktrinlerini değiştirecek ölçekte fikri katma değer yaratılmıştır. Öte yandan Togg marka arabalar için Togg CEO'su Karakaş'ın arabayı yeni nesil akıllı cihaza dönüştürdükleri ifadesi fikri katma değer yaratma yaklaşımın başka bir ifadesi olarak değerlendirilmektedir.

Geçirdiği ithal ikameci ve ihracat temelli büyüme aşamalarıyla beraber üretim kabiliyetleri gelişmiş bir ülke olarak Türkiye'de üretim odaklı teşviklerin artık, fikri ve sınai mülkiyet haklarına ve patent geliştirilmesine yönelmesi önerilmektedir. Üretim özelindeki teşviklerin de dâhili işleme rejimi uygulamaları ekseninde montaj üretim sanayiinden, “sanayi üretim sanayii”ne yani yeni ürün üretiminden yeni ürünler üretecek teknolojilerin üretilmesinin teşviki noktasında değerlendirilmesi önerilmektedir. Bu yöndeki adımlardan Sanayi ve Teknoloji Bakanlığının kurulmuş olması, bilimsel faaliyetlerde inovasyonun desteklenmesi ve bir takım kümelenmelerin tesis edilmesi oldukça olumlu adımlar olarak değerlendirilmektedir ve bu yaklaşımından geri dönülmemesi, geliştirilerek devam ettirilmesi önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Agyei, S. K. (2018). Culture, financial literacy, and SME performance in Ghana, *Cogent Economics & Finance*, 6(1), doi: 10.1080/23322039.2018.1463813
- Ağır, S. (2017). The rise and demise of gedik markets in Istanbul, 1750–1860, *The Economic History Review*, 71(1), 133–156, doi: 10.1111/EHR.12492
- Akalın, K. H. (2006). Orta Çağ iktisat zihniyeti sınırlarında M. Luther ve J. Calvin'in tefecilik yorumları, *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1).
- Akalın, K. H. (2011). Reform Çağı öncesi Avrupa'sında ussal ekonomik etkinliğin belirtileri, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(2), 07-29.
- Akdağ, M. (1963). *Celâlî isyanları (1550-1603)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 144.
- Akın, A. Z. (2020). *Hristiyan dünyasının parçalanma serüveni: Alman reform hareketi ve 1555 Augsburg Barışı*, Erişim adresi: https://www.researchgate.net/profile/Ahmet_Akin12/publication/328874330_Hristiyan_Dunyasinin_Parcalanma_Serüveni_Alman_Reform_Hareketi_ve_1555_Augsburg_Barisi/links/5be837b9299bf1124fcb15c5/Hristiyan-Duenyasinin-Parcalanma-Serueveni-Alman-Reform-Hareketi-ve-1555-Augsburg-Barisi (Erişim tarihi: 23.05.2020)
- Alrawadie, A. ve Alrawadie, Z. (2021). Tracing the Ottoman caravansaries along the road between Bilād Al-Shām and Istanbul, *Journal of Tourism History*, 13(3), 229-248, doi: 10.1080/1755182X.2021.2012532
- Arnold, D. (1995). *Coğrafi keşifler tarihi*, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Arrunada, B. (2010). *Protestants and Catholics-similar work ethic, different social ethic*, Barcelona Economics Working Paper Series, Working Paper no: 497.
- Arslankaya, S. ve Göraltay, K. (2019). *Çok Kriterli Karar Verme yöntemlerinde güncel yaklaşımlar*, Ankara: İksad Yayınevi.
- Arslantaş, Y. (2019). Making sense of müsadere practice, state confiscation of elite wealth, in the Ottoman Empire, circa 1453–1839, *History Compass*, 17(6), doi: 10.1111/hic3.12548.
- Aslan, B. (2019), *AHP-DEMATEL yaklaşımı ile OSB yer seçiminde dikkate alınan kriterlerin değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Zonguldak.
- Atan, M. ve Yılmaz, E. (2020). *Karar verme ve karar teorisi*, İçinde M. Atan ve Ş. Altan (Editörler), *Örnek uygulamalarla Çok Kriterli Karar Verme yöntemleri*, Ankara: Gazi Kitabevi.

- Atik, H. (2020). Takvim-i Ticaret gazetesine göre Osmanlıların ticaret anlayışı ve Osmanlı dış ticareti, 1866-1867, *Düşünce ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 67-107.
- Ayçın, E. (2020a), *Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri ders 1: Analitik Hiyerarşi Süreci*, Erişim adresi: <https://1c0214e20b904d46ad75523fac05cbd60c7b3691.vetisonline.com/video-panel/video-izle/6947>, (Erişim tarihi: 3/11/2022).
- Ayçın, E. (2020b), *Çok Kriterli Karar Verme Teknikleri ders 6:DEMATEL Yöntemi*, Erişim adresi: <https://1c0214e20b904d46ad75523fac05cbd60c7b3691.vetisonline.com/video-panel/video-izle/7962>, (Erişim tarihi: 6/11/2022).
- Ayçın, E. (2020c), *Çok Kriterli Karar Verme Teknikleri ders 7: Entropi Yöntemi*, Erişim adresi: <https://1c0214e20b904d46ad75523fac05cbd60c7b3691.vetisonline.com/video-panel/video-izle/7963>, (Erişim tarihi: 7/11/2022).
- Ayçın, E. (2020d), *Çok Kriterli Karar Verme Teknikleri ders 18: CRITIC Yöntemi*, Erişim adresi: <https://1c0214e20b904d46ad75523fac05cbd60c7b3691.vetisonline.com/video-panel/video-izle/8987>, (Erişim tarihi: 8/11/2022).
- Ayçın, E. (2020e), *Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri ders 13 SWARA Yöntemi*, Erişim adresi: <https://1c0214e20b904d46ad75523fac05cbd60c7b3691.vetisonline.com/video-panel/video-izle/8969>, (Erişim tarihi: 3/11/2022).
- Aydemir, C. ve Güneş, H. H. (2006). Merkantilizmin ortaya çıkışı, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(15), 136-158.
- Aydın, H. V. (2014). Selanik'te 18. yüzyılın ilk yarısında para vakıfları ve kredi işlemleri, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 29(1), 87-106.
- Aydoğdu, M. (2015). Orta Çağ feodal mülkiyet anlayışı ve Osmanlı hukukundaki toprak sisteminin Türk hukukundaki tarımsal işletmelerin mirasçılara özgülenmesine etkileri, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 17(2), 1-26.
- Aynural, S. (1996). XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Osmanlı esnafında üretim anlayışı ve organizasyonu, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 46(0).
- Aziz, M. N. ve Mohamad, O. B. (2016). Islamic social business to alleviate poverty and social inequality, *International Journal of Social Economics*, 43(6), 573-592. doi: 10.1108/IJSE-06-2014-0129
- Bagheri, M., Baum, T., Mobasheri, A. A. ve Nikbakht, A. (2022). Identifying and ranking employer brand improvement strategies in post-COVID 19 tourism and hospitality, *Tourism and Hospitality Research*, doi: 10.1177/14673584221112607
- Bailey, K. D. (1982). *Methods of social research*, New York: Free Press.
- Bakker, G., Crafts, N. ve Woltjer, P. (2019). The sources of growth in a technologically progressive economy-The United States, 1899-1941, *The Economic Journal*, 129(622), 2267-2294, doi: 10.1093/ej/uez002

- Balcı, M. ve Göcen, C. (2017). *Uluslararası ticaret ve üretimin tarihsel gelişimi ve bu bağlamda Türkiye'nin politik ekonomi analizi*, İçinde *Uluslararası politik ekonomi I*, Ankara: Savaş Yayınevi.
- Barkey, K. (1999). *Eşkıyalar ve devlet - Osmanlı tarzı devlet merkezileşmesi*, Çev.: Zeynep Altok, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Basten, C. ve Betz, F. (2013). Beyond work ethic-religion, individual, and political preferences, *American Economic Journal: Economic Policy*, 5(3), 67-91
- Baş, T. ve Akturan, U. (2008). *Nitel araştırma yöntemleri Nvivo 7.0 ile nitel veri analizi*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Bawazir, H. vd. (2020). The interdependence between stock market development and economic growth-a multi-country examination, *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci/Proceedings of Rijeka Faculty of Economics, University of Rijeka, Faculty of Economics and Business*, 38(2), 619-652, doi: 10.18045/zbefri.2020.2.619
- Becker, S. O. ve Woessmann, L. (2009). Was Weber wrong? A human Capital Theory of Protestant economic history, *The Quarterly Journal of Economics*, 124(2), 531–596.
- Belton, V. ve Stewart, T. (2002). *Multiple Criteria Decision Analysis: An Integrated Approach*, Springer Science ve Business Media.
- Benli, F. (2020, Mart). *Finans konuşmaları – I Prof. Dr. İlber Ortaylı*, Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=ggyzDWoy08g> (Erişim tarihi: 10/05/2020).
- Berkes, N. (2003). *Türkiye'de çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Beşirli, M. (2009). Osmanlı'da borsa: Dersaadet Tahvilât Borsası'ndan eshâm ve Tahvilât Borsası'na yeni düzenleme girişimleri, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(1), 185-208.
- Beuren, I. M. ve Angonese, R. (2015). Instruments for determining the disclosure index of accounting information, *Revista Eletrônica De Estrategia Negocios-Reen*. 8(1), 120-144, doi: 10.19177/reen.v8e12015120-144
- Beydilli, K. (2007). *Nizâm-ı Cedid III. Selim zamanında yenilenme ve yeniden yapılanma dönemi (1792-1807)*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 33, 175-178.
- Beydilli, K. (2012). *Mahmud II*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 27, 352-357.
- Bilgin, N. (2006). *Sosyal bilimlerde içerik analizi teknikler ve örnek çalışmalar*, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Bothale, E. (2018). Sustaining the developmental state and moving towards a developed state in Botswana, *Development Southern Africa*, 34(1), 90-104, doi: 10.1080/0376835X.2016.1259994

- Bozdemir, M. (2011). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e endüstriyel mirasımız*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Bulut, M. (2009). Reconsideration of economic views of a classical empire and a nation-state during the mercantilist ages, *The American Journal of Economics and Sociology*, 68(3), 791-828.
- Bulut, Y. (2012). Hindistan'da İngiliz sömürgeciliği, oryantalizm ve William Jones, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(6), 71-106.
- Bustamante, C. V., Mingo, S. ve Matusik, S. F. (2021). Institutions and venture capital market creation: The case of an emerging market, *Business Research*, 127, 1–12, doi: 10.1016/j.jbusres.2021.01.008
- Cem, İ. (2017). *Türkiye'de geri kalmışlığın tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Chua, Amy. (2007). *Day of empire: How hyperpowers rise to global dominance – and why they fall*, New York: Doubleday Publishing.
- Cin, H. ve Akyılmaz, S. G. (1995). *Tarihte toplum ve yönetim tarzı olarak feodalite ve Osmanlı düzeni*, Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi Yayınları.
- Clark, E. C. (1974). The Ottoman industrial revolution, *International Journal of Middle East Studies*, 5(1), 65–76, doi: 10.1017/s0020743800032797
- Coşgel, M. ve Ergene, B. A. (2011). Intergenerational wealth accumulation and dispersion in the Ottoman Empire-observations from eighteenth-century Kastamonu, *European Review of Economic History*, 15(02), 255-276, doi: 10.1017/S1361491611000025
- Coşkun, R., Altunışık, R. ve Yıldırım, E. (2017). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*, Sakarya: Sakarya Yayıncılık.
- Creswell, J. W. ve Plano Clark, V. L. (2011). *Designing and conducting mixed methods research* (3.Baskı), Londra: Sage Publications Ltd.
- Creswell, J. W., Plano Clark, V. L., Gutmann, M., ve Hanson, W. (2003). *Advanced mixed methods research designs*, İçinde Tashakkori, A. ve Teddlie, C. (Editörler), *Handbook of mixed methods in social & behavioral research*, 209–240. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Çakmak, B. (2015), Geç dönem Osmanlı toplumunda köylünün sosyo-ekonomik durumu: yönetilen zümre olarak kendi ifadelerine göre Uşak köylüsü, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 11(21), 59-81.
- Çalışkan, V. (2008). Geleneksel periyodik ticaret mekanları olarak panayırlar: Çanakkale örneği, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 217-245.
- Çeştepe, H. ve Güven, T. (2016). Osmanlı İmparatorluğu'nda dâhili gümrük vergisi istisnaları, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(2), 1-20.

- Çiçek, F. (2019). Mezopotamya’da ilk rönesans III. Ur devri (M.Ö.2112-2005), *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi (Ijhe)*, 5(11), 494 – 508.
- Çiftçi, C. (2004). 18. yüzyılda Bursa’da para vakıfları ve kredi işlemleri, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 23(36), 79-102.
- Da Rin, M., Nicodano, G. ve Sembenelli, A. (2006). Public policy and the creation of active venture capital markets, *Journal of Public Economics*, 90(8-9), 1699-1723.
- Dağdeviren, M., Akay, D. ve Kurt, M. (2013). İş değerlendirme sürecinde Analitik Hiyerarşi Prosesi ve uygulaması. *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 19(2), 131-138.
- Dahooie, J. H., Qorbani, A. R. ve Daim, T. (2021). Providing a framework for selecting the appropriate method of technology acquisition considering uncertainty in hierarchical group decision-making: Case Study: Interactive television technology, *Technological Forecasting and Social Change*, 168, doi: 10.1016/j.techfore.2021.120760
- Davidson, N. (2019). Capitalist outcomes, ideal types, historical realities, *Historical Materialism*, 27(3), 210-276.
- Davison, R. H. (1997). *Osmanlı İmparatorluğunda Reform*, İstanbul: Papirüs Yayınevi.
- Demir, G. (2020). *Çok Kriterli Karar Verme Teknikleri ile aynı dilimdeki fen liselerinin değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas.
- Depleijt, A. M. ve Van Zanden, J. L. (2016). Accounting for the “Little Divergence”: What drove economic growth in pre-industrial Europe, 1300-1800?, *European Review of Economic History*, 20, 387-409.
- Derse, O., ve Yontar, E. (2020). SWARA-TOPSIS yöntemi ile en uygun yenilenebilir enerji kaynağının belirlenmesi, *Endüstri Mühendisliği*, 31(3), 389-410.
- Diakoulaki, D., Mavrotas, G. ve Papayannakis, L. (1995). Determining objective weights in multiple criteria problems: The CRITIC method, *Computers & Operations Research*, 22(7), 763-770.
- Dingeç, E. (2010). Osmanlı toplumunda kadınların üretime katkıları, *History Studies Dergisi*, 2(1), 9-30.
- Dobb, M. (1992). *Kapitalizmin gelişimi üzerine incelemeler*, Çev.: Akar, F., İstanbul: Bilim Dizisi.
- Dobrovolskiene, N. ve Pozniak, A. (2021). Simple additive weighting versus technique for order preference by similarity to an ideal solution: which method is better suited for assessing the sustainability of a real estate project, *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 8(4), 180-196, doi: 10.9770/jesi.2021.8.4(10)

- Doğru, C. (2010). Osmanlı toplumunda kapitalist-girişimci sınıfın ve insan tipinin oluşumunu engelleyen faktörler, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(1), 75-91.
- Doh, J., Rodrigues, S., Saka-Helmhout, A. ve Makhija, M. (2017). International business responses to institutional voids, *Journal of International Business Studies*, 48, 293–307.
- Dokuzlu, S. (2017). The agricultural credit system in the Ottoman Empire between 1863 and 1888, *Rural History*, 28(2), 177-188, doi: 10.1017/S0956793317000139
- Dolanbay, G. (2022). *Belediye hizmetlerine ait kriterlerin swara yöntemi kullanılarak sıralanması*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Dos, A. ve Foltyn-Zarychta, M. (2017). *Socially responsible investment market size in poland: The content analysis*, İçinde D. Prochazka (Editör), *New trends in finance and accounting*, 653-663. Springer Proceedings in Business and Economics, doi: 10.1007/978-3-319-49559-0_60
- Döndüren, H. (2008). Osmanlı tarihinde bazı faizsiz kredi uygulamaları ve modern Türkiye’de faizsiz bankacılık tecrübesi, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(1), 1–24.
- Eco, U. (2014). *Orta Çağ barbarlar-hristiyanlar-müslümanlar*, Çev.: Leyla Tonguç Basmacı, İstanbul: Alfa Basım Yayınları.
- Eğilmez, M. ve Alkin, E. (2020, Şubat). *İki saatte iktisat tarihi*, Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=NcZt3edNS-M> (Erişim tarihi: 10/05/2020).
- Elibol, N. (2015). *Osmanlı’da dış ticaret - Sultanların izinde*, Erişim adresi: https://www.youtube.com/watch?v=5NsUPuyv6Y4&ab_channel=TRTAvaz, (Erişim Tarihi: 26/12/2020).
- Elitaş, C., Güvemli, O., Aydemir, O., Erkan M., Özcan , U. ve Oğuz, M. (2008). *Osmanlı İmparatorluğu’nda 500 yıl boyunca kullanılan muhasebe yöntemi: merdiven yöntemi*, Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı.
- Erdem, E. (2016). Sanayi Devrimi’nin ardından Osmanlı sanayileşme hamleleri: Sanayi politikalarının dinamikleri ve zaafiyetleri, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 48, 17-44.
- Erdoğan Özönlü, E. (2010). XVI. yüzyıl Osmanlı kentlerinin ekonomik nitelikleri üzerine bir karşılaştırma denemesi, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 18(1), 257-270.
- Eren, A. (1999). *Osmanlı ekonomisinde kurumsal gelişmeler*, İçinde *Osmanlı ansiklopedisi*, 3(İktisat), 239-240, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Erkutlu, H. ve Eryiğit, S. (2001). Uluslararasılaşma süreci, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(3), 149-164.

- Ersoy, A. Y. (2017). *Foreign Trade Entrepreneurship: Concept, Scope And Theory*, İçinde H. Arapgirlioğlu, A. Atik, S. Hızıroğlu, R. L. Elliott ve D. Atik (Editörler), *The most recent studies in science and art*, 1, 947-954, Ankara: Gece Kitaplığı.
- Faroqhi, S. (2006). *Krizler ve değişim 1590-1699*, İçinde Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi, 2, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Faulkner, N. (2013). *Marksist dünya tarihi*, İstanbul: Yordam Kitap.
- Ferguson, N. (2013). *İmparatorluk-Britanya'nın modern dünyayı biçimlendirmesi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Friedmann, H. (1978). World market, state, and family farm-social bases of household production in the era, *Comparative Studies in Society and History*, 20(4), 545-586.
- Fülberth, G. (2008). *Kapitalizmin kısa tarihi* (2. Baskı), İstanbul: Yordam Kitap.
- Gala Film (2018, Aralık). Tarihte büyük güçlerin yükselişi - Hollanda - (küçük ülke büyük ticaret), Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=gR3GOW0LwR0>, (Erişim tarihi: 17/05/2020).
- Genç, M. (2000). *İltizam*, İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 22, 154-158.
- Genç, M. (2014). Klâsik Osmanlı sosyal-iktisadî sistemi ve vakıflar, *Vakıflar Dergisi*, 42, 9-18.
- Genç, M. (2015). *Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Genç, M. (2016). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Dönemde Devletin Ekonomiye Bakışı*, Erişim adresi: https://www.youtube.com/watch?v=YAwDZCG69v8&ab_channel=TUR%C4%B0NGK%C3%9CLT%C3%9CRSANAT (Erişim tarihi: 28/10/2020).
- Genç, M. (2017). *Osmanlı İktisadi-İçtimai Sisteminin Temel Özellikleri ve Sonuçları*, Erişim adresi: https://www.youtube.com/watch?v=vkrfu8viNjg&ab_channel=Sa%sgemSa%C3%BC, (Erişim tarihi: 18/10/2020).
- Gerstenberger, H. (2019). How bourgeois were the bourgeois revolutions, *Historical Materialism*, 27 (3), 191-209.
- Girgin, G. (2006). *Fenikeliler'de Akdeniz ticareti*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Greene, M. (2010). *Christians and Muslims in the early modern mediterranean*, New Jersey: Princeton University Press.
- Grotius, H. (1967). *Savaş ve barış hukuku*, Çev.: Seha L. Meray, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

- Guichard, J. P. (2009). *Indebtedness and mercantilism*, *Panoeconomicus*, 3, 409-416, doi: 10.2298/PAN0903409G
- Güler, T. (2006). *Antik Çağ Doğu Akdeniz ticareti ve ticaret gemileri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Gümüş, M. (2008). Anayasal meşrûfî yönetime medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın tam metin incelemesi, *Bilig Dergisi*, 47, 215-240.
- Güran, T. (2011). İstanbul'un iaşesinde devletin rolü (1793-1839), *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 44(1-4), 245-275.
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2018). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* (5. Baskı), Ankara: Seçkin Yayınları.
- Güriz, A. (1968). Avrupa'da reform hareketleri ve mülkiyet sorunu, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 25(1), 237-271.
- Gürsakan, G. G. (2007). Osmanlı Bursasında ithalat ve tüketim kalıplarında değişim (XIX. yüzyıl ikinci yarısı), *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(13), 375-388.
- Güvemli, O. (2008). Türk kayıt kültüründe kayıt dışılığın tarihi kökenleri, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 38, 32-41.
- Güvemli, O. ve Kaya, M. A. (2015). Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyılın ortalarında muhasebe düşüncesindeki büyük değişim 1839-1885, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9, 43-65.
- Güven, T. (2016). Osmanlı İmparatorluğu'nda ayanlar, sermaye birikimi ve girişimcilik, *Turkish Journal Of Islamic Economics*, 3(1), 63-88, doi: 10.15238/tujise.2016.3.1.63-88.
- Hajiagha, S. H. R., Kandi, N. A., Mahdiraji, H. A., Jafari-Sadeghi, V. ve Hashemi, S. S. (2022). International entrepreneurial startups' location under uncertainty through a heterogeneous multi-layer decision-making approach: Evidence and application of an emerging economy, *International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research*, 28(3), 767-800, doi: 10.1108/IJEBR-05-2021-0387
- Hanioğlu, M. Ş. (2008). *A brief history of late Ottoman Empire*, New Jersey: Princeton Üniversitesi Yayınları.
- Harman, C. (2013). *Halkların dünya tarihi*, Çev.: Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: Yordam Kitap.
- Hayat, K., Zhu, J. J., Ali, S. ve Khan, M. A. (2021). Exploring factors of the sustainable supply chain in the post-COVID-19 pandemic: SWARA approach, *Environmental Science and Pollution Research*, 1-19, doi: 10.1007/s11356-021-16908-6
- Hellebrandova, L. (2021). The evaluation of local governance effectiveness in the selected cities of Czechia, *AUC Geographica*, 56(1), 18-30, doi: 10.14712/23361980.2020.21

- Hillman, A. L. ve Potrafke, N. (2018). Economic freedom and religion-an empirical investigation, *Public Finance Review*, 46(2), 249-275.
- Hitz, J. M. ve Lehmann, N. (2018). Empirical evidence on the role of proxy advisors in European capital markets, *European Accounting Review*, 27(4), 713-745.
- Hoffman, P. T. (2020). The great divergence-why Britain industrialised first, *Australian Economic History Review*, *Economic History Society of Australia and New Zealand*, 60(2), 126-147.
- Hofmeester, K. ve Lucassen, J. (2020). Shifting labor relations in the Ottoman Empire and Turkey 1500-2000 an introduction, *International Labor and Working-Class History*, 97, 6-27, doi: 10.1017/S0147547920000058.
- Holcombe, R. G. (2017). Does capitalism foster bourgeois virtues, *The Journal of Private Enterprise*, 32(4), 95-107.
- Huberman, L. (2013). *Feodal toplumdan yirminci yüzyıla*, Çev.: Murat Belge, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Humphries, J. ve Schneider, B. (2019). Spinning the industrial revolution, *The Economic History Review*. 72(1), 126-155, doi: 10.1111/ehr.12693
- Hwang, C. L. ve Masud, A. S. M. (2012). *Multiple objective decision making-methods and applications: A state-of-the-art survey*, Springer Science and Business Media.
- Ishizaka, A. ve Nemery, P. (2013). *Multi-Criteria Decision Analysis Methods and software*, UK: John Wiley & Sons.
- İnalcık, H. (1969). Capital formation in the Ottoman Empire, *The Journal of Economic History*, *Cambridge University Press*, 29(1), 97-140.
- İnalcık, H. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi 1300-1600*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H. (2009). *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Jha, A., Sindhwani, R., Dwivedi, A. ve Saddikuti, V. (2022). Sustainable recovery for digital entrepreneurs with shared resources: Enablers, challenges and solutions, *Journal of Asia Business Studies*. 16(3), 515-537, doi: 10.1108/JABS-05-2021-0214
- Johnson, R. B. ve Turner, L. (2003). *Data collection strategies in mixed methods research*, İçinde A. Tashakkori ve C. Teddlie (Editörler), *Handbook of mixed methods in social and behavioral research*, 297-319, Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Kafadar, C. (2009). *Kim var imiş biz burada yoğ iken-Dört Osmanlı: Yeniçeri, tüccar, derviş ve hatun*, İstanbul: Metis Yayınları.

- Kala, A. (2019). *İktisat tarihi*, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Ders Notu, Erişim adresi: <http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/kok/iktisattarihiau235.pdf> (17/05/2020).
- Karadayı Usta, S. ve Kadaifci, C. (2022). Sürdürülebilir moda için bütünleşik bir yaklaşım önerisi: İkinci el kıyafet alışverişinde etkili olan kriterlerin anlaşılması ve analizi, *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 37(2), 873-888, doi: 10.17341/gazimmfd.945327
- Karal, E. Z. (2000). *Osmanlı tarihi Islahat Fermanı devri (1856-1861)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Karataş, Y. ve Uğuz, S. (2012). Osmanlı Devleti'nin son dönem iç gümrük rejimi ve bunun taşradaki yansımaları: Erzurum örneği, *History Studies: International Journal of History*, 4(2), 213-225.
- Kasalak, K. (2012). Teşvik-i sanayi kanunları ve Türkiye'de sanayileşmeye etkileri, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27, 65-79.
- Kaval, M. (2019). Tüketim kültürü ve tasavvufi zühd geleneği, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 151-166.
- Kaya, P. H. (2021). Âdem-i merkezîyetçilik-merkezîyetçilik tartışmaları bağlamında Osmanlı Devleti ve Fransa'da savaşlar, mali baskılar, kurumsal değişim, *Sosyoekonomi*, 29(50), 433-463, doi: 10.17233/sosyoekonomi.2021.04.20
- Kazgan, G. (2006). *Tanzimat'tan 21. yüzyıla Türkiye ekonomisi* (3. Baskı), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kenan, S. (2013). Türk eğitim düşüncesi ve deneyiminin dönüm noktaları üzerine bir çözümleme, *Osmanlı araştırmaları*, 41(41), 1-31.
- Kerov, V., Zubritski, Y. ve Mitropolski (2016). *İlkel köleci feodal toplum*, Çev.: Göksu Birol, Ankara: Yason Yayınları.
- Keršulienė, V., Zavadskas, E. K. ve Turskis, Z. (2010). Selection of rational dispute resolution method by applying new Step-Wise Weight Assessment Ratio Analysis (SWARA), *Journal of Business Economics and Management*, 11 (2), 243– 258.
- Keyder, Ç. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. ve XIX. yüzyıllarda imalat sanayii*, İçinde Osmanlı Ansiklopedisi, 3 (İktisat), 269-278, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kılınç Savrul, B., Özel, H. A. ve Kılıç, Cüneyt (2013). Osmanlı'nın son döneminden günümüze Türkiye'de dış ticaretin gelişimi, *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 8(1), 55-78.
- Kızmaz, Z. (2019). İslâm dünyasında geri kalmışlık sorunu ve Fuat Sezgin'in konuya ilişkin görüşleri, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(Özel Sayı), doi: 10.29029/busbed.640930

- Kiraz, E. (2018). Osmanlı Devleti'nde modern dönüşüm evrelerinin kamu üzerindeki etkileri, *Academic Review of Humanities and Social Sciences*, 1(1), 1-16.
- Knack, S. ve Keefer, P. (1995). Institutions and economic performance: cross-country tests using alternative institutional measures, *Economics & Politics*, 7(3), 207-227.
- Kodaman, B. (2005). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e çağdaşlaşma sorunları, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 18, 149-158.
- Kodaman, B. (2007). Osmanlı Devleti'nin yükseliş ve çöküş sebeplerine genel bakış, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16, 1-24.
- Koyuncu, D. T. ve Küçükcalay, A. M. (2016). Global market orientation of the Ottoman agriculture sector: An interregional comparison (1844), *Osmanlı Araştırmaları*, 48(48), 171-228, doi: 10.18589/oa.586496
- Köse, M. Z. (2016). Galata'da Ermeni sarraflar ve kredi ilişkileri (1700-1720), *Tarih Dergisi*, (64), 73-99.
- Köymen, O. (2020). *Sermaye birikirken*, İstanbul: Yordam Kitap.
- Kruljac, Z. (2022). Digital economy - A bibliometric addition to understanding an "undefined" domain of the economy, *Akonomski Vjesnik*, 34(2), 471-488, doi: 10.51680/ev.34.2.17
- Kuran, T. (2001). The provision of public goods under Islamic law origins, impact, and, limitations of the waqf system, *Law & Society Review*, 35(4), 841-898.
- Kuran, T. (2010). *Orta Doğu'daki ekonomik azgelişmişliğin kurumsal kökenleri*, İstanbul: MEEA Konuşması.
- Kuran, T. (2010). *The scale of entrepreneurship in middle eastern history-inhibitive roles of Islamic institutions*, İçinde D. S. Landes, J. Mokyr and W. J. Baumol (Editörler), *The invention of enterprise: Entrepreneurship from ancient mesopotamia to modern times*, 62-87.
- Kuran, T. (2011). *The long divergence how Islamic law held back the middle east*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kurnaz, Z. (2021). *İçerik Analizi / nitel araştırmalarda verilerin analizi*, Erişim adresi: https://www.youtube.com/watch?v=w7wswn20aKg&ab_channel=NinarvaTR, (Erişim Tarihi: 07/11/2022).
- Kurt, Y. (2016). Tarihçilerin kutbu halil inalcık'ın gözüyle vakıf kurumu, *Vakıflar Dergisi* 46, 189-193.
- Kurt, A. (2008). İslâm ve geri kalmışlık sorunu, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(2), 35-72.

- Kurt, B. (2013). Modernleşen sanayiye ayak uydurmak: Osmanlı Irak'ında kurulan sanayi mektepleri, *History Studies Dergisi*, 5(3), 151-173.
- Kurt, E. ve Şehitoglu, Y. (2021). Türk yönetim bilimine tarihe dönüş kavramı çerçevesinde bir bakış: Sınıflar, iş dünyası ve bilgi transferi, *Mehmed Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(3), 1699-1722, doi: 10.30798/makuiibf.913007
- Küçükbezcı, H. G. (2011). Asur ticaret kolonileri çağında asurlu tüccarlar ile Anadolu halkı arasında ilişkiler, *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 26, 26.
- Küpelı, Ö. (1999). *Osmanlı Devleti'nde panayır organizasyonları*, İçinde Osmanlı Ansiklopedisi, 3 (İktisat), 490-497, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Li, W. W. (2009, Kasım). *Expenditure for science & technology and economic growth-evidence from China*, 2009 IEEE International Conference on Intelligent Computing and Intelligent Systems, 2, Guilin, Çin.
- Licheng, W. (2011). Science & technology input and economic growth: An empirical analysis based on the three major coastal economic regions of China, *Energy Procedia*, 5, 1779-1783.
- Maddison, A. (2006). *The world economy: Historical statistics*, Erişim adresi: https://www.stat.berkeley.edu/~aldous/157/Papers/world_economy.pdf, (Erişim tarihi: 21/07/2020).
- Mafukata, M. A. ve Musitha, M. E. (2018). *Mainstream politics and the South African SOEs dynamics*. 151-170, İçinde H. Dincer, U. Hacıoğlu ve S. Yüksel (Editörler), *Strategic design and innovative thinking in business operations: The role of business culture and risk management*, doi: 10.1007/978-3-319-77622-4_8
- Martal, A. (1999). *Osmanlı sanayileşme çabaları (XIX. yüzyıl)*, İçinde Osmanlı Ansiklopedisi, 3 (İktisat), 279-285, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- McDougall, P.P. ve Oviatt, B.M. (2000), International entrepreneurship: the intersection of two research paths, *Academy of Management Journal*, 43(5), 902-906.
- McGowan, B (2006). *Âyanlar çağı 1699-1812*, İçinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 2, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Mendoza, G. A. ve Prabhu R., (2000). Multiple Criteria Decision Making Approaches to assessing forest sustainability using criteria and indicators: A case study, *Forest Ecology and Management*, 13, 107-126.
- More, T. (2004). *Utopia*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Nakkaş Yapım, (2015). *Osmanlı'da gündelik hayat*, Erişim adresi: https://www.youtube.com/watch?v=OPoFaurb_UM&ab_channel=NakkaşYapım, (Erişim tarihi: 16/10/2020).
- Neal, L. (1987). The İntegration and efficiency of the London and Amsterdam stock markets, *Journal of Economic History*, 47(1), 97-115.

- Nguyen, P. H., Tsai, J. F., Nguyen, H. P., Nguyen, V. T. ve Dao, T. K. (2020). Assessing the unemployment problem using a grey MCDM model under COVID-19 Impacts: A case analysis from vietnam, *Journal of Asian Finance Economics and Business*. 7(12), 53-62, doi: 10.13106/jafeb.2020.vol7.no12.053
- Nikitin, P. (2006). *Ekonomi politik* (8. Baskı), Çev.: Hamdi Konur, Ankara: Sol Yayınları.
- Niroomand, S., Mosallaeipour, S. ve Mahmoodirad, A. (2020). A hybrid simple additive weighting approach for constrained multicriteria facilities location problem of glass production industries under uncertainty, *IEEE Transaction On Engineering Management*, 67(3), 846-854, doi: 10.1109/TEM.2019.2891702
- Nunziata, L. ve Rocco, L. (2016). A tale of minorities-evidence on religious ethics and entrepreneurship, *Journal of Economic Growth* 21, 189–224, doi: 10.1007/s10887-015-9123-2
- Nunziata, L. ve Rocco, L. (2018). The Protestant ethic and entrepreneurship Evidence from religious minorities in the former Holy Roman Empire, *European Journal of Political Economy*, 51, 27–43.
- O'Brien, P. (1996). The costs and benefits of mercantilist warfare, *Financial History Review*, 25(1), 97-112, doi: 10.1017/S0968565017000312
- Opoku-Mensah, E., Yin, Y. M., Asiedu-Ayeh, L. O., Asante, D., Tuffour, P. ve Ampofo, S. A. (2021). Exploring governments' role in mergers and acquisitions using IVIF MULTIMOORA-COPRAS technique, *International Journal Of Emerging Markets*, doi: 10.1108/IJOEM-11-2020-1405
- Ortaylı, İ. (1996). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*, Hil Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2011). *İlber Ortaylı ile tarih dersleri-venedik*, Erişim adresi: https://www.youtube.com/watch?v=pPHL_LVKg7w, (Erişim tarihi: 10/05/2020).
- Ortaylı, İ. (2017). *Türklerin muhteşem yılları*, Erişim adresi: https://www.youtube.com/watch?v=cUxKR7twvZs&ab_channel=Habert%C3%B9CrkTV, (Erişim tarihi: 22/11/2020).
- Ortaylı, İ. (2020). *Osmanlı maliyesi neden çöktü? Düyun-ı Umumiye idaresi nedir?*, Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=aN4AB-jKB2M>, (Erişim tarihi: 12/12/2020).
- Oviatt, B. M., ve McDougall, P. P. (2005). Defining international entrepreneurship and modeling the speed of internationalization, *Entrepreneurship theory and practice*, 29(5), 537-553.
- Ökte, M. K. S. (2008). Antik Çağ'da iktisadi düşünce, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(24), 37-62.
- Önsoy, R. (1983). Osmanlı İmparatorluğu'nun katıldığı ilk uluslararası sergiler ve Sergi-i Umumî-i Osmanî (1863 İstanbul sergisi), *Belleten*, 48(185), 195-235.

- Önsoy, R. (1984). Tanzimat dönemi sanayileşme politikası 1839-1876, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2(2), 5-12.
- Özcan, R. (2005). Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyılda yapılan sikke tashihleri, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 17, 237-266.
- Özcan, T. (2003). *Kanûnî dönemi üsküdar para vakıfları*, Üsküdar Sempozyumu Bildiriler Kitabı. İstanbul.
- Özkaya, G. (2017), *Akıllı şehir seçim kriterlerinin ANP yöntemi ile önceliklerinin belirlenmesi ve bir uygulama*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Pamuk, Ş. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nda paranın tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2006). *Osmanlı İmparatorluğu'nda para 1326-1914*, İçinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 2, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Pamuk, Ş. (2007). *Osmanlı-Türkiye iktisadî tarihi 1500-1914*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2009). *Changes in factor markets in the Ottoman Empire, 1500–1800*, *Continuity and Change*, 24(1), 107-136.
- Pamuk, Ş. (2012). *The evolution of fiscal institutions in the Ottoman Empire, 1500–1914*, İçinde *The rise of fiscal states: A global history, 1500–1914*, 304–332, Cambridge.
- Pamuk, Ş. (2017). *Şevket Pamuk ile “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e iktisadi dönüşüm”*, Erişim adresi: https://www.youtube.com/watch?v=O3hdPOnqamE&ab_channel=Medyascope, (Erişim tarihi: 16/11/2020).
- Pamuk, Ş. (2018), *Küreselleşme çağında Osmanlı ekonomisi (1820-1914)*, Erişim adresi: <https://www.altayli.net/kuresellesme-caginda-osmanli-ekonomisi-1820-1914.html>, (Erişim tarihi: 18/11/2020).
- Pamuk, Ş. (2018). *Dr. Şevket Pamuk ile 17. ve 18. yüzyılda Osmanlı ekonomisi*, Erişim adresi: https://www.youtube.com/watch?v=t7wZDambDrQ&ab_channel=K%C3%BClt%C3%BCrTarihi, (Erişim Tarihi: 25/10/2020).
- Pande, S. ve Gupta, K. P. (2020). Prioritisation of factors influencing brand love of indian young consumers using analytic hierarchy process, *International Journal of Indian Culture and Business Management*, 21(3), 279-302, doi: 10.1504/IJICBM.2020.110463
- Peker, H. S. (2015). Avrupa'da merkantilist uygulamalar ve Osmanlı Ekonomisi ile bir karşılaştırma, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(1), 1-12.
- Pirenne, H. (2005). *Orta Çağ Avrupa'sının sosyal ve ekonomik tarihi*, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Poyraz, P. (2021). *Tedarik zinciri risk yönetiminde süreç aşamalı bulanık Çok Kriterli Karar Verme yöntemleri ile hata analizi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karabük Üniversitesi, Karabük.
- Puffer, S. M., McCarthy, D. J. ve Boisot, M. (2010). Entrepreneurship in Russia and China: The impact of formal institutional voids, *Entrepreneurship Theory and Practice*, 34(3), 441-467, doi: 10.1111/j.1540-6520.2009.00353.x
- Pulat, H. (2019). Musa Akyiğitzade'nin ekonomik görüşleri ve Osmanlı iktisat anlayışına etkileri, *TAD*, 38(66), 326-353.
- Qazi, A., Bhowmik, C., Hussain, F., Yang, S. Q., Naseem, U., Adebayo, A. A., Gumaei, A. ve Al-Rakhami, M. (2021). Analyzing the public opinion as a guide for renewable-energy status in Malaysia: A case study. *IEEE Transaction On Engineering Management*, doi: 10.1109/TEM.2020.3046749
- Quarter, D. (2001). Labor history and the Ottoman Empire, c.1700-1922, *International Labor and Working-Class History*, 60, 93-109.
- Quataert, D. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu (1700-1922)*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Quataert, D. (2006). *Islahatlar devri 1812-1914, İçinde Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi*, 2, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Queralt, D. (2015). From mercantilism to free trade-a history of fiscal capacity building, *Quarterly Journal of Political Science*, 10, 221-273.
- Raja, A. M., Raju, R., Raju, R. ve Raja, S. S. (2022). Improvement projects with an environmental focus: A novel approach for prioritization, *Quality Engineering*, doi: 10.1080/08982112.2022.2105149
- Rodrik, D. (2011). *Akıllı küreselleşme*, Ankara: Efil Yayınevi.
- Rostow, W. W. (1970). Sanayi Devrimi nasıl başladı?, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 30(1-4).
- Saaty, T. L. (1994). How to make a decision: The analytic hierarchy process, *The Institute of Management Sciences*, November-December, 24(6), 19-43, doi: 10.1287/inte.24.6.19
- Saeidi, P., Mardani, A., Mishra, A. R., Cajas, V. E. C. ve Carvajal, M. G. (2022). Evaluate sustainable human resource management in the manufacturing companies using an extended Pythagorean fuzzy SWARA-TOPSIS method, *Journal of Cleaner Production*, 370, doi: 10.1016/j.jclepro.2022.133380
- Sağlam, S. (2004). Ziya Gökalp'te "Solidarizm" ve "Millî İktisat", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1.
- Saygılı, T. (2016). Babil hukuku ve Hamurabi Kanunları, *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi*, 2(2).

- Schein, A. (2016). The relationship between inclusive institutions, proximate causes of growth, and economic growth: A case study of the four mandate territories of Lebanon, Palestine, Syria, and Trans-Jordan, 1918-1946/1948, *Journal of Economic Issues*, 50(1), 95-120.
- Schilling, J. (2005). The content of corporate leadership principles under the magnifying glass - results and perspectives, *Zeitschrift Personalpsychologie*, 4(3), 123-131, doi: 10.1026/1617-6391.4.3.123
- Sefer, A. (2021). British workers and Ottoman modernity in nineteenth-century Istanbul, *International Labor and Working-Class History*, 99, 147-166, doi: 10.1017/S0147547921000028
- Selcuk, İ. (2021). Ottoman market regulation and inspection in the early modern period, *Adalya*, 24, 355-373.
- Sener, S. ve Saridogan, E. (2011). The effects of science-technology-innovation on competitiveness and economic growth, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 24, 815-828.
- Seyitdanlıoğlu, M. (2009). Tanzimat dönemi Osmanlı sanayii (1839-1876), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(46), 53-69, doi: 10.1501/Tarar_00000000440
- Sharma, M., Luthra, S., Joshi, S. ve Kumar, A. (2022). Developing a framework for enhancing survivability of sustainable supply chains during and post-COVID-19 pandemic, *International Journal of Logistics-Research and Applications*, 25(4-5), 433-453, doi: 10.1080/13675567.2020.1810213
- Sheppard, E. (2005). Constructing free trade from Manchester boosterism to global management, *Transactions of the Institute of British Geographers*, 30, 151-172.
- Shi, S. X., Huang, K., Ye, D. ve Yu, L. (2012). Culture and regional economic development-Evidence from China, *Papers in Regional Science*, 93(2), doi: 10.1111/pirs.12114.
- Smith, A. (2006). *Milletlerin zenginliği*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Solak, İ. (2012). 27 numaralı şer'iye siciline göre Antep vakıfları (1664-1666), *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (31), 161-171.
- Soyluer, S. (2018). Tüfekhane-i Âmire'yi mamur kılmak: Osmanlı tüfek imalatında avrupalı uzmanların rolü, *Osmanlı Araştırmaları*, 52(52), 267-309, doi: 10.18589/oa.592185
- Sönmez, A. ve Çalışkan, V. (2018). Osmanlı döneminden günümüze Çanakkale panayırları, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6(15), 53-71.
- Spenkuch, J. L. (2017). Religion and work: Micro evidence from contemporary Germany, *Journal of Economic Behavior & Organization*, 135, 193-214.

- Srougo, S. (2012). Professional characteristics of the Jewish guild in the Muslim world: Thessaloniki dockers at the end of the Ottoman era, *Mediterranean Historical Review*, 26(2), 115–133, doi: 10.1080/17535654.2011.630780
- Strauss, A., ve Corbin, J. M. (1990). *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Suman, M. N. H., Sarfaraj, N. M. D., Chyon, F. A. ve Fahim, M. R. I. (2021). Facility location selection for the furniture industry of Bangladesh: Comparative AHP and FAHP analysis, *International Journal of Engineering and Business Management*, 13, doi: 10.1177/18479790211030851
- Şahin, C. (2012). Osmanlı toprak sistemi hakkında genel bir değerlendirme, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5(6), 434-461, doi: 10.9761/jasss_181
- Şen, M. E. ve Türkmenoğlu, M. A. (2012). Avrupa feodalitesi ile Osmanlı Tımar Sistemi üzerine bir mukayese, *International Journal of Social Science*, 5(4), 189-204, doi: 10.9761/jasss_83
- Şensoy, F. (2018). Şirket-i Hayriye: Osmanlı Boğaziçi Taşımacılık Şirketi, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi, (Özel Sayı)*, 239-279.
- Şenyurt, O. (2009). Onsekizinci yüzyıl Osmanlı başkentinde taşçı örgütlenmesi, *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 26(2), 103 -122.
- Taghavi, F., Antucheviciene, J. ve Yaghobian, S. A. (2019). Assessment of universities' and higher education centres' preparedness for successful establishment of enterprise resource planning based on SWARA method, *Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics*, 30(4), 496-506, doi: 10.5755/j01.ee.30.4.16379
- Taneri, A. (1995). Türk tarihinde “Eman” kurumu. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 17(28), 165-172.
- Tanilli, S. (1994a). *Yüzyılların gerçeği ve mirası – 16. ve 17. yüzyıllar* (3. Baskı), İstanbul: Cem Yayınevi.
- Tanilli, S. (1994b). *Yüzyılların gerçeği ve mirası 18. yüzyıl*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Tanilli, S. (1994c). *Yüzyılların gerçeği ve mirası 19. yüzyıl*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Tashakkori, A., ve Teddlie, C. (1998). *Mixed methodology: Combining qualitative and quantitative approaches*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Taştekin, O. (2019). 18. yüzyıl ve sonrası Osmanlı eğitim kurumları, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23(3), 1143-1166, doi: 10.18505/cuid.544458
- Tavşancıl, E. ve Aslan, A. E. (2001). *Sözel, yazılı ve diğer materyaller için içerik analizi ve uygulama örnekleri*, İstanbul: Epsilon Yayınları.
- Toksoy, M. E., (2012). *Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri ve VIKOR yöntemi ile bir uygulama*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

- Triantaphyllou, E. (2000). *Introduction to Multi-Criteria Decision Making, İçinde Multi-Criteria Decision Making Methods a comparative study*, 1-4, Boston, MA: Springer.
- Turan, H. (2018). Assessment factors affecting e-learning using fuzzy analytic hierarchy process and SWARA, *International Journal of Engineering Education*, 34(3), 915-923.
- Tuş, M. (1999). *Osmanlı şehirlerinin ticari potansiyelleri, İçinde Osmanlı ansiklopedisi*, 3 (iktisat), 481-489, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- ukpublicspending.co.uk, Erişim adresi: https://www.ukpublicspending.co.uk/spending_chart_1770_1780UKm_17c2li111cn__Gross_Domestic_Product, (Erişim tarihi: 12/12/2020).
- Ustasüleyman, T. ve Perçin, S. (2007). Analitik ağ süreci yaklaşımıyla kuruluş yeri seçimi, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(3), 37-55.
- Ünal, E. A. (2019). Bütünleşik Entropi ve EDAS yöntemleri kullanılarak BİST sigorta şirketlerinin performansının ölçülmesi, *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(4), 555-566, doi: 10.29106/fesa.649946
- Vanegas-Lopez, J. G., Baena-Rojas, J. J., Lopez-Cadavid, D. A.ve Mathew, M. (2021). International market selection: an application of hybrid multi-criteria decision-making technique in the textile sector, *Review of International Business and Strategy*, 31(1), 127-150, doi: 10.1108/RIBS-07-2020-0088
- Wang, G. W. (2018). The effects of macroeconomic policies in a mercantilist economy, *Forthcoming in: Frontiers on Economics in China*, 13(2), 171-195, doi: 10.3868/s060-007-018-0012-7
- Weber, M. (1999). *Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu*, Çev.: Zeynep Gürata, Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Weber, R. P. (1990). *Basic content analysis*, Sage University Paper.
- White, M. D. ve Marsh, E. (2006). Content Analysis: A Flexible Methodology, *Library Trends*, 55(1), 22-45.
- Williamson, C. R. (2017). Praise for property, *Journal of Private Enterprise, The Association of Private Enterprise Education*, 32(20), 83-94.
- Wood, E. M. (2003). *Sermaye imparatorluğu*, Çev.: Sami Oğuz, Ankara: Epos Yayınları.
- Wright, R. W. ve Ricks, D. A. (1994), *Trends in international business research: Twenty-five years later*, *Journal of International Business Studies*, 25(4), 687-701.
- Wu, S. (2018). The mercantilist root of the United States, Europe and Japan's refusal to accept, *World Review of Political Economy*, 9(3), 315-329, doi: 10.13169/worlrevipoliecon.9.3.0315

- Yağcı, M. ve Gürsoy, Ç. (2019). Osmanlı Devleti'nde iktisadi zihniyet, kurumlar ve para vakıfları, *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 37-67, doi: 10.31679/adamakademi.546487
- Yalman, İ. N. (2017). *Uluslararasılaşma ve büyüme*, İstanbul: KriterYayınevi.
- Yamaç, M. (2014). İlk anayasa (1876 Kanun-i Esasisi), *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(5), 54-68.
- Yanardağ, M. Ö. (2015). 19. yüzyıl Osmanlı Devleti para düzeni: Kâğıt para kullanımına geçiş aşamalarının iktisadi analizi, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(36), 918-933.
- Yarlıkaş, S. ve Can, Z. V. (2019). Yeşil tedarik zinciri yönetimini etkileyen faktörlerin önem sıralamalarının SWARA ve copeland yöntemleri ile belirlenmesi, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14 (3), 899-924, doi: 10.17153/oguiibf.519150
- Yasmin, M., Tatoğlu, E., Kılıç, H. S., Zaim, S. ve Delen, D. (2020). Big data analytics capabilities and firm performance: An integrated MCDM approach, *Journal of Business Research*, 114, 1-15, doi: 10.1016/j.jbusres.2020.03.028
- Yavi, E. ve Yazıcıoğlu Yavi, N. (2001). *Tarih öncesi çağlardan günümüze modern dünyanın kaynağı Mısır*, İzmir: Yazıcı Yayınevi
- Yazdi, A. K., Hanne, T. ve Osorio Gomez, J. C. (2020). Evaluating the performance of Colombian banks by hybrid Multicriteria Decision Making Methods, *Journal of Business Economics and Management*, 21(6), 1707-1730, doi: 10.3846/jbem.2020.11758
- Yelisseyeva, N. V. (2009). *Yakın Çağ tarihi*, Çev.: Özdemir İnce, İstanbul: Yordam Kitap.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (11. Baskı), Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, K. (2011). *Osmanlı çalışma hayatında işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerinin gelişimi (1870-1922)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yıldırım, O. (2002). Ottoman guilds as a setting for ethno-religious conflict: The case of the silk-thread spinners' Guild in Istanbul, *International Review of Social History*, 47(3), 407-419.
- Yıldız, G. (2012). *Ottoman military organization (1800–1918)*, İçinde *The encyclopedia of war*, Blackwell Publishing Ltd. Erişim adresi: https://psi424.cankaya.edu.tr/uploads/files/Yildiz%2C%20Ottoman_Military_Organization_1800_1918.pdf (18/11/2020).
- Yıldız, H. (2016). Parallels and contrasts in gendered histories of industrial labour in Bursa and Bombay 1850–1910, *The Historical Journal*, 60(2), 443-470.

- Yılmaz, A. K. (2019). Business process risk management at aviation university to support sustainable strategy: developing a framework for ESTU ATO with integration document analysis, descriptive analysis and flow chart, *International Journal of Sustainable Aviation*, 5(4), 277-297, doi: 10.1504/IJSA.2019.105233
- Yılmaz, S. (2004). *Sermaye birikimi modelleri çerçevesinde Türkiye’de sermaye birikimi sorunu*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Yurdoğlu, H., ve Kundakçı, N. (2017). SWARA ve WASPAS yöntemleri ile sunucu seçimi, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(38), 253-269.
- Yücenur, G. N. ve Şenol, K. (2021). Sequential SWARA and fuzzy VIKOR methods in elimination of waste and creation of lean construction processes, *Journal of Building Engineering*, 44, doi: 10.1016/j.jobbe.2021.103196
- Zagolov, N.A., Arzumanyan A. A. vd. (1979). *Ekonomi politiğin temelleri*, Çev.: Bilge Dicleli, İstanbul: May Yayınları.
- Zahra, S. A. ve George, G. (2002), *International entrepreneurship: The current status of the field and future research agenda*, İçinde *Strategic entrepreneurship: Creating a new mindset*, 253-288.
- Zengin, H. (2017). İktisadi gelişme farklılıklarının devlet ve birey düzeyinde analizi-İngiltere ve Osmanlı Devleti örnekleri, *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 12(47), 31-48, doi: 10.14783/maruoneri.v12i27581.290483
- Zhang, L. (2021). Why the industrial revolution started in 18th century Britain, not China, from the perspective of globalization, *Frontiers of Economics in China*, 16(1), 124-169.
- Zhang, X., Wang, C., Li, E., ve Xu, C. (2014). Assessment model of ecoenvironmental vulnerability based on improved Entropi weight method, *The Scientific World Journal*, 1-7.

EKLER

Ek-1: Literatürün Frekans Analizi Sonuçları (1.- 5. Kelime)

Sübjektif Yargı Nu.	Çalışmanın Kodu	Yazar(lar) ve Yıl	1. Sözcük			2. Sözcük			3. Sözcük			4. Sözcük			5. Sözcük		
			Sözcük	Frekans	%	Sözcük	Frekans	%	Sözcük	Frekans	%	Sözcük	Frekans	%	Sözcük	Frekans	%
1	Ç1	Becker, S. O. ve Woessmann, L. (2009)	Protestant	156	1,70	income	171	1,87	county	151	1,65	literacy	143	1,56	economic	131	1,43
			Protestantism	118	1,29												
	Ç2	Spenkuch, J. L. (2017)	Protestant	90	1,96	religio	71	1,55	Catholic	59	1,29	hour	37	0,81	work	51	1,11
			Protestantism	65	1,42	religious	22	0,48				Hours	15	0,33			
			financial	142	4,32	SMEs	51	1,55	literacy	94	2,86	firm	82	2,49	growth	55	1,67
	Ç3	Agyei, S. K. (2018)				SME	42	1,28									
						SME-Owners	18	0,55									
						growth	56	1,20	institution	26	0,56	economic	46	0,99	country	45	0,97
	Ç4	Depleijt, A. M. ve Van Zanden, J. L. (2016)	GDP	67	1,44				international	26	0,56						
	Ç5	Nunziata, L. ve Rocco, L. (2016)	minority	195	3,25	Protestant	117	1,95	Catholic	113	1,88	religious	122	2,03	district	55	0,92
			Minority	16	0,27	Protestantism	52	0,87	Catholicism	28	0,47	religion	36	0,60	area	43	0,72
														Districts	13	0,22	
	Ç6	Nunziata,	religious	90	1,94	Protestant	86	1,85	minority	122	2,62	Catholic	77	1,66	individual	90	1,94

2	Ç7	L. ve Rocco, L. (2018)	religion	48	1,03	Protestantis m	43	0,92			Catholici sm	17	0,37				
		Basten, C. ve Betz, F. (2013)	Protestant	60	1,63	Swiss	27	0,73	religion	25	0,68	work	35	0,95	distance	20	0,54
	Ç8	Hillman, A. L. ve Potrafke, N. (2017)	Protestantism	37	1,01	Switzerland	21	0,57	religious	16	0,43			Distance	14	0,38	
			religiosity	41	1,68	economic	96	3,93	freedom	97	3,97	country	50	2,05	population	19	0,78
			religion	37	1,51	Economic	14	0,57			Countries	9	0,37	Muslim	18	0,74	
			religious	27	1,10												
	Ç9	Arrunada, B. (2010)	Religious	7	0,29												
			Catholic	121	2,49	religion	50	1,03	Protestant	92	1,90	work	80	1,65	Trust	32	0,66
			Catholicism	11	0,23	Religious	23	0,47	Protestantism	14	0,29				trust	23	0,47
	Ç10	Shi, S. X. vd. (2012)			religious	43	0,89										
			culture	114	2,81	economic	121	2,98	China	89	2,19	Protestan t	60	1,48	region	42	1,04
			cultural	19	0,47			Chinese	26	0,64	Protestan tism	25	0,62	regional	28	0,69	
			Culture	11	0,27									Regional	15	0,37	
	Ç11	Doğru, C. (2010)	Osmanlı	44	1,15	iktisadi	30	0,78	servet	22	0,57	kapitalist	21	0,55	sahibi	11	0,29
			Osmanlı-Türk	30	0,78	ekonomik	24	0,63							sahipleri	7	0,18
	Ç12	Kaval, M. (2015)			iktisat	8	0,21										
tüketim			112	1,36	Allah	53	0,64	ihtiyaç	14	0,17	moderniz m	31	0,38	kültürünün	19	0,23	
tüketimin			29	0,35				ihtiyaçlar	12	0,15	modern	20	0,24	kültürü	12	0,15	
Tüketim			25	0,30				ihtiyaçları	9	0,11				kültür	10	0,12	
							ihtiyaçların	9	0,11								
							ihtiyaçlarını	9	0,11								
Ç13	Aziz, M. N. ve Mohamad, O. B. (2016)	İslamic	114	2,80	fund	100	2,46	social	95	2,34	Zakat	87	2,14	business	64	1,57	
		İslam	22	0,54													

3	Ç14	Zengin, H. (2017)	devlet	27	0,62	Osmanlı	71	1,64	Devrimi	47	1,08	Sanayi	46	1,06	sermaye	30	0,69
			Devleti	26	0,60				devrim	6	0,14						
			devletin	21	0,48				devrimin	6	0,14						
			Devlet	9	0,21												
			devlete	6	0,14												
			devletlerin	6	0,14												
	Ç15	Guichard, J. P. (2009)	country	70	5,75	indebtednes	52	4,27	foreign	28	2,30	economic	14	1,15	growth	22	1,81
			Countries	7	0,58	s						economy	12	0,99			
	Ç16	O'Brien, P. (1996)	economy	35	1,05	war	61	1,83	state	32	0,96	capital	25	0,75	national	25	0,75
			economic	33	0,99												
	Ç17	Queralt, D. (2015)	capacity	299	3,51	fiscal	287	3,37	tax	141	1,66	ruler	138	1,62	producer	96	1,13
									taxation	26	0,31						
	Ç18	Rostow, W. W. (1970)	sanayi	30	0,84	İngiltere	27	0,76	Fransa	25	0,70	bilim	15	0,42	devrimi	13	0,37
			sanayileşme	8	0,23	İngiliz	8	0,23	Fransız	9	0,25	bilimsel	9	0,25	devriminin	11	0,31
						İngilizler	5	0,14				bilimi	6	0,17	devrim	9	0,25
															devrimini	6	0,17
	Ç19	Wang, G. W. (2018)	consumption	113	3,56	foreign	98	3,08	asset	42	1,32	money	44	1,38	accumulation	37	1,16
									assets	29	0,91	monetary	22	0,69			
	Ç20	Wu, S. (2018)	mercantilism	43	1,26	China	68	1,99	United	65	1,91	States	62	1,82	country	36	1,06
			mercantilist	30	0,88	Chinese	10	0,29							countries	23	0,67
4	Ç21	Selcuk, İ. (2021)	market	105	3,08	price	27	0,79	Ottoman	37	1,09	muhtesib	33	0,97	inspector	19	0,56
			markets	8	0,24	prices	23	0,67						inspection	14	0,42	
			Ottoman	124	1,92	economic	76	1,18	Dutch	135	2,09	trade	89	1,38	merchants	32	0,50
	Ç22	Bulut, M. (2009)	Ottomans	23	0,36	economy	63	0,98							mercantilism	22	0,34
															mercantilist	22	0,34
	Ç23	Kuran, T.	İslamic	819	1,09	law	377	0,50	economic	374	0,50	East	392	0,52	Ottoman	391	0,52

		(2011)	İslam	271	0,36	Law	218	0,29	Economic	168	0,22						
			esnaf	33	2,94	Osmanlı	14	1,25	üretim	14	1,25	ham	7	0,62	imal	8	0,71
			esnafın	19	1,69							madde	4	0,36	imâl	5	0,45
			esnafı	10	0,89							ham	3	0,27			
												maddenin					
												ham					
												maddeler					
												in					
Ç24	Aynural, S. (1996)		esnafının	8	0,71												
			Esnafın	7	0,62												
			Esnaf	4	0,36												
			esnafına	4	0,36												
			esnafa	3	0,27												
			Türkiye	50	0,86	millî	25	0,43	yabancı	43	0,74	devlet	24	0,41	ekonomik	16	0,27
Ç25	Kurt, E. ve Şehitoğlu, Y. (2021)		Türk	40	0,68	yerli	25	0,43	Yabancı	9	0,15	Devleti	10	0,17	ekonomi	10	0,17
			Anadolu	9	0,15	Millî	9	0,15				Devlet	9	0,15	iktisat	12	0,21
												devletin	9	0,15			
			Osmanlı	50	0,83	ayanlar	15	0,25	Ağa	34	0,57	iltizam	31	0,52	vergi	31	0,52
Ç26	Güven T. (2016)					ayanların	13	0,22									
						ayan	12	0,20									
Ç27	Kazgan, Gülten (2006)		Osmanlı	129	2,82	Avrupa	47	1,03	yabancı	21	0,46	dış	20	0,44	İngiltere	20	0,44
						Avrupalı	11	0,24									
			cotton	329	4,61	British	106	1,49	market	117	1,64	weaving	48	0,67	industry	91	1,28
Ç28	Zhang, L. (2021)		Cotton	21	0,29	Britain	75	1,05	markets	25	0,35	textiles	46	0,64	Industrial	25	0,35
									Market	19	0,27	textile	33	0,46			
5			growth	344	5,74	sectors	66	1,10	labour	98	1,64	industry	33	0,55	capital	63	1,05
Ç29	Bakker, G. vd. (2019)		Growth	18	0,30	sector	33	0,55				industries	23	0,38	Capital	10	0,17
						sectoral	25	0,42				industrial	21	0,35			
Ç30	Humphries,		spinners	109	2,30	wages	86	1,82	productivity	62	1,31	work	33	0,70	piece	46	0,97

6	Ç31	J. ve Schneider, B. (2019)	spinning	77	1,63	wage	45	0,95	production	14	0,30	workers	16	0,34			
			spun	15	0,32												
			spin	14	0,30												
			spinner	12	0,25												
			Spinning	12	0,25												
	Friedmann, H. (1978)		production	288	3,89	producers	82	1,11	labor	118	1,59	wheat	134	1,81	capitalist	109	1,47
						reproductio	40	0,54	laborers	31	0,42						
						n product	31	0,42									
						productive	29	0,39									
6	Ç32	Da Rin, M., Nicodano, G. ve Sembenelli, A. (2006)	capital	148	2,79	venture	130	2,45	tax	64	1,21	markets	56	1,06	funds	75	1,42
			capitalists	8	0,15				taxation	34	0,64	market	23	0,43			
	Ç33	Bustamante, C. V., Mingo, S. ve Matusik, S. F. (2021)	institutions	132	2,76	entrepreneu	64	1,34	Chile	82	1,72	market	111	2,32	regulatory	32	0,67
			institutional	26	0,54	rship	43	0,90	Chilean	32	0,67				regulations	31	0,65
						entrepreneu	29	0,61									
	Ç34	Doh, J. vd. (2017)	institutional	139	3,55	firm	97	2,48	markets	49	1,25	countries	21	0,54	information	36	0,92
			institutions	96	2,45		29	0,74	market	30	0,77	country	20	0,51			
									nonmarket	18	0,46						
	Ç35	Puffer, S. M., McCarthy, D. J. ve Boisot, M. (2009)	entrepreneurs	86	1,50	institutions	95	1,66	China	63	1,10	Russia	54	0,94	trust	71	1,24
			entrepreneurs	55	0,96	hip	46	0,80	Chinese	35	0,61	Russian	25	0,44			
			entrepreneuri	36	0,63	al											
6	Ç36	Bawazir, H. vd. (2020)	market	91	2,45	GDP	132	3,55	stock	98	2,64	countries	93	2,50	growth	86	2,31
			markets	27	0,73				Stock	17	0,46						
			Market	15	0,40				stocks	14	0,38						

7	Ç37	Coşgel, M. ve Ergene, B. A. (2011)	sons	47	1,52	wealth	129	4,18	inheritance	31	1,00	titles	29	0,94	accumulation	39	1,26
			fathers	39	1,26				inheritors	15	0,49	title	13	0,42			
			father	27	0,87				heirs	10	0,32						
			father-son	11	0,36												
			children	9	0,29												
8	Ç38	İnalçık, H. (1969)	merchants	74	0,98	Ottoman	59	0,78	trade	56	0,74	state	54	0,71	capital	53	0,70
			merchant	31	0,41												
	Ç39	Sener, S. ve Saridogan, E. (2011)	economic	49	2,43	innovation	68	3,37	technology	15	0,74	competitiveness	35	1,73	product	16	0,79
			economy	21	1,04				science-technology-innovation	14	0,69	competitiveness	10	0,50	productivity	11	0,55
			economies	5	0,25				innovative	11	0,55	Competitiveness	8	0,40	products	10	0,50
									technological	11	0,55	competitiveness	6	0,30	production	9	0,45
									science technologies	9	0,45						
	Ç40	Licheng, W. (2011)	growth	44	9,21	GDP	19	3,97	economic	27	5,65	Central District	9	1,88	input	12	2,51
						RGDP	18	3,77					9	1,88			
9	Ç41	Li, W. W. (2009)	economic	23	2,29	growth	22	2,19	expenditure	20	1,99	compensative	17	1,69	regression	15	1,49
	Ç42	Yıldız, H. (2016)	woman	139	2,44	labour	87	1,53	work	115	2,02	Bombay	56	0,98	industry	31	0,54
			female	55	0,97	worker	68	1,19							industrial	25	0,44
	Ç43	Quarter, D. (2001)	Ottoman	148	4,11	labor	106	2,95	worker	77	2,14	history	68	1,89	guild	53	1,47
	Ç44	Sefer, A. (2021)	British	142	3,66	worker	140	3,61	Ottoman	91	2,35	wage	48	1,24	Istanbul	38	0,98
			Britain	19	0,49												
	Ç45	Hofmeester, K. ve	labor	144	4,30	work	82	2,45	Ottoman	55	1,64	wage	46	1,37	history	23	0,69
			laborer	18	0,54										History	14	0,42

10	Ç46	Lucassen, J. (2020)	Labor	12	0,36													
		Yıldırım, K. (2011)	işgücü	59	0,48	Osmanlı	122	1,00	çalışma	59	0,48	işçi	97	0,79	istihdam	85	0,69	
			işçiler	46	0,38				çalışmak	21	0,17							
			işçilerin	41	0,33				çalışmaları	19	0,16							
	Ç47		Srougo, S. (2012)	Jewish Jew		96	2,42	guild	89	2,24	port	57	1,44	docker	44	1,11	work	64
					29	0,73			porter	24	0,60	dock	33	0,83				
		Osmanlı			48	2,36	Avrupa	23	1,13	Müslimler	7	0,34	ıslahatları	5	0,25	devlet	6	0,30
	Ç48	Kodaman, B. (2005)	Osmanlı'nın	10	0,49	Avrupa'nın	9	0,44	Müslimlerin	5	0,25	Islahat	4	0,20				
			Osmanlılık	4	0,20	Avrupalı	6	0,30	Müslimlere	4	0,20	ıslahatlar	4	0,20				
			Osmanlıyı	3	0,15	Avrupa'yı	5	0,25	müslimler	3	0,15	ıslahatçıları	3	0,15				
			Ottoman	3	0,15	Avrupa'ya	3	0,15			ıslahatları	3	0,15					
				eğitim	95	1,69	okul	25	0,44	Osmanlı	35	0,62	askerî	30	0,53	kurumu	13	0,23
				eğitime	22	0,39	School	16	0,28	Ottoman	9	0,16	military	11	0,20	kurumlarını	11	0,20
				education	20	0,36	okulun	10	0,18						kurum	9	0,16	
				educational	16	0,28	Okulun	10	0,18									
Ç49	Taştekin, O. (2019)	eğitimi	13	0,23	okulların	12	0,21											
		Eğitim	11	0,20	school	13	0,23											
					Mektebi	14	0,25											
					Mekteb-i	31	0,55											
Ç50	Kenan, S. (2013)					okulu	9	0,16										
						Okulu	9	0,16										
			eğitim	141	2,68	medrese	31	0,59	Osmanlı	20	0,38	modern	36	0,69	Türk	32	0,61	
			eğitimi	15	0,29	medreseleri	8	0,15	Osmanlılar	19	0,36							

11	Ç51	Soyluer, S. (2018)	Eğitim	14	0,27												
			eğitimin	10	0,19												
			eğitimde	9	0,17												
			eğitime	8	0,15												
			tüfek	124	1,75	imal	54	0,76	Osmanlı	111	1,57	Tüfekhan e-i	35	0,49	Avrupa	20	0,28
			silah	64	0,90	üretim	23	0,33				Tüfekhan e'de	13	0,18	Avrupa'da n	14	0,20
			Silah	31	0,44	imalat	14	0,20							Avrupa'da	10	0,14
	Ç53	Davidson, N. (2019)	tüfeklerin	28	0,40	imaline	13	0,18							Avrupalı	10	0,14
			tüfekler	16	0,23	imalatı	11	0,16									
			tüfeği	13	0,18												
12	Ç52	Williamson, C. R. (2017)	country	52	3,28	business	39	2,46	income	23	1,45	property	29	1,83	right	22	1,39
						Business	10	0,63	Income	9	0,57						
			capitalist	157	1,52	revolution	117	1,14	bourgeois	89	0,86	Marx	80	0,78	production	83	0,81
	Ç53	Davidson, N. (2019)	capitalism	110	1,07	Revolution	55	0,53	bourgeoisie	40	0,39	Marxist	42	0,41	productive	25	0,24
			capital	46	0,45	revolutionar y	20	0,19									
			Capital	30	0,29												
	Ç54	Gerstenberger, H. (2017)	revolution	61	2,23	bourgeois	61	2,23				state	61	2,23	French	20	0,73
			Revolution	24	0,88	'bourgeois	14	0,51	capitalist	54	1,97				France	14	0,51
			revolution'	11	0,40				capitalism	21	0,77						
	Ç55	Holcombe, R. G. (2017)	economic	47	2,30	government	61	2,99	growth	42	2,06	capitalis m	32	1,57	bourgeois	25	1,22
			economy	13	0,64							capitalist	8	0,39	bourgeoisie	13	0,64
			Economic	6	0,29												
	Ç56	Hoffman, P. T. (2020)	Britain	109	2,94	Europe	54	1,46	wage	56	1,51	economic	25	0,67	growth	32	0,86
			British	39	1,05	European	19	0,51				economy	25	0,67			
12	Ç22	Bulut, M.	Ottoman	124	1,92	economic	76	1,18	Dutch	135	2,09	trade	89	1,38	merchants	32	0,50

	(2009)	Ottomans	23	0,36	economy	63	0,98							mercantilis m	22	0,34
														mercantilist	22	0,34
Ç57	Ağır, S. (2017)	gedik	138	3,18	guild	113	2,60	transaction	68	1,56	sector	66	1,52	market	52	1,20
		gediks	106	2,44												
		sarrafların	60	1,22	kredi	120	2,44	veled-i	144	2,93	Galata	50	1,02	Osmanlı	52	1,06
		sarraf	52	1,06	Kredi	16	0,33				GALAT A	14	0,28			
		Sarraflar	27	0,55	KREDİ	13	0,26									
		Sarrafların	25	0,51	kredinin	11	0,22									
		sarraflar	24	0,49												
Ç58	Köse, M. Z. (2016)	Sarraf	21	0,43												
		SARRAFLA R	13	0,26												
		sarrafa	12	0,24												
		sarraflık	12	0,24												
		sarraflara	10	0,20												
		sarrafları	10	0,20												
		sarrafin	9	0,18												
		taşçı	84	1,58	esnafının	42	0,79	inşaat	46	0,86	İstanbul	39	0,73	dükkan	38	0,71
		taş	48	0,90	esnaf	38	0,71	inşa	10	0,19						
		taşçıların	25	0,47	esnafı	28	0,53	İnşaat	12	0,23						
		taşçıbaşı	20	0,38	esnafın	12	0,23									
Ç59	Şenyurt, O. (2009)	Taşçı	16	0,30												
		Taş	11	0,21												
		taşçılar	13	0,24												
		taşları	8	0,15												
Ç47	Srougo, S.	Jewish	96	2,42	guild	89	2,24	port	57	1,44	docker	44	1,11	work	64	1,61

13	Ç60	(2012)	Jew	29	0,73			porter	24	0,60	dock	33	0,83				
			guild	110	5,31	Muslim	38	1,83	master	37	1,78	member	32	1,54	non-Muslim	22	1,06
		Yıldırım, O. (2002)													non-Muslims	9	0,43
	Ç61	Pamuk, Ş. (2009)	Ottoman	94	1,72	state	81	1,48	institution	80	1,46	governm ent	69	1,26	economic	68	1,24
		Ç62	Alrawadieh, A. ve Alrawadieh, Z. (2021)	Han	102	3,75	voyager	60	2,21	Istanbul	40	1,47	Ottoman	37	1,36	build	36
			Hans	76	2,79	voyage	23	0,85									
	Ç63	Kuran, T. (2001)	waqf	212	1,99	system	82	0,77	founder	71	0,67	İslamic	60	0,56	property	51	0,48
			waqfs	114	1,07												
	Ç64	Solak, İ. (2012)	vakıf	20	1,68	Camii	24	2,02	Mescidi	11	0,93	Antep	20	1,68	sosyal	12	1,01
			Vakfi	8	0,67	cami	16	1,35	mescit	7	0,59						
vakfin	8		0,67				mescid	3	0,25								
vakıflar	7		0,59				mescitler	3	0,25								
vakıfların	6		0,50														
Vakıf	4		0,34														
vakıfları	4		0,34														
14	Ç26	Güven T. (2016)	Osmanlı	50	0,83	ayanlar	15	0,25	Ağa	34	0,57	iltizam	31	0,52	vergi	31	0,52
						ayanların	13	0,22									
						ayan	12	0,20									
	Ç65	Selçuk, İ. (2021)	market	115	3,84	price	51	1,70	Ottoman	37	1,23	muhtesib	33	1,10	law	17	0,57
															Law	12	0,40
	Ç27	Kazgan, Gülten (2006)	Osmanlı	129	2,82	Avrupa Avrupalı	47 11	1,03 0,24	yabancı	21	0,46	dış	20	0,44	İngiltere	20	0,44
	Ç66	Schein, A. (2016)	Palestine	land	111	2,29	Syria	91	1,88	Trans-Jordan	91	1,88	growth	90	1,86		

16	Ç56	Hoffman, P. T. (2020)	Britain	109	2,94	Europe	54	1,46	wage	56	1,51	economic	25	0,67	growth	32	0,86
			British	39	1,05	European	19	0,51				economy	25	0,67			
			trade	249	3,72	doctrine	86	1,29	economic	46	0,69	knowledg	60	0,90	political	35	0,52
	Ç67	Sheppard, E. (2005)							economy	32	0,48				policy	25	0,37
	Ç68	Knack, S. ve Keefer, P. (1995)	variable	92	3,62	institutional	37	1,46	political	54	2,13	investme	47	1,85	violence	40	1,57
						institution	21	0,83				nt					
	Ç26	Güven T. (2016)	Osmanlı	50	0,83	ayanlar	15	0,25	Ağa	34	0,57	iltizam	31	0,52	vergi	31	0,52
						ayanların	13	0,22									
						ayan	12	0,20									
			köylüye	19	0,47	Paşa	24	0,59	zahîre	19	0,47	palamut	19	0,47	Uşak	26	0,64
	Ç69	Çakmak, B. (2015)	köylü	14	0,35	paşaya	10	0,25	zahire	11	0,27	palamutla	8	0,20			
			köylünün	14	0,35	Paşanın	9	0,22				rını					
			köy	13	0,32	paşa	8	0,20									
			Köyü'nden	9	0,22	paşanın	8	0,20									
			köye	8	0,20												
			Köylü	7	0,17												
18	Ç70	Koyuncu, D. T. ve Küçükcalay, A. M. (2016)	region	80	2,21	market	77	2,13	Ottoman	69	1,91	village	55	1,52	agricultural	53	1,47
	Ç71	Dokuzlu, S. (2017)	Coffers	62	2,60	agricultural	47	1,97	credit	55	2,31	cooperati	40	1,68	farmer	36	1,51
			Coffer	21	0,88	Agricultural	13	0,55				ve					
						agriculture	9	0,38									
	Ç72	Kaya, P. H. (2021)	vergi	90	1,26	Devleti	92	1,29	Osmanlı	111	1,55	iltizam	73	1,02	sistemi	54	0,76
			vergiler	34	0,48	devlet	31	0,43				İltizam	17	0,24	sisteminde	13	0,18
			vergilerin	28	0,39	devletin	22	0,31							sisteminin	13	0,18

Ç73	Kuran, T. (2010)	vergisi	22	0,31												
		Vergi	16	0,22												
		vergileri	12	0,17												
		İslamic	100	1,41	entrepreneu	52	0,73	Eastern	41	0,58	institutio	42	0,59	law	56	0,79
		İslam	67	0,95	rship						n					
Ç74	Arslantaş, Y. (2019)				entrepreneu	38	0,54	East	37	0,52	institutio	27	0,38			
					rial						nal					
					entrepreneu	26	0,37									
Ç26	Güven T. (2016)				r											
					enterprise	18	0,25									
		müsadere	63	2,42	confiscation	47	1,80	Ottoman	37	1,42	state	31	1,19	century	22	0,84
Ç26	Güven T. (2016)	Osmanlı	50	0,83	ayanlar	15	0,25	Ağa	34	0,57	iltizam	31	0,52	vergi	31	0,52
					ayanların	13	0,22									
					ayan	12	0,20									

Ek-2: Literatürün Frekans Analizi Sonuçları (6.-10. Kelimeler)

Sübjektif Yargı Nu.	Çalışmanın Kodu	Yazar(lar) ve Yıl	6. Sözcük			7. Sözcük			8. Sözcük			9. Sözcük			10. Sözcük		
			Sözcük	Frekans	%	Sözcük	Frekans	%	Sözcük	Frekans	%	Sözcük	Frekans	%	Sözcük	Frekans	%
1	Ç1	Becker, S. O. ve Woessmann, L. (2009)	Prussian	64	0,70	education	72	0,79	school	88	0,96	tax	74	0,81	population	71	0,78
	Ç2	Spenkuch, J. L. (2017)	Prussia	61	0,67	educational	27	0,29									
	Ç3	Agvei, S. K. (2018)	individual	46	1,00	county	39	0,85	Germany	17	0,37	economic	27	0,59	prince	27	0,59
	Ç4	Depleijt, A. M. ve Van Zanden, J. L. (2016)							German	15	0,33						
	Ç5	Nunziata, L. ve Rocco, L. (2016)	culture	32	0,97	Protestant	51	1,55	performance	44	1,34	Catholic	33	1,00	religious	18	0,55
	Ç6		cultural	21	0,64										religion	15	0,46
	Ç7		Europe	43	0,92	capital	41	0,88	trade	41	0,88	productivity	36	0,77	development	32	0,69
	Ç8		majority	121	2,02	entrepreneurship	40	0,67	canton	69	1,15	individual	67	1,12	Switzerland	34	0,57
	Ç9					entrepreneur	31	0,52							Swiss	33	0,55
	Ç10	Nunziata, L. ve Rocco, L. (2018)	majority	61	1,31	entrepreneurship	59	1,27	region	46	0,99	ethic	19	0,41	entrepreneur	30	0,65
	Ç11											ethical	15	0,32			
	Ç12	Basten, C. ve Betz, F. (2013)	referendum	33	0,90	income	32	0,87	border	31	0,84	canton	16	0,43	Reformed	16	0,43
	Ç13											region	15	0,41	Reformation	15	0,41
	Ç14	Hillman, A. L. ve Potrafke, N. (2017)	Protestant	36	1,47	Catholic	17	0,70	İslam	22	0,90	Protestantism	20	0,82	associate	12	0,49
	Ç15					Catholicism	8	0,33									
	Ç16	Arrunada, B. (2010)	social	50	1,03	hour	43	0,89	institution	40	0,82	education	22	0,45	Church	34	0,70
	Ç17											Education	18	0,37			

	Ç10	Shi, S. X. vd. (2012)	development	78	1,92	Christ Christian	25 14	0,62 0,35	church	28	0,69	commercial	26	0,64	capital	22	0,54
	Ç11	Doğru, C. (2010)	devlet	17	0,44	sermaye	15	0,39	girişimci	14	0,37	toplum toplumunda	7 7	0,18 0,18	Avrupa	13	0,34
2	Ç12	Kaval, M. (2015)	dini din	14 13	0,17 0,16	kapitalizm kapitalizmin	18 16	0,22 0,19	manevi	28	0,34	üretim	28	0,34	ekonomik	18	0,22
	Ç13	Aziz, M. N. ve Mohamad, O. B. (2016)	dinin poverty	12 59	0,15 1,45	Waqf	56	1,38	poor	44	1,08	institution	37	0,91	Muslim	35	0,86
	Ç14	Zengin, H. (2017)	iktisadî	27	0,62	ekonomik ekonomi	19 7	0,44 0,16	üretim	25	0,58	ticaret ticarî	13 11	0,30 0,25	Batı	22	0,51
	Ç15	Guichard, J. P. (2009)	demand	21	1,73	domestic Domestic	18 3	1,48 0,25	mercantilist	13	1,07	balance	9	0,74	vis-à-vis	8	0,66
	Ç16	O'Brien, P. (1996)	warfare	23	0,69	European Europe	11 9	0,33 0,27	growth	19	0,57	formation	18	0,54	cost	17	0,51
	Ç17	Queralt, D. (2015)	technology	91	1,07	investment invest	87 51	1,02 0,60	stock	77	0,91	cost	63	0,74	policy	63	0,74
3	Ç18	Rostow, W. W. (1970)	ticaretin ticaret ticarî	12 11 6	0,34 0,31 0,17	Avrupa	20	0,56	büyüme büyümenin	8 8	0,23 0,23	take-off	15	0,42	yol	15	0,42
	Ç19	Wang, G. W. (2018)	mercantilist	35	1,10	growth	31	0,98	mercantilism	31	0,98	economy	30	0,94	equations equation	17 13	0,53 0,41
	Ç20	Wu, S. (2018)	economic economy	33 20	0,97 0,59	Japan	39	1,14	trade	39	1,14	industrial industries industry	16 12 11	0,47 0,35 0,32	policies	35	1,03
	Ç21	Selcuk, İ. (2021)	law Law	12 12	0,36 0,36	regulation	23	0,67	tax	23	0,67	farming farms	9 9	0,27 0,27	Bursa	17	0,50

5	Ç22	Bulut, M. (2009)	Empire empire	35 28	0,54 0,43	state	58	0,90	European Europe	31 27	0,48 0,42	system	56	0,87	policy policies	26 20	0,40 0,31
	Ç23	Kuran, T. (2011)	commercial	372	0,50	merchants	353	0,47	legal	334	0,45	Press	304	0,41	Muslim	294	0,39
	Ç24	Aynural, S. (1996)	devletin	9	0,80	mamulün	9	0,80	birlikleri	5	0,45	tespit	6	0,53	fiyat	5	0,45
	Ç25	Kurt, E. ve Şehitoğlu, Y. (2021)	yönetim	33	0,56	Osmanlı	29	0,50	sınıf sınıfın	14 10	0,24 0,17	işletme	23	0,39	sanayi	19	0,33
	Ç26	Güven T. (2016)	devlet devletin	18 11	0,30 0,18	Paşa	21	0,35	Avrupa Batı	11 9	0,18 0,15	İstanbul	19	0,32	sermaye	19	0,32
	Ç27	Kazgan, Gülten (2006)	Fransa Fransız	16 15	0,35 0,33	Batı	13	0,28	İdaresi	13	0,28	üretim	13	0,28	Düyunu Umumiye	12 12	0,26 0,26
	Ç28	Zhang, L. (2021)	production products	82 25	1,15 0,35	China Chinese	37 36	0,52 0,50	raw	65	0,91	India Indian	38 26	0,53 0,36	cloth	61	0,86
	Ç29	Bakker, G. vd. (2019)	quality	61	1,02	productivity	54	0,90	inventions	49	0,82	manufacturing Manufacturing	33 12	0,55 0,20	Field	43	0,72
	Ç30	Humphries, J. ve Schneider, B. (2019)	yarn	42	0,89	women	34	0,72	evidence	32	0,68	sources	32	0,68	week	31	0,66
	Ç31	Friedmann, H. (1978)	household	75	1,01	farm farms	33 30	0,45 0,41	land	57	0,77	price prices	29 23	0,39 0,31	conditions	52	0,70
6	Ç32	Da Rin, M., Nicodano, G. ve Sembenelli, A. (2006)	investments investment	37 34	0,70 0,64	countries country	31 30	0,59 0,57	stage	60	1,13	innovation	51	0,96	supply	46	0,87
	Ç33	Bustamante, C. V., Mingo, S. ve Matusik, S. F. (2021)	funds fund funding	28 17 13	0,59 0,36 0,27	development develop	39 16	0,82 0,33	high-growth	41	0,86	investors investment	20 17	0,42 0,36	government	36	0,75
	Ç34	Doh, J. vd. (2017)	costs	34	0,87	business	33	0,84	foreign	24	0,61	capital	21	0,54	transaction	21	0,54
	Ç35	Puffer, S. M.,	property	64	1,12	economies	58	1,01	networks	37	0,65	business	29	0,51	transition	48	0,84

		McCarthy, D. J. ve Boisot, M. (2009)						network	15	0,26	businesses	20	0,35				
	Ç36	Bawazir, H. vd. (2020)	economic	83	2,23	financial	50	1,35	development	48	1,29	capital capitalization	15	0,40	liquidity	17	0,46
												Capitalization	15	0,40	Liquidity	9	0,24
													7	0,19			
7	Ç37	Coşgel, M. ve Ergene, B. A. (2011)	Kastamonu	38	1,23	tereke	21	0,68	England	17	0,55	estate	16	0,52	Ottoman	25	0,81
						tereke	15	0,49	Britain	12	0,39	estates	10	0,32			
	Ç38	İnalçık, H. (1969)	money	52	0,69	Bursa	50	0,66	ducats	47	0,62	akches	46	0,61	silk	42	0,55
	Ç39	Sener, S. ve Saridogan, E. (2011)	growth	45	2,23	countries	35	1,73	development	29	1,44	market	16	0,79	firms	19	0,94
						country	9	0,45	Development	9	0,45	markets	7	0,35	firm	9	0,45
									develop	6	0,30	marketing	6	0,30			
8	Ç40	Licheng, W. (2011)	expenditure	11	2,30	technical	9	1,88	zones	5	1,05	expenditures	6	1,26	manpower	6	1,26
									regions	4	0,84						
	Ç41	Li, W. W. (2009)	science	15	1,49	technology	15	1,49	China	13	1,29	paper	13	1,29	system	13	1,29
						technological	11	1,09									
	Ç42	Yıldız, H. (2016)	employment	35	0,61	male	33	0,58	factory	52	0,91	mill	50	0,88	filature	23	0,40
			employ	20	0,35	man	22	0,39							filatures	20	0,35
	Ç43	Quarter, D. (2001)	state	48	1,33	work	33	0,92	historian	17	0,47	organize	16	0,44	Empire	13	0,36
									historical	11	0,31	organization	11	0,31	empire	12	0,33
	Ç44	Sefer, A. (2021)	Empire	20	0,52	Arsenal	35	0,90	work	35	0,90	government	34	0,88	pay	17	0,44
9			Imperial	16	0,41										payment	14	0,36
	Ç45	Hofmeester, K. ve Lucassen, J. (2020)	household	35	1,05	Turkey	21	0,63	worker	32	0,96	market	29	0,87	produce	13	0,39
						Turkish	12	0,36							producer	11	0,33
	Ç46	Yıldırım, K. (2011)	yol	78	0,64	askerî	25	0,20	köle	65	0,53	devlet	56	0,46	yabancı	51	0,42
						asker	24	0,20									
						askerler	24	0,20									

10	Ç47	Srougo, S. (2012)	labour	31	0,78	Ottoman	58	1,46	market	28	0,70	authority	26	0,65	economic	24	0,60
			labourer	18	0,45												
			worker	11	0,28												
	Ç48	Kodaman, B. (2005)	hürriyet	6	0,30	millî	6	0,30	toplumun	6	0,30	sistem	5	0,25	lokomotifin	5	0,25
												sistemin	4	0,20	lokomotif	3	0,15
	Ç49	Taştekin, O. (2019)	öğretim	32	0,57	İstanbul	30	0,53	Dâru	17	0,30	öğretmen	20	0,36	Tanzimat	24	0,43
									Daru	8	0,14						
	Ç50	Kenan, S. (2013)	okullar	13	0,25	kurumları	13	0,25	öğretim	21	0,40	millî	11	0,21	kültür	10	0,19
			okul	12	0,23	kurumlarının	10	0,19				Millî	8	0,15	kültürel	9	0,17
			okulları	7	0,13												
11	Ç51	Soyluer, S. (2018)	Devleti	20	0,28	buhar	34	0,48	makine	33	0,47	İstanbul'a	31	0,44	kaval	30	0,42
			Devleti'nin	14	0,20												
	Ç52	Williamson, C. R. (2017)	economic	21	1,32	caput	20	1,26	foreign	12	0,76	development	15	0,95	freedom	15	0,95
									Foreign	7	0,44						
	Ç53	Davidson, N. (2019)	state	107	1,04	development	72	0,70	political	33	0,32	class	58	0,56	France	55	0,53
									Political	31	0,30						
	Ç54	Gerstenberger, H. (2017)	historical	28	1,02	labour	28	1,02	political	22	0,80	society	20	0,73	theoretical	19	0,69
	Ç55	Holcombe, R. G. (2017)	elite	36	1,76	power	16	0,78	benefit	15	0,73	American	13	0,64	prosperity	13	0,64
12	Ç56	Hoffman, P. T. (2020)	institution	30	0,81	China	29	0,78	coal	29	0,78	GDP	27	0,73	textile	26	0,70
	Ç22	Bulut, M. (2009)	Empire	35	0,54	state	58	0,90	European	31	0,48	system	56	0,87	policy	26	0,40
			empire	28	0,43				Europe	27	0,42				policies	20	0,31
	Ç57	Ağır, S. (2017)	tradability	24	0,55	economy	24	0,55	financial	43	0,99	business	32	0,74	price	29	0,67
			tradable	22	0,51	economic	15	0,35									
	Ç58	Köse, M. Z. (2016)	para	30	0,61	İstanbul	41	0,83	borç	15	0,31	Ermeni	19	0,39	faiz	29	0,59
			Para	14	0,28				borcu	10	0,20	ERMENİ	13	0,26			
									borcun	8	0,16						

Ç59	Şenyurt, O. (2009)	çalışma	25	0,47	Belge	8	0,15	sahibi	21	0,39	gedik	12	0,23	gayr-ı	19	0,36
					belgede	7	0,13				gediklerin	8	0,15			
					belgeler	7	0,13									
		labour	31	0,78	Ottoman	58	1,46	market	28	0,70	authority	26	0,65	economic	24	0,60
Ç47	Srougo, S. (2012)	labourer	18	0,45												
		worker	11	0,28												
Ç60	Yıldırım, O. (2002)	silk	18	0,87	Ottoman	29	1,40	journeyman	23	1,11	raw	15	0,72	ritual	15	0,72
		silk-thread	12	0,58												
Ç61	Pamuk, Ş. (2009)	land	54	0,99	market	44	0,80	central	38	0,69	merchant	38	0,69	guild	36	0,66
Ç62	Alrawadieh, A. ve Alrawadieh, Z. (2021)	pass	36	1,32	caravansaries	26	0,96	travel	29	1,07	pilgrim	28	1,03	local	14	0,51
					caravan	10	0,37							locate	12	0,44
13 Ç63	Kuran, T. (2001)	mutawallis	27	0,25	beneficiary	21	0,20	state	40	0,38	East	36	0,34	service	36	0,34
		mutawalli	19	0,18	benefit	21	0,20									
Ç64	Solak, İ. (2012)	dini	7	0,59	Boyacı	6	0,50	belge	3	0,25	Acem	5	0,42	ekonomik	5	0,42
								belgede	3	0,25						
Ç26	Güven T. (2016)	devlet	18	0,30	Paşa	21	0,35	Avrupa	11	0,18	İstanbul	19	0,32	sermaye	19	0,32
		devletin	11	0,18				Batı	9	0,15						
14 Ç65	Selçuk, İ. (2021)	inspector	26	0,87	regulation	26	0,87	tax	26	0,87	farm	24	0,80	duty	19	0,63
Ç27	Kazgan, Gülten (2006)	Fransa	16	0,35	Batı	13	0,28	İdaresi	13	0,28	üretim	13	0,28	Düyunu	12	0,26
		Fransız	15	0,33										Umumiye	12	0,26
15 Ç66	Schein, A. (2016)	Lebanon	90	1,86	British	51	1,05	French	50	1,03	economic	46	0,95	institution	46	0,95
					Britain	16	0,33	France	14	0,29						
	Hoffman, P. T. (2020)	institution	30	0,81	China	29	0,78	coal	29	0,78	GDP	27	0,73	textile	26	0,70
		theory	55	0,82	Britain	22	0,33	social	42	0,63	Manchester	37	0,55	Law	32	0,48
Ç67	Sheppard, E. (2005)				England	22	0,33									
Ç68	Knack, S. ve Keefer, P. (1995)	property	38	1,50	growth	37	1,46	index	36	1,42	country	31	1,22	indicator	31	1,22

16	Ç26	Güven T. (2016)	devlet	18	0,30	Paşa	21	0,35	Avrupa	11	0,18	İstanbul	19	0,32	sermaye	19	0,32
			devletin	11	0,18				Batı	9	0,15						
	Ç69	Çakmak, B. (2015)	devlet	13	0,32	aşar	13	0,32	iltizam	16	0,40	Ağa	9	0,22	Osmanlı	14	0,35
			Devleti	6	0,15	aşarını	8	0,20				Ağanın	7	0,17			
	Ç70	Koyuncu, D. T. ve Küçükcalay, A. M. (2016)	devletin	6	0,15												
18	Ç71	Dokuzlu, S. (2017)	income	51	1,41	commercial	47	1,30	land	47	1,30	production	45	1,25	household	23	0,64
															Household	20	0,55
			Homeland	32	1,34	capital	24	1,01	land	18	0,75	Ottoman	18	0,75	operate	17	0,71
	Ç72	Kaya, P. H. (2021)	Fransa	81	1,13	gelir	22	0,31	mali	51	0,71	Fransız	42	0,59	merkezi	36	0,50
						gelirlerinin	16	0,22									
18	Ç73	Kuran, T. (2010)	economic	34	0,48	commercial	43	0,61	innovation	38	0,54	waqf	37	0,52	Taqiyya	35	0,49
			economy	16	0,23												
	Ç74	Arslandaş, Y. (2019)	political	22	0,84	sultan	22	0,84	wealth	22	0,84	capacity	21	0,81	elite	20	0,77
	Ç26	Güven T. (2016)	devlet	18	0,30	Paşa	21	0,35	Avrupa	11	0,18	İstanbul	19	0,32	sermaye	19	0,32
			devletin	11	0,18				Batı	9	0,15						

Ek-3: Literatürün Frekans Analizi Sonuçları (11.-15. Kelimeler)

Sübjektif Yargı Nu.	Çalışmanın Kodu	Yazar(lar) ve Yıl	11. Sözcük			12. Sözcük			13. Sözcük			14. Sözcük			15. Sözcük		
			Sözcük	Frekans	%	Sözcük	Frekans	%	Sözcük	Frekans	%	Sözcük	Frekans	%	Sözcük	Frekans	%
1	Ç1	Becker, S. O. ve Woessmann, L. (2009)	Wittenberg	65	0,71	Catholic	62	0,68	city	61	0,67	outcome	57	0,62	census	57	0,62
	Ç2	Spenkuch, J. L. (2017)	standard	24	0,52	wage	23	0,50	outcome	22	0,48	square	22	0,48	coefficient	20	0,44
	Ç3	Agyei, S. K. (2018)	Ghana	30	0,91	owner	28	0,85	develope development	14 12	0,43 0,36	resource	25	0,76	knowledge	24	0,73
	Ç4	Depleijt, A. M. ve Van Zanden, J. L. (2016)	book	27	0,58	agricultural	26	0,56	consumption	25	0,54	England	23	0,49	instrument	23	0,49
	Ç5	Nunziata, L. ve Rocco, L. (2016)	denomination	51	0,85	ethic ethical	31 19	0,52 0,32	work	27	0,45	geographical	22	0,37	education	21	0,35
	Ç6	Nunziata, L. ve Rocco, L. (2018)	work	22	0,47	propensity	20	0,43	country	19	0,41	denomination	19	0,41	regional	19	0,41
	Ç7	Basten, C. ve Betz, F. (2013)	Catholic	29	0,79	redistribution	28	0,76	municipality	26	0,71	economic	21	0,57	Weber	20	0,54
	Ç8	Hillman, A. L. ve Potrafke, N. (2017)	democracy	12	0,49	majority	12	0,49	government	10	0,41	Scandinavian	10	0,41	state	10	0,41
	Ç9	Arrunada, B. (2010)	ethic	33	0,68	enforcement	32	0,66	country	31	0,64	individual	30	0,62	political	29	0,60
	Ç10	Shi, S. X. vd. (2012)	dialect	21	0,52	GDP	19	0,47	growth	16	0,39	population	16	0,39	Science	16	0,39
2	Ç11	Doğru, C. (2010)	mal	13	0,34	tasavvuf	13	0,34	kâr	12	0,31	Nişancı	11	0,29	para	11	0,29
	Ç12	Kaval, M. (2015)	tatmin	18	0,22	maddi	17	0,21	Peygamber	16	0,19	sosyal	16	0,19	İslâm	14	0,17

	Ç13	Aziz, M. N. ve Mohamad, O. B. (2016)	profit	34	0,84	society	34	0,84	bank	33	0,81	financial	31	0,76	charity	30	0,74
	Ç14	Zengin, H. (2017)	Avrupa	21	0,48	İngiltere	17	0,39	tarım Tarım	8 7	0,18 0,16	birikimi	11	0,25	Doğu	11	0,25
	Ç15	Guichard, J. P. (2009)	exchange	7	0,58	salary	7	0,58	surplus	7	0,58	China	6	0,49	currency	6	0,49
	Ç16	O'Brien, P. (1996)	expenditure	16	0,48	represent	14	0,42	civilian	13	0,39	historian	13	0,39	political	13	0,39
	Ç17	Queralto, D. (2015)	revenue	62	0,73	mercantilism mercantilist	58 50	0,68 0,59	adoption adopt	52 34	0,61 0,40	public	48	0,56	wage	44	0,52
3	Ç18	Rostow, W. W. (1970)	iktisadi iktisat	9 5	0,25 0,14	modern	12	0,34	nüfus	11	0,31	Türkiye	10	0,28	Economic	9	0,25
	Ç19	Wang, G. W. (2018)	positive	24	0,76	utility	24	0,76	balances	23	0,72	holdings	23	0,72	reserves	23	0,72
	Ç20	Wu, S. (2018)	Europe	31	0,91	WTO	31	0,91	Britain British	18 8	0,53 0,23	powers power	12 9	0,35 0,26	domestic	17	0,50
	Ç21	Selcuk, İ. (2021)	public	16	0,48	urban	16	0,48	commanding	14	0,42	duties	14	0,42	İslamic	12	0,36
	Ç22	Bulut, M. (2009)	Western	41	0,64	government	40	0,62	market markets	19 17	0,29 0,26	production	35	0,54	society	32	0,50
	Ç23	Kuran, T. (2011)	University	290	0,39	İstanbul	256	0,34	institutions	252	0,34	western	252	0,34	Muslims	238	0,32
4	Ç24	Aynural, S. (1996)	İstanbul	5	0,45	satın	5	0,45	zorunluluğu	5	0,45	asgari	4	0,36	cezalar	4	0,36
	Ç25	Kurt, E. ve Şehitoğlu, Y. (2021)	ticaret	16	0,27	business	15	0,26	management	15	0,26	sermaye	14	0,24	context	13	0,22
	Ç26	Güven T. (2016)	sahibi	18	0,30	üretim	17	0,28	borç	15	0,25	ekonomik	14	0,23	zeytinyağı	14	0,23
	Ç27	Kazgan, Gülten (2006)	Savaşı	12	0,26	ticaret	12	0,26	Alman	11	0,24	finans	11	0,24	gelir	11	0,24
	Ç28	Zhang, L. (2021)	labor	56	0,78	demand	55	0,77	supply	50	0,70	output	47	0,66	manufacturers manufactured	23 22	0,32 0,31
5	Ç29	Bakker, G. vd.	economy	31	0,52	contribution	38	0,63	spillovers	36	0,60	USA	20	0,33	output	29	0,48

Ç30	(2019)	Economic	12	0,20							American	16	0,27			
	Humphries, J. ve Schneider, B. (2019)	earnings	29	0,61	source	13	0,27	paid	25	0,53	industrial	13	0,27	wool	25	0,53
					Sources	13	0,27				industry	11	0,23			
Ç31	Friedmann, H. (1978)	social	52	0,70	consumption	51	0,69	commodity	45	0,61	market	43	0,58	households	39	0,53
Ç32	Da Rin, M., Nicodano, G. ve Sembenelli, A. (2006)	companies	45	0,85	policy	36	0,68	European	42	0,79	high-tech	42	0,79	stock	39	0,74
					policies	17	0,32									
Ç33	Bustamante, C. V., Mingo, S. ve Matusik, S. F. (2021)	emergence	35	0,73	markets	32	0,67	innovation	16	0,33	capital	27	0,57	activity	26	0,54
								innovative	14	0,29						
Ç34	Doh, J. vd. (2017)	social	20	0,51	conditions	18	0,46	strategy	18	0,46	research	17	0,43	special	17	0,43
Ç35	Puffer, S. M., McCarthy, D. J. ve Boisot, M. (2009)	country	20	0,35	guanxi	34	0,59	private	33	0,58	Western	32	0,56	rights	24	0,42
		countries	17	0,30												
Ç36	Bawazir, H. vd. (2020)	Bahrain	22	0,59	Kuwait	20	0,54	Qatar	20	0,54	Source	20	0,54	Oman	18	0,48
Ç37	Coşgel, M. ve Ergene, B. A. (2011)	economic	23	0,75	administrative	19	0,62	military	19	0,62	religious	18	0,58	inequality	17	0,55
Ç38	İnalçık, H. (1969)	goods	40	0,53	guild	38	0,50	class	36	0,48	interest	36	0,48	worth	32	0,42
Ç39	Sener, S. ve Saridogan, E. (2011)	global	20	0,99	policies	19	0,94	capital	17	0,84	innovations	15	0,74	factor	7	0,35
														factors	7	0,35
Ç40	Licheng, W. (2011)	coefficients	4	0,84	contribution	4	0,84	China	3	0,63	economics	3	0,63	personnel	3	0,63
Ç41	Li, W. W. (2009)	theory	11	1,09	denotes	10	0,99	development	10	0,99	results	10	0,99	GDP	9	0,89
Ç42	Yıldız, H. (2016)	Bursa	38	0,67	gender	37	0,65	owner	35	0,61	wage	35	0,61	rural	32	0,56
Ç43	Quarter, D. (2001)	write	20	0,56	manufacture	19	0,53	political	16	0,44	woman	16	0,44	city	14	0,39

10	Ç44	Sefer, A. (2021)	factory	31	0,80	state	28	0,72	labor	23	0,59	mechanic	23	0,59	local	22	0,57
	Ç45	Hofmeester, K. ve Lucassen, J. (2020)	Empire	23	0,69	population	23	0,69	Bursa	22	0,66	slave	22	0,66	employ employer	9	0,27
																9	0,27
	Ç46	Yıldırım, K. (2011)	üretim	50	0,41	ücret	43	0,35	zorunlu	42	0,34	halkın	37	0,30	amele	33	0,27
	Ç47	Srougo, S. (2012)	Greek	23	0,58	system	23	0,58	family	21	0,53	gedik	20	0,50	ship	18	0,45
11	Ç48	Kodaman, B. (2005)	ticarî	4	0,20	ekonomik	4	0,20	eşitlik	4	0,20	ihtiyacı	4	0,20	ilmî	4	0,20
			Ticaret	3	0,15												
	Ç49	Taştekin, O. (2019)	Sultan	17	0,30	medreselerin	8	0,14	Mülkiye	16	0,28	yetiştirmek	13	0,23	Devleti	12	0,21
						Medresetü	8	0,14									
	Ç50	Kenan, S. (2013)	Cumhuriyet	18	0,34	İstanbul	17	0,32	Avrupa	13	0,25	klasik	13	0,25	dinî	11	0,21
12	Ç51	Soyluer, S. (2018)	Zeytinburnu	28	0,40	kapsüllü	26	0,37	İngiliz	22	0,31	şeşhaneli	22	0,31	yerli	19	0,27
	Ç52	Williamson, C. R. (2017)	poor	14	0,88	individual	13	0,82	Bank	12	0,76	private	12	0,76	ease	10	0,63
	Ç53	Davidson, N. (2019)	force	52	0,50	social	50	0,49	competition	49	0,48	French	48	0,47	historical	47	0,46
	Ç54	Gerstenberger, H. (2017)	development	18	0,66	domination	14	0,51	establish	14	0,51	private	14	0,51	debate	13	0,48
	Ç55	Holcombe, R. G. (2017)	argue	10	0,49	market	10	0,49	rule	10	0,49	system	10	0,49	productive	9	0,44
12	Ç56	Hoffman, P. T. (2020)	worker	26	0,70	Asia	24	0,65	caput	23	0,62	machine	22	0,59	labour	21	0,57
	Ç22	Bulut, M. (2009)	Western	41	0,64	government	40	0,62	market markets	19	0,29	production	35	0,54	society	32	0,50
	Ç57	Ağır, S. (2017)	shop	27	0,62	Ottoman	26	0,60	register	24	0,55	institution	23	0,53	instrument	23	0,53
	Ç58	Köse, M. Z. (2016)	mahkeme	24	0,49	talep	16	0,33	İLİŞKİLERİ	13	0,26	kuruşluk	13	0,26	Agop	12	0,24
	Ç59	Şenyurt, O. (2009)	devletin devlet	11	0,21	hisse	19	0,36	izin	17	0,32	müslüman	17	0,32	Osmanlı	15	0,28
12	Ç47	Srougo, S. (2012)	Greek	23	0,58	system	23	0,58	family	21	0,53	gedik	20	0,50	ship	18	0,45

	Ç60	Yıldırım, O. (2002)	document	14	0,68	economic	14	0,68	market	13	0,63	spinner	13	0,63	state	13	0,63
	Ç61	Pamuk, Ş. (2009)	İslamic	36	0,66	capital	33	0,60	power	32	0,58	tax	32	0,58	trade	32	0,58
	Ç62	Alrawadieh, A. ve Alrawadieh, Z. (2021)	road	25	0,92	town	25	0,92	traveller	25	0,92	note	24	0,88	Pasha	21	0,77
13	Ç63	Kuran, T. (2001)	family	34	0,32	economic	33	0,31	law	31	0,29	establish	30	0,28	social	28	0,26
	Ç64	Solak, İ. (2012)	hizmet	5	0,42	kültürel	5	0,42	zaviye	5	0,42	Ağa	4	0,34	bedesten	4	0,34
	Ç26	Güven T. (2016)	sahibi	18	0,30	üretim	17	0,28	borç	15	0,25	ekonomik	14	0,23	zeytinyağı	14	0,23
14	Ç65	Selçuk, İ. (2021)	Bursa	17	0,57	command	16	0,53	public	16	0,53	urban	16	0,53	inspection	14	0,47
	Ç27	Kazgan, Gülten (2006)	Savaşı	12	0,26	ticaret	12	0,26	Alman	11	0,24	finans	11	0,24	gelir	11	0,24
	Ç66	Schein, A. (2016)	export	45	0,93	territory	42	0,87	mandate	41	0,85	population	41	0,85	country Countries	22 17	0,45 0,35
15	Ç56	Hoffman, P. T. (2020)	worker	26	0,70	Asia	24	0,65	caput	23	0,62	machine	22	0,59	labour	21	0,57
	Ç67	Sheppard, E. (2005)	national	31	0,46	global	30	0,45	liberalism	30	0,45	assumption	29	0,43	production	29	0,43
	Ç68	Knack, S. ve Keefer, P. (1995)	coefficient	30	1,18	GDP	25	0,98	income	24	0,94	standardize	18	0,71	economic	17	0,67
	Ç26	Güven T. (2016)	sahibi	18	0,30	üretim	17	0,28	borç	15	0,25	ekonomik	14	0,23	zeytinyağı	14	0,23
	Ç69	Çakmak, B. (2015)	şikâyet	14	0,35	vergi	13	0,32	Kazası	12	0,30	eşraf eşrafa	6 6	0,15 0,15	mürâca'at	10	0,25
16	Ç70	Koyuncu, D. T. ve Küçükkalay, A. M. (2016)	hinterland	42	1,16	center	41	1,13	economy	40	1,11	Anatolia	29	0,80	interior	27	0,75
	Ç71	Dokuzlu, S. (2017)	loan	16	0,67	organization	16	0,67	production	16	0,67	village	15	0,63	Empire	13	0,55
	Ç72	Kaya, P. H. (2021)	Farms	33	0,46	General	33	0,46	âdem-i	26	0,36	doğrudan dolaysız	13 13	0,18 0,18	savaş	25	0,35
18	Ç73	Kuran, T. (2010)	Muslim	31	0,44	region	27	0,38	early	26	0,37	state	26	0,37	merchant	24	0,34
	Ç74	Arslantaş, Y. (2019)	economic economy	12 8	0,46 0,31	power	13	0,50	approach	12	0,46	Empire	12	0,46	enforcement	12	0,46

Ç26	Güven T. (2016)	sahibi	18	0,30	üretim	17	0,28	borç	15	0,25	ekonomik	14	0,23	zeytinyağı	14	0,23
-----	-----------------	--------	----	------	--------	----	------	------	----	------	----------	----	------	------------	----	------

Ek-4: Literatürün Frekans Analizi Sonuçları (16.-20. Kelimeler)

Sübjektif Yargı Nu.	Çalışmanın Kodu	Yazar(lar) ve Yıl	16. Sözcük			17. Sözcük			18. Sözcük			19. Sözcük			20. Sözcük		
			Sözcük	Frekans	%	Sözcük	Frekans	%	Sözcük	Frekans	%	Sözcük	Frekans	%	Sözcük	Frekans	%
1	Ç1	Becker, S. O. ve Woessmann, L. (2009)	table	54	0,58	distance	50	0,55	Weber	48	0,52	Luther	45	0,49	country	40	0,4
	Ç2	Spenkuch, J. L. (2017)	state	20	0,44	self-identify	18	0,39	denote	17	0,37	historically	16	0,35	variation	16	0,3
	Ç3	Agvei, S. K. (2018)	belief	23	0,70	influence	22	0,67	interest	16	0,49	product	15	0,46	education	14	0,4
	Ç4	Depleijt, A. M. ve Van Zanden, J. L. (2016)	urbanization	23	0,49	fleet	21	0,45	merchant	20	0,43	land	19	0,41	political	18	0,3
	Ç5	Nunziata, L. ve Rocco, L. (2016)	specification	21	0,35	alternative	20	0,33	gender	20	0,33	economic	18	0,30	marital	18	0,3
	Ç6	Nunziata, L. ve Rocco, L. (2018)	risk	17	0,37	social	17	0,37	self-employed	16	0,34	family	15	0,32	baseline	12	0,2
	Ç7	Basten, C. ve Betz, F. (2013)	vote	19	0,52	outcome	18	0,49	area	17	0,46	political	16	0,43	leisure	15	0,4
	Ç8	Hillman, A. L. ve Potrafke, N. (2017)	indicate	9	0,37	individual	8	0,33	institution	8	0,33	interest	8	0,33	personal	8	0,3
	Ç9	Arrunada, B. (2010)	family	27	0,56	support	27	0,56	legal	23	0,47	upbringing	23	0,47	belief	22	0,4
	Ç10	Shi, S. X. vd. (2012)	province	14	0,35	instrumental instrument	13 9	0,32 0,22	labour	12	0,30	land	12	0,30	literature	12	0,3
2	Ç11	Doğru, C. (2010)	toplumsal	11	0,29	milli	10	0,26	Türk	10	0,26	batınî	9	0,23	ticaret	9	0,2
	Ç12	Kaval, M. (2015)	eğlence	13	0,16	küresel	13	0,16	ilahi	12	0,15	bireysel	11	0,13	Featherstone	11	0,1

	Ç13	Aziz, M. N. ve Mohamad, O. B. (2016)	Sadaqah	26	0,64	source	24	0,59	Allah	22	0,54	organization	22	0,54	finance	21	0,54
	Ç14	Zengin, H. (2017)	vergi	9	0,21	mülkiyet	8	0,18	tüccar	8	0,18	islâm	7	0,16	politikaların	7	0,16
3	Ç15	Guichard, J. P. (2009)	income	6	0,49	monetary	6	0,49	policy	6	0,49	production	6	0,49	trade	6	0,49
	Ç16	O'Brien, P. (1996)	arm	12	0,36	Britain	12	0,36	force	12	0,36	military	12	0,36	power	12	0,36
	Ç17	Queralto, D. (2015)	protection	43	0,51	equilibrium	41	0,48	firm	37	0,43	income	37	0,43	state	35	0,43
	Ç18	Rostow, W. W. (1970)	Çin	8	0,23	icat	8	0,23	teknik	8	0,23	teknolojilerin	7	0,20	teşvik	7	0,20
	Ç19	Wang, G. W. (2018)	long-run	22	0,69	state	21	0,66	bonds	20	0,63	government	19	0,60	steady	19	0,60
	Ç20	Wu, S. (2018)	market	17	0,50	international	16	0,47	Protocol	16	0,47	protection	15	0,44	Germany	14	0,44
4	Ç21	Selcuk, İ. (2021)	religious	12	0,36	economic	11	0,33	Istanbul	11	0,33	legal	11	0,33	manufacturing	11	0,33
	Ç22	Bulut, M. (2009)	Republic	23	0,36	modern	21	0,33	commercial	20	0,31	land	20	0,31	expansion	19	0,29
	Ç23	Kuran, T. (2011)	organizational	226	0,30	courts	215	0,29	Eastern	197	0,26	trade	194	0,26	Cambridge	180	0,26
	Ç24	Aynural, S. (1996)	narh	4	0,36	ihtiyaca	4	0,36	nizamları	4	0,36	organizasyon	4	0,36	resmi	4	0,36
	Ç25	Kurt, E. ve Şehitoğlu, Y. (2021)	Müslüman	13	0,22	Amerikan	12	0,21	Cumhuriyet	12	0,21	knowledge	12	0,21	Avrupa	11	0,21
	Ç26	Güven T. (2016)	kâr	13	0,22	merkezi	13	0,22	Anadolu	12	0,20	malikâne	12	0,20	sistemi	12	0,20
	Ç27	Kazgan, Gülten (2006)	mali	11	0,24	vergi	11	0,24	borç	10	0,22	İstanbul	10	0,22	siyasal	10	0,22
5	Ç28	Zhang, L. (2021)	expansion	45	0,63	growth	35	0,49	international	34	0,48	power	29	0,41	imports	27	0,39
	Ç29	Bakker, G. vd. (2019)	services	27	0,45	electricity electric	15 9	0,25 0,15	inputs	23	0,38	contributions	22	0,37	input	21	0,37
	Ç30	Humphries, J. ve Schneider, B. (2019)	labour	22	0,47	observations	19	0,40	constructed	18	0,38	economy	18	0,38	cloth	16	0,38
	Ç31	Friedmann, H.	wages	39	0,53	costs	30	0,41	personal	29	0,39	technical	29	0,39	commercial	28	0,39

6	Ç32	(1978)	wage	28	0,38											
		Da Rin, M., Nicodano, G. ve Sembenelli, A. (2006)	gains	38	0,72	public	35	0,66	entrepreneurial	28	0,53	firms	25	0,47	entrepreneurs entrepreneurship	11 0,2 11 0,2
	Ç33	Bustamante, C. V., Mingo, S. ve Matusik, S. F. (2021)	values	25	0,52	framework	24	0,50	creation	21	0,44	deals	21	0,44	initiatives	21 0,4
		Doh, J. vd. (2017)	strategies	17	0,43	literature	16	0,41	activities	14	0,36	contract	14	0,36	environment	14 0,3
	Ç34	Puffer, S. M., McCarthy, D. J. ve Boisot, M. (2009)	theory	23	0,40	developed	22	0,38	economic	22	0,38	system	20	0,35	cultural	19 0,3
		Bawazir, H. vd. (2020)	investment investors	9 9	0,24 0,24	interdependence	17	0,46	developed developing	8 8	0,22 0,22	capita	15	0,40	economy	13 0,3
7	Ç37	Coşgel, M. ve Ergene, B. A. (2011)	information	16	0,52	court	15	0,49	Ahmed	14	0,45	inventories	14	0,45	judicial	14 0,4
	Ç38	İnalçık, H. (1969)	Edirne	31	0,41	fortunes	30	0,40	profit	30	0,40	Empire	29	0,38	wakf	29 0,3
8	Ç39	Sener, S. ve Saridogan, E. (2011)	human	13	0,64	knowledge	13	0,64	research	13	0,64	process	11	0,55	sustainable	11 0,5
	Ç40	Licheng, W. (2011)	technological	3	0,63											
	Ç41	Li, W. W. (2009)	value	9	0,89	method	8	0,80	equation	7	0,70	industries	7	0,70	factors	7 0,7
9	Ç42	Yıldız, H. (2016)	spin	30	0,53	workforce	27	0,47	sector	26	0,46	local	23	0,40	Ottoman	22 0,3
	Ç43	Quarter, D. (2001)	European	14	0,39	Istanbul	14	0,39	esnaf	13	0,36	force	13	0,36	sector	13 0,3
	Ç44	Sefer, A. (2021)	foreign	18	0,46	community	15	0,39	economic	14	0,36	transformation	14	0,36	city	13 0,3
	Ç45	Hofmeester, K. ve Lucassen, J. (2020)	child	17	0,51	Collaboratory	15	0,45	state	15	0,45	earner	14	0,42	family	14 0,4

10	Ç46	Yıldırım, K. (2011)	İstanbul	33	0,27	askerlerin	32	0,26	çalışan	31	0,25	kaynağı	29	0,24	sanayi	29	0,24
	Ç47	Srougo, S. (2012)	Albanian	17	0,43	city	16	0,40	Western	15	0,38	portage	14	0,35	Empire	13	0,35
	Ç48	Kodaman, B. (2005)	malî	4	0,20	Türkler	4	0,20	vagonları	4	0,20	zengin	4	0,20	askerî	3	0,17
	Ç49	Taştekin, O. (2019)	Meşrutiyet	12	0,21	öğrenci	12	0,21	tesis	12	0,21	Harbiye	11	0,20	institution	11	0,21
	Ç50	Kenan, S. (2013)	teknik	11	0,21	bilim	9	0,17	hür	9	0,17	Maarif	9	0,17	mektep	9	0,17
11	Ç51	Soyluer, S. (2018)	uzman	18	0,25	ithal	16	0,23	teknik	16	0,23	Âmire	15	0,21	Fabrikası'nda	15	0,21
	Ç52	Williamson, C. R. (2017)	idea	10	0,63	institution	10	0,63	trade	10	0,63	live	9	0,57	praise	9	0,57
	Ç53	Davidson, N. (2019)	England	40	0,39	labour	36	0,35	society	36	0,35	market	33	0,32	claim	32	0,32
	Ç54	Gerstenberger, H. (2017)	power	12	0,44	ancien	11	0,40	law	11	0,40	social	11	0,40	contract	10	0,39
	Ç55	Holcombe, R. G. (2017)	foundation	8	0,39	idea	8	0,39	interest	8	0,39	own	8	0,39	state	8	0,39
12	Ç56	Hoffman, P. T. (2020)	cotton	20	0,54	London	20	0,54	work	19	0,51	agglomeration	18	0,49	France	18	0,49
	Ç22	Bulut, M. (2009)	Republic	23	0,36	modern	21	0,33	commercial	20	0,31	land	20	0,31	expansion	19	0,29
	Ç57	Ağır, S. (2017)	loom	22	0,51	court	21	0,48	property	21	0,48	retail	21	0,48	barrier	19	0,48
	Ç58	Köse, M. Z. (2016)	Ottoman	12	0,24	Ağa	11	0,22	akçe	11	0,22	hukukî	11	0,22	Cezar	10	0,22
	Ç59	Şenyurt, O. (2009)	dülgerlerin dülgerlik	8 7	0,15 0,13	lonca	14	0,26	çalışan	13	0,24	kalfa	12	0,23	kayıt	12	0,23
13	Ç47	Srougo, S. (2012)	Albanian	17	0,43	city	16	0,40	Western	15	0,38	portage	14	0,35	Empire	13	0,35
	Ç60	Yıldırım, O. (2002)	ethno- religious	12	0,58	craftsman	11	0,53	Istanbul	11	0,53	Council	9	0,43	gedik	9	0,43
	Ç61	Pamuk, Ş. (2009)	urban	30	0,55	interest	28	0,51	European	27	0,49	political	25	0,46	revenue	25	0,46
	Ç62	Alrawadieh, A. ve Alrawadieh, Z. (2021)	village	21	0,77	Arab	18	0,66	food	18	0,66	imâret	14	0,51	facility	13	0,49

14	Ç63	Kuran, T. (2001)	asset	26	0,24	own	25	0,24	public	25	0,24	rule	25	0,24	serve	24	0,2
	Ç64	Solak, İ. (2012)	Bostancı	4	0,34	hamam	4	0,34	medrese	4	0,34	Osmanlı	4	0,34	para	4	0,3
	Ç26	Güven T. (2016)	kâr	13	0,22	merkezi	13	0,22	Anadolu	12	0,20	malikâne	12	0,20	sistemi	12	0,2
	Ç65	Selçuk, İ. (2021)	policy	14	0,47	authority	13	0,43	İslamic	12	0,40	official	12	0,40	religious	12	0,4
	Ç27	Kazgan, Gülten (2006)	mali	11	0,24	vergi	11	0,24	borç	10	0,22	İstanbul	10	0,22	siyasal	10	0,2
15	Ç66	Schein, A. (2016)	tax	36	0,74	system	30	0,62	area	24	0,49	industry	23	0,47	budget	20	0,4
	Ç56	Hoffman, P. T. (2020)	cotton	20	0,54	London	20	0,54	work	19	0,51	agglomeration	18	0,49	France	18	0,4
	Ç67	Sheppard, E. (2005)	country	28	0,42	repeal	27	0,40	status	24	0,36	account	23	0,34	epistemology	23	0,3
	Ç68	Knack, S. ve Keefer, P. (1995)	convergence	16	0,63	equation	16	0,63	revolution	16	0,63	state	16	0,63	coup	15	0,5
16	Ç26	Güven T. (2016)	kâr	13	0,22	merkezi	13	0,22	Anadolu	12	0,20	malikâne	12	0,20	sistemi	12	0,2
	Ç69	Çakmak, B. (2015)	tohumluk	10	0,25	zulm	10	0,25	doğal	9	0,22	hükûmete	9	0,22	telgraf	9	0,2
	Ç70	Koyuncu, D. T. ve Küçükkalay, A. M. (2016)	process	27	0,75	rural	27	0,75	differentiation	26	0,72	amount	25	0,69	product	25	0,6
	Ç71	Dokuzlu, S. (2017)	social	13	0,55	Midhat	13	0,55	Pasha	12	0,50	establish	12	0,50	area	11	0,4
18	Ç72	Kaya, P. H. (2021)	merkeziyetçi	21	0,29	Şirketi	20	0,28	tımar	20	0,28	malikâne	19	0,27	livre	17	0,2
	Ç73	Kuran, T. (2010)	contract	21	0,30	market	20	0,28	business	18	0,25	modern	18	0,25	practice	18	0,2
	Ç74	Arslantaş, Y. (2019)	practice	12	0,46	fiscal	11	0,42	central	10	0,38	confiscate	10	0,38	explain	10	0,3
	Ç26	Güven T. (2016)	kâr	13	0,22	merkezi	13	0,22	Anadolu	12	0,20	malikâne	12	0,20	sistemi	12	0,2

Ek-5: Literatürün Frekans Analizi Sonuçları (21.-25. Kelimeler)

Sübjektif Yargı Nu.	Çalışmanın Kodu	Yazar(lar) ve Yıl	21. Sözcük			22. Sözcük			23. Sözcük			24. Sözcük			25. Sözcük		
			Sözcük	Frekans	%	Sözcük	Frekans	%	Sözcük	Frekans	%	Sözcük	Frekans	%	Sözcük	Frekans	%
1	Ç1	Becker, S. O. ve Woessmann, L. (2009)	Reformation	36	0,39	association	34	0,37	capital	31	0,34	report	29	0,32	source	29	0,32
	Ç2	Spenkuch, J. L. (2017)	panel	16	0,35	peace	15	0,33	earnings	15	0,33	income	15	0,33	instrument	15	0,33
	Ç3	Agvei, S. K. (2018)	ideology	13	0,40	capital	12	0,36	decision	12	0,36	gender	12	0,36	opportunity	12	0,36
	Ç4	Depleijt, A. M. ve Van Zanden, J. L. (2016)	population	17	0,37	Protestantism	17	0,37	report	17	0,37	city	16	0,34	wage	16	0,34
	Ç5	Nunziata, L. ve Rocco, L. (2016)	municipality	18	0,30	proportion	18	0,30	report	17	0,28	baseline	16	0,27	skilled	16	0,27
	Ç6	Nunziata, L. ve Rocco, L. (2018)	economic	12	0,26	geographic	12	0,26	network	12	0,26	report	12	0,26	historical	10	0,22
	Ç7	Basten, C. ve Betz, F. (2013)	ethic	14	0,38	inequality	14	0,38	coefficient	12	0,33	policy	11	0,30	government	10	0,27
	Ç8	Hillman, A. L. ve Potrafke, N. (2017)	salvation	8	0,33	ethic	7	0,29	Jew	7	0,29	political	7	0,29	woman	7	0,29
	Ç9	Arrunada, B. (2010)	friend	22	0,45	moral	21	0,43	stranger	21	0,43	believer	19	0,39	tax	18	0,37
	Ç10	Shi, S. X. vd. (2012)	trade	12	0,30	religious	11	0,27	coefficient	10	0,25	East	10	0,25	minority	10	0,25
2	Ç11	Doğru, C. (2010)	mülk	8	0,21	Protestan	8	0,21	sosyal	8	0,21	üretim	8	0,21	birikimini	7	0,18
	Ç12	Kaval, M. (2015)	meta	11	0,13	oyun	11	0,13	zühd	11	0,13	Arabi	10	0,12	eşyanın	10	0,12

	Ç13	Aziz, M. N. ve Mohamad, O. B. (2016)	inequality	21	0,52	welfare	20	0,49	economic	19	0,47	distribute	18	0,44	Prophet	18	0,44
	Ç14	Zengin, H. (2017)	toprağın	7	0,16	üretimin	7	0,16	Batılı	6	0,14	iaşe	6	0,14	Protestan	6	0,14
	Ç15	Guichard, J. P. (2009)	classification	5	0,41	debt	5	0,41	GDP	5	0,41	class	4	0,33	independent	4	0,33
	Ç16	O'Brien, P. (1996)	wartime	12	0,36	fiscal	11	0,33	fund	11	0,33	long-term	11	0,33	gain	10	0,30
3	Ç17	Queralto, D. (2015)	expand	33	0,39	trade	33	0,39	spend	32	0,38	build	29	0,34	labor	29	0,34
	Ç18	Rostow, W. W. (1970)	Amerika	6	0,17	fikir	6	0,17	geleneksel	6	0,17	gelişme	6	0,17	merkantilist	6	0,17
	Ç19	Wang, G. W. (2018)	tax	19	0,60	permanent	18	0,57	international	17	0,53	Proposition	16	0,50	bank	15	0,47
	Ç20	Wu, S. (2018)	List	13	0,38	members	13	0,38	system	13	0,38	development	12	0,35	anti-dumping	11	0,32
	Ç21	Selcuk, İ. (2021)	policies	11	0,33	production	11	0,33	craftsmen	10	0,30	fiscal	10	0,30	sources	10	0,30
	Ç22	Bulut, M. (2009)	nations	19	0,29	revenue	19	0,29	guild	18	0,28	trading	18	0,28	aim	17	0,26
	Ç23	Kuran, T. (2011)	local	175	0,23	foreign	171	0,23	waqf	171	0,23	Europe	168	0,22	interest	165	0,22
	Ç24	Aynural, S. (1996)	standartlar	4	0,36	usta	4	0,36	alet	3	0,27	altın	3	0,27	amirleri	3	0,27
4	Ç25	Kurt, E. ve Şehitoğlu, Y. (2021)	bilgisinin	11	0,19	değişim	11	0,19	kapitalist	11	0,19	organizasyon	11	0,19	Rum	11	0,19
	Ç26	Güven T. (2016)	müsadere	11	0,18	özel	11	0,18	pay	11	0,18	askerî	10	0,17	güç	10	0,17
	Ç27	Kazgan, Gülten (2006)	Bankası	9	0,20	devlet devletlerinin	9	0,20	para	9	0,20	Rusya	9	0,20	topraklarında	9	0,20
	Ç28	Zhang, L. (2021)	Revolution	24	0,34	yarn	24	0,34	innovations	23	0,32	spinning	22	0,31	technological	22	0,31
	Ç29	Bakker, G. vd. (2019)	revolution	20	0,33	value-added	17	0,28	trade	14	0,23	prices	13	0,22	educational	12	0,20
5	Ç30	Humphries, J. ve Schneider, B. (2019)	employment	16	0,34	fibre	16	0,34	children	14	0,30	costs	12	0,25	poor	12	0,25
	Ç31	Friedmann, H. (1978)	competition	26	0,35	cost	23	0,31	enterprise	23	0,31	agriculture	22	0,30	American	22	0,30

6	Ç32	Da Rin, M., Nicodano, G. ve Sembenelli, A. (2006)	income	21	0,40	personal	19	0,36	investors	16	0,30	Europe	15	0,28	population	13	0,25
	Ç33	Bustamante, C. V., Mingo, S. ve Matusik, S. F. (2021)	norms	19	0,40	robust	19	0,40	analysis	17	0,36	culture	17	0,36	country	16	0,33
	Ç34	Doh, J. vd. (2017)	local	14	0,36	articles	13	0,33	enforcement	13	0,33	home	13	0,33	international	13	0,33
	Ç35	Puffer, S. M., McCarthy, D. J. ve Boisot, M. (2009)	concept	18	0,31	economy	18	0,31	personal	17	0,30	social	17	0,30	local	16	0,28
	Ç36	Bawazir, H. vd. (2020)	investments	13	0,35	Arabia	12	0,32	Saudi	12	0,32	economies	11	0,30	sector	10	0,27
	Ç37	Coşgel, M. ve Ergene, B. A. (2011)	elite	13	0,42	transmission	12	0,39	article	11	0,36	capital	11	0,36	individuals	10	0,32
7	Ç38	İnalçık, H. (1969)	engaged	27	0,36	credit	25	0,33	society	25	0,33	sold	25	0,33	wealth	24	0,32
8	Ç39	Sener, S. ve Sarıdoğan, E. (2011)	education	8	0,40	environment	8	0,40	national	8	0,40	welfare	8	0,40	Global	7	0,35
	Ç40	Licheng, W. (2011)															
	Ç41	Li, W. W. (2009)	prediction	7	0,70	manufacturing	6	0,60									
9	Ç42	Yıldız, H. (2016)	cotton	21	0,37	class	19	0,33	context	18	0,32	machinery	18	0,32	urban	18	0,32
	Ç43	Quarter, D. (2001)	strike	12	0,33	textile	12	0,33	capital	11	0,31	economic	9	0,25	elite	9	0,25
	Ç44	Sefer, A. (2021)	family	13	0,34	contract	13	0,34	industrial	13	0,34	arrears	12	0,31	authority	12	0,31
	Ç45	Hofmeester, K. ve Lucassen, J. (2020)	polity	11	0,33	town	11	0,33	individual	10	0,30	own	10	0,30	development	9	0,27
	Ç46	Yıldırım, K. (2011)	Avrupa	26	0,21	mahkûmların	24	0,20	sivil	23	0,19	emek	22	0,18	maden	22	0,18

10	Ç47	Srougo, S. (2012)	employment	13	0,33	trade	13	0,33	Istanbul	12	0,30	government	11	0,28	service	11	0,28
	Ç48	Kodaman, B. (2005)	contemporary	3	0,15	çağdaşlaşma	3	0,15	history	3	0,15	refah	3	0,15	maddî	3	0,15
	Ç49	Taştekin, O. (2019)	Batı	10	0,18	establish	10	0,18	yükseköğretim	10	0,18	Avrupa	9	0,16	değişim	9	0,16
	Ç50	Kenan, S. (2013)	askerî	8	0,15	İslâm	8	0,15	lise	8	0,15	meslekî	8	0,15	örgün	8	0,15
	Ç51	Soyluer, S. (2018)	yabancı	15	0,21	çakmaklı	14	0,20	Fransız	14	0,20	usta	14	0,20	askerî	13	0,18
11	Ç52	Williamson, C. R. (2017)	entrepreneurship	8	0,50	expectancy	8	0,50	Property	8	0,50	regulation	8	0,50	social	8	0,50
	Ç53	Davidson, N. (2019)	work	31	0,30	system	29	0,28	transition	28	0,27	economic	27	0,26	condition	26	0,25
	Ç54	Gerstenberger, H. (2017)	régime	10	0,37	legitimate	10	0,37	class	9	0,33	competence	9	0,33	course	9	0,33
	Ç55	Holcombe, R. G. (2017)	activity	7	0,34	political	7	0,34	institution	6	0,29	Marx	6	0,29	modern	6	0,29
	Ç56	Hoffman, P. T. (2020)	supply	18	0,49	income	16	0,43	western	16	0,43	city	15	0,40	cost	15	0,40
12	Ç22	Bulut, M. (2009)	nations	19	0,29	revenue	19	0,29	guild	18	0,28	trading	18	0,28	aim	17	0,26
	Ç57	Ağır, S. (2017)	owner	19	0,44	asset	18	0,41	capital	18	0,41	emerge	18	0,41	rent	18	0,41
	Ç58	Köse, M. Z. (2016)	esnaf	10	0,20	Yahudi	10	0,20	Devleti	9	0,18	meslek	9	0,18	rehin	9	0,18
	Ç59	Şenyurt, O. (2009)	müslim	11	0,21	yapıların	11	0,21	Gömlek	10	0,19	defterde	8	0,15	ferman	8	0,15
	Ç47	Srougo, S. (2012)	employment	13	0,33	trade	13	0,33	Istanbul	12	0,30	government	11	0,28	service	11	0,28
	Ç60	Yıldırım, O. (2002)	Imperial	9	0,43	structure	9	0,43	traditional	9	0,43	artisan	8	0,39	warden	8	0,39
	Ç61	Pamuk, Ş. (2009)	borrow	23	0,42	economy	23	0,42	system	23	0,42	area	22	0,40	private	22	0,40
13	Ç62	Alrawadieh, A. ve Alrawadieh, Z. (2021)	Empire	12	0,44	serve	11	0,40	Sultan	11	0,40	station	10	0,37	history	9	0,33
	Ç63	Kuran, T. (2001)	Kuran	23	0,22	trust	22	0,21	resource	21	0,20	legal	20	0,19	private	20	0,19
	Ç64	Solak, İ. (2012)	Paşa	4	0,34	sahibi	4	0,34	Şeyh	4	0,34	Çavuş	3	0,25	Debbağhâne	3	0,25

14	Ç26	Güven T. (2016)	müsadere	11	0,18	özel	11	0,18	pay	11	0,18	askerî	10	0,17	güç	10	0,17
	Ç65	Selçuk, İ. (2021)	source	12	0,40	concern	11	0,37	economic	11	0,37	Istanbul	11	0,37	legal	11	0,37
	Ç27	Kazgan, Gülten (2006)	Bankası	9	0,20	devlet	9	0,20	para	9	0,20	Rusya	9	0,20	topraklarında	9	0,20
						devletlerinin	8	0,18									
15	Ç66	Schein, A. (2016)	revenue	20	0,41	cultivable	17	0,35	Eastern	17	0,35	investment	17	0,35	government	16	0,33
	Ç56	Hoffman, P. T. (2020)	supply	18	0,49	income	16	0,43	western	16	0,43	city	15	0,40	cost	15	0,40
	Ç67	Sheppard, E. (2005)	argue	22	0,33	comparative	22	0,33	interest	22	0,33	local	22	0,33	international	21	0,31
	Ç68	Knack, S. ve Keefer, P. (1995)	steady	13	0,51	assassination	12	0,47	private	12	0,47	security	12	0,47	efficiency	11	0,43
16	Ç26	Güven T. (2016)	müsadere	11	0,18	özel	11	0,18	pay	11	0,18	askerî	10	0,17	güç	10	0,17
	Ç69	Çakmak, B. (2015)	çürük	8	0,20	kantar	8	0,20	muhtar	8	0,20	sosyo-ekonomik	8	0,20	yemeklik	8	0,20
	Ç70	Koyuncu, D. T. ve Küçükkalay, A. M. (2016)	tax	24	0,66	decare	22	0,61	town	22	0,61	Western	22	0,61	trade	21	0,58
	Ç71	Dokuzlu, S. (2017)	money	11	0,46	transfer	11	0,46	farm	10	0,42	government	10	0,42	income	10	0,42
18	Ç72	Kaya, P. H. (2021)	sermaye	17	0,24	mülkiyet	16	0,22	kurumsal	15	0,21	para	15	0,21	Devrimi	14	0,20
	Ç73	Kuran, T. (2010)	sector	18	0,25	coffee	17	0,24	exchange	17	0,24	legal	17	0,24	opportunity	17	0,24
	Ç74	Arslantaş, Y. (2019)	function	10	0,38	historiography	10	0,38	important	10	0,38	official	10	0,38	see	10	0,38
	Ç26	Güven T. (2016)	müsadere	11	0,18	özel	11	0,18	pay	11	0,18	askerî	10	0,17	güç	10	0,17

Ek-6: Literatürün Frekans Analizi Sonuçları (26.-30. Kelimeler)

Sübjektif Yargı Nu.	Çalışmanın Kodu	Yazar(lar) ve Yıl	26. Sözcük			27. Sözcük			28. Sözcük			29. Sözcük			30. Sözcük		
			Sözcük	Frekans	%	Sözcük	Frekans	%	Sözcük	Frekans	%	Sözcük	Frekans	%	Sözcük	Frekans	%
1	Ç1	Becker, S. O. ve Woessmann, L. (2009)	municipality	28	0,31	region	28	0,31	work	28	0,31	German	25	0,27	thesis	24	0,26
	Ç2	Spengkuch, J. L. (2017)	territory	15	0,33	Baseline	14	0,31	capital	14	0,31	paper	12	0,26	parent	12	0,26
	Ç3	Agyei, S. K. (2018)	investment	11	0,33	wealth	11	0,33	business	10	0,30	economy	10	0,30	fund	10	0,30
	Ç4	Depleijt, A. M. ve Van Zanden, J. L. (2016)	regression	16	0,34	positive	14	0,30	Italy	14	0,30	Switzerland	14	0,30	Germany	13	0,28
	Ç5	Nunziata, L. ve Rocco, L. (2016)	column	15	0,25	language	14	0,23	occupation	14	0,23	Reformed	13	0,22	God	12	0,20
	Ç6	Nunziata, L. ve Rocco, L. (2018)	Empire	9	0,19	entrepreneurial	9	0,19	Europe	9	0,19	favour	9	0,19	financial	9	0,19
	Ç7	Basten, C. ve Betz, F. (2013)	country	9	0,24	education	9	0,24	federal	9	0,24	city	8	0,22	German-speaking	8	0,22
	Ç8	Hillman, A. L. ve Potrafke, N. (2017)	authoritarian	6	0,25	law	6	0,25	payment	6	0,25	prohibition	6	0,25	wealth	6	0,25
	Ç9	Arrunada, B.	Working	17	0,35	economic	16	0,33	church	13	0,27	salvation	13	0,27	faith	11	0,23

2	Ç10	(2010) Shi, S. X. vd. (2012)	social	10	0,25	trust	10	0,25	Western	10	0,25	empirical	10	0,25	institutional	9	0,22
	Ç11	Doğru, C. (2010)	güç	7	0,18	kapitalizmi n	7	0,18	maddeye	7	0,18	zengin	7	0,18	dini	6	0,16
	Ç12	Kaval, M. (2015)	toplumsal	10	0,12	âhiret	9	0,11	arzu	9	0,11	aşırı	9	0,11	Mevlana	9	0,11
	Ç13	Aziz, M. N. ve Mohamad, O. B. (2016)	government	17	0,42	utilize	18	0,44	spend	17	0,42	product	16	0,39	traditional	16	0,39
	Ç14	Zengin, H. (2017)	rekabet	6	0,14	sınıfının	6	0,14	teşvik	6	0,14	toplum	6	0,14	tüccarların	6	0,14
3	Ç15	Guichard, J. P. (2009)	commercial	3	0,25	crisis	3	0,25	Mercantilist	3	0,25	States	3	0,25	transitory	3	0,25
	Ç16	O'Brien, P. (1996)	government	10	0,30	investment	10	0,30	naval	10	0,30	modern	9	0,27	property	9	0,27
	Ç17	Queralt, D. (2015)	innovation	27	0,32	market	27	0,32	incentive	25	0,29	consumptio n	24	0,28	industry	24	0,28
	Ç18	Rostow, W. W. (1970)	yenilik	6	0,17	çağdaş	5	0,14	feodal	5	0,14	gelişmekte	5	0,14	Hindistan	5	0,14
	Ç19	Wang, G. W. (2018)	central	15	0,47	wealth	15	0,47	sentiments	14	0,44	ambiguous	13	0,41	currency	13	0,41
	Ç20	Wu, S. (2018)	strategy	11	0,32	treaties	9	0,26	interests	8	0,23	mechanism	8	0,23	national	8	0,23
4	Ç21	Selcuk, İ. (2021)	official	9	0,27	authorities	8	0,24	provisioning	8	0,24	rules	8	0,24	subjects	8	0,24
	Ç22	Bulut, M. (2009)	central	17	0,26	goods	17	0,26	industry	17	0,26	peasants	17	0,26	raw	17	0,26
	Ç23	Kuran, T. (2011)	business	16 3	0,22	History	161	0,21	system	156	0,21	capitulation s	152	0,20	modern	14 4	0,19
	Ç24	Aynural, S. (1996)	bölgelere	3	0,27	devlet	3	0,27	idari	3	0,27	malın	3	0,27	müsaade	3	0,27
	Ç25	Kurt, E. ve Şehitoğlu, Y. (2021)	politik	9	0,15	Savaşı	9	0,15	tarihsel	9	0,15	analysis	8	0,14	kurumsal	8	0,14
	Ç26	Güven T. (2016)	taşradaki	10	0,17	yatırım	10	0,17	toprak	10	0,17	çiftlik	9	0,15	reaya	9	0,15
	Ç27	Kazgan,	yerli	9	0,20	ABD	8	0,18	Aşar	8	0,18	azınlıklar	8	0,18	ithalat	8	0,18

Gülten (2006)																	
5	Ç28	Zhang, L. (2021)	consumption	18	0,25	domestic	18	0,25	globalization	18	0,25	regions	18	0,25	capacity	17	0,24
	Ç29	Bakker, G. vd. (2019)	technological	12	0,20	improvements	11	0,18	Britain	10	0,17	employment	9	0,15	equipment	9	0,15
	Ç30	Humphries, J. ve Schneider, B. (2019)	books	11	0,23	revolution	10	0,21	Britain	9	0,19	growth	9	0,19	historians	9	0,19
	Ç31	Friedmann, H. (1978)	profit	21	0,28	specialized	21	0,28	tion	21	0,28	organization	20	0,27	political	19	0,26
6	Ç32	Da Rin, M., Nicodano, G. ve Sembenelli, A. (2006)	demand	11	0,21	development	10	0,19	expenditure	10	0,19	methodological	9	0,17	specification	9	0,17
	Ç33	Bustamante, C. V., Mingo, S. ve Matusik, S. F. (2021)	theoretical	16	0,33	economic	15	0,31	information	15	0,31	venture	15	0,31	firms	14	0,29
	Ç34	Doh, J. vd. (2017)	value	13	0,33	exchanges	12	0,31	external	12	0,31	investment	12	0,31	resources	12	0,31
	Ç35	Puffer, S. M., McCarthy, D. J. ve Boisot, M. (2009)	development	15	0,26	environment	15	0,26	legal	15	0,26	risk	15	0,26	individuals	14	0,24
	Ç36	Bawazir, H. vd. (2020)	Emirates	9	0,24	prices	9	0,24	UAE	9	0,24	country	8	0,22	companies	7	0,19
	Ç37	Coşgel, M. ve Ergene, B. A. (2011)	intergenerational	10	0,32	Empire	9	0,29	respect	9	0,29	academic	8	0,26	Anatolia	8	0,26
7	Ç38	İnalçık, H. (1969)	gold	23	0,30	masters	23	0,30	commercial	22	0,29	production	22	0,29	Europe	21	0,28
8	Ç39	Sener, S. ve Saridogan, E. (2011)	Schumpeter	6	0,30	creative	5	0,25	investment	5	0,25	OECD	5	0,25	organisational	5	0,25
	Ç40	Licheng, W. (2011)															

9	Ç41	Li, W. W. (2009)															
	Ç42	Yıldız, H. (2016)	reel	17	0,30	silk	17	0,30	demand	16	0,28	Indian	16	0,28	market	15	0,26
	Ç43	Quarter, D. (2001)	female	9	0,25	process	9	0,25	province	9	0,25	Turkish	9	0,25	Egypt	8	0,22
	Ç44	Sefer, A. (2021)	job	12	0,31	European	11	0,28	experience	11	0,28	financial	11	0,28	War	11	0,28
	Ç45	Hofmeester, K. ve Lucassen, J. (2020)	exchange	9	0,27	kin	9	0,27	institution	8	0,24	commodify	8	0,24	community	8	0,24
	Ç46	Yıldırım, K. (2011)	savaş	21	0,17	tarımsal	21	0,17	bedenen	20	0,16	gün	19	0,16	İngiliz	19	0,16
	Ç47	Srougo, S. (2012)	urban	11	0,28	central	10	0,25	hisba	10	0,25	local	10	0,25	organization	10	0,25
10	Ç48	Kodaman, B. (2005)	kültür	3	0,15	siyasî	3	0,15	society	3	0,15	sömürü	3	0,15	Tanzimat	3	0,15
	Ç49	Taştekin, O. (2019)	din	9	0,16	kız	9	0,16	Mühendishâne-i	9	0,16	hukuk	8	0,14	Tıbbiye-i	8	0,14
	Ç50	Kenan, S. (2013)	Türkiye	8	0,15	Üniversitesi	8	0,15	vakıf	8	0,15	yabancı	7	0,13	yükseköğretim	7	0,13
	Ç51	Soyluer, S. (2018)	tezgâhların	13	0,18	İngiltere'den	12	0,17	istihdam	12	0,17	Alman	10	0,14	bina	10	0,14
11	Ç52	Williamson, C. R. (2017)	wealth	8	0,50	confident	7	0,44	create	7	0,44	government	7	0,44	profit	7	0,44
	Ç53	Davidson, N. (2019)	feudal	24	0,23	own	23	0,22	develope	21	0,20	struggle	21	0,20	economy	20	0,19
	Ç54	Gerstenberger, H. (2017)	practice	9	0,33	property	9	0,33	exploitation	8	0,29	force	8	0,29	Marxist	8	0,29
	Ç55	Holcombe, R. G. (2017)	property	6	0,29	rhetoric	6	0,29	theory	6	0,29	force	5	0,24	institutional	5	0,24
	Ç56	Hoffman, P. T. (2020)	demand	15	0,40	country	14	0,38	industry	14	0,38	Revolution	14	0,38	transportation	14	0,38
12	Ç22	Bulut, M. (2009)	central	17	0,26	goods	17	0,26	industry	17	0,26	peasants	17	0,26	raw	17	0,26
	Ç57	Ağır, S. (2017)	sell	18	0,41	gurus,	17	0,39	state	16	0,37	master	15	0,35	restrict	15	0,35

	Ç58	Köse, M. Z. (2016)	şahit	9	0,18	temin	9	0,18	Üniversitesi	9	0,18	ekonomik	8	0,16	Empire	8	0,16
	Ç59	Şenyurt, O. (2009)	çerâğ	7	0,13	çırak	7	0,13	götürü	7	0,13	hâssa	7	0,13	Kayseri	7	0,13
	Ç47	Srougo, S. (2012)	urban	11	0,28	central	10	0,25	hisba	10	0,25	local	10	0,25	organization	10	0,25
	Ç60	Yıldırım, O. (2002)	attempt	7	0,34	convict	7	0,34	developmen t	7	0,34	labour	7	0,34	organization	7	0,34
	Ç61	Pamuk, Ş. (2009)	empire	21	0,38	labour	21	0,38	modern	21	0,38	local	20	0,37	policy	20	0,37
13	Ç62	Alrawadieh, A. ve Alrawadieh, Z. (2021)	mosque	9	0,33	province	9	0,33	construction	8	0,29	city	7	0,26	experience	7	0,26
	Ç63	Kuran, T. (2001)	Muslim	19	0,18	wealth	19	0,18	charitable	18	0,17	individual	18	0,17	municipality	18	0,17
	Ç64	Solak, İ. (2012)	han	3	0,25	ihtiyaç	3	0,25	Kürkçüler	3	0,25	nakit	3	0,25	Tevbe	3	0,25
14	Ç26	Güven T. (2016)	taşradaki	10	0,17	yatırım	10	0,17	toprak	10	0,17	çiftlik	9	0,15	reaya	9	0,15
	Ç65	Selçuk, İ. (2021)	manufacture	11	0,37	production	11	0,37	revenue	11	0,37	rule	11	0,37	craftsman	10	0,33
	Ç27	Kazgan, Gülten (2006)	yerli	9	0,20	ABD	8	0,18	Aşar	8	0,18	azınlıklar	8	0,18	ithalat	8	0,18
15	Ç66	Schein, A. (2016)	Arab	15	0,31	capital	14	0,29	Jewish	14	0,29	developmen t	13	0,27	private	13	0,27
	Ç56	Hoffman, P. T. (2020)	demand	15	0,40	country	14	0,38	industry	14	0,38	Revolution	14	0,38	transportatio n	14	0,38
	Ç67	Sheppard, E. (2005)	market	21	0,31	moral	20	0,30	European	18	0,27	nation	18	0,27	capitalist	17	0,25
	Ç68	Knack, S. ve Keefer, P. (1995)	government	11	0,43	power	11	0,43	capital	9	0,35	contract	8	0,31	public	8	0,31
16	Ç26	Güven T. (2016)	taşradaki	10	0,17	yatırım	10	0,17	toprak	10	0,17	çiftlik	9	0,15	reaya	9	0,15
	Ç69	Çakmak, B. (2015)	guruş	7	0,17	tahkik	7	0,17	afetlerin	6	0,15	afyon	6	0,15	haksızlıklar	6	0,15

18	Ç70	Koyuncu, D. T. ve Küçükkalay, A. M. (2016)	city	20	0,55	demand	20	0,55	incorporation	19	0,53	professional	19	0,53	wealth	18	0,50
	Ç71	Dokuzlu, S. (2017)	pay	10	0,42	accumulation	9	0,38	Bank	9	0,38	development	9	0,38	interest	9	0,38
	Ç72	Kaya, P. H. (2021)	İstanbul	13	0,18	nakit	13	0,18	temel	13	0,18	toplama	13	0,18	savaşlar	12	0,17
	Ç73	Kuran, T. (2010)	resource	17	0,24	social	17	0,24	system	17	0,24	organization	16	0,23	reform	16	0,23
	Ç74	Arslantaş, Y. (2019)	tax	10	0,38	source	9	0,35	administrative	8	0,31	decentralisation	8	0,31	time	10	0,38
	Ç26	Güven T. (2016)	taşradaki	10	0,17	yatırım	10	0,17	toprak	10	0,17	çiftlik	9	0,15	reaya	9	0,15

Ek-7: Kod Listesi

Kod	Bulunduğu Yayın Sayısı	Kod	Bulunduğu Yayın Sayısı	Kod	Bulunduğu Yayın Sayısı	Kod	Bulunduğu Yayın Sayısı
abd(tr.)/american(ing.)/amerika(tr.)/amerikan(tr.)	7	deals(ing.)	1	holdings(ing.)	1	mechanic(ing.)	1
academic(ing.)	1	debate(ing.)	1	home(ing.)	1	mercantilism(ing.)/mercantilist(ing.)	12
accumulation(ing.)/birikimi(tr.)/birikimini(tr.)	5	debbaghâne(tr.)	1	homeland(ing.)	1	mercantilism(ing.)/mercantilist(ing.)	12
acem(tr.)	1	debt(ing.)/borç(tr.)/borcun(tr.)/borcu(tr.)	10	household(s)(ing.)	5	merchant(s)(ing.)	8
agriculture(ing.)/agricultural(ing.)	6	decare(ing.)	1	hükûmete(tr.)	1	military(ing.)	3
ağa(tr.)/ağanın(tr.)	8	decentralisation(ing.)	1	iaşe(tr.)	1	minority(ing.)	4
akches(ing.)/akçe(tr.)	2	demand(ing.)	7	icat(tr.)/inventions(ing.)	2	money(ing.)/monetary(ing.)	5
albanian(ing.)	2	democracy(ing.)	1	ilahi(tr.)	1	moral(ing.)	2
alet(tr.)	1	develop(ing.)/developed(ing.)/developing(ing.)/development(ing.)	25	ilmî(tr.)	1	moral(ing.)	2
allah(tr.)/god(ing.)	3	devlet(tr.)/devlete(tr.)/devleti(tr.)/devleti'nin(tr.)/devletin(tr.)/devletlerin(tr.)/devletlerinin(tr.)/devrim(tr.)/devrimi(tr.)/devrimin(tr.)/devrimini(tr.)/devriminin(tr.)/revolution(ing.)	39	iltizam(tr.)	7	muhtesib(tr.)	2
altın(tr.)	1		18	imal(tr.)/imâl(tr.)/imalat(tr.)/imalatı(tr.)/imaline(tr.)	6	municipality(ing.)	4

amele(tr.)	1	din(tr.)/dini(tr.)/din î(tr.)/dinin(tr.)/relig ion(ing.)/religious(ing.)	27	imaret(tr.)	1	mülkiyet(tr.)	2
anadolu(tr.)/anatolia(ing.)	7	distance(ing.)	3	imaret(tr.)	1	müsadere(tr.)/conf iscate(ing.)/confis cation(ing.)	7
antep(tr.)	1	district(s)(ing.)	3	imperial(ing.)/empir e(ing.)	20	müsadere(tr.)/conf iscate(ing.)/confis cation(ing.)	7
anti-dumping(ing.)	1	dock(ing.)/docker(i ng.)	4	imports(ing.)/ithal(t r.)/ithalat(tr.)	4	müslüman(tr.)/mu slim(s)(ing.)	11
arab(ing.)/arabi(ing.) /arabia(ing.)	4	doctrine(ing.)	1	improvements(ing.)	1	nakit(tr.)	2
area(ing.)	5	domestic(ing.)	4	income(ing.)	12	nonmarket(ing.)	1
arm(ing.)	1	domination(ing.)	1	incorporation(ing.)	1	non-Muslim(ing.)	2
arsenal(ing.)	1	ducats(ing.)	1	indebtedness(ing.)	1	okul(tr.)/okulu(tr.) /okulun(tr.)/schoo l(ing.)/medrese(tr.)/medreselerin(tr.) ottoman(ing.)/otto mans(ing.)/Osman lı(tr.)	13
asia(ing.)	2	dutch(ing.)	2	indian(ing.)	2	öğretim(tr.)	46
asker(tr.)/askerî(tr.)/a skerî(tr.)/askerlerin(t r.)	12	dükkan(tr.)	1	individual(s)(ing.)	10	para(tr.)	2
asset(s)(ing.)/wealth(ing.)	13	dülgerlerin(tr.)/dül gerlik(tr.)	2	industry(ing.)/indus tries(ing.)/industrial (ing.)	19	paşa(tr.)/paşanın(t r.)/pasha(ing.)	7
aşar(tr.)/aşarını(tr.)	3	düyunu- umumiye(tr.)	4	inequality(ing.)	3	paşa(tr.)/paşanın(t r.)/pasha(ing.)	11
ayan(tr.)/ayanlar(tr.)/ ayanların(tr.)	12	düyunu- umumiye(tr.)	4	inequality(ing.)	3	pay(ing.)/payment (ing.)	11
azınlıklar(tr.)	2	earner(ing.)	1	information(ing.)	3	policy(ing.)/polici es(ing.)/political(t r.)	8
bahrain(ing.)	1	earnings(ing.)	2	ingiliz(tr.)/ingilizler (tr.)	4		29

bank(ing.)/bankası(tr.)	6	east(ing.)/eastern(ing.)	7	ingiltere(tr.)/ingiltere'den(tr.)/england(ing.)	9	population(ing.)	7
batınî(tr.)	1	edirne(tr.)	1	innovation(ing.)/innovations(ing.)/innovative(ing.)	10	port(ing.)	2
bedenen(tr.)	1	egypt(ing.)	1	innovation(ing.)/innovations(ing.)/innovative(ing.)	10	portage(ing.)	2
bedesten(tr.)	1	eğitim(tr.)/eğitimde(tr.)/eğitime(tr.)/eğitimi(tr.)/eğitimin(tr.)/education(ing.)/educational(ing.)/ekonomi(tr.)/ekonomik(tr.)/economic(ing.)/economics(ing.)/economies(ing.)/economy(ing.)/iktisat(tr.)/iktisadi(tr.)/iktisadî(tr.)	21	inspection(ing.)	2	porter(ing.)	2
belief(ing.)	2		94	inspector(ing.)	2	price(s)(ing.)	8
believer(ing.)	1	electric(ing.)/electricity(ing.)	2	inşaat(tr.)/construction(ing.)/constructed(ing.)	4	private(ing.)	7
beneficiary(ing.)/inheritance(ing.)	2	elite(ing.)	4	interest(ing.)/interests(ing.)/faiz(tr.)	10	producer(ing.)	2
beneficiary(ing.)/inheritance(ing.)	2	emirates(ing.)	1	international(ing.)	6	product(s)(ing.)	7
bilim(tr.)/bilimi(tr.)/bilimsel(tr.)/science(ing.)	8	employ(ing.)/employment(ing.)/employed(ing.)/employer(ing.)/self-employed(ing.)	10	inventories(ing.)	1	production(ing.)/üretim(tr.)	26
bombay(ing.)	1	entrepreneur(s)(ing.)/entrepreneurship(ing.)/entrepreneurial(ing.)/enterprise(ing.)/girişimci(tr.)/i	22	invest(ing.)/investment(ing.)/investment(s)(ing.)/yatırım(tr.)	17	productive(ing.)/productivity(ing.)	7

nitiatives(ing.)							
border(ing.)	1	environment(ing.)	3	investors(ing.)	3	profit(ing.)/kâr(tr.)	9
border(ing.)	1	epistemology(ing.)	1	İslâm(tr.)/İslam(tr. ve ing.) / islamic (ing.)	13	property(ing.)	9
bostancı(tr.)	1	equipment(ing.)	1	istanbul(tr.)/istanbul'a(tr.)/İstanbul(ing.)	23	protection(ing.)	2
bourgeois(ing.)/bourgeoisie(ing.)	6	ermenî(tr.)	2	istihdam(tr.)	2	protection(ing.)	2
bourgeois(ing.)/bourgeoisie(ing.)	6	esnaf(tr.)/esnafın(tr.)/esnafî(tr.)/esnafının(tr.)/esnafına(tr.)/esnafa(tr.)/artisan(ing.)	15	işçi(tr.)/işçiler(tr.)/işçilerin(tr.)	3	protestan(tr.)/protestant(ing.)/protestantism(ing.)	20
bourgeois(ing.)/bourgeoisie(ing.)	6	eşraf(tr.)/eşrafa(tr.)	2	işgücü(tr.)	1	province(ing.)	3
boyacı(tr.)	1	ethic(ing.)/ethical(ing.)	7	işletme(tr.)	1	public(ing.)	6
bölgelere(tr.)	1	ethic(ing.)/ethical(ing.)	7	japan(ing.)	1	raw(ing.)	4
britain(ing.)/british(ing.)	17	ethno-religious(ing.)	1	jew(ing.)/jewish(ing.)	6	reaya(tr.)	4
britain(ing.)/british(ing.)	17	ethno-religious(ing.)	1	job(ing.)	1	region(s)(ing.)/regional(ing.)	11
budget(ing.)	1	europe(ing.)/european(ing.)/avrupa(tr.)/avrupa'da(tr.)/avrupa'dan(tr.)/avrupa'nın(tr.)/avrupa'ya(tr.)/avrupa'yı(tr.)/avrupalı(tr.)	45	jordan(ing.)	1	regulation(ing.)	3

build(ing.)	2	europa(ing.)/europe pean(ing.)/avrupa(t r.)/avrupa'da(tr.)/a vrupa'dan(tr.)/avru pa'nın(tr.)/avrupa' ya(tr.)/avrupa'yı(tr.)/avrupalı(tr.)	45	journeyman(ing.)	1	regulation(ing.)	3
bursa(tr.)	5	exchange(s)(ing.)	4	judicial(ing.)	1	republic(ing.)/cu mhuriyet(tr.)	4
business(es)(ing.)	11	expenditure(s)(ing.)	5	kalfa(tr.)	1	research(ing.)	2
cambridge(ing.)	1	exploitation(ing.)	1	kantar(tr.)	1	resource(ing.)	3
cami(tr.)/camii(tr.)	2	export(ing.)	1	kastamonu(tr.)	1	revenue(ing.)	6
canton(ing.)	2	factory(ing.)/fabrik ası'nda(tr.)	3	kavalcı(tr.)	1	rule(ing.)	3
capacity(ing.)	3	faith(ing.)	1	kayseri(tr.)	1	rural(ing.)/taşrada ki(tr.)	6
capital(ing.)	23	family(ing.)	7	kız(tr.)	1	rural(ing.)/taşrada ki(tr.)	6
capital(ing.)	23	farm(s)(ing.)/farmi ng(ing.)/çiftlik(tr.)	11	knowledge(ing.)	4	rusya(tr.)	2
capitalism/capitalist(s)/capitalization/kapi talist/kapitalizm/kapi talizmin	16	farmer(ing.)	1	köy(tr.)/köye(tr.)/kö yü'nden(tr.)/kazası(tr.)/köy(tr.)	7	sanayi(tr.)	4
capitalism/capitalist(s)/capitalization/kapi talist/kapitalizm/kapi talizmin	16	father(s)(ing.)	3	köylü(tr.)/köylünün (tr.)/köylüye(tr.)/pe asants(ing.)	6	sarraf(tr.)/sarraflar (tr.)/sarrafların(tr.)	7
capitulations(ing.)	1	favour(ing.)	1	kredi(tr.)/kreditinin(tr.)/credit(ing.)	6	savaş(tr.)/savaşı(tr.)	5
capitulations(ing.)	1	featherstone(ing.)	1	kuran(tr.)	1	sector(ing.)	6
caravan(ing.)	1	federal(ing.)	1	kuruşluk(tr.)	1	sermaye(tr.)	8
caravansaries(ing.)	1	feodal(ing.)/feodal(ing.)	2	kuwait(ing.)	1	service(ing.)	3
catholic(ing.)/catholi cism(ing.)	8	ferman(tr.)/mandat e(ing.)	2	kürkçüler(tr.)	1	ship(ing.)	2

center(ing.)/central(ing.)	9	finance(ing.)/finans(tr.)/financial(ing.)	8	labour(ing.)/labor(ing.)/emek(tr.)/labourer(s)(ing.)/laborer(ing.)	24	silah(tr.)	2
cezalar(tr.)	1	firm(s)(ing.)	8	land(ing.)/toprak(tr.)/topraklarında(tr.)	15	silk(ing.)	4
charity(ing.)/charitable(ing.)	2	fiscal(ing.)	4	land(ing.)/toprak(tr.)/topraklarında(tr.)	15	siyasal(tr.)	2
child(ing.)/children(ing.)	3	fiyat(tr.)	1	language(ing.)/dialect(ing.)	2	sme(ing.)	2
chile(ing.)/chilean(ing.)	2	food(ing.)	1	law(ing.)/hukuk(tr.)/hukukî(tr.)	13	social(ing.)/sosyal(tr.)	17
chile(ing.)/chilean(ing.)	2	foundation(ing.)	1	lebanon(ing.)	1	spend(ing.)	2
china(ing.)/chinese(ing.)	13	france(ing.)/fransa(tr.)/fransız(tr.)/french(ing.)	17	legal(ing.)	7	spin(ing.)/spinning(ing.)	5
china(ing.)/chinese(ing.)	13	france(ing.)/fransa(tr.)/fransız(tr.)/french(ing.)	17	legitimate(ing.)	1	spinner(ing.)	2
christian(ing.)/christ(ing.)	2	galata(tr.)	2	liberalism(ing.)	1	state(ing.)/states(ing.)	23
church(ing.)	3	gayri müslimler(tr.)	2	liberalism(ing.)	1	stock(ing.)	4
city(ing.)	11	gdp(ing.)	9	liquidity(ing.)	2	sultan(tr.)	3
city(ing.)	11	gedik(tr. ve ing.)/gediks(ing.)/gediklerin(tr.)	7	lise(tr.)	1	supply(ing.)	4
civilian(ing.)	1	gedik(tr. ve ing.)/gediks(ing.)/gediklerin(tr.)	7	literacy(ing.)	2	swiss(ing.)/switzerland(ing.)	5
class(ing.)	5	geleneksel(tr.)	1	livre(ing.)	1	tanzimat(tr.)	2
cloth(ing.)	2	gelir(tr.)/gelirleri(tr.)/gelirlerinin(tr.)	5	loan(ing.)	1	tarım(tr.)	2
coal(ing.)	2	gelişme(tr.)	1	local(ing.)	10	taş(tr.)/taşçı(tr.)	4
coffee(ing.)	1	gender(ing.)	3	lokomotif(tr.)/lokomotifin(tr.)	2	tax(ing.)/taxation(ing.)/vergi(tr.)	23

collaboratory(ing.)	1	geographic(ing.)/geographical(ing.)	2	lonca(tr.)/guild(ing.)	10	tax(ing.)/taxation(ing.)/vergi(tr.)	23
command(ing.)/commanding(ing.)	2	german(ing.)/germany(ing.)/alman(tr.)	9	london(ing.)	2	technological(ing.)/technology(ing.)	9
command(ing.)/commanding(ing.)	2	german(ing.)/germany(ing.)/alman(tr.)	9	loom(ing.)	1	teknik(tr.)/technical(ing.)	5
commercial(ing.)	9	ghana(ing.)	1	luther(ing.)	1	territory(ing.)	2
commodify(ing.)	1	gold(ing.)	1	maarif(tr.)	1	textile(ing.)	4
commodity(ing.)	1	goods(ing.)	3	machine(ing.)/machinery(ing.)/makine(tr.)	4	theoretical(ing.)/theory(ing.)	6
community(ing.)	2	government(ing.)	17	maddi(tr.)/maddî(tr.)	2	toplum(tr.)/toplumsal(tr.)/society(ing.)	11
companies(ing.)	2	gömlük(tr.)	1	maden(tr.)	1	trade(ing.)/trading(ing.)/ticaret(tr.)/ticarî(tr.)	28
competitive(ing.)/competitiveness(ing.)/competition(ing.)	6	götürü(tr.)	1	mahkeme(tr.)	1	traditional(ing.)	2
consumption(ing.)/tüketim(tr.)	7	greek(ing.)	2	majority(ing.)	3	transaction(ing.)	2
contract(ing.)	5	growth(ing.)	20	mal(tr.)/malın(tr.)	2	transportation(ing.)	2
convict(ing.)	1	guanxi(çin.)	1	male(ing.)/man(ing.)	2	türk(tr.)/turkish(ing.)	6
cooperative(ing.)	1	gurus(ing.)/guruş(tr.)	2	mali(tr.)/malî(tr.)	4	türkiye(tr.)	3
cost(s)(ing.)	8	haksızlıklar(tr.)	1	malikâne(tr.)	5	urban(ing.)/town(ing.)	9
cotton(ing.)	5	halkın(tr.)	1	mamulün(tr.)	1	wage(s)(ing.)	12
country(ing.)/countries(ing.)	29	hamam (tr.)	1	manchester(ing.)	1	waqf(ing.)/vakıf(tr.)	7

county(ing.)	2	ham madde(tr.)/ham maddenin(tr.)/ham maddelerin(tr.)	3	manevi(tr.)	1	war(ing.)	2
coup(ing.)	1	han(s)(ing.)	3	manpower(ing.)	1	weber(ing.)	2
course(ing.)	1	harbiye(tr.)	1	manufacture(d)(ing.))/manufacturing(ing.))/manufacturers(in g.)	8	welfare(ing.)	2
court(s)(ing.)	3	harbiye(tr.)	1	marital(ing.)	1	western(ing.)/batı(tr.)/batılı(tr.)	19
craftsman(ing.)/craft smen(ing.)	3	heirs(ing.)/inherito rs(ing.)	2	market(s)(ing.)	36	woman(ing.)/fema le(ing.)	5
cultivable(ing.)	1	heirs(ing.)/inherito rs(ing.)	2	marketing(ing.)	1	work(ing.)	16
cultural(ing.)/culture (ing.)/kültür(ing.)/kü ltürü(ing.)/kültürünü n(ing.)/kültürel(ing.)	14	hindistan(tr.)	1	marx(ist)(ing.)	4	worker(ing.)	8
currency(ing.)	2	hinterland(ing.)	1	marx(ist)(ing.)	4	yarn(ing.)	2
çalışma(tr.)	2	hisba(ing.)	2	master(s)(ing.)/usta(tr.)	5	yükseköğretim(tr.))/üniversitesi(tr.)	4
		hisse(tr.)	1	mechanic(ing.)	1	zeytinyağı(tr.)	4

Ek-8: Tema Listesi

Askerî Yapı Temasındaki Kodlar		
Kod	Bulunduğu Yayın Sayısı	Kodun Anlamı
arm(ing.)	1	
asker(tr.)/askerî(tr.)/askerî(tr.)/askerlerin(tr.)	12	
command(ing.)/commanding(ing.)	2	
harbiye(tr.)	1	
military(ing.)	3	
paşa(tr.)/paşanın(tr.)/pasha(ing.)	11	
savaş(tr.)/savaşı(tr.)	5	
silah(tr.)	2	
war(ing.)	2	
Bilim Temasındaki Kodlar		
Kod	Bulunduğu Yayın Sayısı	Kodun Anlamı
academic(ing.)	1	
bilim(tr.)/bilimi(tr.)/bilimsel(tr.)/science(ing.)	8	
course(ing.)	1	
eğitim(tr.)/eğitimde(tr.)/eğitime(tr.)/eğitimi(tr.)/eğitimin(tr.)/education(ing.)/educational(ing.)	21	
electric(ing.)/electricity(ing.)	2	
epistemology(ing.)	1	
harbiye(tr.)	1	
icat(tr.)/inventions(ing.)	2	
ilmî(tr.)	1	
information(ing.)	3	
innovation(ing.)/innovations(ing.)/innovative(ing.)	10	

knowledge(ing.)	4
lise(tr.)	1
literacy(ing.)	2
maarif(tr.)	1
mechanic(ing.)	1
okul(tr.)/okulu(tr.)/okulun(tr.)/school(ing.)/medrese(tr.)/medreselerin(tr.)	13
öğretim(tr.)	2
research(ing.)	2
technological(ing.)/technology(ing.)	9
teknik(tr.)/technical(ing.)	5
theoretical(ing.)/theory(ing.)	6
weber(ing.)	2
yükseköğretim(tr.)/üniversitesi(tr.)	4

Coğrafya Temasındaki Kodlar

Kod	Bulunduğu Yayın Sayısı	Kodun Anlamı
abd(tr.)/american(ing.)/amerika(tr.)/amerikan(tr.)	7	
anadolu(tr.)/anatolia(ing.)	7	
antep(tr.)	1	
area(ing.)	5	
arsenal(ing.)	1	
asia(ing.)	2	
bahrain(ing.)	1	
bombay(ing.)	1	
border(ing.)	1	
bölgelere(tr.)	1	
britain(ing.)/british(ing.)	17	

bursa(tr.)	5
cambridge(ing.)	1
canton(ing.)	2
center(ing.)/central(ing.)	9
chile(ing.)/chilean(ing.)	2
china(ing.)/chinese(ing.)	13
city(ing.)	11
country(ing.)/countries(ing.)	29
county(ing.)	2
distance(ing.)	3
district(s)(ing.)	3
domestic(ing.)	4
east(ing.)/eastern(ing.)	7
edirne(tr.)	1
egypt(ing.)	1
emirates(ing.)	1
europa(ing.)/european(ing.)/avrupa(tr.)/avrupa'da(tr.)/avrupa'dan(tr.)/avrupa'nın(tr.)/avrupa'ya(tr.)/avrupa'yı(tr.)/avrupalı(tr.)	45
featherstone(ing.)	1
france(ing.)/fransa(tr.)/fransız(tr.)/french(ing.)	17
galata(tr.)	2
geographic(ing.)/geographical(ing.)	2
german(ing.)/germany(ing.)/alman(tr.)	9
ghana(ing.)	1
greek(ing.)	2
guanxi(çin.)	1
hindistan(tr.)	1

hinterland(ing.)	1
home(ing.)	1
homeland(ing.)	1
ingiltere(tr.)/ingiltere'den(tr.)/england(ing.)	9
international(ing.)	6
istanbul(tr.)/istanbul'a(tr.)/Istanbul(ing.)	23
japan(ing.)	1
jordan(ing.)	1
kastamonu(tr.)	1
kayseri(tr.)	1
köy(tr.)/köye(tr.)/köyü'nden(tr.)/kazası(tr.)/köy(tr.)	7
kuwait(ing.)	1
land(ing.)/toprak(tr.)/topraklarında(tr.)	15
lebanon(ing.)	1
local(ing.)	10
london(ing.)	2
manchester(ing.)	1
ottoman(ing.)/ottomans(ing.)/Osmanlı(tr.)	46
province(ing.)	3
region(s)(ing.)/regional(ing.)	11
rural(ing.)/taşradaki(tr.)	6
rusya(tr.)	2
swiss(ing.)/switzerland(ing.)	5
territory(ing.)	2
türkiye(tr.)	3
western(ing.)/batı(tr.)/batılı(tr.)	19

Devlet Yönetimi Temasındaki Kodlar

Kod	Bulunduğu Yayın Sayısı	Kodun Anlamı
aşar(tr.)/aşarını(tr.)	3	Eskiden toprak ürünlerinden onda bir oranında alınan vergi.
ayan(tr.)/ayanlar(tr.)/ayanların(tr.)	12	İleri gelenler.
border(ing.)	1	
bourgeois(ing.)/bourgeoisie(ing.)	6	
capital(ing.)	23	
capitalism/capitalist(s)/capitalization/kapitalist/kapitalizm/kapitalizmin	16	
capitulations(ing.)	1	
cezalar(tr.)	1	
command(ing.)/commanding(ing.)	2	
coup(ing.)	1	
decentralisation(ing.)	1	
democracy(ing.)	1	
devlet(tr.)/devlete(tr.)/devleti(tr.)/devleti'nin(tr.)/devletin(tr.)/devletlerin(tr.)/devletlerinin(tr.)	39	
doctrine(ing.)	1	
domination(ing.)	1	
düyunu-umumiye(tr.)	4	
federal(ing.)	1	
feodal(ing.)/feudal(ing.)	2	
ferman(tr.)/mandate(ing.)	2	
fiscal(ing.)	4	
gedik(tr. ve ing.)/gediks(ing.)/gediklerin(tr.)	7	
government(ing.)	17	

hisba(ing.)	Osmanlı Devleti'nde hisbe teşkilatı, adlî ve hukûkî konularda 2 kadıya yardımcı olan ve aktif destekte bulunan iki kurumdan birisidir.
hükûmete(tr.)	1
iltizam(tr.)	7
imaret(tr.)	1 Hayır kurumu.
imperial(ing.)/empire(ing.)	20
inspection(ing.)	2
inspector(ing.)	2
liberalism(ing.)	1
mercantilism(ing.)/mercantilist(ing.)	12
muhtesib(tr.)	İslâm devletlerinde genel ahlâkı, kamu düzenini korumak ve denetlemekle görevli teşkilât. 2
municipality(ing.)	4
müsadere(tr.)/confiscate(ing.)/confiscation(ing.)	7
paşa(tr.)/paşanın(tr.)/pasha(ing.)	11
policy(ing.)/policies(ing.)/political(tr.)	29
protection(ing.)	2
public(ing.)	6
regulation(ing.)	3
republic(ing.)/cumhuriyet(tr.)	4
rule(ing.)	3
siyasal(tr.)	2
state(ing.)/states(ing.)	23

sultan(tr.)	3	
tanzimat(tr.)	2	
tax(ing.)/taxation(ing.)/vergi(tr.)	23	
Din Temasındaki Kodlar		
Kod	Bulunduğu Yayın Sayısı	Kodun Anlamı
allah(tr.)/god(ing.)	3	
batınî(tr.)	1	
belief(ing.)	2	
believer(ing.)	1	
cami(tr.)/camii(tr.)	2	
catholic(ing.)/catholicism(ing.)	8	
christian(ing.)/christ(ing.)	2	
church(ing.)	3	
din(tr.)/dini(tr.)/dini(tr.)/dinin(tr.)/religion(ing.)/religious(ing.)	27	
ethic(ing.)/ethical(ing.)	7	
ethno-religious(ing.)	1	
faith(ing.)	1	
favour(ing.)	1	
gayri müslimler(tr.)	2	
ilahi(tr.)	1	
islâm(tr.)/islam(tr. ve ing.)/islamic(ing.)	13	
jew(ing.)/jewish(ing.)	6	
kuran(tr.)	1	
luther(ing.)	1	
manevi(tr.)	1	
moral(ing.)	2	Ahlak.

müslüman(tr.)/muslim(s)(ing.)	11	
non-Muslim(ing.)	2	
protestan(tr.)/protestant(ing.)/protestantism(ing.)	20	
Ekonomi Temasındaki Kodlar		
Kod	Bulunduğu Yayın Sayısı	Kodun Anlamı
accumulation(ing.)/birikimi(tr.)/birikimini(tr.)	5	
agriculture(ing.)/agricultural(ing.)	6	
akches(ing.)/akçe(tr.)	2	
alet(tr.)	1	
altın(tr.)	1	
amele(tr.)	1	
anti-dumping(ing.)	1	
asset(s)(ing.)/wealth(ing.)	13	
bank(ing.)/bankası(tr.)	6	
bedenen(tr.)	1	
bedesten(tr.)	1	Kumaş, mücevher vb. değerli eşyaların alınıp satıldığı kapalı çarşı.
beneficiary(ing.)/inheritance(ing.)	2	miras
bostancı(tr.)	1	
bourgeois(ing.)/bourgeoisie(ing.)	6	
boyacı(tr.)	1	
budget(ing.)	1	
build(ing.)	2	
business(es)(ing.)	11	
capacity(ing.)	3	
capital(ing.)	23	

capitalism/capitalist(s)/capitalization/kapitalist/kapitalizm/kapitalizmin	16	
capitulations(ing.)	1	
caravan(ing.)	1	
caravansaries(ing.)	1	
city(ing.)	11	
civilian(ing.)	1	
class(ing.)	5	
cloth(ing.)	2	
coal(ing.)	2	
coffee(ing.)	1	
collaboratory(ing.)	1	
commercial(ing.)	9	
commodify(ing.)	1	Ticarileştirmek.
commodity(ing.)	1	
companies(ing.)	2	
competitive(ing.)/competitiveness(ing.)/competition(ing.)	6	
consumption(ing.)/tüketim(tr.)	7	
cooperative(ing.)	1	
cost(s)(ing.)	8	
cotton(ing.)	5	
craftsman(ing.)/craftsmen(ing.)	3	
cultivable(ing.)	1	
currency(ing.)	2	
çalışma(tr.)	2	
debbağhâne(tr.)	1	Hayvan postunu kullanılacak duruma getirme işleminin yapıldığı yer, sepi

	yeri / tabakhane
debt(ing.)/borç(tr.)/borcun(tr.)/borcu(tr.)	10
decare(ing.)	1
demand(ing.)	7
develop(ing.)/develope(ing.)/developed(ing.)/developing(ing.)/development(ing.)	25
dock(ing.)/docker(ing.)	4
ducats(ing.)	1
dükkan(tr.)	1
dülgerlerin(tr.)/dülgerlik(tr.)	2
düyunu-umumiye(tr.)	4
earner(ing.)	1
earnings(ing.)	2
ekonomi(tr.)/ekonomik(tr.)/economic(ing.)/economics(ing.)/economies(ing.)/economy(ing.)/iktisat(tr.)/iktisadi(tr.)/iktisadî(tr.)	94
employ(ing.)/employment(ing.)/employed(ing.)/employer(ing.)/self-employed(ing.)	10
entrepreneur(s)(ing.)/entrepreneurship(ing.)/entrepreneurial(ing.)/enterprise(ing.)/girişimci(tr.)/initiatives(ing.)	22
environment(ing.)	3
equipment(ing.)	1
esnaf(tr.)/esnafın(tr.)/esnafı(tr.)/esnafının(tr.)/esnafına(tr.)/esnafa(tr.)/artisan(ing.)	15
exchange(s)(ing.)	4
expenditure(s)(ing.)	5
exploitation(ing.)	1 Sömürü.

export(ing.)	1
factory(ing.)/fabrikası'nda(tr.)	3
farm(s)(ing.)/farming(ing.)/çiftlik(tr.)	11
farmer(ing.)	1
finance(ing.)/finans(tr.)/financial(ing.)	8
firm(s)(ing.)	8 ***güzel örnek
fiyat(tr.)	1
food(ing.)	1
foundation(ing.)	1
gdp(ing.)	9
gedik(tr. ve ing.)/gediks(ing.)/gediklerin(tr.)	7
gelir(tr.)/gelirleri(tr.)/gelirlerinin(tr.)	5
gelişme(tr.)	1
gold(ing.)	1
goods(ing.)	3
gömlek(tr.)	1
götürü(tr.)	1
growth(ing.)	20
gurus(ing.)/guruş(tr.)	2
hamam (tr.)	1
ham madde(tr.)/ham maddenin(tr.)/ham maddelerin(tr.)	3
han(s)(ing.)	3
heirs(ing.)/inheritors(ing.)	2 mirasçı
hisse(tr.)	1
holdings(ing.)	1
household(s)(ing.)	5
iaşe(tr.)	1
imal(tr.)/imâl(tr.)/imalat(tr.)/imalatı(tr.)/imaline(tr.)	6

imports(ing.)/ithal(tr.)/ithalat(tr.)	4	
improvements(ing.)	1	
income(ing.)	12	
incorporation(ing.)	1	
indebtedness(ing.)	1	
individual(s)(ing.)	10	
industry(ing.)/industries(ing.)/industrial(ing.)	19	
inequality(ing.)	3	
innovation(ing.)/innovations(ing.)/innovative(ing.)	10	
inşaat(tr.)/construction(ing.)/constructed(ing.)	4	
interest(ing.)/interests(ing.)/faiz(tr.)	10	
inventories(ing.)	1	
invest(ing.)/investment(ing.)/investments(ing.)/yatırım(tr.)	17	
investors(ing.)	3	
istihdam(tr.)	2	
işçi(tr.)/işçiler(tr.)/işçilerin(tr.)	3	
işgücü(tr.)	1	
işletme(tr.)	1	
job(ing.)	1	
journeyman(ing.)	1	Yevmiyeli işçi.
kalfa(tr.)	1	
kantar(tr.)	1	
kavalcı(tr.)	1	
kredi(tr.)/kredinin(tr.)/credit(ing.)	6	
kuruşluk(tr.)	1	
kürkçüler(tr.)	1	
labour(ing.)/labor(ing.)/emek(tr.)/labourer(s)(ing.)/laborer(ing.)	24	

land(ing.)/toprak(tr.)/topraklarında(tr.)	15
liberalism(ing.)	1
liquidity(ing.)	2
livre(ing.)	1 Lira.
loan(ing.)	1
lokomotif(tr.)/lokomotifin(tr.)	2
lonca(tr.)/guild(ing.)	10
loom(ing.)	1 Dokuma Tezgahı.
machine(ing.)/machinery(ing.)/makine(tr.)	4
maddi(tr.)/maddî(tr.)	2
maden(tr.)	1
mal(tr.)/malın(tr.)	2
mali(tr.)/malî(tr.)	4
malikâne(tr.)	5
mamulün(tr.)	1
manpower(ing.)	1
manufacture(d)(ing.)/manufacturing(ing.)/manufacturers(ing.)	8
market(s)(ing.)	36
marketing(ing.)	1
marx(ist)(ing.)	4
master(s)(ing.)/usta(tr.)	5
mechanic(ing.)	1
mercantilism(ing.)/mercantilist(ing.)	12
merchant(s)(ing.)	8
money(ing.)/monetary(ing.)	5
mülkiyet(tr.)	2
nakit(tr.)	2

nonmarket(ing.)	1
para(tr.)	7
pay(ing.)/payment(ing.)	8
port(ing.)	2
portage(ing.)	2
porter(ing.)	2
price(s)(ing.)	8
private(ing.)	7
producer(ing.)	2
product(s)(ing.)	7
production(ing.)/üretim(tr.)	26
productive(ing.)/productivity(ing.)	7
profit(ing.)/kâr(tr.)	9
property(ing.)	9
protection(ing.)	2
raw(ing.)	4
regulation(ing.)	3
resource(ing.)	3
revenue(ing.)	6
sanayi(tr.)	4
sarraf(tr.)/sarraflar(tr.)/sarrafların(tr.)	7
sector(ing.)	6
sermaye(tr.)	8
service(ing.)	3
ship(ing.)	2
silk(ing.)	4
sme(ing.)	2
spend(ing.)	2

spin(ing.)/spinning(ing.)	5
spinner(ing.)	2
stock(ing.)	4
supply(ing.)	4
tarım(tr.)	2
taş(tr.)/taşçı(tr.)	4
tax(ing.)/taxation(ing.)/vergi(tr.)	23
textile(ing.)	4
trade(ing.)/trading(ing.)/ticaret(tr.)/ticarî(tr.)	28
transaction(ing.)	2
transportation(ing.)	2
urban(ing.)/town(ing.)	9
wage(s)(ing.)	12
waqf(ing.)/vakıf(tr.)	7
welfare(ing.)	2
work(ing.)	16
worker(ing.)	8
yarn(ing.)	2
zeytinyağı(tr.)	4

Hukuk Temasındaki Kodlar

Kod	Bulunduğu Yayın Sayısı	Kodun Anlamı
beneficiary(ing.)/inheritance(ing.)	2	miras
contract(ing.)	5	
convict(ing.)	1	hükümlü
court(s)(ing.)	3	
deals(ing.)	1	
debate(ing.)	1	çekişme/müzakere

haksızlıklar(tr.)	1
heirs(ing.)/inheritors(ing.)	2 mirasçı
judicial(ing.)	1
law(ing.)/hukuk(tr.)/hukukî(tr.)	13
legal(ing.)	7
legitimate(ing.)	1 Meşrulaştırmak.
mahkeme(tr.)	1
müsadere(tr.)/confiscate(ing.)/confiscation(ing.)	7

Kültür Temasındaki Kodlar

Kod	Bulunduğu Yayın Sayısı	Kodun Anlamı
charity(ing.)/charitable(ing.)	2	
cultural(ing.)/culture(ing.)/kültür(ing.)/kültürü(ing.)/kültürünün(ing.)/kültürel(ing.)	14	
ethic(ing.)/ethical(ing.)	7	
geleneksel(tr.)	1	
language(ing.)/dialect(ing.)	2	
moral(ing.)	2	Ahlak.
traditional(ing.)	2	

Toplumsal Yapı Temasındaki Kodlar

Kod	Bulunduğu Yayın Sayısı	Kodun Anlamı
acem(tr.)	1	
ağa(tr.)/ağanın(tr.)	8	
albanian(ing.)	2	
arab(ing.)/arabi(ing.)/arabia(ing.)	4	
azınlıklar(tr.)	2	
bourgeois(ing.)/bourgeoisie(ing.)	6	

britain(ing.)/british(ing.)	17
child(ing.)/children(ing.)	3
chile(ing.)/chilean(ing.)	2
china(ing.)/chinese(ing.)	13
community(ing.)	2
devrim(tr.)/devrimi(tr.)/devrimin(tr.)/devrimini(tr.)/devriminin(tr.)/revolution(ing.)	18
dutch(ing.)	2
elite(ing.)	4
ermeni(tr.)	2
eşraf(tr.)/eşrafa(tr.)	2 Bir yerin zenginleri, sözü geçenler, ileri gelenler.
ethno-religious(ing.)	1
europa(ing.)/european(ing.)/avrupa(tr.)/avrupa'da(tr.)/avrupa'dan(tr.)/avrupa'nın(tr.)/avrupa'ya(tr.)/avrupa'yı(tr.)/avrupalı(tr.)	45
family(ing.)	7
father(s)(ing.)	3
france(ing.)/fransa(tr.)/fransız(tr.)/french(ing.)	17
gender(ing.)	3
german(ing.)/germany(ing.)/alman(tr.)	9
halkın(tr.)	1
imaret(tr.)	1 Hayır kurumu.
indian(ing.)	2
inequality(ing.)	3
ingiliz(tr.)/ingilizler(tr.)	4
kız(tr.)	1
köylü(tr.)/köylünün(tr.)/köylüye(tr.)/peasants(ing.)	6

majority(ing.)	3
male(ing.)/man(ing.)	2
marital(ing.)	1
marx(ist)(ing.)	4
minority(ing.)	4
population(ing.)	7
reaya(tr.)	4
rural(ing.)/taşradaki(tr.)	6
social(ing.)/sosyal(tr.)	17
toplum(tr.)/toplumsal(tr.)/society(ing.)	11
türk(tr.)/turkish(ing.)	6
woman(ing.)/female(ing.)	5

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı: Mustafa İlteriş Yılmaz

ÖĞRENİM DURUMU

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Yılı
Doktora	Sakarya Üniversitesi/ İşletme Enstitüsü/ İşletme	Devam ediyor
Yüksek Lisans	Sakarya Üniversitesi/ İşletme Enstitüsü/ Uluslararası Ticaret	2015
Lisans	Sakarya Üniversitesi/ İşletme Fakültesi/ İşletme	2013
Lise	Bahçeşehir Atatürk Lisesi (YDA)	2008

İŞ DENEYİMİ

Yıl	Yer	Görev
2021-Halen	İstanbul Topkapı Üniversitesi	Araştırma Görevlisi
2019-2021	Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi	Öğretim Görevlisi
2017-2019	Beylikdüzü Özel Eğitim İş Uygulama Okulu	Ücretli Öğretmen
2016-2016	Argedemia Eğitim/Yazılım/Danışmanlık	İdari Müdür
2015-2016	Şahin Okulları	İdari Müdür
2015-2016	Sakarya Üniversitesi	Sözleşmeli Öğretim Görevlisi

YABANCI DİL

İngilizce

ESERLER

1. Ersoy, A.Y.; Saygılı, M.; Yılmaz, M.İ.; Uslu, M.E.; Selvi, İ.H. (2022), “Consumer Sentiment in Turkey, from Closure to the New Normal”. Sustainability, 14, 9135. <https://doi.org/10.3390/su14159135>
2. Yılmaz, M. İ. (2020), “Britanya İmparatorluğu’nun Uluslararası Ticaret Kabiliyetlerinde Üretim Faktörleri; Literatür Taraması”, Journal of Business and Trade 1 (1), 44-52
3. Ersoy, A.Y. ve Yılmaz, M. İ. (2014), “Bir Doğrudan Yabancı Yatırım Türü Olarak Birleşme ve Satın Almaların İhracata Etkisi; Türkiye Örneği”, İşletme Bilimi Dergisi, 2(2), Sakarya.

4. Ersoy, A.Y. ve Yılmaz, M. İ. (2017), “Location Decisions of Multinational Enterprises”, ICPESS Uluslararası Politik, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Kongresi Bildiriler Kitabı, Bosna.
5. Yılmaz, M. İ. (2022), “ Kapitalist Düzlemde Sürdürülebilirliğin Gelişimi”, Sürdürülebilirlik – Güncel Araştırmalar, Gazi Kitabevi, Ankara.

